

LUND UNIVERSITY

Mobergland. Personligt och politiskt i Vilhelm Mobergs utvandrarserie.

Liljestrand, Jens

2009

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Liljestrand, J. (2009). *Mobergland. Personligt och politiskt i Vilhelm Mobergs utvandrarserie*. [Doktorsavhandling (monografi), Språk- och litteraturcentrum]. Ordfront förlag.

Total number of authors:

1

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

MOBERGLAND

AV JENS LILJESTRAND HAR TIDIGARE UTGIVITS:

Made in Pride, Timbro 2003

Vi äro svenska scouter vi, Atlas 2004

Om Gud vill och hälsan varar:
Vilhelm Mobergs brev 1918–1949 (red.),
Carlsson 2007

Paris–Dakar, Ordfront 2008

Du tror väl att jag är död:
Vilhelm Mobergs brev 1950–1973 (red.),
Carlsson 2008

Det här är en bok från Ordfront

Ordfront är en oberoende kulturförening som verkar för demokrati, mänskliga rättigheter och yttrandefrihet.

Ordfront förlag ger ut böcker om samhällsdebatt, historia och kulturhistoria, skönlitteratur samt handböcker om skrivande och typografi.

Ordfront arrangerar även kurser i demokratiutvecklingsfrågor, skrivandets hantverk, formgivning och design.

Ordfront magasin är Sveriges största månadstidning för samhällsdebatt och kultur. Bli medlem på www.ordfront.se eller ring 08-462 44 00 för mer information.

JENS LILJESTRAND

MOBERGLAND

Personligt och politiskt
i Vilhelm Mobergs utvandrarserie

Ordfront förlag
Stockholm 2009

Avhandlingen har skrivits med stöd av
generösa stipendier från följande privata bidragsgivare:

Henric och Amélie Hallbäcks fond
Stiftelsen Hjalmar Gullbergs och Greta Thotts stipendiefond
Vilhelm Moberg-sällskapet

*Jens Liljestrand: Mobergland –
personligt och politiskt i Vilhelm Mobergs utvandrarserie*

Ordfront förlag, Box 17506, 118 91 Stockholm
www.ordfront.se forlaget@ordfront.se

© Jens Liljestrand 2009
Omslag: Kerstin Hanson
Författarfoto: Idha Lindhag
Grafisk form: Lena Gustafsson
Tryck: Scandbook Falun, 2009
ISBN: 978-91-7037-488-3

*Till Saga och Rut
och till minnet av
Gurli Liljestränd (1919–2007)*

Innehåll

Förord 11

Kapitel 1

- INLEDNING: *Om ett par barnskor och vårt kollektiva minne* 13
Karl Oskar och Kristina som verklighetens representanter 16
Det litteratursociologiska perspektivet 21
Det biografiska perspektivet 22
Moberg och den manliga texten 25
Studier av Vilhelm Moberg och utvandrarserien 28
Avhandlingens uppläggning 32
»Stort, lugnt, mäktigt« 33

Kapitel 2

- EBBA BRUN, SIGFRID OCH STARK-INGEL: *Om det förgångna, nuet och jaget* 39
Två perspektiv på historien 39
Bonderomanerna: souvenirer från det försvinnande samhället 47
De självbiografiska romanerna: att skriva sig själv 50
De historiska romanerna: vägen till det förgångna 59
Övriga romaner: satir, samtidsgrimas och skrattspegel 67
Förflutet, personligt, politiskt 69

Kapitel 3

- TOLV ÅR VID KI-CHI-SAGA: *Om utvandrarserien som livshistoria* 73
Om brevläsning som metod 75
Självbiografiskt i Mobergs utvandrarromaner 77
Från nya till gamla världen 106

Kapitel 4

- HORAN, OUTSIDERN OCH KÄRNFAMILJEN: *Om utvandrarserien som källakrigsberättelse* 109
Studiet av kalla kriget 110
50-talet: familjeliv, förföljelse och frihetslängtan 112
Moberg som liberal debattör ... 114
... och som opinionsbildare i kalla krigets Sverige och USA 117

Rättsaffärerna ur ett kallakrigsperspektiv	120
Kvinnornas tragedi	124
Sverige och Amerika: från ofria Östern till vilda Västern	125
Ulrika: evig hora, evig brud	133
Robert: outsiders olycksöde, avvikarens gåta	138
Karl Oskar och Kristina: det oförverkligade huset	147
Kalla kriget och epiken	165

Kapitel 5

MONUMENTET: <i>Om kanoniseringen av en folkbok</i>	169
Bourdieu's teori om sociala fält	171
Mobergs position på det litterära fältet 1949	173
Mottagandet av utvandrarserien	176
Sedlighetsfejden och Mobergs vinnande strategi	184
Utvandrarseriens utgivningshistoria	187
Utvandrarserien utanför litteraturens fält: fyra nedslag	196
Folklighet som strategi	206

Kapitel 6

SVENSKA FOLKET'S VILLE: <i>Om ikonerna, verket och landet</i>	213
Om en avslutning och en början	214
Den svenska nationalismen och utvandrarserien	216
En gigants eftermäle	222
Den idealistiska läsarten	228
Kampen om historien	231
Heidenstam, Strindberg och Moberg	234
En utopi i den dystopiska ideologins tidevarv	238
Homerisk hjälte, orfisk reträtt	241
Mobergland	243

Summary in English 245

Noter 251

Litteratur 309

Personregister 328

*Hade inte Vilhelm Moberg funnits hade vi
varit tvungna att uppfinna honom.*

Det var kanske det vi gjorde.

STEPHEN FARRAN-LEE

Förord

År 1996 antogs jag som doktorand vid dåvarande Litteraturvetenskapliga institutionen (numera Språk- och litteraturcentrum) vid Lunds universitet. Detta arbete har alltså tagit tretton år i anspråk, en tidsrymd som rent av är större än den som Vilhelm Moberg behövde för att slutföra utvandrarserien. Just nu känns det mest som ett plus. Jag har med tiden vunnit en viss insikt i hur en människa påverkas av att syssla med samma ämne under en så stor del av sitt liv, medan världen, samhället och de egna perspektiven förändras, en kunskap som jag kunnat använda i min studie.

Jag antogs året innan Tham-reformen, och har under hela min tid som doktorand varit hänvisad till ett gammalt system, med rätt till handledning och utan krav på att bli färdig inom en begränsad tid, men också utan finansiering. Som en följd av detta har tidvis jag haft en, ska vi säga, *lös* förankring i den akademiska världen. Min forskarutbildning har kantats av uppehåll för föräldraledighet och förvärvsarbete, för skrivande inom skönlitteratur och journalistik och utforskanden av andra miljöer. Jag har under hela perioden haft en och samma handledare, Claes-Göran Holmberg, som helhjärtat har uppmuntrat mig att fortsätta arbetet på avhandlingen, bejakat min forskningsinriktning och varit optimistisk om mina framtidsutsikter. (Här är ett annat sätt att få perspektiv på tiden: det var till honom jag skickade mitt allra första mejl. Då förstår ni.) Även när det blivit långt mellan våra kontakter har han aldrig tvekat att hjälpa mig plocka upp tråden där jag sist släppte den. En av Classes sista insatser som min handledare var att mejla mig och påminna om att en »benhård« regel i Lund stipulerar att inga tack får framföras i en avhandlings förord. Därför tackar jag varken honom eller någon annan på institutionen, även om det skulle ha kunnat låta sig göras.

Min kontakt med Vilhelm Moberg-sällskapet, i vilkas regi jag haft möjlighet att redigera de två volymerna med Mobergs samlade brev 2007 och 2008, har varit av ovärderlig betydelse för mitt arbete. Pelle Andersson på Ordfront förlag har entusiastiskt åtagit sig att ge ut avhandlingen, Philip Holmes och Petra Liljestrand har översatt sammanfattningen till engelska, Lina Lejdebros har varit redaktör och läst korrektur tillsammans med Katja Sundén.

Mina föräldrar har genom åren, gemensamt och på skilda vägar, på alla

sätt stöttat mig i avhandlingsarbetet, liksom familjen Dahlenborg, min syster med familj och mina inspirerande vänner Alexander, Andreas, Jenny, Johan, Marcus, Mattias och Peter.

Med Åsa har jag under de senaste åren kunnat slutföra mycket och påbörja ännu mer. Ingen har spelat större roll för den här avhandlingen än hon, inte minst för det underliggande feministiska perspektivet.

Den skoltrötta tjugooettåring som började forska i litteratur samma år som Clinton och Jeltsin fortsatte att styra världens öden och Carlsson lämnade över till Persson, framstår i skrivande stund som en avlägsen figur. Det är en medelålders familjefar som nu sätter punkt. Under arbetets gång har nya generationer sett dagens ljus medan äldre klivit av historiens scen. Den här avhandlingen tillägnas mina döttrar och min farmor, representerer för Sverige, det förflutnas och framtidens.

Jens Liljestrand

X2000 Alvesta–Sthlm, den 22 augusti 2009

INLEDNING

Om ett par barnskor och vårt kollektiva minne

*Med några författare, med några berättelser,
romaner och myter blir det så här i världen.
De rör vid myten, vid det gemensamma och vi har
dem med oss – vi är tillsammans med dem och
vi är tillsammans med andra läsare. Det är som
ett land vi har hemortsrätt i.*

SIGVARD MÅRTENSSON¹

VI ÅKER TILL AMERIKA.

För att fira min pappas disputation åker hela familjen på semester. Det är i mitten på 80-talet, jag är tio år gammal. Vi besöker mina föräldrars vänner i några storstäder på väst- och östkusten. Jag minns värmen, Coca-cola, glass, tv-spel och så detta: I en bilresa från flygplatsen in till staden hör jag pappa upprymt berätta för våra amerikanska värdar om de första svenska immigranterna i det här landet. Om hur de flydde från fattigdomen i Sverige till ett osäkert liv i vildmarken. Om deras hemlängtan och främlingskap, om den rörande scen där mannen tar fram den av svält-hunger döda flickans gamla skor och visar sin hustru: det var därför vi gav oss av, »a better life for our children«, säger pappa allvarsamt och något melodramatiskt, helt inne i sin roll som nybyggare i den lilla scenen i bilens framsäte. Utanför fönstret rullar billboardreklamen förbi.

Givetvis har min far inget eget minne av de första svenska emigranternas tillvaro under 1800-talet. Inte heller är hans anekdot ett återberättande av någon förfaders erinringar. Som för många andra svenskar finns det personer i vår släkt som utvandrade till Nordamerika, men det är inte därifrån hans minne är hämtat. Scenen, liksom hela den berättelse om den svenska emigrationen som min far underhåller vårt amerikanska sällskap med under bilfärden, är hämtad från Vilhelm Mobergs roman-

serie om de första svenska utvandrarerna till Amerika. Den tillhör inte historien, utan skönlitteraturen.

Min far är född 1948, bara några dagar innan Vilhelm Moberg för första gången anlände till USA för att slutföra arbetet med *Utvandrarerna*. Han kan ju knappast ha läst serien förrän i tidiga tonåren, säg tidigast kring 1960. Varifrån kommer hans minne av det lästa? Från gymnasietiden? Björn Ulvaeus, ungefär jämnårig, hävdar ju att han läste romanerna då, »för att man skulle helt enkelt, för att det ingick».² Eller läste pappa det kanske först efter att han själv blivit förälder, på 70-talet, är det därför kapitlet om det döda barnets sparade skor har etsat sig fast så i hans minne? Varför är minnet av en del skönlitteratur så starkt att det framstår som verkligt?

Historien om Annas skor planteras i *Utvandrarerna* (där Kristina upptäcker att Karl Oskar har lagt ner den döda flickans skor i packningen inför Amerikaresan) och fullföljs i *Invandrarerna* (där Karl Oskar tar fram skorna för att påminna Kristina om varför de gav sig av). Men varifrån kommer uppslaget? Moberg ägnade stor tid åt att läsa brev och andra dokument från nybyggarepoken – kanske hittade han den gripande episoden i ett gammalt brev i en kista i någon av de småländska backstugor han besökte, vävde in den i sin fiktion för att ge sin huvudperson Karl Oskar ett slags vemod och vekhet, för att balansera all denna obändiga handlingskraft? Eller är den helt och hållet hämtad ur författarens fantasi?

Först på Kungliga Bibliotekets handskriftsenhet, tjugo år senare, får jag svaret. Vilhelm Moberg skrev större delen av *Utvandrarerna* i Carmel i Kalifornien 1948–49. Av ekonomiska skäl måste hans familj åka hem till Sverige på våren 1949, medan han själv stannade för att avsluta romanen. När han återvände till huset i Carmel efter att ha vinkat av familjen möttes han av femårige sonen Björns gamla avlagda skor i tamburen. Till sin fru Margareta skrev han att »då var det nästan som om jag ville gråta ett slag, så saknade jag honom. Och Du tror väl inte att jag kasta- de ut skorna? Ånej, de står på mitt lilla skrivbord häruppe nu, de är min mascot! Tala om det för honom!»³,⁴

Breven hem från Carmel är fulla av längtan. Författaren slet hårt med sin bok alltmedan ryggvärk och magproblem avlöste varandra. I ett annat brev, på försommaren, undrar han oroligt om sonen talar mycket om sin pappa. Han skriver: »Ibland somnar jag om kvällen med B:s gamla skor i famnen – såg honom det.»⁵

När Karl Oskar kramar Annas gamla kängor i stockstugan i Minnesotas urskogar 1851, är det med en innerlighet som kommer från författarens omfamnande av sonen Björns skor i huset i Kalifornien 1949. Episoden är hämtad från Mobergs privata sfär, en påminnelse om de personliga uppoffringar som krävdes för hans omfångsrika arbete. Den historiska anekdot som min pappa drar i baksätet i Boston eller Seattle 1985 är i själva verket samtida med honom själv. Kanske är den snarare en spegling av hans egen uppväxtperiod och miljö, 40- och 50-talens Sverige där hårt arbetande fäder slet för att prestera och bidra till framtagandet av nya produkter, ny kunskap och ny kultur, insatser som krävde oräkneliga arbetstimmar som fick tas på bekostnad av tiden med familjen.

Så ska jag själv skriva avhandling och bli far. Vid samma tidpunkt som jag läser Mobergbrev på Kungliga biblioteket läser jag också en bok som rekommenderats mig av mödravårdscentralen, journalisten Dick Sundevalls *Du ska bli pappa*. Sundevall tar bland annat upp föräldraförsäkringen och uppmanar den manlige läsaren att stå upp mot sin arbetsgivare och hävda sin lagstadgade rätt till tid med barnet. För att peppa läsaren inför detta förmodat svåra ställningstagande, påminner Sundevall om några maskulina ikoner:

Vi är några generationer män som har vuxit upp med filmer och böcker, på temat »a man got to do what a man got to do« [sic]. Vi har alltid haft svårt att förklara för våra kvinnor varför vi »tittar på sånt« eller »gillar sånt«. Om mannen som »måste göra vad en man måste göra« sedan har varit Clint Eastwood, Humphrey Bogart, Jack Nicholson, Kevin Costner, Carl Hamilton, Mickey Rourke, Hemingway, eller för den delen även Vilhelm Moberg, är i huvudsak en generationsfråga. Vi har alla anammat den här mannens ensamma kamp. Hans stolthet. Hans integritet. Hans styrka att tordas stå ut.⁶

Passagen visar inte bara hur Moberg har uppnått en unik status i svensk kultur, utan också hur hans gestalt har kommit att förknippas med allahanda machoklichéer. Det är symptomatiskt att Sundevall inte nöjer sig med att nämna Moberg i samma andetag som en annan mytomspunnen machoförfattare, utan också drar till med en rad filmskådespelare som på vita duken har gestaltat en romantiserad och schablonartad maskulinitet inom action-, western- och film noir-genrerna (som grädde på

moset även hjälten från Guillous spionromaner). På samma sätt som berättelsen om den stoiske och hypermaskuline Karl Oskar har fått en position i kulturen som sanning, eller nästan-sanning, frikopplad från originalet, har Vilhelm Mobergs egen gestalt med tiden blivit en del av en kulturell, och även nationell, legend. Fiktion flätas samman med verklighet. Hur går det till när en författare blir en ikon? Och varför just Moberg?

Karl Oskar och Kristina som verklighetens representanter

Jag inleder avhandlingen med en personlig berättelse för att uppmärksamma och problematisera det förhållande alla som lever i Sverige har till Vilhelm Mobergs text. Det är omöjligt att dra en tydlig gräns mellan texten i romanerna *Utvandrarna* (1949), *Invandrarna* (1952), *Nybyggarna* (1956) och *Sista brevet till Sverige* (1959) och den förförståelse som finns inbäddad i varje ny läsning. Vår upplevelse av romanerna är oundvikligen formad, inte bara av de olika processer som förelåg före, under och efter utgivningen, av författarens plats i offentligheten och av de dramatiserings- och återberättanden av texten som gjorts på film och teater, utan också av oss själva. Den skapas och återskapas ständigt i vårt gemensamma återberättande av det verk som några år in på 2000-talet är det folkligt sett mest omtyckta (mest lästa, som betydelsefullt ansedda) i den moderna svenska litteraturen.⁷

Den amerikanske historikern Peter Novick begagnar begreppet *kollektivt minne* i en diskussion om den betydelse Förintelsen har kommit att få för självbilden hos amerikanska judar under slutet av 1900-talet. Han påpekar den ömsesidiga påverkan mellan kollektiv identitet och kollektivt minne: vi väljer att betona den gemensamma historia som bäst lämpar sig för att uttrycka det vi vill se som kärnan i vår identitet, något som föreställs berätta en viktig sanning om oss, om vilka vi är och har varit. Det kollektiva minnet, menar Novick, förenklar historien, bortser från motstridiga perspektiv och nyanser och reducerar historiska förlopp till mytiska arketyper. I kontrast till ett historiemedvetande som ser skillnad på då och nu, på de omständigheter som formade det förflutna och de villkor som råder i dag, innebär det kollektiva minnet att det förflutna flätas samman med nuet.⁸ Innan jag presenterar avhandlingens syfte, metod och material, vill jag visa hur Mobergs romaner går att se som

en del i ett kollektivt minne om utvandringen, där romanfigurerna har kommit att inte bara bli representanter för en del av den svenska historien, utan också en del i en gemenskapsproducerande föreställning om vad det är att vara svensk – och i förlängningen också en berättelse om vad det är att vara invandrare.

Riksteaterns uppsättning *Utvandrarna*, regisserad och dramatiserad av Farnaz Arbabi, hade premiär i Växjö den 14 oktober 2006. I föreställningen, som är baserad på Vilhelm Mobergs romaner, vänds perspektivet till att handla om invandrades upplevelser som nyanlända i Sverige. På scenen talas persiska, ryska och bosniska. I sin recension berömde kritikern Mikael Löfgren regissören för hennes mod att »göra en samtida flyktinghistoria av det moderna Sveriges själva urberättelse«.⁹ Formuleringen fångar något av den märkliga status som dessa romaner åtnjuter i den svenska kulturen: de är inte bara klassisk litteratur i vanlig mening utan har dessutom en särskild position i förhållande till den föreställda nationella identiteten.

I vår bild av utvandringen till Nordamerika på 1800-talet har Mobergs berättelse dessutom kommit att ersätta den historiska fakticiteten. Att historia som skönlitterär berättelse spelar en avgörande roll i (särskilt unga) människors föreställning om det förflutna – kanske rentav större än den formella historia som förmedlas i skolor och genom vetenskapen – är ett ofta återopat (om än svårbevisat) faktum.¹⁰ Men utvandrarserien har på egen hand bildat en tankefigur som kommit att forma den dominerande synen på utvandringen till Nordamerika.¹¹ Vi förstår inte riddartiden enbart genom Ivanhoe, eller vikingatiden uteslutande med hjälp av Röde Orm, men i vår föreställning om emigrationen står Karl Oskar och Kristina märkligt ensamma som representanter för den dryga miljon svenskar som utvandrade. Tankefiguren kan spåras på en mängd platser i dagens Sverige. I Karlshamn står Axel Olssons staty över utvandrarna, som allmänt anses föreställa Karl Oskar och Kristina. Den centrala institutionen för emigrationsforskning i Sverige, Svenska Emigrantinstitutet, har som en del av sin permanenta utställning en rekonstruktion av Vilhelm Mobergs »skrivstuga« på Vaddö, en byst av författaren står utanför Utvandrarnas hus och Vilhelm Moberg-sällskapet huserar i samma lokaler, belägna på Vilhelm Mobergs gata i Växjö. Naturligtvis kan detta bitvis förklaras med att Moberg under det sena 60-talet engagerade sig mycket i institutets tillkomst och donerade sin egen dokumenta-

tion från arbetet med romanerna dit. Men det förklarar ändå inte att ett offentligt finansierat institut för historisk forskning fyrtio år senare är så starkt knutet till ett skönlitterärt författarskap.¹²

Det finns många fler exempel på hur nutidens svenskar möter den historiska utvandringen förmedlad genom Mobergs romaner. Den som reser till Minnesota för att lära sig mer om emigrationen kan färdas på »The Moberg Trail«, vägen mellan Taylors Falls och Lindstrom, där en medioker kopia av Olssons staty dominerar torget, och där en restaurerad stockstuga vid Chisagosjöns strand har fått namnet »Nya Dufvemåla« (på engelska »the Karl Oskar house«). Varje sommar firas regionens emigranthistoria med öltält och dansband på festivalen »Karl Oskar Days«, liksom »Karl Oskar-dagen« firas i Växjö den andra helgen i augusti. Verklighetens Dufvemåla, ett par byggnader utanför Emmaboda, är nu en turistattraktion med kaffestuga och en staty över Kristina. Liknande turistorienterade miljöer finns på flera andra platser i eller i närheten av Algutsboda, där Moberg hade sitt ursprung.¹³

Än tydligare märks tankefigurens betydelse i samband med olika former av samtidsengagerad retorik, där den som för diskursen knyter an till äldre tider för att stärka sin argumentation. En sportkrönikör skriver om problemet med att svenska fotbollsspelare lämnar sina allsvenska klubbar för en karriär i utlandet och menar att spelarna måste övertalas att vara lojala mot sina klubbar: »Annars riskerar fotbollen den värsta utvandringen sedan Karl-Oskar och Kristina blev amerikaner i början av seklet.«¹⁴ En ledarskribent i *Aftonbladet* ondgör sig över att arbetslösheten i mindre samhällen på landsbygden tvingar många att flytta till tätorten, och tycker att »Sverige genomlider en av de största befolkningsomflyttningarna sedan Karl-Oskar och Kristina utvandrade för över hundra år sedan«.¹⁵ I båda citaten skulle »Karl Oskar och Kristina« ha kunnat bytas ut mot satsen »de svenska emigranterna«. Men när artikelförfattarna refererar till »Karl Oskar och Kristina« knyter de också sina resonemang till en bild av utvandringens oåterkallelighet – läsaren vet ju att Karl Oskars och Kristinas utflyttning är permanent. Det gemensamma för dessa två artiklar är också att de ser utvandringen eller befolkningsomflyttningen som någonting negativt som bör förhindras.

Även i mer formella sammanhang har tankefiguren slagit rot. I en motion till Sveriges riksdag med titeln »Sparande och privat ägande«,

skriven av moderaten Lars Tobisson, bygger författaren ett resonemang om vikten av ett ökat privat sparande på ett längre citat från *Utvandrarna* och understryker sedan att

»[e]tt samhälle som inte ger sina medborgare möjlighet att förkovra sig genom eget arbete, företagsamhet och sparande stagnerar och stöter slutligen bort de människor och det kapital som utgör förutsättningen för utveckling och välbefinnande. Likt Karl Oskar och Kristina i Vilhelm Mobergs 'Utvandrarna' söker de sig bort.«¹⁶

Den vanligaste typ av diskurs som har sitt ursprung i »Karl Oskar och Kristina« är den flykting- och invandringspolitiska. Här har romanerna sannolikt haft stor betydelse för samhällsdiskussionen – det har rentav hävdats att själva användningen av ordet »invandrare«, som på 1950-talet ersatte det tidigare »utlänning«, kan spåras till titeln *Invandrarna*, som aktualiserade begreppet och skapade nya konnotationer.¹⁷ Att använda sig av »Karl Oskar och Kristina« för att driva en argumentation mot den svenska flyktingpolitiken blev allt vanligare under 2000-talets första år, i takt med att den svenska regeringens – och EU:s – ökande restriktivitet på området ifrågasattes från alla politiska läger. Frikyrkliga *Nya Dagen* skrev i en ledare från nationaldagen 2002 om hur nationell stolthet bör kombineras med ödmjukhet och solidaritet:

»Karl-Oskar och Kristina lämnade ett Sverige, där gårdsgårdarnas stötar satt glest och man lätt kunde ta sig både ut och in. Nu har vi tagit skydd bakom den europeiska unionens stabila murar, som ska hålla fattiga länders Karl-Oskar och Kristina på plats. Och som dessutom gör förföljda flyktingars färd mot en mer skyddad tillvaro svårare.«¹⁸

Även ungdommoderater anammade »Karl Oskar och Kristina« som referens i debatten om flyktingpolitiken. Elin Ax från MUF i Skåne skrev i april 2000 en insändare i *HD*, där hon inledde sin kritik av flyktingpolitiken med ett historiskt perspektiv:

»Karl Oskar och Kristina bodde i ett fattigt Sverige och de bestämde sig som så många andra svenskar för att prova lyckan i Amerika. De lockades av ett rikt land där alla hade möjlighet att arbeta ihop till brödfödan.

De lockades av ett fritt land där många hade möjlighet att förverkliga sina drömmar. Idag lockar Sverige.«¹⁹

Insändaren pläderar sedan för friare invandring med ett nedrustat socialt skyddsnät. I redigeringen av artikeln understryks den historiska parallellen ytterligare genom att insändaren illustreras med ett fotografi på Max von Sydow och Liv Ullman i rollerna som Karl Oskar och Kristina i Jan Troells film *Utvandrarna*.²⁰ Även chefer för myndigheter använde sig av referensen för att förtydliga sitt synsätt. Sommaren 2000 tyckte Invandrarverkets dåvarande generaldirektör Lena Häll Eriksson i en intervju att »[m]erparten av de människor som söker sig till Europa är utvandrarna i modern tappning, nutida Karl-Oskar och Kristina. Problemet är att det inte finns någon väg för dem«.²¹ Samma år etablerades också diskursen i bokform när författaren Sanna Vestin gav ut boken *Flyktningboken – från Duvemåla till Fort Europa*, vars själva titel flätar ihop samtidens politiska diskurs med 1950-talets historiska fiktion. Och författaren och debattören Mustafa Can har ofta alluderat till utvandrarserien och jämfört sin mor med Kristina. I en intervju poängterade han att hon är »en sorts Kristina från Duvemåla i modern tappning och det finns många likheter: de båda kvinnorna utvandrade från sina hembygder under två olika sekel och följde motvilligt sina män till ett främmande land för att slippa se fler barn dö av svält och sjukdomar, slippa oron för att maten inte ska räcka«.²² Ingenstans i den citerade intervjun påpekas den avgörande skillnaden mellan de två kvinnorna: skillnaden mellan fiktion och fakta, mellan den faktiska, verkliga personen Güllü Can och Mobergs romanhjältinna. Den gränsen förefaller osynlig för de ovan citerade debattörerna, ledarskribenterna, politikerna och krönikörerna. Den biografiska iakttagelsen från Can bekräftar det jag ville spegla i min inledning: att romanerna har överskridit litteraturens gränser och blivit en del av vår personliga berättelse, vårt kollektiva minne.

Syftet med avhandlingen är att visa hur utvandrarserien är en produkt av en tid och en författare, liksom att dekonstruera och belysa de sociala mekanismer som skapat dess oerhörda popularitet. I någon mån bygger detta på en implicit kritik mot utvandrarseriens funktion som kollektivt minne och ställföreträdande historia.

Mina frågeställningar kan sammanfattas som följer:

På vilka sätt kan utvandrarserien läsas som ett samtidshistoriskt och biografiskt dokument?

Hur kommer det sig att serien fick en så stark och genom årtiondena beständig position i svensk litteratur och samhällsdiskurs?

Hur kan de två ovanstående frågeställningarna i sin tur bidra till att förklara ikoniseringen av Moberg?

Det litteratursociologiska perspektivet

Denna typ av frågor innebär inte bara ett avståndstagande från äldre tiders mystifierande syn på litteratur, utan också från det nykritiska perspektiv som etablerades på det svenska litteraturvetenskapliga området under 1950-talet.²³ Till denna gren hör också indelandet av litteratur i olika tidsepoker, strömningar och skolor. Verk och hela författarskap ses som byggstenar i en estetisk utvecklingsprocess («originalitetsetetiken») där litteraturen ofta frikopplas från samhälleliga eller på andra sätt sociala sammanhang.²⁴ Utan att invända mot denna kanske pedagogiskt nödvändiga kategorisering och disposition, menar jag att synen på litteratur som, grovt uttryckt, olika stationer längs en estetisk eller berättarteknisk utvecklingslinje, innebär att samspelet mellan litteratur och samhälle kommer i skymundan. Uttryckt annorlunda: närläsning och komparativ analys är fruktbara verktyg för att studera det som har blivit skrivet, men otillräckliga för studiet av hur, varför, för vem och med vilka konsekvenser det har *blivit läst*.

Henrik Schück grundade under 1800-talets sista årtionden en tidig anti-anakronistisk och historisk-empirisk tradition och drog i polemik mot både Nyblom och Ljunggren en skarp gräns mellan estetik och litteraturhistoria. I förordet till sin bok *William Shakspeare. Hans lif och värksamhet* (1883–1884) tog Schück avstånd från synen på Shakespeares verk som allmängiltiga, tidlösa och därmed också aktuella i nuet. I stället förklarade han sig vara »en fiende till den spekulativa ästetiken» och menade att ett litterärt verk bara kan förstås utifrån sin egen tid – och faktiskt bara har ett värde som tidsdokument: »blott såsom det renaste uttrycket för sin tids sträfvanden kan skalden göra anspråk på att bevaras i eftervärldens minne».²⁵ Schücks litteratursyn gjorde också upp med ett nationalidealistiskt och nationalromantiskt litteraturhistoriskt perspektiv till förmån för ett internationellt kompa-

rativt synsätt, och strävade efter att i sina litteraturhistoriska översiktsverk placera den svenska litteraturhistorien i ett internationellt sammanhang.²⁶ Ett annat av den moderna litteratursociologins huvudstråk, intresset för den icke-kanoniserade litteraturen och de folkliga läsvanorna, togs också upp av Schück, som i polemik mot litteraturhistorien som en »aristokratisk vetenskap« menade att folklitteraturen förtjänade lika stor uppmärksamhet, om inte för sina estetiska kvaliteter så för »publikens kvantitet«.²⁷

Under 1900-talet kom viktiga impulser till Sverige från de ansatser till marxistisk litteraturkritik som formulerades i några av Marx och Engels arbeten, och som lade grunden för litteraturforskare som György Lukács och senare Kurt Aspelin och Lucien Goldmann. Sedan 70-talet har området influerats starkt av exempelvis sociologen Pierre Bourdieus teorier om sociala fält och kulturellt kapital, genusteori och kvinnolitteraturforskning, samt det inflytelserika och till utformningen mycket flexibla område som går under samlingsnamnet *cultural studies*.²⁸ Snarare än en litteraturvetenskaplig forskningsmetod bör litteratursociologi alltså betraktas som en, med Furulands beskrivning, »samlingsbeteckning för en speciell intresseinriktning, som i skilda sammanhang begagnar sig av olika teorier och metoder«.²⁹ Denna inriktning är den drivande kraften bakom mitt arbete: samspelet mellan dikt och verklighet, mellan författare och samhälle och mellan läsaren och texten. Furuland beskriver vidare området som studiet av »litteraturen som socialt fenomen och som system och institution i samhället«.³⁰ Jag lägger tyngdpunkten på det förra snarare än det senare. Även om vissa genomgångar av upplagestatistik och försäljningssiffror förekommer, är det främst den kvalitativa analysen som dominerar. Fokus ligger på en granskning av utvandrarserien som en del av en samhällsprocess – som ett socialt fenomen.

Det biografiska perspektivet

Detta implicerar ett intresse för Vilhelm Moberg själv, som litteraturhistorisk gestalt och som den person som skrivit utvandrarserien. En sorts underavdelning till det litteratursociologiska perspektivet är intresset för verket som ett uttryck för författarens egen personlighet; hans kulturella och materiella miljö, hans erfarenheter, konflikter, ambitioner eller farhågor.

I skärningspunkten mellan litteratursociologin och den genetisk-biografiska metoden ligger Hippolyte Taines ofta citerade formulering om att studiet av litteratur måste utgå från kontexten, från »race, milieu et moment«, en förståelsemodell som Schück införde i svensk litteraturvetenskap.³¹ Denna rent positivistiska läsart nyanserades av Charles Augustin Sainte-Beuve, som med ett psykologiskt inriktat vetenskapsideal förenade den kontextuella metoden med en estetisk värdering.³² Den enhet mellan liv och dikt som dessa forskare och andra förutsatte i sina arbeten kom dock under 1900-talet att hamna i vanrykte. Nykritiken tillsammans med den ryska formalismen satte författarinsatsen »inom parentes«, myntade begreppet »det intentionella felslutet« och förflyttade fokus till textinterna (»intrinsic«) element, snarare än de utomtextuella (»extrinsic«) aspekterna. Antibiografismen var också en hörnsten hos efterkrigstidens poststrukturalistiska och dekonstruktivistiska teoretiker, där Roland Barthes programmatiska artikel »La mort de l'auteur« i efterhand betraktas som ett avgörande grundskott för den biografiska traditionen inom litteraturvetenskapen.³³

Uppfattningen om författaren som död och litteraturen som helt fristående från biografiska eller sociala kontexter kan sägas ha berikat och fördjupat studiet av litteratur, i meningen att texten nu är utgångspunkten för litteraturanalysen. Men utanför akademien är författaren inte alls död. Dels har intresset för författaren av rent kommersiella och pedagogiska skäl behållits, inte minst utanför de högre akademiska seminarierna. I skolans litteraturundervisning och i tidningars bokrecensioner tolkas verken fortfarande ofta i ljuset av utomtextuella problemställningar, inklusive historisk-biografiska. År 2007 och 2008 producerade och sände Sveriges Television påkostade tv-serier om Strindberg respektive Lagerlöf som julunderhållning. Författarbio- och monografier säljer i stora upplagor – sommaren 2009 sades tre biografier över den döde deckarförfattaren Stieg Larsson vara på väg.³⁴ Intresset för författaren har knappast minskat sedan 1900-talets mitt – nykritiken, poststrukturalismen och dekonstruktivismen har på en högre akademisk nivå kompletterat och berikat studiet av litteratur, men varken hos allmänheten eller i lärosalar har den författarorienterade läsningen därmed upphört.

Den förändrade synen på det biografiska perspektivet kan följas i ett par nedslag i svenska litteraturvetenskapliga texter från de senaste tjugio åren. Ebba Witt-Brattströms avhandling om Moa Martinson från

1988 förklarades vara »psykoanalytiskt färgad« utan att för den skull vara »biografiskt inriktad« och författaren använde vid behov brev och manuskriptutkast för att förstå de offentliggjorda verken.³⁵ I en artikel från 1991 noterade Per Erik Ljung att den feministiska inriktningen hade förnyat den biografiska genren, och menade att en »avspänd hållning till frågan om det biografiska« utvecklade den *sympatiska* läsningen (där texten ses som ett uttryck för diktarens innersta) mot en *symptomall* läsning.³⁶ År 1994 byggde Anders Ohlsson vidare på detta resonemang och menade försiktigt att den biografiska läsarten möjligen kan vara relevant »som en *kontext* bland andra«:

Som sådan kan den aldrig få status av slutgiltigt facit och betraktas inte heller som den säkra fyndplatsen för de innersta böjelserna eller begären hos upphovsmannen till verket. Den får aldrig slutgiltigt legitimera en tolkning. Däremot kan det biografiska materialet betraktat som text, som kontext, ge perspektiv på det studerade verket och kanske ge uppslag till vidare tolkningsmöjligheter.³⁷

Lägg märke till de många brasklapparna i Ohlssons formuleringar. I antologin *Att skriva människan*, baserad på två konferenser i Umeå 1986 och 1995, är också hållningen defensiv: det talas i inledningen lite martyrligt om hur den biografiska inriktningen varit ett handikapp för den som velat göra akademisk karriär inom humaniora, men att »en liten biografisk rännil« ändå har lyckats överleva i det i övrigt sönderteoretiserade landskapet.³⁸ Antologin kom att ses som ett tecken på att »karantänen« var på väg att hävas för den biografiska forskningen, samtidigt som det faktum att så många av de medverkande var forskare med huvuddelen av sin gärning bakom sig, förstärkte snarare än motsade bilden av den biografiska forskningstraditionen som en äldre och mindre aktuell inriktning.³⁹

I en inflytelserik uppsats år 2000 ställde så Johan Svedjedal antibiografisterna mot väggen och kontrasterade »det intentionella felslutet« mot »det textuella felslutet«. Genom att frikoppla verket från författaren lämnas fältet fritt för oändliga tolkningsvarianter. »Därför är kritiken mot intentionalism själva motiveringen för en global intellektuell tolkningsindustri, inom och utanför universiteten«, menade Svedjedal och påpekade att det biografiska perspektivet egentligen är inbyggt i litteraturvetenskapen – redan genom att nämna en författares födelseår el-

ler studera flera verk av samma författare tillämpas ju en biografisk metod genom att verket knyts till en specifik person eller tidsrymd.⁴⁰ Uppsatsen kom att ingå i antologin *Med livet som insats*, i övrigt baserad på en konferens i Lund 2005, där det talas om en »renässans« för biografien, dels som ett resultat av uppbrottet från efterkrigstidens förhärskande positivism, strukturalism och nykritik, dels som en återspeglning av postmodernismens genomslag i svensk humaniora sedan 1990-talet. Alf W. Johansson skriver där om en postmodernistisk perspektivism som etablerar en gråzon mellan vetenskap och skönlitteratur, så till exempel i Peter Englund's fragmentiserade biografi över drottning Kristina, *Silvermasken*.⁴¹ Att just Englund 2009 kom att ersätta Horace Engdahl, vars forskning om romantiken tog avstånd från det biografiska och idéhistoriska, på posten som Svenska Akademiens ständige sekreterare, kan möjligen ses som slutstationen i återupprättandet av den biografiska vetenskapen som en forskningsgren bland andra.

Det intresse för personen Vilhelm Moberg som löper som en strimma genom denna avhandling om utvandrarromanerna, är inte ett försök att på biografisk väg etablera en allenarådande och »sann« förståelse av böckerna. Användningen av det biografiska materialet möjliggör en enhetlig och inträngande tolkning av verket, men den falsifierar eller utesluter inte de andra tolkningar som har gjorts. Jag avser inte heller att hävda att utvandrarromanerna skulle vara någon exakt spegling av personen Vilhelm Moberg. Snarare har jag utgångspunkten att det har skett en *transformation* mellan liv och text, att, för att återvända till Ohlsson, något har »hänt med livet på vägen till dikten, vilket förändrat, förvanskad eller fördunklat sambandet mellan de båda storheterna, ett samband som trots allt förutsättes existera och som det därför är möjligt att beskriva«.⁴² Läsningen av Mobergs verk som en berättelse om honom själv syftar också till att fördjupa det perspektiv som avslutar avhandlingen: sammansmältningen av författare och text som en förklaring till ikoniseringen av Moberg.

Moberg och den manliga texten

Både litteratursociologin och biografien har under de senaste decennierna förnyats av den moderna feminismens landvinningar på det akademiska området.⁴³ Såväl internationell som nordisk och svensk litteraturhistoria

har kommit att rikta ett sociologiskt och biografiskt orienterat intresse mot både enskilda kvinnliga författarskap och grupperingar av kvinnliga författare (liksom undersökningar av historiskt marginaliserade gruppers villkor har haft ett allmänt uppsving inom humaniora). Även om genusaspekter på gestaltningen av några av huvudpersonerna i utvandrarserien diskuteras, bygger avhandlingen i sin helhet inte på någon specifik feministisk teoribildning. Den feministiska litteraturforskningen har i huvudsak och av naturliga skäl handlat om att analysera och omvärdera kvinnors författarskap i förhållande till en mansdominerad litteraturkanon. Den studie som kommit närmast en analys av Vilhelm Mobergs författarskap ur ett genusperspektiv är Ola Holmgrens *Emigrant i moderniteten*, som använder en psykoanalytisk metod för att, med hjälp av Hegel, påvisa den genomgående ambivalensen mellan över- och underordnad mansroll i författarskapet, mellan »herre och knekt, husbonde och dräng».⁴⁴ Jag anser att Holmgrens freudianska begreppsapparat på sina ställen är begränsande, men uppskattar icke desto mindre ambitionen att fördjupa analysen av Mobergs författarskap bortom den mer grundläggande tematikstudien, och har inspirerats av den pionjärinsats han gjort för att diskutera Mobergs texter ur ett könsperspektiv.

Jag vill beskriva det feministiska perspektivet i avhandlingen som *implicit*. Mobergs texter, mottagandet av dem och vårt sätt att än i dag förhålla oss till dem och till honom är alla påverkade av de mönster enligt vilka vi värderar, förstår och särskiljer mäns och kvinnors författarskap. Särskilt i min diskussion om kanoniseringen av Moberg och hans status som nationell ikon har jag till exempel varit införstådd med betydelsen av att utvandrarserien recenserades av en uteslutande manlig kritikerkår, av att Moberg orienterade sig på det litterära fältet delvis genom ett nätverk av konsekractionsinstanser som dominerades av män (se kapitel 5 för en förklaring av terminologin) och även efter sin död hyllades och lyftes fram av manliga skribenter och intellektuella. Att författarskapets plats i litteraturhistorien delvis är en konsekvens av en patriarkal litteraturkanon är ett underförstått faktum i studien. I detta avseende har jag särskilt inspirerats av Anna Williams studie *Stjärnor utan stjärnbilder*, som visar på den »patriarkala litteraturhistorieskrivningens metod» och strukturen i kanoniseringsprocessen, där kvinnliga författares texter »desarmeras» genom att de ses som tidsbundna och representativa för en »historiskt intressant» strävan efter jämställdhet.⁴⁵ Detta har, me-

nar jag, skett till förmån för verk som utvandrarserien, som i stället än i dag uppfattas som tidlöst.

Sedan 1980-talet har en feministiskt orienterad gren av litteraturforskningen också väckt en diskussion om den biografiska läsningen i form av en skarpt formulerad kritik mot det närgånget biografiska förhållningssätt gentemot en rad kvinnliga författare, som föregående generationer av litteraturforskare ägnat sig åt – ett slags korrektiv, antibiografisk hållning. Betydande exempel är Birgitta Svanbergs textorienterade avhandling om von Krusenstjernas *Fröknarna von Pahlen*-svit, skriven i skarp polemik mot Olof Lagercrantz biografiskt inriktade avhandling, samt Ebba Witt-Brattströms upprättande bok om Edith Södergran, som beskriver tidigare forskares »unket biografiska« studier av Södergran som »textuella övergrepp«. ⁴⁶ I sin avhandling om Selma Lagerlöfs tidiga författarskap väljer Lisbeth Stenberg i stället att avvisa den renodlat textinterna läsningen, med argumentet att en text »tillkommer vid en viss tid, på en plats där det råder bestämda normer och värderingar«. ⁴⁷ Med hjälp av det brevmaterial som blev tillgängligt 1999 knyter hon an Lagerlöfs verk till dåtidens borgerliga kvinnoliv och den emancipatoriska kvinnorörelsen. Hennes metod för samman brevtexter och fiktionstexter för att de ömsesidigt ska belysa varandra. Här är alltså ett exempel på ett tillvägagångssätt där man i stället för att undvika den biografiska kontexten försöker ta kontroll över den, korrigera eller utveckla den, i detta fall utifrån ett lesbiskt feministiskt perspektiv som tar spjärn mot den traditionellt heteronormativa (»heterosexistiska«) Lagerlöfforskningen. Det nya materialet öppnar till exempel för en analys av Lagerlöfs texter som är lyhörd för mångtydigheter och könsöverskridande strategier, i stället för den traditionella läsart som slentrianmässigt utnämner manliga figurer till centralgestalter och inte uppfattar brott mot litterära konventioner. ⁴⁸ Om den traditionella synen på Lagerlöf har formats av bilden av henne som en, grovt uttryckt, haltande, ogift sagotant vars liv formades av kärleken till hennes alkoholiserade far, kan studiet av Moberg – en författare som i sin folkliga popularitet och regionala anknytning är jämförbar med Lagerlöf – sägas vara på motsvarande sätt präglad av den vedertagna bilden av författaren som stridbar ensamvarg och hårdhudad individualist (vilket citerat från Sundevall ovan med all önskvärd tydlighet visar). I båda fallen kan en mer nyanserad biografisk kontext ock-

så lägga grunden för en nyläsning av de litterära verken. Här står jag närmare Stenbergs perspektiv än det som har anlagts av Witt-Brattström och Svanberg.

Studier av Vilhelm Moberg och utvandrarserien

I likhet med de av hans generationskamrater (Harry Martinson, Eyvind Johnson, Artur Lundkvist, Ivar Lo-Johansson, Jan Fridegård, med flera) som debuterade under 1920- eller 30-talen och fortsatte att vara produktiva som författare under efterkrigstiden, blev Moberg redan under sin livstid ett intressant studieobjekt, i takt med att bilden av en sammanhängande våg av arbetar- eller proletärlitteratur etablerades inom den svenska litteraturhistoriska forskningen. Den första större monografin över Moberg var Sigvard Mårtenssons biografi *Vilhelm Moberg*, som gavs ut redan 1956. Drygt tjugo år senare utkom Magnus von Platen med början på en planerad biografi över Moberg, *Den unge Vilhelm Moberg*. Den planerade fortsättningen på detta hyllade verk kom dock aldrig till stånd, och ännu i skrivande stund saknas alltså en fullständig biografi över Moberg. Flera verk har dock utkommit som söker sammanfatta Mobergs författarskap och synliggöra mönster i hans diktning, särskilt i hans romaner. Gunnar Eidevalls *Berättaren Vilhelm Moberg* är en välskriven närläsning av Mobergs epik, på ett intressant sätt disponerad utifrån tematik snarare än kronologi eller enskilda verk. Även Philip Holmes mer lättillgängligt hållna *Vilhelm Moberg. En introduktion till hans författarskap* kan nämnas i detta sammanhang. Holmgrens *Emigrant i moderniteten* har redan nämnts. Andra exempel på intressanta studier av Mobergs författarskap, som har en annan inriktning än mitt arbete men som ändå har gett forskningsuppslag, är Ingemar Algulins och Philip Holmes läsningar av *Din stund på jorden* respektive *Rid i natt!* i antologin *Vilhelm Moberg läst på nytt*, Sigvard Mårtenssons studie *Vilhelm Moberg och teatern* och Bengt Forslunds *Vilhelm Moberg, filmen och televisionen*. Tidskrifterna *BLM* och *Parnass* har 1995 respektive 1996 haft innehållsrika temanummer om Moberg, där särskilt Göran Greiders, Stephen-Farran Lees och Johan Svedjedals essäer i den förstnämnda har inspirerat mitt arbete.

De studier av Moberg som är av särskilt intresse för min avhandling är emellertid dels de som tar upp Mobergs samtidsaktuella engagemang, dels de som berör utvandrarserien, dess tillkomsthistoria och plats i lit-

teraturen, samt slutligen de som granskar personen bakom verken. Mobergs opinionsbildande arbete – en viktig aspekt i denna avhandling – har nyligen behandlats av Anna-Karin Carlstoft Bramell i hennes doktorsavhandling *Vilhelm Moberg tar ställning. En studie av hans journalistik och tidsaktuella diktning*. Här tas ett helhetsgrepp om Mobergs retoriska och polemiska insats, från ungdomsåren till hans sista levnadsår. Carlstoft Bramell påvisar också det samtidsspeglande i några av hans litterära verk, främst romanerna *Rid i natt!* och *Det gamla riket* samt pjäserna *Domaren* och *Sagoprinsen*. Hon öppnar också upp för möjligheten att göra en liknande läsning av utvandrarserien, men avstår av utrymmesskal uttryckligen och medvetet från att utveckla detta spår.⁴⁹ En akademiskt inte lika kvalificerad men i detta sammanhang uppslagsrik studie är Johan Norbergs *Motståndsmannen Vilhelm Moberg*, som driver linjen att Moberg kan ses som en liberal opinionsbildare och försvarare av individuell frihet. Norberg gör en viktig pionjärinsats när han påvisar den ideologiska kongruensen mellan vid första anblicken så vitt skilda företeelser som Mobergs författande av utvandrarserien, engagemang i Kejneaffären och krav på svenskt medlemskap i NATO.

Om utvandrarserien finns ett rikt material samlat i Ulla-Britt och Erland Lagerroths artikelantologi *Perspektiv på Utvandrarromanen* från 1971, som innehåller en lång rad uppsatser, essäer och dokument i ämnet – en mycket bra sammanfattning av forskningsläget vid denna tidpunkt. Här speglas både romanernas tillkomsthistoria och mottagande, samt görs försök till litteraturvetenskaplig analys. Det sistnämnda är dock aningen tunt i boken; uppsatserna »Moberg och emigrantromanen som en ny genre« av Keith Sophus Winter samt Rigmor Anderssons »Konflikten mellan dröm och verklighet i Roberts och Kristinas öden« är de som har varit mest aktuella för mitt arbete, även om ingen av dem tar upp min frågeställning. Det gör inte heller det till omfattningen största arbetet i ämnet, Gunnar Eidevalls doktorsavhandling *Vilhelm Mobergs emigrantepos* från 1974. Eidevall har främst inriktat sig på att göra en redovisning av romanernas tillkomsthistoria och dokumentära källor, och utelämnar kategoriskt de biografiska eller samtidsaktuella tolkningsmöjligheterna. Medan Eidevall redovisar romanernas rötter i historiska fakta, vill jag snarare visa hur de återspeglar biografiska faktorer och samtidsaktuella strömningar och mentaliteter. Min avhandling kan därmed ses som ett komplement snarare än ett korrektiv till Eidevalls

kartläggning. Hans pionjärbete bör även i fortsättningen ses som hörnstenen i forskningen om utvandrarserien, trots den kritik jag kommer att rikta mot det. Den totala avsaknaden av intresse för utvandrarserien som samtidsspegel i *Vilhelm Mobergs utvandrarepos* kompenseras av Eidevalls andra, kortare studie av romanerna i hans bok om *Amerika i svensk 1900-talslitteratur: från Gustaf Hellström till Lars Gustafsson*. Boken ägnar ett eget kapitel åt Mobergs skildringar av Amerika. Häri görs en summarisk läsning av utvandrarserien som en berättelse om Mobergs missnöje och vantrivsel i samtidens Sverige, och den frihet och optimism han upplevde under sina resor i USA.

Nämnas bör också amerikanen Rochelle Wrights doktorsavhandling *Vilhelm Moberg's image of America* från 1975. Studien visar hur den erfarenhet av emigrationen som fanns i Mobergs egen familj har gjort avtryck inte bara i utvandrarserien och *Din stund på jorden*, utan även i *Soldat med brutet gevär* och flera av hans självbiografiska texter. Mycket av det som nämns var dock sedan tidigare välkänt för den svenska litteraturforskningen. Ett fruktbart perspektiv, som jag först fick kännedom om i slutet av avhandlingsarbetet, är det som utvecklats av Peter Aronsson i de två essäerna »Den osedda filmen – kulturarv och visualiseringsprocesser« (i *Det förflutna som film och vice versa. Om medierande historiebruk*, red. Snickars och Trenter, 2004), samt »Det föreställda landet – vanställt, förhandlat, förmedlat? Mobergland i Småland och USA« (i *Det vanställda ordet*, red. Kylhammar och Battaill, 2005). Där studeras blandningen av fiktion och fakta i den historieturism som uppstått i kölvattnet av Mobergs romaner, och Aronsson visar på den friktion som uppstod när romanfigurer och fiktiva platser uppnådde en sådan folklig popularitet att de började gestaltas och utnyttjas på den kommersiella arenan, utan författarens godkännande. Essäerna har också inspirerat till denna avhandlings titel.

Till litteraturen om Vilhelm Moberg och utvandrarserien måste till sist också räknas de självbiografiska eller journalistiska texter som Moberg själv författade. Främst räknar jag då essän »Romanen om Utvandrars-romanen«, första gången publicerad i *Svensk Litteraturtidskrift* 1957 och med smärre ändringar och tillägg införd i memoarboken *Berättelser ur min levnad* (1968). Sina erfarenheter och upplevelser i Amerika 1948–49 beskriver han också i artikelserier i *SvD* och i *FiB*; artiklarna i *SvD* publicerades senare i en bearbetad och utökad form i essäsamling-

en *Den okända släkten*, som gavs ut 1950 (med nytt förord 1968), medan artiklarna i *FiB* gavs ut 1995 med titeln *Att upptäcka Amerika, 1948–1949*. Dessa researtiklar ger synnerligen värdefulla inblickar i Mobergs tankevärld och mentalitet under den första resan till Amerika, liksom »Romanen om Utvandrar-romanen« visar hur han själv ville redovisa den mångåriga skrivprocessen. Trots att deras källvärde givetvis begränsas av deras subjektivitet, är de likväl mycket intressanta som litteraturhistoriska dokument.

Personen Moberg finns, slutligen, förutom i de tidigare nämnda biografierna, väl skildrad i de kortare biografiska texter som samlats dels i en vänbok vid författarens femtioårsdag 1948, dels i boken *Emigrationer* som gavs ut vid sjuttioårsdagen 1968, och dels i Eidevalls antologi *Porträtt av Vilhelm Moberg* från 1993. Särskilt intressant är givetvis också svensk-amerikanen Gustaf Lannestocks memoarbok *Vilhelm Moberg i Amerika* som skildrar deras vänskap och samvaro i Kalifornien under främst 50-talet. Lannestock innehar en särställning i detta sammanhang, då han inte bara var Mobergs nära förtrogne, utan också översatte utvandrarserien till engelska.

Som en röd tråd genom hela avhandlingen löper användningen av Vilhelm Mobergs korrespondens som källa. Jag har läst de flesta offentligt tillgängliga brev som har bevarats av Moberg, samt även några brev som är i privat ägo. Ett urval av dessa brev har jag tidigare redigerat i två brevantologier; *Om Gud vill och hälsan varar. Vilhelm Mobergs brev 1918–1949* samt *Du tror väl att jag är död. Vilhelm Mobergs brev 1950–1973*. I några fall rör det sig om serier av mångårig korrespondens till enskilda personer, bland dem Sven Barthel, Ivar Harrie, Olle Holmberg, Eyvind Johnson, Gustaf Lannestock, Sigvard Mårtensson, Edgar Swenson och Ivar Öhman. Korrespondensens kombination av kontinuitet och spridning, gör den till ett lämpligt material för att ge en samlad och anmärkningsvärt enhetlig bild inte bara av Mobergs arbete med utvandrarserien 1947–59, utan också av hans reaktion på mottagandet av romanerna, hans ståndpunkt i samtidens politiska eller kulturella frågor, hans egen personliga utveckling under den tolvåriga period då han arbetade med böckerna och hans agerande i olika frågor som rörde böckernas väg genom offentligheten under åren därefter.

Sammanfattningsvis kan alltså konstateras att Moberg som litteraturvetenskapligt studieobjekt är tämligen väl omskriven och beforskad,

samtidigt som – med undantag av Carlsoft Bramells och Holmgrens arbeten – de tunga inläggen har presenterats av tidigare forskargenerationer, främst under åren närmast efter Mobergs död. Sedan dess har flera nya teoretiska synsätt och metodologiska verktyg utvecklats och förfinats – som exempel kan nämnas receptionsetetikens, genusteorins och *cultural studies*-områdets framväxt samt det historiska perspektivet på 40- och 50-talets kultur och mentalitet som formats först efter kalla krigets slut. Min avhandlings utgångspunkt är dessutom synen på Moberg och utvandrarserien *i dag*. Det kan rentav hävdas att förutsättningarna för mitt arbete är särskilt gynnsamma just på grund av de stora insatser som gjorts på området av tidigare generationer litteraturvetare, varav flera arbetade i direkt kontakt med Vilhelm Moberg och vars arbeten fungerar som en direkt länk mellan vår tid och en epok i svenskt kultur- och samhällsliv som redan känns avlägsen.

Avhandlingens uppläggning

Jag besvarar inte mina frågeställningar en och en, utan hanterar dem i en sammanflätad framställning. I kapitel 2 görs en genomgång av det historiska berättandets funktion i den svenska 1900-talsromanen. Jag diskuterar sedan den biografiska och samtidsspeglande roll som det historiska berättandet spelar i Mobergs romanvärld. Kapitel 3 handlar om Vilhelm Mobergs arbete med utvandrarromanerna och visar hur dessa på flera punkter kan ses som en skildring av hans personliga utveckling under perioden 1947–59. Med hjälp av tillgängligt biografiskt material kommer jag att visa hur dikten blev en spegling av författarens egen livssituation. I kapitel 4 görs så en läsning av utvandrarserien som ett samtidsdokument, med utgångspunkt i den föreställningsvärld som formades av kalla kriget. Jag visar här också hur Mobergs politiska värderingar och samhällsengagemang uttrycks i romanerna.

Kapitel 5 följer utvandrarseriens utgivningshistoria i Sverige och i utlandet, dess mottagande i recensioner och tidningsdebatter, samt dess iscensättning i film och på teater. Syftet är att förstå de bakomliggande orsakerna till seriens stora kommersiella framgångar och kanonisering i svensk litteratur. I det avslutande kapitel 6 görs en sammanfattande läsning av utvandrarserien som nationallitteratur och en tolkning av Vilhelm Moberg som en modern nationalförfattare.

De konkreta forskningsredskapen och materialen varierar mellan frågeställningarna. I diskussionen om utvandrarserien som en spegling av samtiden och författaren används dels Hans O. Granlids klassiska studie av den historiska romanens mekanismer, vars perspektiv återkommer i Ebbe Schöns och Stig Bäckmans avhandlingar om Jan Fridegårds respektive Eyvind Johnsons historiska författarskap, dels den *cultural studies*-influerade forskningsmetod som har utvecklats sedan 80-talet under begreppet *Cold war studies*. Kalla kriget, den militära konflikt som även präglade stora delar av den industrialiserade världens kultur- och samhällsliv, har i eftervärldens ögon antagit skepnaden av en sammansatt mentalitet, en *kallakrigskultur*. I min läsning av utvandrarserien som en spegling av denna kallakrigskultur använder jag mig av det samspel mellan litteraturvetenskap, kulturhistoria och historisk forskning som på senare år har vuxit fram inom detta ämne, internationellt med namn som Paul Boyer, Margot Henriksen, David Savran, Suzanne Clark och Jon Lance Bacon, i Sverige med framförallt historikerna Alf W. Johansson, Kim Salomon och Marie Cronqvist samt litteraturvetaren Sara Kärrholm (de två sistnämnda i ett forskningsprojekt under ledning av Kim Salomon, Lisbeth Larsson och Håkan Arvidsson). I min studie av utvandrarseriens utgivning och position i svensk samhällelig diskurs har jag främst begagnat mig av den kultursociologiska teori som utvecklats av den franske sociologen Pierre Bourdieu och som har introducerats i Sverige av Mikael Palme och Donald Broady, särskilt med den tillämpning som gjorts i Erik Peurells avhandling *En författares väg* (1998), som utifrån Bourdieus teorier belyser Jan Fridegårds litterära produktion. För studien av ikoniseringen av Vilhelm Moberg har jag inspirerats av den norska litteraturvetaren Sigurd Aarnes arbeten om den norska litteraturens relation till den norska nationella identiteten, samt av Loren Glass studie av litterär berömdhet, Andreas Nybloms avhandling om kändiskulten kring Heidenstam och Carina Renanders historiedidaktiska licentiatavhandling om hur Jan Guillous Arn-serie påverkar den historiska förståelsen.

»Stort, lugnt, mäktigt«

Lars Dreje är en gammal Karlshamnsbo som ofta anlitas av kommunens turistbyrå för att guida turister i staden. Han är van vid att berätta om stadens berömda utvandrarmonument, naturskönt placerat i Hamn-

parken mitt emot Kastellholmen. »Jag brukar säga att Karl Oskar tittar framåt och Kristina tittar bakåt«, berättar han i telefon. »För kvinnor är ju alltid lite fegare.«⁵⁰

Som komplement till berättelsen om den fega, tillbakablickande kvinnan (i sig naturligtvis en grovt förenklad tolkning av Mobergs kvinnliga huvudperson) finns berättelsen om erikjansarna, den kristna sekt som 1846 utvandrade i hundratal från Hälsingland under ledning av predikanten Erik Jansson. Den överväldigande majoriteten av de utvandrande – nära fyrahundra personer – var kvinnor. Kvinnorna bland erikjansarna hade inledningsvis betydelsefulla uppgifter som förkunnare och »profetissor«, och många av dem lämnade make och barn för att följa Jansson till kolonin Bishop Hill i Illinois. Där kom de att användas som arbetskraft under slaveriliknande förhållanden, arbeta på åkrarna och bränna tegel under männens övervakning.⁵¹ Rent historiskt ger denna berättelse en lika representativ bild – varken vackrare eller fulare – av de första emigrantkvinnornas tillvaro, som bilden av nybyggarghustrun som vid sin makes sida längtansfullt blickar hemåt. Detsamma gäller den endast skissartat berättade historien om de många svenska kvinnor som levde vid odlingsgränsen i Nordamerika som självägande farmare.⁵²

Åtskilliga uppsatser har skrivits som i detalj jämför uppgifter och händelser i utvandrarserien med de historiska källor som finns tillgängliga.⁵³ Flera försök att identifiera, skildra och i offentligheten uppmärksamma »verklighetens« Karl Oskar och Kristina har också gjorts.⁵⁴ Den faktiska, historiska utvandringen från Sverige till Nordamerika är ett ämne för den historiska forskningsdisciplinen och saknar i sig central betydelse för mitt arbete. Däremot finner jag det intressant att ur ett litteratursociologiskt perspektiv synliggöra berättelsens *avvikelser* från den dokumentära verkligheten, inte för att försöka beslä Moberg med »osanning«, utan för att försöka förstå hur den historiska romanen är en produkt, inte av det historiskt förflutna, utan av sin omedelbara samtid.⁵⁵ Det intresserar mig också att notera hur delar av litteraturvetenskapen har velat bortse från detta fenomen. Till exempel redovisade Kristina Paulin redan 1958 i sin gedigna och detaljrika uppsats »Resan genom Amerika och erövringen av det jungfruliga landet« att Moberg endast sparsamt skildrar den uppväxande bebyggelsen kring samhället Center City och inte nämner att det 1858 byggdes en bro tvärs över Ki-Chi-Saga.⁵⁶ Detta forskningsresultat gjorde Gunnar Eidevall

så förnärmad att han i sin avhandling förklarar att »[d]ärmed har hennes uppsats spåret ur«. ⁵⁷ Min utgångspunkt i detta arbete är tvärtom att Paulins iakttagelse är mycket relevant. Genom att tona ned de stora infrastrukturella förändringarna och urbaniseringen av nybyggarsamhället, förstärker Moberg utvandrarernas – främst Kristinas – upplevelse av ödslighet och ensamhet. Att synliggöra avvikelser från historiska fakta ger forskningsuppslag som kan hjälpa oss att bättre se strukturer bakom berättarväven.

Moberg själv brottades i hela sitt liv med ambivalensen mellan sin ambition att hävda det verklighetsförankrade och dokumentära i utvandrarserien å ena sidan och sin rätt att som konstnär kunna fabulera fritt å den andra. När frågan om autentiska förebilder till romanfigurerna kom upp framhöll Moberg, som i ett brev 1969, att de »är alla uppfunna av författaren« – samtidigt som han några rader senare hävdar att *Utvandrarna* är en »dokumentärroman«. ⁵⁸ Hur kan en dokumentärroman ha helt och hållet uppdiktade figurer? Och omvänt: om utvandrarserien baseras på verkligheten och Karl Oskar och Kristina har funnits på riktigt, borde väl lokala entreprenörer i Småland vara i sin fulla rätt att marknadsföra verklighetens »Korpamoen« och utflyktsleden »I utvandrarernas spår«? Men Moberg motsatte sig kraftfullt dessa former av kommersialisering av de figurer och platser han skapat. ⁵⁹

Vem äger utvandrarerna – Moberg eller vi alla? Svaret ligger sannolikt någonstans mitt emellan. Det är i gråzonen mellan upphovsrättsskyddad text och en med åren kulturellt nedärvd fikionaliserad historiesyn, ett kollektivt minne, som utvandrarseriens status som modern nationallitteratur ligger. Denna gråzon etablerades relativt tidigt. Det kanske mest emfatiska försvaret av utvandrarseriens status som stor litteratur *och* dokumentär vetenskap, publicerades av litteraturprofessorn Olle Holmberg i *DN* med anledning av att den dåvarande universitetskanslern vid Lunds universitet nekat Moberg ett hedersdoktorat. Den långa artikeln ägnas åt att berömma Mobergs forskningsinsats:

Om [emigrationen] har vi nu alltså i vår litteratur ett snart fullbordat, stort, lugnt, mäktigt prosaepos om vilket vi, då vi läser det, kan säga oss att det vi-lar på en grundval av fakta. Om hundra år kommer man att använda det som en källa för att få reda på under vilka villkor de tidigaste emigrantgenerationerna levde och vad sorts tankar som sysselsatte dem. [...] Vetenskap

är forskning; det vet nästan alla. Vad lika många kanske inte vet är att den också är ett sinnelag, nämligen det sinnelag som kallas för oväldens. Ovälden är den egenskap som vetenskapen delar med den stora epiken. Homeros tar inte parti i striden mellan Akilles och Hektor och vetenskapsmannen som skriver om hattar och mössor eller om hugenotter och katoliker tar inte parti i fejderna mellan dem. De dåliga vetenskapsmännen kan inte snickra ihop den minsta lilla kria till en tidskrift utan att ge besked om vilken kyrka de tillhör eller vilket parti de röstar med, men de riktiga vetenskapsmännen är höjda över det behovet. Man kan säga att också Vilhelm Mobergs historiska romaner i sällsynt grad har den vetenskapliga oväldens anda.⁶⁰

Holmbergs artikel fastslår alltså att utvandrarserien är ett »prosaepos« (i sig ett värderande begrepp) med en rad värdeladdade egenskaper, som dessutom är likvärdigt med vetenskap dels genom sin faktabakgrund, dels genom sin »oväld« – alltså sitt neutrala perspektiv. Utvandrarserien blir här en romansvit som ställs i en klass för sig, både objektiv forskning och fri fantasi, ett monument, »stort, lugnt, mäktigt«. Trots att artikeln publicerades för femtio år sedan, innan utvandrarserien ens hade avslutats, är det perspektiv som här anläggs fortfarande gällande: romanerna har en status som upphöjd, objektiv nationallitteratur (märk orden »vi« och »vår« i styckets första rad) som *samtidigt* representerar den verkliga, historiska utvandringen. När Karl Oskar och Kristina används i den samtidsaktuella invandringsdebatten för att anlägga perspektiv på utvandringen, bygger det retoriska greppet på premissen att de själva – och romanerna – *saknar* perspektiv.

Människan speglar sig i historien för att förstå sig själv. När historien i sin tur är hämtad från skönlitteraturen, blir resultatet en självbild hämtad ur det fiktiva. En av Vilhelm Mobergs främsta insatser som författare var reviderandet av dåtidens idealistiska och av kungligheter och andra storheter romantiserande historieskrivning. Paradoxalt nog ser jag mitt eget arbete som en insats i Mobergs egen anda: ett försök till granskande av ett kulturhistoriskt förlopp, ett kanoniserat diktverk och en mytologiserad författargestalt. Förhoppningsvis kan det leda till en ökad förståelse av de mekanismer som formar vår historieuppfattning och vår bild av hur en litterär kanon och en litteraturhistoria konstrueras.

Minnesota Territory var fram till 1858 benämningen på den del av den

nordamerikanska kontinenten där Mobergs utvandrare tingar sin lott i urskogen. Hundrafemtio år senare har romanerna skapat ett eget, imaginärt territorium som inhägnar en del av den svenska historien. Precis som Karl Oskar koloniserar indianernas mark, har utvandrarserien kommit att kolonisera det förflutna, gjort historien till en femtiotalsmyt, ett Mobergland. Utvandrarnas äventyr ingår numera, som Moberg både profetiskt och paradoxalt uttrycker det i prologen till *Utvandrarna*, »i sagan och legenden«.

EBBA BRUN, SIGFRID OCH STARK-INGEL

Om det förgångna, nuet och jaget

SVENSK HISTORIA VAR Vilhelm Mobergs stora intresse.⁶¹ I hans romaner, dramer och journalistik framskinner en stor beläsenhet i historia kombinerad med ett socialt engagemang som riktar sig bakåt i tiden – ett engagemang som också har en specifikt självbiografisk prägel. I detta kapitel vill jag med en vandring genom hans romanvärld forma en förståelsemodell för en fortsatt diskussion om de självbiografiska och samtidsspeglade aspekterna av att skriva svensk historia.⁶² Det mönster jag vill påvisa är att Mobergs romaner i hög grad handlar om ett personligt och politiserat förhållande till dåtid och nutid. Detta gäller såväl de många historiska romanerna, som på många sätt speglar sin samtid, som samhällsromanerna, bonderomanerna och de av hans verk som bygger på självbiografiskt stoff. Var tyngdpunkten ligger mellan dessa två egenskaper skiftar emellertid över tid, på så vis att hans tidiga författarskap riktar sig mot historien som en personlig berättelse, medan det senare anlägger ett tydligare politiskt och socialt perspektiv. I slutet av genomgången kommer jag att skissa på några återkommande, inbördes sammanflätade motiv i Vilhelm Mobergs episka författarskap, som ger en ingång till min läsning av utvandrarböckerna.

Två perspektiv på historien

Begreppet historisk roman kan definieras på olika sätt: i teorin kan varje text som inte rör sig i den exakta samtiden kallas historisk, medan den allmänt vedertagna bilden av vad som utgör historisk litteratur snarare förlägger den till en tidsperiod som åtminstone »ligger utanför skriben-

tens egen livsram». ⁶³ I sin klassiska studie över svenska historiska romaner, *Då som nu*, avstår Granlid helt från att definiera begreppet och gör det lätt för sig genom att begränsa undersökningen till medeltidsromaner, men för icke desto mindre en intressant diskussion om att all skönlitteratur kan sägas vara per definition historisk (baserad på författarens erfarenheter, kunskaper, minnen) och samtidigt också per definition samtida (skriven i ett visst skeende). ⁶⁴

Det råder delade meningar om vilka av Mobergs romaner som kan betecknas som historiska romaner. ⁶⁵ När jag här använder begreppet »historisk roman« avser jag genomgående de av Mobergs verk som i sin helhet utspelas innan författaren föddes, samtidigt som jag förhåller mig ganska fritt till adjektivet *historisk*. Jag driver tesen att nästan samtliga Mobergs romaner i någon mening skildrar historien, i det att de genomgående ägnas åt det förflutnas landskap, en miljö som är historisk i den bemärkelsen att den inte längre går att uppleva, besöka, vara en del av. Detta särdrag är, som jag ska påvisa, i sig en aspekt av det starkt självbiografiska inslaget i hans verk.

Samtidsspeglingen i den historiska svenska 1900-talsromanen är välbelagd. Historieintresset i skönlitteraturen vaknar på riktigt till liv först på 1940-talet, då diktarna i Sverige – liksom i övriga Norden – inför hotet om tysk erövring mer börjar intressera sig för det historiska och nationella arvet. ⁶⁶ Förutom Mobergs beredskapsklassiker *Rid i natt!* kan nämnas berömda romaner som Fridegårds trilogi om trälen Holme, Hedenvind-Erikssons folkloristiska jämtländska sagodiktning med början i *Jämtländska sagor* och självklart Johnsons *Strändernas svall*. Även Frans G. Bengtsson tillhörde de författare som tidigt intresserade sig för historisk diktning. Redan i en essä från 1938 spekulerade han i kåserande ton om varför läsarna attraheras av genren. Anledningen, menar Bengtsson, är att den socialrealistiska traditionen (till exempel Dreiser) är för tråkig med för anonyma huvudpersoner. I stället dras läsaren till den historiska romanens rikedom på starka personligheter och handling. Han exemplifierar symptomatiskt nog med en rad underhållningsromaner i borgerliga eller aristokratiska miljöer, som Dumas *De tre musketörerna*, Mitchells *Gone with the wind*, Graves romaner om Claudius, och så vidare. ⁶⁷

Även om Bengtsson kan ha haft rätt i att den eskapism som historien erbjöd var lockande, var den sociala tendensen i den svenska historiska romanen snarare på väg åt ett annat håll: gestaltandet av det arbe-

tande folkets villkor. Den generation autodidakter som under 1930-talet mestadels hade skrivit i den självbiografiska romanens form gick nu över till att ifrån ett historiskt perspektiv skildra förfädernas strävan i armod och förtryck, en strävan som dittills inte lämnats stort utrymme, varken i skönlitteraturen eller i historieskrivningen. Viktiga brohuvuden för sådan diktning etablerades under den senare delen av 1930-talet med Axel Strindbergs *Bondenöd och stormaktsdröm* och Fabian Månssons *Folkvandringarnas historia* och *Vikingatidens historia*. Dessutom utgavs de två delarna av Ivar Lo-Johanssons noveller om *Statarna*. I den fackliga tidningen *Lantarbetaren* påpekade man vid denna tid att det förelåg ett behov av en ny historieskrivning, som först och främst borde handla om klassmotsättningarna genom tiderna.⁶⁸ Gamla hjältar, som upprorsmannen Engelbrekt, lyftes fram ur historien som demokratisymbol – Bror Hjorts förslag till staty refuserades på grund av sin upproriskt vänsterpolitiska laddning.⁶⁹ På den teoretiska fronten publicerade 1937 György Lukács den klassiska marxistiska litteraturstudien *The Historical Novel*, som visade hur den borgerliga, episka historiska romanen (Scott, Kleist, Cooper) avspeglade feodaltidens fall och industrialismens maktövertagande, och påminde om att 30-talets antifascister kunde (och borde) återkalla proletära hjältar för att i historisk dräkt skildra sin kamp mot Hitler.⁷⁰

Det som ofta skilde autodidakternas historiska romaner från föregångare i genren var följaktligen den explicita politiseringen. Man skrev om sin egen grupp i samhället, visserligen på flera generationers eller seklers avstånd, men i ljuset av en kamp eller konflikt som man upplevde som allmängiltig och gemensam för historien och nuet. Granlid påpekar att den »moderna» svenska historiska romanen lägger större vikt vid analogin med samtiden än vid det skildrade skedets historiska egenvärde, även om historiciteten aldrig helt försvinner.⁷¹ Det är visserligen korrekt, men Granlid är inte tillräckligt tydlig i sin analys av det politiska innehållet i denna analogi (något som möjligen var svåröverskådligt 1964, då hans studie skrevs). För många av autodidakterna tycks den historiska romanen, i Lukács anda, ha varit ett sätt att bedriva klasskamp. Behovet av en historieskrivning som skildrade proletariatet var en del av dåtidens revolutionärt socialistiska arbetsprogram, till exempel omskrivet i *Brand* under 1920-talets slut.⁷²

Ett starkt politiserat perspektiv på den historiska romanen tycks ha varit aktuellt i Sverige ända in på 70-talet. Ett exempel på tendensens

varaktighet är en text av Sven Wernström, daterad 1979, där han utgår från den marxistiska historieforskningen och avfärdar tidigare historiska verk – *Odysséen*, *Erikskrönikan* – som skrivna av överklassen, »människor som aldrig stått i produktionen«. ⁷³ Wernström (som själv författade den starkt politiserande historiska ungdomsromanserien *Trälarna*), förespråkar med närmast slagordsmässigt patos en historisk romantradition som fokuserar på allmängiltigheten i det arbetande folkets villkor, då som nu. »När 1300-talets bönder reste sig mot kung Albrekt«, menar Wernström, drevs de »av samma rättskänsla och samma beslutsamhet som dagens arbetare när de går ut i 'vilda' strejker i medvetande om att arbetsdomstolen står på SAF:s sida.« ⁷⁴ Det som gör hans text intressant i sammanhanget är att den bland annat refererar till Vilhelm Mobergs text »Om historiska romaner«, från essäsamlingen *Otrons artiklar* (1973). ⁷⁵ Där fastslår Moberg att »[h]istorien handlar om det som *har* hänt, romanen om det som *kunde ha* hänt« (s. 127), och diskuterar utifrån denna devis sitt och sina generationskamraters historiska författarskap. ⁷⁶ Han verkar hålla med om Granlids slutsatser om analogin mellan dået och nuet:

Den historiska romanen har ändrat karaktär under de senaste årtiondena. Den uppges skildra det förgångna, men den handlar mestadels om det närvarande, om författarens egen tid. Historien blir en spegel där nutiden kan se sitt eget ansikte. Stundom har man intryck av att den historiska miljön endast utgör en förevändning för en skildring av den samtida miljön. Sålunda kan författaren ta mindre hänsyn och samtidigt skaffa sig större frihet i sin diktning. Och sedan det blivit ett erkänt faktum, att det inte finns någon fastställd, för evigt gällande historisk sanning, kan en diktare känna sig helt obunden av historievetenskapens bild av det förflutna: Han kan ju inte begå brott mot en sanning som inte existerar. (*Otrons artiklar*, s. 125 f.)

Det framgår inte helt av citatet hur Moberg själv ställer sig till denna utveckling – är det godtagbart att en författare ignorerar historiska fakta? Han var själv omvittnat nog med historisk korrekthet; flera av hans historiska romaner innehåller till exempel fotnoter med källanvisningar. För att få en närmare inblick i hans preferenser i frågan kan det vara passande att jämföra med de två generationskamrater vars verk han i essän omnämner med stor aktning: Jan Fridegårds *Trägudars land* samt Eyvind Johnsons historiska romaner från 40-talet kallar han för »mästerverk«

och Johnsons *Hans nådes tid* från 1960 bedöms rentav som 1900-talets bästa historiska roman på svenska (s. 120 f).⁷⁷

Det utmärkande för både Fridegårds och Johnsons historiska författarskap är förstås analogierna med samtiden och gestaltandet av det historiska stoffet till en allmängiltig berättelse om människans villkor. Ebbe Schön har visat hur Fridegårds trilogi om trälen Holme präglas av samtidens radikala tankegångar, där Holme utifrån ett marxistiskt och anarkistiskt perspektiv kan ses som en idealisk proletärhjärte, som i kraft av ett auktoritärt men demokratiskt ledarskap går i spetsen för den förslavade klassens väg till friheten. Samtidigt är berättelsen också formad av Fridegårds egen biografi, hans uppväxtförhållanden och väg till självförverkligande. Dessa influenser formar inte bara romanen på ett idémässigt plan, utan också detaljer i gestaltning och miljöbeskrivning. Till exempel har historiker påpekat att hövdingens gård i *Trägudars land* måste ha varit exceptionellt stor för att kunna husera så många trälar som Fridegård har placerat där; på de flesta gårdar i vikingatidens Svealand fanns endast en eller några enstaka trälar boende. Holmes och Ausis medträlar motsvarar snarare tjänstefolket på herrgården där Fridegård själv växte upp i 1900-talets början.⁷⁸

Eyvind Johnsons historiska författarskap är visserligen mer litterärt avancerat och influerat av modernistiska uttrycksmedel, men även det är en spegling av samtiden, en genväg till de sanningar om honom själv och hans egen tid som han ville uttrycka – Granlid beskriver rentav, lite trubbigt, *Hans nådes tid* som ett »praktexempel på den moderna historieromanens mer eller mindre förtäckta analogislut från förflutet till närvarande».⁷⁹ I likhet med Sven Wernström såg Johnson konflikter och förtryck som något tidlöst och allmängiltigt – att skriva om det i historisk form var bara ett sätt att göra det mer fängslande för läsaren. Men han såg dessutom det personliga och politiska som ett oundvikligt inslag i den seriösa historiska litteraturen. »En romanförfattare«, menade Johnson, »är i hög grad sitt eget romanmaterial även om han skriver t.ex. historiska romaner. Där är (i varje fall om han menar något med vad han skriver) både hans egen tid och han själv speglade på ett eller annat sätt. Han slipper inte undan sin egen tid eller sin egen person, han kommer inte helt undan nuets verklighet eller sina egna livserfarenheter.»⁸⁰

Allmängiltigheten och »då som nu« gäller främst Mobergs senare ro-

maner, från *Rid i natt!* (som kom ut året efter *Trägudars land* och möjligen var direkt influerad av Fridegårds arbete⁸¹) och framåt. Det perspektivet formuleras tydligt av Moberg i ett avsnitt i memoarboken *Berättelser ur min levnad* från 1968:

Bland ämnen utanför skönlitteraturen har historia livet igenom varit min främsta kärlek. Den kärleken omfattar ämnet i dess vidaste bemärkelse: Världens historia lika väl som Sveriges, kulturhistorien, socialhistorien, idéhistorien, religionshistorien, krigshistorien. Jag har varit besatt av nyfikenhet på mänsklighetens förflutna, som ju domineras av begångna dårskaper, tragiska misstag och galenskaper, upprepade generation efter generation. Världshistorien är en gigantisk kriminalroman; en berättelse om de oändliga brott, som mänskligheten har begått emot sig själv. I dagens värld reser sig Våldet i mäktigt majestät och skuggar snart sagt varje land, men ingenting nytt har därmed hänt: det är bara en urtidsföreteelse som har återuppstått. I läsning av världshistorien finner vi ett slags negativ tröst: Varför förfasa sig över tillståndet i världen på 1960-talet? Det har inte varit bättre förr, oftast värre. (*Berättelser ur min levnad*, s. 255 f.)

Den pessimistiska syn på historien som författaren uttryckte under 1960-talets slut – historien som en spelplats för upprepandet av grymhet och misstag – avspeglas i såväl den dystra 1500-talsromanen *Förräddarland* (1967) som i de två band av *Min svenska historia* som Moberg gav ut under sina sista levnadsår.⁸² Men under den tidigare delen av författarskapet dominerade snarare ett perspektiv på det historiska ämnet som jag här väljer att beteckna som *personligt*, ett intresse för den egna uppväxtmiljön och samhällsgruppen, som stundom får drag av hembygds- och släktromantik. Sålunda tilldrar sig samtliga Mobergs romaner utom två (*A.P. Rosell, bankdirektör* och *Det gamla riket*) helt eller delvis i författarens hemtrakter.⁸³ Ofta utspelas de i ett slags förflutet ungdomslandskap, där livet är torftigt men enkelt och gott, där det saknas bilar, reklamskyltar och kontorsarbete. I böckerna återvänder ofta huvudpersonen till sin barndomsmiljö, ibland utan att kunna återfinna den annat än i tanken. Ur den aspekten är nästan alla Vilhelm Mobergs romaner djupt rotade i förfluten tid – men ett förflutet som är djupt personligt. Och dessutom, trots citatet ovan, faktiskt bättre än nuet.

I sin biografi fastslår von Platen att Moberg redan under ungdomsåren

intresserade sig för det förflutna med särskild inriktning mot folkloristik och kulturhistoria, något som låg i tidsandan.⁸⁴ Det är svårt att se var gränsen mellan skämt och allvar går när den unge skribenten målar upp sin hembygd för Pälle Segerborg, redaktör på Wadstena läns tidning, efter att högmodigt ha beskrivit sig själv som »Värendsbo, soldatson, jägare och sex fot och två tum«:

Här i Varend går det annars vilt till ännu i dag. De gamla traditionerna fullföljes värdigt. Lönnbränneriet florerar hemskt, socker och jäst finns knapast i handeln. Slagsmål och vilda orgier förekomma nästan dagligen. I min hemsocken, gränsbygden mot Blekinge, det forna Danmark, är det nästan värst. Det är i allmänhet lösa personer, som regera illa, den bofasta befolkningen är hyggligt folk.⁸⁵

Den pseudonym han senare valde under sin tid vid Wadstena läns tidning 1921–22 var Kniva-Heren, ett uttryck han senare uppgav sig ha hämtat i etnologen Hyltén-Cavallius verk *Warend och wirdarne* (utgiven i två band 1863 och 1868, nyutgiven 1921–22).⁸⁶ Det är värt att stanna upp ett slag vid den betydelse som läsningen av Hyltén-Cavallius numera klassiska verk lär ha haft på Mobergs tidiga författarskap.⁸⁷ *Warend och wirdarne* lyfter fram den särpräglade muntliga berättarkonst som vuxit fram i regionen och romantiserar dess invånare. Särskilt i de tidiga 30-talsromanerna idealiserar även Moberg »virdarnas« speciella mentala och fysiska egenskaper – deras självständighet och envishet, reslighet och potens – som när gubben Herman med stolthet betraktar sin brorson Håkan Ingelsson i *Mans kvinna* (1933): »Håkans kropp är spänd av senor och knölig av muskler. Fårskinnströjans ärm är uppkavlad ett stycke och blottar en handled lika grov som en vanlig mans smalben. Tjockt, halmgult hår hänger ner över hans öron, skägget är ljusbrunt, ögonen blå. Han har släktdragen, han är av den gamla virdaätten.« (*Mans kvinna*, s. 14.) Håkans rival Pável är i kontrast till detta omanlig, kortvuxen, dålig i sängen och försedd med »bred panna« (s. 36).

Mobergs antinazistiska engagemang före och under andra världskriget har kommit att skymma den delvis onyanserade essentialism med vilken han under 30-talet skildrar »sitt« folkslag och sin egen agrara uppväxtmiljö. Med dess antimoderna tendens, bitvisa idyllisering av bondelivet och förkärlek för storvuxna, blonda hjältar finns det uppenbara koppling-

ar mellan Blut und Boden och delar av Mobergs 30-talsproduktion.⁸⁸ Under 30-talet hade han också stora framgångar i Nazityskland – under perioden 1934–38 gavs hela hans romanproduktion från *Raskens* och framåt ut i tysk översättning, vilket gjorde Tyskland till Mobergs huvudsakliga utländska bokmarknad.⁸⁹ Det som frikänner Moberg från att ha varit en tysksinnad propagandaförfattare är förstås att den klyvnad mellan stad och land som skildras i hans 30-talsromaner också är en klyvnad mellan då och nu. När Knut Toring återvänder till skogen i *Sömnlös* – den bok som av Anders Österling anklagades för att vara »Blubo« – är hans fåfänga dröm om ett liv nära släkten och jorden omöjlig att realisera.⁹⁰ Den uppväxtmiljö som format honom är förlorad i tiden.

Det utdöende bondesamhället är temat i flera av Mobergs mer samtidshistoriska romaner. Hans historiska intresse drev honom inte enbart att skildra avlägsna tilldragelser på 1500-talet (*Förräddarland*), 1600-talet (*Rid i natt!*), 1700-talet (*Mans kvinna*) eller 1800-talet (utvandrarserien), utan också att skildra sin far- och föräldragenerations livsvillkor under årtiondena kring sekelskiftet. Även om Moberg själv inte räknade *Raskens*, *Soldat med brutet gevär* eller de två romanerna om Adolf i Ulvaskog till sina historiska romaner, kan de beskrivas som en form av nutidshistoriska skildringar.

Den nutidshistoriska romanen har inte uppmärksamrats i någon större omfattning i den svenska litteraturforskningen. Inom den spanska litteraturen har genren ett eget namn, *episodio nacional*, som är en form av historisk roman om den moderna historien. En *episodio nacional* kan utspelas under decennierna innan författarens livstid, men kan också vara en skildring av historiska händelser som ägt rum under författarens eget liv.⁹¹ Författare inom denna genre – främst Benito Pérez Galdós, från vars storverk *Episodios Nacionales* genren har hämtat sitt namn, samt några av författarna från »generación del 98« (Valle-Inclán, Baroja, Unamuno med flera) – skriver om sitt lands nyare historia med ett patos och en vilja att gestalta samtidens politiska eller sociala konflikter. Till exempel skriver Ramón Sender i *Mister Witt en el cantón* om upprorsandan i Cartagena år 1873 som en spegling av sina egna heta känslor inför revolutionen i det samtida Spanien 1934. Greppet har sin fruktbarhet i att det nyss förflutna är mer välbekant och har större känslomässig laddning för författaren än historiskt mer avlägsna händelser. En andra våg av romaner i genren kom på 1960-talet, då författare som deltagit i spanska inbördes-

kriget skrev om sina upplevelser (Céla, Aub, Gironella).⁹² Här finns alltså en nationell genre av historisk fiktion vars fokus ligger på det nutids-historiska och självupplevda snarare än det medeltida. Denna genre bör förvisso förstås mot en bakgrund av de politiska omvälvningar och konflikter som ägde rum i Spanien under 1800- och 1900-talen. Likväl finns det paralleller mellan några av Mobergs nutidshistoriska romaner och *episodio nacional* och jag ska återkomma till detta begrepp.

För att förenkla genomgången har jag delat upp Mobergs romaner i fyra kategorier.⁹³ Till kategorin *bonderomanerna* räknas *Raskens* samt de två romanerna i Ulvaskog-cykeln (*Långt från landsvägen* och *De knutna händerna*). Dessa tre romaner utspelar sig till största delen i bondemiljö under decennierna kring förra sekelskiftet, alltså under Mobergs föräldragenerations tid och hans egen barndomstid. Till de *självbiografiska romanerna* hör romanerna i Toringtrilogin (*Sänkt sedebetyg*, *Sömnlös* och *Giv oss jorden!*), samt *Soldat med brutet gevär* och *Din stund på jorden*. Dessa verk bedöms allmänt som i hög grad skapade av självbiografiskt stoff.⁹⁴ De *historiska romanerna* – förutom utvandrarserien – är *Mans kvinna*, *Rid i natt!*, *Brudarnas källa* samt *Förrädarland*. De utspelar sig alla helt eller delvis före år 1800, och kan därmed enkelt räknas till den historiska fiktionen.⁹⁵ Övriga romaner – som också skulle kunna rubriceras satiriska eller samhällskritiska romaner – är slutligen *A.P. Rosell, bankdirektör* och *Det gamla riket*, som båda intar en särställning i Mobergs författarskap. Denna indelning är enbart avsedd som ett sätt att strukturera diskussionen, och ska inte uppfattas som en klassificering i djupare bemärkelse. Tvärtom driver jag tesen att de historiska, samhällskritiska och självbiografiska trådarna löper sammanflätade genom hela Mobergs romanvärld.

Bonderomanerna: souvenirer från det försvinnande samhället

Det första spåret av historiskt författande i Mobergs epik hittar vi inte i romanprojekt baserade på historiska efterforskningar och arkivmaterial, som de mogna verken *Rid i natt!* och *Brudarnas källa*. I stället är det i ett uttryck för en kärlek till föräldragenerationens muntliga berättartradition som den återblickande tendensen först tar form. Den »egentliga» debutromanen, *Raskens* (1927), är tillägnad Mobergs föräldrar i både bokstavlig och bildlig bemärkelse. Huvudpersonen Gustav Rask är född på

1850-talet – vi får veta att han har konfirmerats år 1865, vilket är samma år som Vilhelm Mobergs far Karl Gottfrid föddes; romanens huvudpersoner är alltså cirka femton år äldre än Mobergs föräldrageneration.⁹⁶ Berättelsen om den unge drängen som rymmer ut i skogen, av en slump rekryteras som stamsoldat och lever med sin Ida och en stor familj i soldatstugan, bygger i hög grad på minnesbilder, både författarens egna och traderade. Ibland blir skildringens karaktär av återkallat barndomsminne explicit, som när äldste sonen Gustav fascinerat beskådar office-rarna som besöker stugan för en besiktning:⁹⁷

Men långt efter det han blev vuxen skulle han minnas den där sabeln, som kaptenen hade haft fäst vid midjan och som han skramlat med, när han ställde den ifrån sig. Och han skulle minnas den tjocke kaptenen i rocken, som stramade över magen, mannen med det röda ansiktet och de stora mustascherna – han skulle minnas att kaptenen tog honom under hakan och gav honom en vit peng, en tioöring, för det var den första peng han höll i sin hand ... (*Raskens*, s. 182.)

von Platen uppmärksammar i sin biografi ett återkommande motiv om *återvändo* i Mobergs tidiga noveller och romanförsök. Det rör sig då om en man som återvänder till sin hembygd, ibland som en framgångsrik och rik man, ibland som utskämd brottsling. För det mesta är det barn-domshemmet han återvänder till, trots att ingen, i de flesta fallen, bor där längre. von Platen betonar det egendomliga i att mannen/besökaren nästan alltid beskrivs som isolerad, oigenkänd av omgivningen. Inga vänner eller grannar kommer längre ihåg vem han är – han är avskuren från det förflutna.⁹⁸ *Raskens* avslutades i sin originalversion med en sådan scen. Slutkapitlet, som har titeln »Hur en främling uppträder underligt och tar vara på ett halvruddet trästycke«, skildrar hur en stadsherre i trettioårs-åldern besöker ett öde och förfallet soldattorp, pratar med en bonde (som inte känner igen honom) om familjen Rask som en gång bodde där. Särskilt talas det om yngste sonen Karl, kallad den nionde på grund av sitt ordningsnummer i syskonskaran, som gått läsvägen och visst »blivit någonting – man visste inte riktigt vad«. I slutet av kapitlet ger främlingen sitt visitkort åt bonden, på vilket han skrivit »Karl den nionde«. Kapitlet, som säkert syftade till att understryka den personliga bakgrunden till romanen, ströks på förlagets inrådan.⁹⁹ Sonen som återvänder till det för-

fallna barndomshemmet och inte längre blir igenkänd av människorna i trakten kan rimligen ses som en representant för författarens egen längtan till barndomens miljöer, platser och minnen – och för känslan av att ha förlorat kontakten med dessa (Karl var Vilhelm Mobergs förstanamn, tillika tilltalsnamn under ungdomsåren). Den intensitet som finns i Mobergs skildring av dessa miljöer kan tolkas som ett uttryck för en iver att bevara och återskapa något som annars skulle gå förlorat. Särskilt konkret är detta i *Raskens*, som skildrar indelningsverkets soldater, en yrkeskår som vid bokens utgivning var på väg att gå ur tiden.¹⁰⁰

Även de mörka romanerna om Adolfs Ulvaskog, *Långt från landsvägen* (1929) och *De knutna händerna* (1930), är huvudsakligen förlagda till dåtid. Första volymen utspelas under 1800-talets två sista decennier. Läsaren får följa Adolfs uppväxt på den ensligt belägna gården Ulvaskog (som ortsbefolkningen gett öknamnet »Världens ände«, vilket också var det ursprungliga titelförslaget), där hans familj har odlat jorden i trehundra år. De två romanerna sträcker sig femtio år fram i tiden, fram till 1920-talets slut. Tidsramen är ungefärlig; förutom referenser till första världskriget och till tekniska landvinningar är det ont om tidsangivelser i texten. Det kan tolkas som en del av berättelsens komposition att Ulvaskogs och Adolfs allt starkare isolering från omvärlden förstärks genom att årtalen lyser med sin frånvaro i romanerna – här står tiden stilla. Liksom *Raskens* bygger Ulvaskog-cykeln på verkliga gestalter och platser från Mobergs barndom, och de flesta ort- och gårdsnamn är autentiska. Förebilden till huvudpersonen är i det här fallet en Frans Gustafsson (död 1923), far till en av Mobergs bästa vänner i ungdomen.¹⁰¹ Båda romanerna handlar därmed om ett sammanhang, en livssituation eller tidsanda, som är på väg att gå förlorad. Rasken tillhör en tynande yrkeskår, Adolf i Ulvaskog är en spillra från det förflutna, från bondeklassens tillvaro före jordbruksmekaniseringens tid.¹⁰² Romanerna skildrar en människotyp som också den är på väg att försvinna från världen, och är därför *historiska* i djupare mening: de har som sitt syfte att lyfta fram en historisk miljö, tidsanda och människotyp som snart kommer att ha upphört att existera.¹⁰³ Man kan jämföra med utvandrarserien, som till viss del bygger på muntliga uppgifter som Moberg samlade in i Minnesota från en nybyggargeneration som snart skulle dö ut.

Det gemensamma för både *Raskens* och Adolf i Ulvaskog-böckerna

är också deras problematisering av hembygd kontra omvärld. I *Raskens* gör omvärlden entré i form av en kringresande försäljare, en knalle som försöker locka Ida till samlag i utbyte mot ett vackert tygstycke. Trots att hon vägrar sprida sig ryktet och förgiftar med tiden hennes äktenskap – det blir den utlösande faktor som får Rask att vara otrogen med Nergårds-Anna. Hos Adolf är omvärlden ett mer avlägset hot, men när han når av ryktet om hur systerdottern Gärda har prostituerat sig i Stockholm hårdnar hans beslutsamhet att inte låta sin yngsta dotter Mari flytta. Förföljd av mardrömmar om dottern som sminkad hora mördar han henne i bokens slutkapitel. Omvärlden manifesteras alltså i båda romanerna som prostitution och förnedring, i förlängningen som ett hot om förlorad integritet.

De självbiografiska romanerna: att skriva sig själv

De av Mobergs romaner som tydligast bygger på självbiografisk grund, gör det nästan uteslutande i sin användning av barn- och ungdomsåren som stoff.¹⁰⁴ Den självbiografiska barndomsskildringen är en relativt ny form av text, som på många sätt skiljer sig från både den konventionella självbiografen och den självbiografiska romanen – den kan rentav ses som en egen litterär genre.¹⁰⁵ Ett barndomsminne är av naturliga skäl opålitligt; ingen människa kan förväntas ha exakta minnen från sina första levnadsår. I den rekonstruerade barndomen blandas därför fakta och fiktion, till skillnad från den vuxna självbiografen där högre sanningskrav vanligen ställs och där möjligheten till faktagranskning också är större.¹⁰⁶ Att i skönlitterär form gestalta ett självbiografiskt stoff ger författaren stor frihet; den egna uppväxten kan rekonstrueras och sättas in i ett politiskt eller socialt sammanhang, en i verkligheten oförlöst kärlek kan i fiktionen få blomma ut, ett tragiskt dödsfall kan få en värdig och meningsfull förklaring, och så vidare.¹⁰⁷ Mobergs barndomsskildringar innehåller som vi ska se flera exempel på hur författaren handskas med det självbiografiska stoffet för att anpassa det till samtida problematik.¹⁰⁸

Richard Coe framhåller att barndomsskildringen är nära besläktad med bildningsromanen, men att den skiljer sig på ett grundläggande plan: huvudpersonens utveckling i bildningsromanen går mot en harmonisk integration i samhället, medan den självbiografiska barn-

domsskildringens huvudperson i stället skapar sina egna regler och identifierar sig själv som autonom från samhället.¹⁰⁹ Mobergs barn- domsskildringar är bra exempel på det senare: huvudpersonerna Knut Toring, Valter Sträng och Albert Carlson växer alla tre i någon mån upp till individualister som frigör sig själva från de sociala normer och strukturer som omger dem.

De tre romanerna om Knut Toring – *Sänkt sedebetyg*, *Sömnlös* och *Giv oss jorden!* (1935, 1937, 1939) – tar sitt avstamp i redaktör Knut Torings frustration och alienation i det samtida 1930-talets Stockholm, med ett vävlönat men föga stimulerande arbete som korrekturläsare av triviala noveller – ett arbete han jämför med prostitution – en hustru som han inte längre kan kommunicera med och en livsstil i allmänhet som i hans ögon är materialistisk och tom. Hans liv i storstaden förflyter i en känsla av rotlöshet och meningslöshet – det enda som i grunden berör honom är kärleken till hans två barn, Rune och Kajsa. Känslan av att ha avvikit från sitt ursprung, uppväxtmiljön i småländska Lidalycke, tyng- er honom. Mot slutet av delen »Mannen« får Toring en vision av de släk- ten som föregått honom:

Och i förfädernas församling såg han män i de mest olika kläder, som för- täljde när de hade levat, men vapnen som de bar berättade ännu tydligare om dem. Ty virdarna hade i alla tider burit vapen som ett tecken på att de var fria män. Där var mannen med flintlåsbössan, där var mannen med armborstet, mannen med yxan och klubban och mannen med hullingspjutet, som hörde hemma tusen år nedåt i djupet. Men hur olika de tedde sig, där de gick och stod, så hade dock alla dessa något väsentligt gemensamt. De hade alla levat vid jorden och av jorden. Varandra vitt olika som individer ägde de dock ett som förenade dem: *de var allesammans jordens människor.*

Men med mannen här, som var från i går i jämförelse med dem, hade det skett någonting avgörande. Knut var den förste, som övergivit det för släk- tet gemensamma och sammanhållande. Han hade gått ifrån jorden och fört sin förgrening av släkten till staden. Ett skickelsetungt avbrott hade inträffat: han hade brutit den långa bondekedjan. (*Sänkt sedebetyg*, s. 87.)

Resten av romanen är en tillbakablick på Knut Torings barn- och ung- dom i Lidalycke – en uppväxt som i stora drag liknar Vilhelm Mobergs egen.¹¹⁰ Beslutet att lämna föräldrarna och släktgården för att få blomma

ut i storstaden fattas successivt och med stor medvetenhet. Trots kärleken till jorden och till tonårsförälskelsen Ebba Brun tar Toring en dag tåget till huvudstaden. *Sänkt sedebetyg* kan därmed tryggt räknas till den genre av självbiografiska bildnings- och utvecklingsromaner som under samma period skrevs av Lo-Johansson, Fridegård, Johnson med flera autodidakter, och som skildrade vägen från landsbygden till storstaden.¹¹¹ Man kan också se spår av 1930-talets primitivistiska diktning i Toringcykeln, liksom i den tidigare *Mans kvinna*. Även om Vilhelm Mobergs primitivism inte utvecklades till den form av revanschistisk, aggressiv sexualitet som vi möter i många andra manliga proletärförfattares verk, ingår Toringtrilogin i ett mönster av berättelser om hur proletariatets män överger (i några fall dödar) sina borgerliga, emanciperade hustrur eller älskarinnor för att i stället leva ut sexuellt med jordnära kvinnor av folket.¹¹² Det kan också noteras att *Sänkt sedebetyg* vänder udden mot samtidens framväxande kvinnolitteratur när Moberg medkännande skildrar hur Knut Toring med äckel förspillar sitt liv med att läsa noveller om den samtida kvinnans känsloliv, skrivna av kvinnor – noveller som allmänheten dessutom envisas med att älska att läsa!¹¹³ Avskyn mot storstaden inkluderar en olust inför den sofistikerade kulturkvinnan.

I *Sömnlös* får vi följa vägen tillbaka till hembygden, bort från huvudstaden, kontorslivet och hustrun. Väl återkommen till Småland förvånas Toring över hur mycket som har förändrats. Här ser vi återvändomotivet i en annan tappning: här är det den återvändande som inte känner igen sin hembygd. Föräldrarna och brodern äter numera vetebröd bakat på mjöl de köpt i butikerna, inte rågbröd från råg de själva har skördat. Toring måste väja för bilar och bäcken där han fiskade är nu borta efter att maderna har torrlagts. Barndomens landskap tillhör det förgångna. Knut Toring gör allt han kan för att återerövra det förflutna, sin ungdom och jorden – och därmed kvinnan. Som i flera av Vilhelm Mobergs romaner är jorden och kvinnan, och därmed också jordbruket och den sexuella fertiliteten, starkt förbundna. Trots att ungdomskärleken Ebba Brun (efternamnet står övertydligt stadigt i den småländska myllan) numera ligger i graven, bosätter sig Toring i det förfallna gamla torp där han låg med henne första gången, eftersom han bara här hade »påträffat någonting, som stämde överens med hans minnen och klingade samman med dem, något som kom hans önskingar i möte« (*Sömnlös*, s. 332).

Men försöket att återerövra kvinnan, jorden och ungdomen visar sig vara orealistiskt. I stället för att snekla mot det förflutna riktas nu Torings blick mot framtiden. Den avslutande romanen i trilogin, *Giv oss jorden!*, skildrar Knut Torings mognad i skuggan av ett växande hot om världskrig. I denna bemärkelse skiljer sig boken markant från de tidigare i trilogin, där omvärlden och dess politiska omvälvningar har lyst med sin frånvaro. Den lilla, enkla värld som varit fokus för romanernas och Torings intresse, sätts nu plötsligt i relation till Hitlers maktövertaganden nere på kontinenten. Från en jord- och släktromantisk epik blir nu Mobergs berättande politiskt. Innehållet och budskapet förändras, och den planerade titeln till avslutningen, det något pekoralt klingande *Härliga Lidalycke*, får stryka på foten för det mer dramatiska *Giv oss jorden!*¹¹⁴ Boken representerar på så vis en övergång, dels från 1930-talets primitivism och vitalism till 40-talets beredskapslitteratur, dels från två olika berättarmönster hos Moberg. Det går en tydlig brygga från *Giv oss jorden!* till *Rid i natt!* (för övrigt de enda två Mobergromaner vars titlar är formulerade som imperativ). Romanen ska ha avslutats den 1 september 1939, dagen innan Frankrike och Storbritannien förklarade krig mot Tyskland.¹¹⁵ Toringtrilogin kan därmed sägas vara självbiografisk i tre bemärkelser: den skildrar dels en uppväxt (i *Sänkt sedebetyg*) som i mångt och mycket liknar författarens, dels en samtida vantrivsel i storstaden och en längtan tillbaka till bondesamhället som författaren delade, och slutligen ett politiskt uppvaknande som kan sättas i samband med författarens eget omprövande av sin tidigare pacifistiska inställning.¹¹⁶

Den idealistiska tanken är också stark i Vilhelm Mobergs till omfånget största roman, *Soldat med brutet gevär* (1944). Precis som i Toringtrilogin är huvudpersonen Valter Sträng i allt väsentligt en kopia av Moberg själv – en egensinnig, lång, blond pojke/man med läshuvud från ett fattigt torp i en liten ort i Småland, här kallad Strängshult (att jämföra med Moberg–Moshultamåla). Samtidigt skiljer sig Valter Sträng på ett intressant sätt från Knut Toring i den bara några år tidigare avslutade Toringtrilogin. Medan Toring i sin uppväxt är en bokslukande särpling, en stundom mobbad drömmare som gör sina föräldrar besvikna med ett sänkt sedebetyg, är den unge Sträng en ledargestalt och organisationsmänniska, aktiv såväl i nykterhets- som arbetarrörelsen. Knut Toring längtar bort från sin hembygd; Valter Sträng blir i stället dess förkämpe. Det är en intressant återanvändning av det självbiografiska stoffet som är

lätt att tolka som en anpassning till de samtida förhållandena – om den drömmande och naturälskande Toring passade till 30-talets primitivistiska strömningar, är den idealistiske och aktivistiske Sträng en yngling mer i beredskapstidens smak.

Romanen har undertiteln »En människa ur det förgångna, rannsaskad och hörd om sina levnadsomständigheter«. Den ligger också närmare den historiska romanens form än Toringtrilogin och *Din stund på jorden*, i det att den detaljerat och från gräsrotsnivå skildrar ett väldokumenterat historiskt förlopp – folkrörelsernas framväxt och arbetarrörelsens väg till makten.¹¹⁷ Medan de historiska händelserna i omvärlden lyser med sin frånvaro i Toringtrilogins barndomsskildring, är *Soldat med brutet gevär* redan från start en roman som sätter den lilla, privata världen i förbindelse med de stora sammanhangen (själva titeln anspelar på Valters antimilitaristiska engagemang). Detta gäller inte minst det starka Amerikamotivet i romanens första del, när alla Valters syskon emigrerar till Amerika medan han själv brottas med beslutet om att emigrera eller stanna hemma. Arbetarrörelsen, antimilitarismen, nykterhetsrörelsen, rösträttskampen, emigrationen – alla dessa rörelser vävs in i romanen och i huvudpersonens liv. För romanens räkning bedrev Moberg intensiva studier i Arbetarrörelsens arkiv för att kunna klä sina egna minnesbilder i en historiskt sanningsenlig kontext.¹¹⁸ I den bemärkelsen kan romanen jämföras med *episodio nacional*-begreppet från den spanska litteraturen, i det att den är en nutidshistorisk roman som redovisar politiska och sociala omvälvningar i samhället.

De konflikter den tar upp speglar också det samtida 40-talets motsättningar. Det har exempelvis påpekats att Valters socialdemokratiska chefredaktör Fläderbaum, som prioriterar taktik framför ideologi, är analog med den socialdemokratiska elitens svek mot sanningen under andra världskriget. I Olle Holmbergs recension av romanen kritiserade han Moberg för att i sitt porträtt av Fläderbaum på ett övertydligt och anakronistiskt sätt ha karikerat samtidens socialdemokratiska publicister, främst *Arbetarens* chefredaktör Allan Vougt.¹¹⁹ I ett privatbrev bemötte Moberg kritiken och menade att schismen mellan kompromissvilliga socialdemokrater med akademikerbakgrund och aktivister av Valter Strängs typ hade börjat förekomma efter valnederlaget 1920. Samtidigt erkänner han att känslan i skildringen bär spår av hans egen konflikt i samtiden, »en händelse från våren 1943 – Vougt's förfalskning av ett brev

som han använde i kampen mot mig – [som] rent känslomässigt har påverkat författaren i detta avsnitt av boken».¹²⁰

En särskild betydelse har den demokratiserade historiesynen som motor i romanen. Det är Valters sökande efter sanning och kunskap som driver honom att lämna Strängshult och offra tid och sparpengar på utbildning, först vid Åkerslids folkhögskola, sedan vid Hedvigsholms praktiska skola. Och det är inte främst statskunskap, juridik eller konst som intresserar Sträng, utan *historia*. Trots att rektor Svanholm på Åkerslids folkhögskola är konservativ längst ut på högerkanten är hans historiektioner »dagens bästa timme» och kunde gärna »ha utsträckts till tre gånger sextio minuter» (*Soldat med brutet gevär*, s. 366). I romanens slut möter vi en ensam Valter Sträng, som successivt har lämnat de organisationer och rörelser han en gång ingått i. I en inre monolog rannsakar han sig själv, och deklarerar att det nu är mot *historien* hans sociala och politiska engagemang ska vända sig. Det är kanske den tydligaste programförklaring till sitt historiska författarskap som Moberg formulerade i romanform:

Och jag skriver nu alltså om denna stugbacke, om andra stugbackar runt omkring, jag berättar om dessa stugors folk, om träskofolkets möda och knog, armod och stolthet, förnedring och storhet. Beskriver människorna bara för att de är människor. Och mina fäder stiger upp ur namnlösa, glömda gravar, far och farfar och farfarsfar reser sig igen ur mullen, och jag berättar vad jag vet vara hänt och sant om dem och vad jag känner är sant. Och om stugornas kvinnor, om mor och mormor och mormorsmor, de starka tysta kvinnorna som föder de många barnen och bär de tunga bördorna.

Detta folk har legat i slummer, undergivet, tåligt, bortglömt, stumt, omedvetet om sin kraft och sina möjligheter. Jag vill nu ge en bild av det analfabeternas släkte, som jag ännu inte har kunnat känna igen i någon tryckt bok: jag står det ju själv så nära, att jag har analfabeten i närmaste släktled. Jag vill beskriva dess gärning, förklara dess förtegenhet, giva det röst och vara med i dess strävan att upptäcka sig självt. Så föresvävar det mig, att detta kunde bli min rätta kallelse – att detta *hädanefter* kunde bli min klasskamp. (*Soldat med brutet gevär*, s. 762.)

Det sista kapitlet i en uppväxtskildring läses ofta som särskilt betydelsebärande och tillmäts med automatik en särskild innebörd – författaren John Fowles talar till och med om det »sista kapitlets tyranni».¹²¹ Om man

alltså ska lägga stor vikt vid avslutningskapitlets långa inre monolog, och utgå från den i sin tolkning av romanens budskap, bör man förstå *Soldat med brutet gevär* som berättelsen om hur författarens alter ego växer upp och mognar till att bli författare av socialrealistiska och politiskt medvetna romaner om sin egen hembygds historia. Det vill säga, böcker som inte bara avviker från de pekorala och romantiska romanförsök (med titlar som *Sigfrid Segerhuva* och *Prinsessan på Solklinten*) som Moberg i själva verket skrev när han var jämngammal med romanepilogens Valter, utan också är av en annan genre än de mer individfokuserade bonderomanerna, som *Raskens*, *Långt från landsvägen*, *De knutna händerna* och *Mans kvinna*, som trots sin agrara miljö i stort sett saknar ett klassperspektiv. Den ambition Valter Sträng uttrycker korresponderar snarare med den samhällskritiska historiskt berättande stil som Moberg utvecklade senare i sitt författarskap, med *Rid i natt!*, *Förräddarland*, *Min svenska historia* och utvandrarserien.¹²² På så vis är monologen kanske mer en spegling av Mobergs syn på sitt eget författarskap i 40-talets början än av de ambitioner han hade 1921.

Moberg uppgav själv att *Soldat med brutet gevär* var den av hans romaner som i störst utsträckning byggde på självbiografiskt material.¹²³ Det kan vara värt att uppehålla sig vid en passage i romanen som särskilt tydligt visar hur Moberg utgår från sin egen biografi i sitt berättande, men stöper om den för att den bättre ska passa den idealiserade huvudpersonen. I ett kapitel i romanens tredje del skildras hur Valter sitter i sin kammare som elev på Praktiska skolan i Hedvigsholm och skriver ett brev hem till sin mor. De oskuldsfulla brevraderna interfolieras med återgivningar av en vardag som i verkligheten präglas av vantrivsel och dekadens. På ett ställe skriver Valter:

»Alla läser flitigt här, och jag också strävar ju för att skaffa mig ...«

Pennan stannade till på nytt: Ja, vad var det nu han ville skaffa sig? Hur skulle han skriva, så att mor förstod? Skulle man kunna säga: »En god ställning i livet?« Det var vad alla hans kamrater vid Praktiskan ville skaffa sig. De hade kommit hit för att få ett visst mått kunskaper, som kunde omsättas i en anställning, i ett levebröd. [...] Men föda och kläder kunde han lika gärna och lika lätt skaffa sig med sina kroppskrafter, som grovarbetare. Han hade kommit hit i ett annat ärende än kamraterna.

Men det var inte lätt att förklara det för mor. »En god ställning i livet«

blev en för grov lögn. Han kunde göra en omskrivning. Han skrev: »... för att skaffa mig någonting för framtiden.« (*Soldat med brutet gevär*, s. 469.)

Visst kan Valter skönmåla sin verklighet, men att låtsas som om han läser på skolan av samma triviala ekonomiska skäl som sina klasskamrater är att gå för långt – hans mål är ju i stället att använda kunskaperna i klasskampen. Brevet i romankapitlet är daterat till den 30 januari 1918. I Mobergsamlingen finns bevarat ett ark från ett brev från Moberg till föräldrarna, daterat Katrineholm den 8 februari 1918, som uppenbarligen har varit förlaga till Valters brev. Den formulering som ligger till grund för passagen ovan lyder: »Det är för framtiden jag strävar, att kunna skaffa mig en god ställning i livet, det är målet och det sporrar mig till nya ansträngningar.«¹²⁴ Här har den tjugoårige Moberg alltså skrivit exakt den till småborgerlighet syftande formulering som Valter tar avstånd från som »en för grov lögn«. Är det då så att Moberg därmed fjärrar Valter från det självbiografiska och gör honom till mer individualistisk och klassmedveten? Eller bar han själv som ung på samma idéer, men vågade inte avvika från föräldrarnas förväntningar? Den självbiografiska romanen innebär i båda fallen en chans för Moberg att skriva sig ett nytt liv ovanpå det gamla – att ta kontroll över det förflutna.

Efter romanen om Valter Sträng sker den stora utblomningen av Vilhelm Mobergs historiska romanförfattande; det dröjer nästan tjugofem år innan Moberg vänder tillbaka till det samtida. När det sker är det i romanen *Din stund på jorden* (1963), som skildrar svenskamerikanen Albert Carlson i Laguna Beach, Kalifornien. Dess nu-plan utspelas under hösten 1962 och dagarna kring Kubakrisen. Carlson är dyster och livstrött efter ett emigrantliv kantat av misslyckanden i såväl affärer som relationer. Precis som Knut Toring har han varken trivts med kontorsarbete – karriären som fastighetsmäklare minns han med olust – eller lyckats hålla liv i sina äktenskap. Precis som Toring har han försökt återvända till Småland, men utan att känna igen sig eller bli igenkänd i sin hembygd, en hembygd förvandlad till ett modernt samhälle med gator, bensinstationer och hotell. Medan huvudpersonen i Toringtrilogin vågar ta språnget och försöker omplacera sig i hembygden, trots förändringarna, är Albert låst i sin samtidsmiljö, fast på ett billigt hotell utan möjlighet att skaffa pengar, utan en fungerande relation till sina barn, utan andra flyktmöjligheter än minnet. *Din stund på jorden* är sålunda en minnesroman,

berättartekniskt kanske den mest avancerade av Mobergs romaner, i det att den rör sig ledigt mellan tretton olika tidsplan.¹²⁵ Successivt pusslas en berättelse fram om Sigfrid, en idealistisk och intellektuell storebror som lät sig värvas till armén och sändes hem i förtid, sjuk och döende. Sökandet efter sanningen om broderns liv, sjukdom och död är ledmotivet för denna vandring genom minnet.

Även om romanen på ett plan utspelar sig i samtiden, finns det fog för att hävda att dess hjärta ligger i 1900-talets början, huvudpersonens barndoms- och ungdomsår. Figurerna i det tidiga 60-talets Laguna Beach – en mexikansk krogägare, en irländsk dito, en pratsam affärskvinna – kommer aldrig i närheten av samma fördjupning som föräldrarna eller brodern i minnesskärvorna. Även där påminner romanen om Toringcykeln, där Stockholmspartierna känns ytliga och staffageartade i jämförelse med skildringen från hembygden.¹²⁶ Men skarven i inlevelse blir här inte lika tydlig, eftersom Moberg denna gång genomgående varvar tidshoppen – sextio tidsplansskiften på romanens trehundra sidor.¹²⁷ Det förgångna tonar, smälter in i det samtida, både i romanens struktur och för huvudpersonen. Återberättandet av händelserna i ungdomen tar avstamp i en vision som gripit tag i Albert Carlson vid ett besök i hembygden, en kort tid innan han bosätter sig i Laguna Beach. Minnet av brodern har vid detta tillfälle plötsligt blivit påtagligt starkt:

Jag stannade till, jag blev stående, jag kände igen stället så väl, jag mindes, jag överväldigades av minnet. Jag hörde och jag såg. Jag var tillbaka. Jag stod här i denna stund - - - men också under en annan stund för länge, länge sen. Nu och då flöt samman och blev bara nu. Förgånget och närvarande förenades till ett nu. (*Din stund på jorden*, s. 35.)

Det självbiografiska stoffet är tydligt i romanen, som kanske är Mobergs mest personliga. Förebilden till Sigfrid, brodern Hjalmar Moberg, insjuknade och dog av diabetes 1909, arton år gammal. Han ska dessförinnan ha tagit värvning vid faderns regemente, enligt en uppgift som lämnats av Moberg men som ifrågasatts av personer från trakten.¹²⁸ Oklarheten kring broderns öde är möjligen ännu ett exempel på hur Moberg romantiserar sitt förflutna för att få det att passa in i ett allegoriskt sammanhang, eftersom det personhistoriska här också används för att illustrera samtidens konflikter. Sålunda sätts Sigfrids död in i ett poli-

tiskt sammanhang – det visar sig så småningom att han blev sjuk som en följd av att under en nattlig vinterövning ha försökt undkomma armén genom att lägga sig i en snödriva. Hans död är alltså en konsekvens av en icke-våldsaktion. När Moberg låter Alberts minnesskärvor varvas med domedagsvisioner från samtidens politiska kris och hot om ett globalt kärnvapenkrig, aktualiseras broderns pacifistiska martyrdöd och ges dramatisk resning. Det dras också en parallell mellan Sigfrid och samtidens Jesus-Jensen, en *idiot-savant* som Carlson lärt känna i Laguna Beach, en skäggig däre som utan framgång står mitt i trafiken och försöker tvinga bilarna att stanna upp i syfte att stoppa bilismen och de dödsolyckor den orsakar. Albert (och, får man förmoda, Moberg) känner sympati för denna naiva ambition. Både kalla krigets Jesus-Jensen och första världskrigets Sigfrid är personer som osjälviskt arbetar för en bättre värld, mot den militaristiska-teknokratiska världsordningen.¹²⁹ På så vis bygger romanen en bro mellan då och nu i huvudpersonens liv, som utmynnar i en maning till engagemang och idealism.

De historiska romanerna: vägen till det förgångna

Som tidigare visats är *Mans kvinna*, *Rid i natt!*, *Brudarnas källa* och *För-räddarland* de böcker som Moberg själv räknade som sina historiska romaner, förutom utvandrarserien. Genomgående för dem är att de helt och hållet utspelar sig i Varend och i fattig småbrukarmiljö, med huvudpersoner som tillhör samma samhällsskikt som Mobergs egen släkt. *Mans kvinna* (1933) är Mobergs främsta bidrag till den svenska primitivistiska litteraturen, numera betraktad som ett av de litterärt främsta svenska försöken att gestalta det grundmotiv som D.H. Lawrence gjorde till paradigm i *Lady Chatterleys älskare* från 1928 – naturmannen som med större potens och styrka slår ut den materialistiske kulturmannen och erövrar hans kvinna.¹³⁰ Den är hans mest utpräglade kärleksroman, i grunden ett ganska okomplicerat triangeldrama mellan den fattige bonden Håkan i Hägerbäcks by, hans nyinflyttade rike granne Påvel, och dennes unga hustru Märith. Håkan åtrår Märith häftigt, och när hon väl inser hans känslor grips hon av passion för honom. Håkan, som har misskött sin gård och inte längre kan betala sina skulder, har redan bestämt sig för att gå till skogs och leva ett primitivt men fritt liv i naturen. Märith är rädd för att lämna tryggheten som bondhustru i byn, men när

maken upptäcker otroheten tvingas hon välja. Hon följer sitt hjärta och går med Håkan ut i vildmarken.

Man kan notera att handlingen egentligen inte är beroende av den historiska miljön – sexualitet och otrohet är ämnen vars laddning är i det närmaste tidlös. Romanen utspelar sig i en avlägsen by under 1700-talets slut, men intrigen kunde lika gärna vara placerad i 1930-talets Stockholm. Till skillnad från senare, mer politiskt- och socialhistoriskt orienterade verk som *Rid i natt!*, *Utvandrarna* eller *Förräddarland*, är berättelsens mekanismer här oberoende av sin specifika historiska kontext, och om världen utanför Hägerbäcks by får vi inte veta mycket. Handlingen, liksom i flera av Mobergs tidiga landsbygdsromaner, utspelas i en miljö där individuella mellanhavanden i mycket liten grad regleras av samhället. Det finns allsmäktiga religiösa och statliga maktapparater, som ibland lägger sig i människornas förehavanden, men annars utövar ett mer diffust hot. Myndigheter, byråkrati och offentlig sektor är sällsyn- ta företeelser, vilket lämnar en tomhet i skiktet mellan staten/kyrkan och de enskilda individerna, som i hög grad tar hand om sig själva, styr sina egna liv och gärna tar lagen i egna händer. Avgörande blir det sociala spelet mellan huvudpersonerna och de övriga människorna i bygemenskapen; i det här fallet mellan Märít, Håkan, Påvel och de övriga jordbrukarna i Hägerbäcks by. Den historiska miljöns största förtjänst ur ett berättartekniskt perspektiv blir här att fjärma berättelsen från samhällsstrukturer och därmed renodla skildringens konflikter och karaktärsdrag.¹³¹

Den historiska miljön ger också figurerna en möjlighet att lämna samhället. Skogsgångaren, mannen (aldrig en ensam kvinna) som lämnar gemenskapen och ger sig ut i vildmarken är ett återkommande motiv i Mobergs historiska diktning. Vi finner det i modern tappning i romanerna om Knut Toring, där huvudpersonen vill byta ut det ombonade livet i huvudstaden mot ett friare och mer naturligt liv i ödetorpet i Lidalycke. Medan Torings försök att vända samtidens ansvar och problem ryggen visar sig vara ett naivt flyktförsök, lever Håkan och Märít i en tid då skogen ännu erbjuder en utväg. I detta sammanhang är det viktigt att notera att Håkans dröm om flykt bort från skulder, skatter, ansvar och socialt tryck går via *historien*. Håkan tänker i romanens början med beundran på Stark-Ingel, en legendarisk anfader långt bak i släktledet, som gick till skogs.

Stark-Ingel var en trotsig och vild man. Han kunde inte lida minsta tvång över sig. Och han var helt hednisk till sinnes: han hade sina gudar i åskvädret och solskenet och årsväxten. Så nekade han att betala tionde till prästen, som predikade för honom om en annan gud. Han tredskares och satte sig upp mot både präst och länsman, mot både andlig och världslig överhet. Och i sin by fick han det inte som han ville: Han blev nekad den bonddotter, som han ville ha. Hennes föräldrar menade, att han hade för rätt och ogudaktigt sinne. Då lämnade han sin gård, gav sig iväg till skogs och tog kvinnan med sig – rövade henne från föräldrarna. Men hennes vilja var med honom, kvinnan var inte tvingad.

Stark-Ingel grävde sig en jordkula under en furufälla, och där levde han med sin horkona – som det hette i byarna. De födde sig med det vilda. Ingen tordes ofreda Ingel, och han ofredade ingen. Kvinnan födde honom barn i jordkulan, men slutligen ledsnade hon på skogslivet, tog barnen med sig och sökte bygden. Men Stark-Ingel stannade kvar i skogen till sin död, för han ville leva sitt eget liv utan andra människors inblandning. Hans döda kropp hittades nedsjunken i ett bottenlöst fly. (*Mans kvinna*, s. 33.)

Denna skildring är tydligt färgad av den folkloristiska och regionalromantiska vurm som via den tidigare omnämnda *Wärend och wirdarne* inspirerade Mobergs tidiga författarskap. Både i *Mans kvinna* och i *Rid i natt!* använder han sig som motiv av den företeelse som både Hylltén-Cavallius och gamla domböcker omtalar som *skoggång* – att frivilligt bryta samhällskontraktet och lämna bygemenskapen. En av dessa skogsmän ska ha hetat Åke i Duvemåla och kan möjligen ha varit en anfader till Moberg själv. Beskrivningen av Ygges jordkula i *Rid i natt!* är kalkerad på domböckernas redogörelse för Åkes boning »under en stor eke-fälla».¹³²

Även Håkan fascinerats av legenden om sin stolta och individualistiska anfader. På så vis är han formad och styrd av sin egen släkthistoria – även i den historiska romanens form förhåller sig här Mobergs huvudperson till det förgångna. I romanens slut, när han är på väg att gå ut i skogen, är det återigen anfadern som finns i Håkans tankar:

Är han inte av de frias släkt? Är han inte en Stark-Ingels avkomling? Går han inte med de fria virdarnas blod i sig? [---]

En man lämnar byns hägnade och trånga liv för att bli skoggångare. Därför att han icke tål tvånget från de många, därför att han inte godtagit deras

sed och nedärvda sätt att leva, därför att han inte vill lyda besluten från de mångas stämma.

Sådana män har det funnits förr, en och annan sådan man föds det i alla tider. (*Mans kvinna*, s. 234 f.)

När Håkan och Märith går in i skogen, går de också i Stark-Ingels fotspår: de går till det förgångna. I samma fotspår går Ragnar Svedje i *Rid i natt!* (1941), en av Mobergs mest kända och lästa romaner, som från början var tänkt att ha titeln *Mannen i skogen*.¹³³ Handlingen är välkänd: Året är 1650 och de fria bönderna i Brändebol hotas när den tyske adelsmannen Klewen flyttar in på gården Ubbetorp, donerad av drottning Kristina efter trettioåriga kriget. Klewen kräver nu att bönderna ska göra dagsverken på herrgården. Ragnar Svedje, bonde på Svedjegården, gör våldsamt motstånd och tvingas fly ut i skogen. Gården övertas av fogden, medan Svedje så småningom förklaras fredlös och döms att dö genom att grävas ner levande i träskmarken, att sättas »kvick i jord«. Samtidigt pågår ett uppror i trakten, en folkresning där bönderna skickar runt en budkavle som uppmanar till motstånd. Den fege äldermannen Jon Stånge i Brändebol törs inte skicka budkavlen vidare, utan gräver ner den i marken. Men i slutkapitlet visar det sig att en källåder i marken spolar undan jorden och för fram budkaveln, ut i ljuset. Sanningen kan i längden inte döljas.

Rid i natt! har allt sedan utgivningen uppfattats som en allegorisk roman och analogin mellan den tyska nykomlingens förtryck av de småländska bönderna och det tryck som Nazitysklands expansion utövade på det neutrala Sverige är tydlig. På samma sätt är äldermannens underfallenhet och nedgrävande av budkaveln en skarp kritik mot den svenska regeringens eftergifter och censur av svenska medier. Moberg själv förklarade senare att den ilska han kände bara kunde uttryckas i allegorisk form.¹³⁴ Men romanen är inte bara en tidspegling, utan en påminnelse om rättens och sanningens allmängiltighet och uråldrighet. Philip Holmes har visat hur Moberg i romanen använder *solen* som en central symbol för detta budskap, en symbol som läsaren möter redan i första meningen: »Svedjegården stod solrätt med husgavlarna i öster och väster. I vindskidans topp på östergavlen var utkuren en fällehacka, som stack en dryg aln över ryggsäsen. Det var Svedjesläktens bomärke.» (*Rid i natt!*, s. 7.)¹³⁵ Att gården står solrätt, det vill säga med

gavlarna i öst-västlig riktning, betyder att den är förvärvad lagligt enligt det så kallade solskiftet, som var ett medeltida system för fördelning av odlad mark. Ett urgammalt rättsbegrepp legitimerar Ragnar Svedje som gårdens ägare.

Det är signifikant att Moberg tidigt i arbetet med *Rid i natt!* ansåg att bandet bakåt i tiden var så viktigt att Ragnar Svedjes anfader Kättil fick ett eget kapitel, som en prolog till ättlingens öden 1650 (kapitlet ströks men finns att läsa som »Svedjegubben« i *Berättelser ur min levnad*). Kättil omnämns i en passage, som påminner om skildringen av Stark-Ingel i *Mans kvinna*:

Långt bort i världen, medan hedningar och gudlösa ännu levde här i landet, kom han vandrande söderifrån och tog sin hemvist här. I den tiden låg det mest fåbodar och beteshagar i Algutsboda, endast små usla hackhemman var uppbrutna. Men Kättil började svedja och hacka och bryta åker, kappland efter kappland, skäppland efter skäppland, tunnland efter tunnland. Han bodde i en jordkoja, där fåhusbacken nu låg. Men tredje året timrade han ett hus av rundstockar, de grövsta furor som växte i markerna. Kättil blev den förste bonden i Brändebol, och han fick tillnamnet Svedje, därför att han i skogen svedjade många åkerland, där han skördade fulla travar råg. Hans hus blev kallat Svedjegården, hans bomärke blev fällehacken från svedjorna, som än i dag fanns på gårdens vindskida; det var en åkerbrytares tecken, en odlares märke. [---]

Svedjegården var ett ärligt fång. Svedjegården stod solrätt. (*Rid i natt!*, s. 27 f.)

Solen är sedan en återkommande symbol för ordning och rättvisa i romanen, både som en abstraktion och i sin praktiska funktion. I ett högstämt, repetitivt nyckelparti i boken, där Klewen utmålas som en allmän-giltig, rumslös förtryckargestalt, används också solen som metafor för den tidlösa rättvisan:

Det är en herre och husbonde över honom i världen, som söker omvrida solens gång så att den skall gå i avig led på himmelen, så att rätt skall utbytas mot orätt. Det är en herre någonstädes, som med sina legomän och tillskyndare och hyllare skiftar benämningar och namn på folkets begrepp, så att tjuv kallas ärlig man och ärlig man för tjuv, så att svek kallas för trohet

och trohet för svek, så att feghet byter namn med ståndaktighet, så att ofred nämnes fred och fred nämnes ofred. (*Rid i natt!*, s. 303.)

Rätten är uråldrig och tidlös, liksom solen. Att försöka göra rätt till fel och fel till rätt är lika fåfängt som att försöka vända solens gång. När Svedje ligger döende ute i kärret, i väntan på att bli levande begravd i marken, är det den tidlösa rättens lov han med sina sista ord sjunger: »Gården stod solrätt. Jag satt trygg vid gården. Jag skall sätta livet till. Men gården står kvar i samma väder. Rätt skall rätt förbliva och kan icke orätt bliva. Jag släpper livet till, men rätten är kvar på jorden.» (*Rid i natt!*, s. 350.)

Av ett annorlunda slag än Mobergs övriga historiska diktning är *Brudarnas källa* (1946). Snarare än tidsspeglning handlar det här om en skildring av tiden som ständig upprepning, ett kretslopp i sig, det unika och samtidigt allmängiltiga i varje människas födelse, existens och död. Boken består av fyra berättelser, var och en förlagd till olika tider men alltid vid midsommar och vid samma plats, en kulle med väldiga ekar i Algutsboda socken. Intill kullen ligger en källa, som i alla tider har haft en rituellt betydelse – den kvinna som tvättar sig i den på midsommarnatten återfår sin mödom. Allt eftersom *Brudarnas källa* successivt går tillbaka genom sekler, växer källans mytiska dimensioner; den blir en mångtydig symbol för liv, död, sexualitet och tid. Den är alltings ursprung och alltings slut, den skapar människorna och hämtar sedan hem dem till sig. *Brudarnas källa* är kanske den av Mobergs romaner som har starkast inslag av folktro och övernaturlighet, ett slags filosofisk roman om tiden själv, med källan och ekarna som symbol för det uråldriga och bestående. Den försöker få grepp om människans eviga kretslopp. Trots de olika tidsåldrarna är människans längtan efter kärlek och sinnlighet tidlös, liksom deras fåfänga strävan och oundvikliga död. När Anders Eriks Son dör sin ensamma pestdöd i 1700-talets början är det tanken på släktens och livets fortbestånd som tröstar honom. Som så ofta hos Moberg (till exempel i kärleksmötet mellan Knut Toring och Ebba Brun) flätas människans fertilitet samman med jordens:

Jag slog gräset som växte i ängen i fjol, men i år var det tillbaka igen. Jag slog det på nytt, det blöttes av samma regn och det torkades av samma sol, och jag inbärgade det på nytt. Men nästa år skulle det återkomma. Gräset stod alltid i ängen, hur många år jag än slog det och bärgade det in.

Var inte vår släkt som gärdets gräs, som växte och föll och räfsades samman till hö, men som beständigt i årets rätta tid stod grönt på sin plats?

Ur gräsets kvarblivna rötter grodde nya strån, ur mannens lem sköt ny brodd. Ur vår fars brodd var jag uppvuxen, ur min egen uppväxte vår son, men min brodd var kommen ur far: den var densamma hos oss tre i släkten. Var icke vi samma mansperson, som avlades och föddes och dog och begrovs och avlades och föddes och levde igen? (*Brudarnas källa*, s. 117.)

På så vis ger *Brudarnas källa* en nyckel till hur man kan tolka det historiska inslaget i Mobergs romaner: människan är en del av en kedja i en berättelse om kärlek, födelse, liv och död som ständigt upprepas, så länge den står i förbund med naturen.

I samma mörka tongångar som *Rid i natt!*, men utan dess optimistiskt uppfordrande tonfall, går den roman som kom att bli Mobergs sista, *Förrädarland*. Här skildras gränstrakterna mellan Småland och Blekinge, där folket är delat av mäktiga herrars gränsdragning men förenat genom släkt och handel. I bäcken står Röde Sten, ett block av röd granit som markerar gränsen mellan dem. De lever i fred och harmoni, men när Gustav Vasa tar makten och kör ut danskarna börjar en tid av krig och oro. Folket i gränslandets fredliga samexistens, långt borta från makten i Köpenhamn och Stockholm, betraktas som förrädare. Så småningom når våldet och övergreppen från Gustav Vasa sin kulmen, med våldtäkter, mord och skövling utan urskiljning.

Till skillnad från de flesta av Mobergs romaner har *Förrädarland* ingen självklar huvudperson; i stället skildras två familjer. Det är Bengt i Norrgården och Mårten i Södergården, grannbönder på var sin sida om bäcken, som samarbetar och känner större lojalitet med varandra än med kungamakten i fjärran. Mårten gifter sig med Margareta och får sonen Lasse, som redan tidigt visar tecken på råhet och brutalitet. Efter att ha våldtagit en piga drivs den storväxte pojken till skogs.

Med bittra tongångar skildras hur kriget bryter ner och fördärvar. Mårten dödas och Bengt sätts på fästning när de ertappas med att idka handel – det som förr var ärlig handel är nu förräderi. Prästen Nikolaus Brodde förnedras och mördas av barbariska legosoldater. Dottern Ingela våldtas och förlorar förståndet. Det mest brutala ödet möter Lasse, den förlorade sonen, som låter sig värvas till knekt och blir en del av krigsmaskineriet, först på den danska sidan, sedan på den svenska. Moberg

skildrar med plågsam detaljrikedom hur kriget deformerar människan – Lasse blir av med fingrar, öra, näsa och öga. Han återkommer till sin skövlade hembygd som ett vanställt monster. Hans bittra, grånade mor låtsas först inte känna igen honom. Det är Mobergs sista och mest gripande användning av motivet: sonen som förstörd till oigenkännlighet återvänder till ett hem som inte längre vill kännas vid honom. Och Lasses lösning blir, liksom för så många av Mobergs manliga huvudpersoner, att försvinna i skogen.

Förräddarland är en pessimistisk roman, fjärran från den primitivism som präglar *Mans kvinna*. Den anmärkningsvärda avsaknaden av egentlig huvudperson kan ses i ljuset av det mönster jag påtalat i Mobergs romanvärld: ett avtagande självbiografiskt perspektiv på historien (släkt- och hembygdsromantiken) till förmån för ett ökande socialt och politiskt perspektiv på den lilla människans utsatthet när stora politiska krafter sätts i rörelse.¹³⁶ Om individens uråldriga rätt till frihet var ledmotivet i *Rid i natt!*, är krigets och våldets tidlösa ondska det bärande motivet i *Förräddarland*. Särskilt Lasse växer till en symbolisk gestalt när han besöker kyrkoherde Nikolaus för att bikta sina många synder. Han ber om förlösning, men när han inte vill ångra de mord och våldtäkter han begått, drivs han ut ur kyrkan av den rasande kyrkoherden.

Vem var främlingen som prästen hade utvisat ur sin kyrka, han som inte nämnt sitt namn? Fader Niklas visste vem han var. Han var ingen främling, ingen nykomling. Han var gammal på jorden. Han hade överlevat alla släkten och alla tider. Han var mycket gammal. Och han talade som han alltid hade talat. I ekot under templets valv stannade hans röst kvar.

Kyrkoherde Nikolaus Brodde hade hört Krigets stämma. (*Förräddarland*, s. 238.)

På romanens slutsida markerar författaren att romanens händelser är analoga med liknande förlopp i samtiden, att »Röde Sten står kvar annorstädes på vår jord« (s. 300). I en intervju 1967 refererade Moberg till civilbefolkningens lidanden i Vietnam, Karelen, Baltikum och Berlin.¹³⁷ Notera också kongruensen mellan passagen och den syn på historia som Moberg redovisar i det tidigare citerade stycket i *Berättelser ur min levnad*. *Förräddarland* bör läsas i förhållande till det stora arbete Moberg påbörjade i slutet av sitt liv i syfte att lyfta fram en alternativ historieskriv-

ning. Romanens bild av Gustav Vasa som grym despot, en bild som går stick i stäv med den romantisering som under Mobergs egen skoltid dominerade den konventionella historieskrivningen, utvecklas och får stort utrymme i andra bandet av *Min svenska historia*.¹³⁸

Övriga romaner: satir, samtidsgrimas och skrattspegel

De enda av Mobergs romaner som inte helt eller delvis utspelar sig i bondesamhället är den samhällssatiriska *A.P. Rosell, bankdirektör* och den starkt allegoriska *Det gamla riket*. Det är betecknande för det ibland överdrivet didaktiska i Mobergs författarskap att både A.P. Rosell och Urban Secretesius, huvudpersonen i *Det gamla riket*, tillhör den besuttna överklassen och har en yttre förfining, men i grunden är hycklande och samvetslösa. Som för att ytterligare skilja dem från Mobergs andra huvudpersoner – storvuxna karlar som Rask, Håkan Ingelsson, Knut Toring, Ragnar Svedje med flera – är de båda männen också småvuxna.¹³⁹

A.P. Rosell, bankdirektör handlar om livet i Allmänninge, byn som har expanderat till småstad med näringsidkare, bankirer, Folkets Park, lokal-tidningar och arbetslösa. Länstidningens korrespondent Valter Sterner går desillusionerat runt och samlar material till notiser medan han i det fördolda drömmer om att skriva den stora romanen som ska avslöja samhällets hyckleri – en figur som ofta jämförts med Moberg under dennes tid som brödskrivare med författardrömmar i Alvesta på 1920-talet.¹⁴⁰ Samtidigt leder den självgoде direktören och makthavaren Rosell sitt lilla mönstersamhälle mot moralisk urholkning. Spänning uppstår när det visar sig att Rosell har förskingrat stora summor pengar och tvingas besina kumpaner i staden om hjälp. Men när hans närmaste vän och barn-domskamrat Johan Magnusson – på grund av sin traditionella strävsamhet och hederlighet kallad för »Mollskinn« – upptäcker att Rosell har ljugit för honom, går falskheten över gränsen. För Mollskinn går heder och integritet före vänskap, och han hotar att anmäla sin vän till polisen. I Rosells indignation över Mollskinns »förräderi« skildrar Moberg sarkastiskt klyftan, inte bara mellan stad och landsbygd, utan också mellan då och nu:

[Mollskinn] förmådde inte underordna sig det stora sammanhanget. Han var så ömklit begränsad, sockenbegränsad. [...] Han förmådde inte bort-

arbeta bondeegoismen. Han såg bara det, som han kunde upptäcka från sin disk där i butiken – han såg världen ur boddisksynpunkt. Sådana människor är inte mäktiga någon hänsynslöshet i god mening, de kan inte göra några offer för de framtida idealen. Trångbröstade individualister. Med sådana människor bygger man inte upp världsstaden. De borde sannerligen få leva kvar i den gamla oordnade bondbyn. (A. P. Rosell, *bankdirektör*, s. 310 f.)

Rosells lösning på sitt problem blir en dråplig variant på den primitivistiska utvägen i *Mans kvinna*: han tar båten ut till sitt sommarställe på Bockön i syfte att där gå tillbaka till naturtillståndet, bli en »urtidsvilde», »naket primitiv och omänsklig» (s. 321) – idén är att låtsas ha blivit vansinnig för att komma undan sitt straff. Men den ouppvärmda sommarstugan är alltför obekväm för den bortklemade direktören, som snabbt ångrar sin fåniga lek och återvänder till staden för att rakryggat underkasta sig rättvisan. Då visar det sig att Mollskinn har ändrat sig, han ruckar på sina principer och räddar sin vän undan lagen. Allting fortsätter som förut i Allmänninge.

Det gamla riket, slutligen, är en satir inspirerad av Strindbergs *Det nya riket*, en allegori om ett förljuget och korrupt samhälle. Berättelsen om Urban Secretessius som besöker det avlägsna landet Idyllien för att studera dess rättssystem har jämförts med *Gullivers resor*: en ironiskt entusiastisk beskrivning av ett genomfalskt system.¹⁴¹ Ämbetsmän, jurister, akademiker och chefredaktörer hjälps åt för att skydda en till demokrati förklädd despotisk monarki. Intrigen är direkt hämtad från samtidens rättsaffärer och ofta är bara personnamnen utbytta.¹⁴² Behovet att skydda en homosexuell kung från en före detta älskares utpressning speglar på ett raljant sätt Haijbyaffären, med en rättframhet kring de intima aspekterna som säkert varit för magstarka att skildra i icke-allegorisk form.

Här, precis som i A.P. Rosells Allmänninge, har uråldriga rättsbegrepp ställts överända – denna gång till förmån för en totalitär, kollektivistisk rättsordning. Professor Adam Haggard (en nihilistisk rättsfilosof miss-tänkt lik den samtida Uppsalafilosofen Axel Hägerström) formulerar den nya läran på följande sätt:

Alla de spekulationer som förekommit under rättsbegreppets utveckling från äldsta tider till vår tid om *ius naturale*, *lex naturae* var vetenskapligt

ohållbara och mogna att avföras ur den rättsvetenskapliga debatten. Föreläsaren avlägsnade de rester av en naturrättslig doktrin som hittills förekommit inom jurisprudenten. Den naturrättsliga åskådningen grundade sig på metafysiska teorier om människovärdet och människolivet såsom ett mål i sig självt, som hörde till etiken och alltså låg utanför det rent vetenskapliga tänkandets område. I egenskap av enskild individ ägde icke människan några av naturen förlånade, eviga och oförstörbara rättigheter. Hon var nämligen till sin natur en statsvarelse. (*Det gamla riket*, s. 84.)

Samtidigt är Idyllien just ett gammalt rike – världens äldsta kungarike, får vi veta – där korrruptionen och lögnen tycks djupt förankrad i kulturen. Därigenom skiljer sig romanen från exempelvis *A.P. Rosell, bankdirektör*, där det gamla står för det hederliga och äkta, medan lögn och cynism tillhör det uppväxande småstadssamhället. Men Idyllien är en skrattspegel, ett land som den svenske juristen Secretessius beundrar och vars idéer och system han vill ta med sig hem. Det gamla riket representerar i själva verket den nya tid som är på väg att nalkas i Sverige, där det »på senare år framträtt tendenser inom rättsskipning och administration, som i våra anspråkslösa förhållanden gav löften för framtiden«. (*Det gamla riket*, s. 197.)

Förflutet, personligt, politiskt

Som genomgången visar fyller det förflutna en viktig funktion i alla Vilhelm Mobergs romaner. Genom återkommande och sammanflätade självbiografiska inslag och allegoriska grepp används det förflutna för att förmedla berättelser som är både personliga och politiska. I bonde-romanerna är det historiska ständigt närvarande – i *Raskens* skildras ett system och en kultur på väg att dö ut, i *Långt från landsvägen* och *De knutna händerna* möter vi en man som hamnar utanför tiden och blir en relik redan som levande. I de självbiografiska romanerna brottas Mobergs olika alter ego med sitt förhållande till tiden – Knut Toring lämnar huvudstaden för att hitta tillbaka till sin ungdoms glädje och harmoni, Albert Carlson lever i minnet av sin döde bror och Valter Sträng lämnar aktivismen i samtidsfrågorna för att i stället återkalla sina förfäder. De historiska romanerna tar upp samtidens frågor – primitivismen, nazismen, Vietnam – men skildrar också det allmängiltiga, det tid-

lösa i människans villkor. Samtidigt sträcker de sig bakåt mot en obestämbar, hednisk, vild och lockande urtid där människans frihet inte begränsas av samhället. Och i *A.P. Rosell, bankdirektör* och *Det gamla riket* skildrar författaren med bitter ironi den moderna tidens förljugenhet och själsliga korruption, som har ersatt »bondeegoismen« och den urgamla individbaserade rättvisan.

Därmed kan några av de tydligaste motiven i detta mångfasetterade förhållande mellan då och nu i Mobergs romaner sammanfattas:

Historien som tidsspegel. När Moberg rör sig utanför sin samtid, låter han ofta det historiska stoffet formas till en spegling av den egna tiden. Detta mönster blir tydligare efter andra världskrigets utbrott. Speglingen är sällan entydigt allegorisk. Rebeller som Sigfrid, Svedje och Håkan representerar en tidlös vilja till uppror mot flockmentalitet och hyckleri. Likaså är Lars Långarm i *Förräddarland* en tidlös representant för krigets brutalitet. En roman helt tillägnad detta tema är *Brudarnas källa*.

Hembygds- och släktromantiken. Mobergs skildringar av det förflutna är samtidigt *alltid* personligt färgade, förlagda till en miljö som tydligt är hämtad från hans egen uppväxt. Föräldrarnas och farföräldrarnas levnadsförhållanden skildras om och om igen – i *Raskens*, Adolf i Ulvaskog-cykeln, i samtliga självbiografiska romaner, bitvis också i *Brudarnas källa*. Det romantiserande och mytologiserande inslaget i detta motiv är som starkast i de romaner som Moberg skrev före andra världskriget, där det särskilt betonas hur bandet till släkten hålls kvar via jorden. Den som lämnar jorden, i likhet med Knut Toring, bryter kedjan och förlorar kontakten med förfäderna. Så kan också desperationen hos Adolf i Ulvaskog förstås. Hembygden och släkten är en odelbar enhet.

Skogsgångaren. Besläktad med hembygds- och släktromantiken är den av Hyltén-Cavallius inspirerade, återkommande beskrivningen av ett händelseförlopp som får den manlige huvudpersonen att bryta kontakten med samhället och gå ut i skogen. I *Raskens* är motivet själva inledningen på romanen, när Gustav flyr från sin drängtjänst efter att ha slagit omkull sin husbonde och irrar runt i skogen i åtta dagar. Vi ser det upprepas i *Mans kvinna*, *Rid i natt!* och *Förräddarland*, liksom i modern tappning i *Sömnlös* och ironiskt varierad i *A.P. Rosell, bankdirektör*.

Återvändomotivet. Det av von Platen beskrivna mönstret, att Mobergs figurer i hans tidiga prosaförsök ofta återvänder till sin barndoms miljö, kan också skönjas i hans mogna författarskap, i *Sömnlös*, *Din stund på*

jorden och Förrädarland. I *Raskens* har ett sådant slutkapitel tagits bort. Gemensamt för de inbördes mycket olika varianter av motivet som förekommer i romanerna, är att återvändandet inte ger huvudpersonerna den tröst de söker. De känner inte längre igen sig i den hembygd de lämnat. Motivet kan ses som ett uttryck för en hembygds- och barndomsnostalgi hos författaren som inte tillfredsställs, en hemlängtan som möts av främlingskap.

Att erövrå historien. Skildringen av hembygden och släkten drivs inte bara av nostalgi och tillgivenhet, utan får också med tiden allt större politiska dimensioner. Att berätta om de obemärkta, fattiga existenserna, »träskofolket«, är för Moberg ett sätt att ge röst åt människor i sin egen samhällsklass, både levande och döda. De historiska romanerna kan ses som en protest mot den konventionella historieskrivningen, som författaren menar har glömt bort eller marginaliserat det vanliga, strävsamma folket. I denna ansats ryms också behovet av att skriva en historia som är *sann* – de gånger autenticiteten i hans skildringar ifrågasattes, bemötte Moberg kritiken med stort engagemang.¹⁴³ Hans gestalter är inga burleska lustspelsbönder utan mer eller mindre socialrealistiskt skildrade, om än ibland med ett lätt mytologiskt drag. Han återerövrar sin bondeklass genom att ta den på – i dubbel bemärkelse – blodigt allvar.

Konflikten mellan då och nu. Berättarmönster och återkommande konflikter i Mobergs romaner har tolkats på olika sätt, men två typer av konfrontationer brukar nämnas mer än andra, och sägs ofta präglå hans författarskap: spänningen mellan *individen och kollektivet*, samt mellan *stad och land*.¹⁴⁴ Jag vill avslutningsvis anlägga ett tredje perspektiv, som inte utesluter utan snarare innesluter dem: konflikten mellan då och nu.

Når huvudpersonerna i Mobergs romaner möter svårigheter eller sorger i livet, vänder de sig ofta till det förflutna. De kan då som Albert Carlsson med nostalgi minnas barndomens trygghet och syskonskap, eller som Håkan Ingelsson gå i anfadern Stark-Ingels fotspår. Det kan också vara tvärtom: de kan vara nöjda med det liv de sedan gammalt lever, men ut-sättas för ett växande tryck utifrån, ett tvång att förändras. Då håller de fast i sin egendom och sin livsföring med all energi de kan uppbringa, om det så ska kosta dem deras eget liv, som för Ragnar Svedje, eller tvinga dem att ta någon annans, som Adolf, som offerar sin dotter Mari. Spänningen finns hela tiden i skärningspunkten mellan det gamla och det nya,

antingen personen lever i det nya och vill åter till det gamla, eller lever i det gamla och vill undkomma det nya. När vi nu går vidare till att diskutera utvandrarserien utifrån ett personligt och politiskt perspektiv, kan det vara bra att ha med sig en figur som schematiserar motsatsförhållandet mellan de två tidsdimensionerna:

DÅET	NUET
Bysamhälle el. vildmark	Stad el. bysamhälle
Individualism	Flockmentalitet
Rätt och sanning, integritet	Orätt och hyckleri, ryggradslöshet
Hederlig egennytta	Materialistisk girighet
Frihet från överhet	Statligt förtryck, skatter, tvång
Leva av eget kroppsarbete, vara skuldfri	Leva på ek. spekulation, vara skuldsatt
Jordnära och folklig religion (ev. hedniskhet)	Auktoritära kyrkliga myndigheter
Sund och naturlig sexualitet, trohet	Cynisk sexualitet, otrohet, prostitution
Fertilitet, potens, virilitet, maskulinitet	Infertilitet, bristande fysisk virilitet
Harmoni och balans	Frustration, tomhet
Kretslopp	Brutet kretslopp

TOLV ÅR VID KI-CHI-SAGA

Om utvandrarserien som livshistoria

PÅ VÅREN 1950, när Moberg hade påbörjat arbetet med *Invandrarna*, skrev han entusiastiskt till sin förläggare att »[d]et främlingskap och alla de missöden och misstag och sådant, som varje emigrant råkar ut för, känner jag nu väl av min egen erfarenhet, särskilt från första tiden i Amerika – så jag behöver ju bara dikta in mina egna minnen i mina personer i stor utsträckning!»¹⁴⁵

Vad händer när den historiska berättelsen blir personlig? Vilka aspekter hamnar i förgrunden och vilka tonas ned? I föregående kapitel visade jag hur de självbiografiska elementen flätas in i Mobergs romaner, såväl i bonderomanerna (som formas till en historieskrivning över släkten och hembygden) som i de historiska romanerna (där hans eget engagemang i samtidsfrågorna lyser igenom). Det har nu blivit dags att föra detta perspektiv vidare till utvandarromanerna och visa hur de kan läsas som en spegling av författarens personliga liv; av hans upplevelser och drömmar, framgångar och besvikelser. I centrum av analysen står en tolkning av romanerna som berättelsen om en persons sökande efter individuell rörelsefrihet, konstnärligt oberoende och materiell rikedom. Denna bild är inte statisk: romanerna är skrivna under tolv händelserika år i författarens liv och speglar hans utveckling och åldrande.

Som tidigare har påvisats är Mobergs verk sällan renodlat självbiografiska, men dess huvudpersoner har så gott som alltid självbespeglande stråk – ett signum som Ola Holmgren kallar för Mobergs »idealjag» och »mansfantasier» och Johan Svedjedal beskriver som »självbiografiska tankeexperiment».¹⁴⁶ Redan i den refuserade ungdomsromanen *Prinsessan på Solklinten* beskrivs den manlige hjälten Gottfrid som en jätte

till kroppsväxten och starkast i socknen; både styrka och storlek är fäderne-
arv. I ett brev beskriver Moberg följaktligen Gottfrid som: »Jag själv».¹⁴⁷ Re-
geln att storvuxna, blonda och temperamentsfulla män från den småländ-
ska landsbygden (Rasken, Håkan Ingelsson, Knut Toring, Ragnar Sved-
je, Valter Sträng, Karl Oskar) är huvudpersoner i Mobergs romaner, bryts,
som tidigare nämnts, endast i de satiriska romanerna (*Secretessius* i *Det
gamla riket*, Rosell i *A.P. Rosell, bankdirektör*), där huvudpersonen i stället är
cynisk, förljugen och småvuxen.

Det har gjorts spridda ansatser att se författaren i utvandrarserien,
främst analogin mellan den aversion och bitterhet mot Sverige som
några av romanfigurerna uttrycker och Mobergs egna negativa känslor
inför hemlandet under de år då romanerna skrevs.¹⁴⁸ Analogins andra
sida är då Mobergs optimistiska syn på Amerika, som kan sägas av-
speglas inte minst i Karl Oskars och Ulrikas känslor av frihet och gläd-
je i det nya landet. Men ansatserna har varit sporadiska och begränsa-
de. Någon enhetlig och djupgående biografisk läsning av utvandrarse-
rien har aldrig gjorts.

Moberg var en offentlig person som värnade om sitt privatliv. Bilden
av honom som familjefar och äkta make är särskilt suddig. Själv var han
ganska förtegen på området; i de många researtiklar han skrev från Ame-
rika 1948–49 nämner han ingenstans att han reser tillsammans med sin
familj – läsaren skulle lätt kunna få intrycket att författaren rest genom
Amerika helt på egen hand.¹⁴⁹ Någon enhetlig Mobergbiografi finns inte
heller att tillgå. Gustaf Lannestocks skildring av sin vänskap med Mo-
berg under dennes olika vistelser i Carmel är anekdotisk och av naturliga
skäl skriven utifrån ett begränsat perspektiv. I övrigt tecknas bilden av
individen Moberg genom olika porträtt och minnesbilder, flera samlade
i antologier och skrivna av yrkesbröder, speglande sällskapsmänniskan
och dryckesbrodern snarare än privatpersonen.

Hans eftervärld har dock tillgång till författarens väldiga korrespondens,
texter som tillsammans ger en förvånansvärt detaljerad bild av liv och ar-
bete. Brevläsning gör det möjligt att jämföra den litterära texten med brev-
texten och genom att jämföra textpassager visa på samspelet mellan liv och
text. I stället för en biografi över Mobergs liv åren 1947–59 är detta alltså
en textuell bild av vad Moberg *uttryckt* om sitt eget liv under perioden, vad
han inför andra uppgivit att han upplevt, känt och tänkt.

Om brevläsning som metod

Att använda brev från en författare för att få perspektiv på hans eller hennes verk, är en frestande men också vanskelig metod. Offentliggörandet av en författares brev kan ge upphov till en expansion av forskningsområdet, vilket till exempel framgår av den utgivning som följt sedan Oscar Levertins brev blev tillgängliga 2002.¹⁵⁰ En författares brev kan visa hur konstnärliga principer utvecklas och ge intressanta forskningsuppslag. Samtidigt bör man ha i åtanke att det är svårt att avgöra vad som är falskt eller förvanskat i ett brev, och att källvärdet därför är skiftande.¹⁵¹ En författares brev är inte alltid privata – det kan vara svårt att göra en tydlig distinktion mellan de texter som en författare skriver för en anonym offentlighet, och de som enbart är avsedda för en definierad privatperson. En stor brevskrivare som Strindberg räknade sina brev som en del av sitt författarskap, och inkluderade dem alltid i de många testamenten han upprättade under 1880- och 90-talen. Den personlighet som uppträder i ett privat brev kan vara en konstruerad bild av jaget som författaren medvetet eller omedvetet presenterar för en tänkt offentlighet.¹⁵²

Mobergs teatrala ådra kommer till sin rätt i skrivandets stund, särskilt när han uttrycker sin reaktion på dramatiska situationer – det finns all anledning att ta innehållet i hans brev med en nypa salt.¹⁵³ Men även tillspetgade yttranden är intressanta i sammanhanget. Att avgöra om Moberg uttrycker sina innersta avsikter och känslor i breven är förstås viktigt för den som vill skriva Mobergs biografi, men inte för en läsning av utvandrarserien ur ett biografiskt perspektiv. Där räcker det att veta vilka tankar som sysselsatte författarens fantasi, oavsett om de var allvarligt menade eller endast dagdrömmar, poser eller tankeexperiment. Perspektivet får oväntat stöd i en text som ofta lyfts fram som en av nykritikens centrala texter, Wellek och Warrens banbrytande *Theory of Literature*. Medan författarna avfärdar den tolkningstradition som ser det litterära verket som en avskrift (»transcript») av författarens liv, medger de faktiskt att det på ett djupare psykologiskt plan kan finnas kopplingar mellan liv och text:

Still, there are connecting links, parallelisms, oblique resemblances, topsy-turvy mirrors. The poet's work may be a mask, a dramatized conventionalization, but it is frequently a conventionalization of his own experiences, his own life. If used with a sense of these distinctions, there is use in biographical study.¹⁵⁴

Däremot ska man givetvis vara försiktig med passager som medvetet syftar till att manipulera omgivningen. För detta kapitel har jag valt att begränsa mig till att använda tre av Mobergs korrespondenser från den aktuella tidsperioden, skrivna till adressater med skilda perspektiv och i skilda ärenden. Som en sammanfattad enhet anser jag därför att de tre korrespondenserna har ett högt källvärde, då de genom sin totala räckvidd kommer i beröring med hela Mobergs professionella och privata liv, även om han, som de flesta människor, i sin korrespondens skiftade både stil, attityd och faktaurval efter adressaten.

Eyvind Johnson (EJ) och Moberg var vänner från 30-talet och hade inte bara författaryrket gemensamt, utan delade även sin starka politiska övertygelse. Under den aktuella perioden bodde Johnson utomlands i Schweiz och Storbritannien, och de två vännerna skrev till varandra i egenskap av bekymrade utlandssvenskar.

Edgar Swenson (ES) är i motsats till Johnson en mindre känd, även i Mobergforskningen ganska anonym person. Han föddes i Enköping 1893 och utvandrade till Amerika 1921, där han blev chefredaktör för den svenskspråkiga, liberala tidningen *Nordstjernen* i New York.¹⁵⁵ Han beskrivs som en hjärtlig och sympatisk person, som Moberg brukade kalla sin »bikt-fader« – ett tilltal som även används i många av breven.¹⁵⁶ I egenskap av svenskamerikan i mediebranschen involverades Edgar Swenson tidigt i Mobergs Amerikaplaner. Han fick snart en kombinerad roll som Mobergs redaktör, assistent, agent och nära förtrogne. Brevväxlingen innehåller mindre av politiska diskussioner än breven till Johnson, men ger i gengäld mer kunskap om den »vardaglige« Moberg och om hans arbete med utvandrarböckerna.

Vilhelm Mobergs hustru *Margareta Moberg* (MM) föddes 1904 och gifte sig med den blivande författaren i Vadstena 1923. De fick fem barn tillsammans. Hon beskrivs av andra som en jordnära person som älskade och bekräftade sin make och hjälpte honom att frigöra sin skaparkraft.¹⁵⁷ Under perioden då han skrev utvandrarserien stannade hon mestadels hemma i Sverige och tog hand om hemmet och barnen medan Moberg vistades i Amerika eller i Europa i jakt på skrivro och harmoni. Vilhelm Mobergs många brev till hustrun är ofta känsllosamma och innerliga, och innehåller många vardagliga sakuppgifter om författarens matvanor, hälsotillstånd, sjukdomar och ekonomi. Ett centralt inslag är oro och frågor om barnen, särskilt sonen Björn.

Självbiografiskt i Mobergs utvandrarromaner

Det har uppskattats att tre fjärdedelar av romanerna i utvandrarsviten skrevs i Kalifornien åren 1948–1955, främst i orterna Carmel och Laguna Beach. Under 50-talets andra hälft levde författaren ett kringflackande liv i Europa, och *Sista brevet till Sverige* skrevs i åtta olika länder.¹⁵⁸ Den som försöker följa utvandrarseriens tillkomst under dessa dynamiska år kan lätt förvirras av alla resor, främmande geografiska namn, boktitlar och rättsaffärer som förekommer i materialet. För att göra den följande framställningen så överskådlig som möjligt, se tidsschemat över Mobergs arbetsprocess och tillvaro åren 1947–59 på nästa sida.¹⁵⁹

Inledningen: Smälänningar, pionjärer och bönder

Detta är en berättelse om några människor, som från sina hem i Ljuder i Småland utvandrade till Nordamerika.

De var de första som utflyttade från sin ort. De kom från de små stugornas och de stora barnkullarnas land. De var jordens folk och de kom från en släkt, som sedan årtusenden hade brukat den jord de lämnade. (*Utvandrarna*, s. 5.)

Så lyder de berömda första raderna i *Utvandrarna*. Mobergs berättelse är därmed redan från början knuten till hans egen bakgrund. Ordet »Småland« nämns redan i första andetaget, i det andra betonas att skildringens huvudpersoner är småbrukare.

Karl Oskars och Kristinas hem i Ljuder motsvarar den uppväxtmiljö Moberg så ofta blickade tillbaka på. Gården dit familjen Moberg flyttade 1907 var lika stor som Korpamoen, det vill säga ett sextondels mantal.¹⁶⁰ Hans egen uppväxtsocken Algutsboda är grannsocken till Ljuder, hans mors släkt hade i generationer bott i Duvemåla och Moberg växte upp endast några kilometer från de ortsnamn som han senare skulle odödliggöra. När Karl Oskar i *Sista brevet till Sverige* i minnet går från Korpamoen in i grannsocknen till Duvemåla vandrar han rakt igenom författarens närmaste hembygd – det som idag kallas för »Mobergbygden«.¹⁶¹ I det research- och planeringsarbete Moberg lade ner inför arbetet med serien finns inget som tyder på att han någonsin ska ha övervägt att låta sina utvandrare tillhöra en annan socialgrupp (som hantverkare, adelsmän, arbetare) eller komma från en annan del av landet. Här korresponderar också romanen med det i föregående kapitel diskuterade litterära »program« som formulerades i *Soldat med brutet gevär*.

1947	I Sverige. Påbörjar arbetet med utvandrarserien, gör bl a research på Kungliga Biblioteket i december.
Januari – maj 1948	I Sverige. Planering, praktiska förberedelser för avresa till USA med fru och tre barn.
Juni – oktober 1948	Reser till USA den 3 juni. Research i Minnesota. Hyr hus i Michigan augusti–oktober.
November 1948 – juni 1949	Carmel, Kalifornien. Skriver <i>Utvandrarna</i> . Fr o m mars lever Moberg ensam i Carmel.
Juli – september 1949	Avslutar <i>Utvandrarna</i> i Monterey, Kalifornien, den 30 juli. Avslutar artikelserie för <i>FIB</i> .
Oktober 1949	Hemresa med lastfartyget <i>Guyana</i> . <i>Utvandrarna</i> ges ut i oktober och blir omedelbart en succé.
November 1949 – juli 1950	I Sverige. Påbörjar <i>Invandrarna</i> , ger ut <i>Den okända släkten</i> . VM:s far dör den 22 juli 1950.
Augusti – december 1950	Reser ensam till USA, research i Minnesota. Hyr hus i Minneapolis. Resor i Illinois. Besöker bl a New Orleans.
December 1950 – april 1952	I Sverige. Osedlighetsfejden bryter ut i december 1950. Engagerar sig i Kejne- och Hajbyaffäerna, ger ut »Fallet Krukmakaregatan« i april 1951. Juli 1951 ges <i>Utvandrarna</i> ut i USA, med titeln <i>The Emigrants</i> . Under våren 1952 offentliggör VM dokument i Hajbyaffären, döms till böter.
Maj – september 1952	Reser ensam till USA, bosätter sig i Carmel. Skriver här ihärdigt på <i>Invandrarna</i> , som avslutas den 29 september.
Oktober 1952 – april 1953	Reser till Florida och tillbringar vintern där med familjen. <i>Invandrarna</i> ges ut i november och blir en ny framgång. Påbörjar under våren 1953 <i>Det gamla riket</i> .
Maj 1953 – juli 1954	I Sverige. Publicerar <i>Att övervaka överheten</i> samt <i>Det gamla riket</i> . Skriver pjäsen <i>Lea och Rakel</i> .
Augusti 1954 – mars 1955	<i>Invandrarna</i> ges ut i USA med titeln <i>Unto a good land</i> , blir en litterär och ekonomisk succé. Reser ensam till USA och bosätter sig i Laguna Beach, söder om Los Angeles. Påbörjar <i>Nybyggarna</i> den 14 september 1954.
April 1955 – januari 1956	Pendlar mellan Sverige, Italien och Roquebrune i södra Frankrike. Publicerar <i>Därför är jag republikan</i> .
Februari – april 1956	Ensam i Menton, södra Frankrike. Skriver på <i>Nybyggarna</i> .
Maj – oktober 1956	I Sverige. Ger ut <i>Komplotterna</i> , avslutar <i>Nybyggarna</i> den 27 september. <i>Nybyggarna</i> utkommer i oktober 1956.
November 1956 – mars 1958	Vilar från utvandrarserien, och ägnar sig i stället mycket åt rättsaffäerna. Skriver bland annat pjäsen <i>Domaren</i> . Bor i Stockholm och i södra Frankrike.
April 1958 – december 1959	Skriver på den sista delen i Frankrike, England, Danmark, Norge och Schweiz. <i>Sista brevet till Sverige</i> avslutas i Grisslehamn den 21 juli 1959 och ges ut i oktober samma år. Makarna Moberg utflyttar formellt från Sverige och bosätter sig i Schweiz.

Det finns ett egendomligt frågetecken gällande Mobergs egen släkts utvandring till USA. Båda hans föräldrar var ensamma i sina respektive syskonskaror om att *inte* emigrera, och Moberg omtalade ofta minnet av fotografier på de amerikanska kusinerna, som stod på byrån i föräldrahemmet.¹⁶² Han hävdade dessutom att hans mormors syster hade utvandrat och bosatt sig vid Chisago Lake i Minnesota, platsen där han lät Karl Oskar och Kristina bli de första nybyggarna. I en stämningsladad essä från 1948 beskriver han hur han besöker en kyrkogård och där finner sin mormors systers gravsten, med inskriften: »Lena Stina, född i Algutsboda«.¹⁶³ Helmer Lång hävdade senare att Vilhelm Mobergs mormors syster inte alls utvandrade till Amerika, utan flyttade från Algutsboda till Tjurkö i Blekinge 1905 – kvinnan som ligger begravd på kyrkogården är en helt annan Lena Stina, också hon från Algutsboda.¹⁶⁴ Det är möjligt att Lång hade fel, men i så fall hade det väl varit olikt Moberg att inte offentligt tillrättavisa honom? Snarare är det talande att Moberg aldrig senare, i andra sammanhang nämnde att han skulle ha haft någon egen släkting i området.¹⁶⁵ Exemplet är symtomatiskt för Mobergs behov av att göra sin utvandrarberättelse till en för honom själv *personlig* berättelse. Det var inte utvandring som en universellt mänsklig företeelse som intresserade Moberg, utan den utvandring med vilken han själv kunde identifiera sig: den egna släktens.¹⁶⁶

Utvandrarna fortsätter med det högstämnda inledningsstycke som slår an nästa ton: ett monument över pionjärer.

Det var de djärvaste som först bröt upp. Det var de företagsamma som fattade beslutet. Det var de oförvägna som först gav sig ut på den avskräckande färden över det stora havet. Det var de oförnöjda och tilltagsna, som icke förlikte sig med sin lott i hemorten, som blev de första utvandrarerna i sin bygd. De som stannade kvar, de tröga och tvehågsna, kallade dem äventyrslystna. (*Utvandrarna*, s. 6.)

Språket är andaktsfullt och gammaltestamentligt i sin rytm. Författaren etablerar en atmosfär av hjältesaga. Så lyder också prologens sista mening, i ett av romanseriens få retrospektiva grepp¹⁶⁷: »I hemorten är deras namn glömda och deras utvandringens äventyr skall snart ingå i sagan och legenden.« (s. 7.)

Det är visserligen sant att Kronoberg var en av de regioner i Sverige

som förlorade störst andel av sin befolkning i utvandringen, men de stora vågorna i denna utvandring ägde rum först 1868, då svår hungersnöd rådde. Det framgår också av forskningen kring utvandrarromanerna att Moberg från början tänkte låta romanfigurerna utvandra på 1860-talet, och noga studerade material om nödåret 1868.¹⁶⁸ Forskare har ifrågasatt bilden av den fattigdom och hungersnöd som drabbar Karl Oskar och Kristina efter de svåra åren 1847 och 1849 – en skogsbonde i det förindustriella Småland hade alternativa försörjningsinkomster som Mobergs huvudpersoner tycks vara orealistiskt blinda för.¹⁶⁹ Den typiska utvandran 1850 var den frireligiöse hälsingebonden som via hamnen i Gävle tog sig till Amerika, inte smälänningen som seglade från Karlshamn.¹⁷⁰ Från ett biografiskt perspektiv blir det begripligt varför Moberg ändå ändrade sig och tidigarelade handlingen: han var ju själv den förste på sitt område, en pionjär. Han skriver inför avresan till Amerika att han rör sig »på jungfrulig mark och roligt är det hela«.¹⁷¹

Kristinas tyngsta argument mot att emigrera är just att ingen i deras närhet har gjort det. I grälen med Karl Oskar är det alltid denna invändning hon tar till. Men hans svar är »alltid detsamma: – Så får jag bli den förste. Näen måste bli den förste. I alla företag i världen.« (*Utvandrarna*, s. 153.) Samma frimodiga inställning till den stora satsningen att resa till Amerika finner vi hos Moberg. Inför den andra resan på hösten 1950 skriver han: »Jag reser på vinst och förlust – men alla ens företag sker ju på vinst och förlust.«¹⁷²

Karl Oskar får sitt utflyttningsbetyg från prosten Brusander, och när Brusander för första gången får skriva *Utflyttat till N. Amerika* bredvid ett namn i församlingsboken noterar författaren att »de återstående tomma bladen i denna församlingsbok skulle i sinom tid fyllas av anteckningen: *Utflyttat till N. Amerika* – genom år och årtionden skulle de, sida upp och sida ner, fullskrivas med namnen på Karl Oskar Nilssons efterföljare.« (*Utvandrarna*, s. 244.) På samma sätt var Moberg övertygad om att hans eget projekt skulle komma att inspirera andra: »Vår emigrationshistoria rymmer gladeligen material till 100,000-romaner. Lyckas jag någorlunda, så får jag nog efterföljare.«¹⁷³

Pionjärmotivet i utvandrarromanerna är nära besläktat med nyodlingsmotivet.¹⁷⁴ Även här går dikten stick i stäv med historien, i detta fall det generella förloppet för koloniseringen av Amerikas vildmarker, där det inte var nykomlingar som var först med att plöja upp den orörda vildmarken, utan snarare amerikanerna själva, eller invandrare som ef-

ter några år migrerade inom landet.¹⁷⁵ Nyanlända invandrare tillbringade ofta ett par år med att akklimatisera sig i svenska »moderkolonier« som Bishop Hill, Andover och Moline. För en mer representativ beskrivning av den svenska emigranten vid denna period skulle Moberg ha låtit Karl Oskar och de övriga irra runt mellan olika trista, koleradrabbade nybyggarsamhällen i nordvästra Illinois under en lång period, innan de begav sig norrut och bröt ny mark. Men den typen av miljöer intresserade inte Moberg. I stället drogs han till det ålderdomliga småbrukarsamhället med fria vidder och orörd natur. Redan på planeringsstadiet var det denna typ av miljö som lockade honom:

I alla fall så ville jag bo i en typisk svensk åkerbrukstrakt, där det sedan minst 100 år tillbaka funnits svenska farmare och där svenskar ännu i dag driver jordbruk. Det är bonden i mig, som trår till jorden! Jag kan svenskt jordbruk, jag är oerhört intresserad av att lära mig amerikanskt. Och någon av huvudpersonerna i min bok skall vara smålandsbonde, som förvandlas till farmare.¹⁷⁶

När han senare gjorde research i Mellanvästern var det bönderna som stod i fokus: »Av alla svenskar i Amerika trivs jag bäst hos farmarna. Det är renhårigt folk, som ärligt förtjänar sitt uppehälle. På våra affärsmän – de rika och dryga – offrar jag ingen tid.«¹⁷⁷

Denna attityd återspeglas väl i romanerna, där Roberts fåfänga dröm om att bli rik och kunna leva ett bekymmerslöst lyxliv utan arbete avfärdas blankt av realisten Karl Oskar. Senare i romanserien visar sig guldjakten mycket riktigt vara ett tragiskt äventyr som slutar i misär. Det hårda jordbruksarbetet är inte bara moraliskt överlägset spekulation och rikemansdrömmar, utan också i längden mer lönsamt. Själva grunddragen i Mobergs berättelse – fattiga småländska bönder som blir pionjärer och bygger ett nytt jordbrukssamhälle i Nordamerikas vildmarker – går alltså att knyta till författarens biografi: författaren kom själv från den plats, det folk och den samhällsgrupp han skrev om, han såg sig själv som en pionjär och vägröjare, och det var jordbruket och bondekulturen, »bonden i mig«, som styrde hans research.

Det är detta biografiska samband som från första meningen styr boken mot samma slags isolerade småbrukarsamhällen som utgör spelplatsen för hans andra bonderomaner. Detta sammanfaller med min tidi-

gare tolkning av Mobergs författarskap, som bär drag av släkt- och hembygdsromantik tillsammans med idealisering av ett tänkt förgånget och förhistoriskt, där hjälten är en Stark-Ingel eller en Kättil, ursprungsmanen som med en kvinna vid sin sida bryter ny mark i urskogen. Detta drag hos romanen kommer att diskuteras i avhandlingens slutkapitel i ett resonemang om utvandrarserien som nationallitteratur.

Umbäranden, uppoffringar och saknad

Utvandrarromanernas första delar är i mångt och mycket en berättelse om umbäranden och ansträngningar. Karl Oskar och Kristina säljer allt de äger för att betala resan till Amerika. När familjen till slut sätter bo vid Ki-Chi-Saga är den helt utblottad. Oro för ekonomin är ett återkommande inslag i Mobergs brev till vännerna under den första vistelsen i Amerika 1948–49:

Min familj reser nog hem till våren, men själv skall jag stanna så länge jag kan i Calif. – om jag så skall ruinera mig på detta land!¹⁷⁸

Det är ungefär dubbelt så dyrt att leva här som jag trodde: På ett halvår har jag nu förbrukat de dollar, som var beräknade att räcka ett helt år!¹⁷⁹

Nu är mitt första år härute tillända inom kort, och på den tiden i Amerika har jag lyckats göra av med hela 30,000 kronor [...]!¹⁸⁰

I Mobergs fall ledde den ansträngda ekonomin inte till svält eller beläning, men väl till beslutet att låta familjen resa hem från Kalifornien, så att han själv skulle kunna stanna längre.¹⁸¹ Hans ensamma halvår 1949 var en produktiv, men också svår tid. Att leva själv och sköta eget hushåll var ovant. Först när *Utvandrarna* var färdigskriven och hemresan närmade sig, beklagade han sig inför sin hustru:

Jag är inte heller så pigg på att ensam återvända till Amerika och leva det liv, som jag levat härute sista halvåret. Jag har inte velat skriva så mycket om det, men jag är intill döden trött på det. Jag är intill döden trött på att ha hushåll och laga mat, är ännu mera trött på att äta på amerikanska restauranter. Så inte vill jag ha det på det här sättet nästa gång, i varje fall. Men hur ska jag ordna det? Det är väl inte tänkbart att Du vill följa mig hitut med Björn en gång till ...¹⁸²

Moberg gifte sig med Margareta Törnqvist 1923, och fick under äktenskapsens första tio år fyra barn – alla döttrar. Först 1944 föddes den intensivt efterlängtdade sonen, Björn – namnet påstås ha varit utvalt för sin särskilt maskulina klang (!).¹⁸³ I breven är saknaden efter Björn påtaglig. Här ger läsningen av breven, som nämndes i inledningen, nyckeln till en av de starkaste detaljerna i *Utvandrarna* och *Invandrarna* – Karl Oskars saknad efter den döda dottern Anna. Efter att dottern har gått bort sparar Karl Oskar hennes avlagda, utslitna skor och lägger dem i packningen till Amerika.

Kristina stod häpen med de små kängorna i sin hand. Inget av de andra barnen kunde nyttja dem, de var för usla, de hängde knappast ihop i sömmarna. Och hon mindes så väl, att hon hade kastat bort dem. Karl Oskar hade tagit vara på dem igen och lagt in dem i säcken, som skulle åtfölja dem till Amerika ... (*Utvandrarna*, s. 249 f.)

Annas skor återkommer sedan i *Invandrarnas* slutkapitel, där Karl Oskar visar fram skorna för Kristina som en påminnelse om varför de utvandrade. Den rörande symbolen för saknad tycks vara hämtad från verkligheten:

När jag skulle bära ut soporna hittade jag Björns gamla avlagda utslitna skor – då var det nästan som om jag ville gråta ett slag, så saknade jag honom. Och Du tror väl inte att jag kastade ut skorna? Ånej, de står på mitt lilla skrivbord häruppe nu, de är min mascot! Tala om det för honom!¹⁸⁴

Likheten är att skorna i båda fallen är en prosaisk och samtidigt gripande souvenir som materialiserar faderns saknad efter barnet. Skillnaden är förstås att skorna för Moberg var en påminnelse om det barn som fanns hemma i Sverige, medan de för Karl Oskar är en påminnelse om lidandet som nödvändiggör hans utvandring.

Invandrarna inleds dagen dagen då smålänningarna har nått fram till New York och ska påbörja den långa färden inåt landet. Fartyget *Charlotta* anländer på midsommarafton 1850, ungefär vid samma tid på året som Moberg med familj går i land i New York 1948. Han blev aldrig förtjust i New York, som han avskydde att vistas i på sommaren – han beskriver det som »varmt, klabbigt, kvavt, jävligt – en filial av helvetet» och »[f]ör stort, för trångt, för hett, för smutsigt».¹⁸⁵ Berättelsen uppehåller sig heller inte särskilt länge vid New York, utan den lilla gruppen kan fortsätta

sin resa redan samma kväll. Vilhelm Moberg verkar överhuvudtaget inte ha uppskattat de amerikanska storstadsmiljöerna, vilket sannolikt förklarar varför den amerikanska urbaniteten skildras så sparsamt i böckerna; egentligen bara i beskrivningen av New York i *Invandrarna*. Den långa, dramatiskt sett ganska händelsefattiga resa som utvandrarerna företar från New York till urskogen i Minnesota, via ångbåt och tåg, äger rum i ett enda skeende, och tar bara en dryg månad i anspråk. Detta avviker som tidigare påpekats från det vanliga scenariot för koloniseringen av Minnesota kring 1850, men motsvarar däremot författarens egen resa, som gick direkt via tåg från New York till Minneapolis.

Kristinas bestående minne från resan (*Nybyggarna*, s. 611 ff) är att den är förfärligt lång, så lång att det inte går att resa samma väg tillbaka. Efter den till synes oändliga oceanen återstår fortfarande tvåhundra femtio svenska mil över stora sjöar och floder, och genom den vidsträckta prärien. För Mobergs utvandrare, som aldrig tidigare har varit utanför sin hembygd, är avstånden ofattbart stora: »Och en visshet, som de länge hade värt sig emot, blev hos dem varaktigt bofast i hjärtan och själar: De kunde icke mera fara denna väg, aldrig färdas den tillbaka. Till sitt hemland kunde de aldrig återvända.» (*Invandrarna*, s. 163.) Även Moberg själv upplevde resorna som påfallande långa och obekväma. Han trivdes visserligen i småstäder som Carmel och Laguna Beach, men anledningen till att han i så långa perioder installerade sig där, var också att resorna i USA var »det värsta jag vet».¹⁸⁶

Här har vi kanske en annan förklaring till att Mobergs utvandrare, förutom Robert, blir så rotade i sina nybyggen. Som tidigare har anförts förekom en stor migration bland svenskamerikaner. Detta gäller även de första svenskarna vid Chisago-sjön, som nästan samtliga flyttade vidare efter några år.¹⁸⁷ Men Karl Oskar och Kristina diskuterar inte ens möjligheten att bosätta sig någon annanstans när de väl har slagit sig ner i St Croix-dalen. Moberg tycks helt enkelt inte ha varit särskilt intresserad av resor. Man kan notera att hans övriga romaner helt saknar reseskildringar. Ofta håller de sig inom samma miljö (som *Mans kvinna*), och när de utspelar sig på flera platser (som *Soldat med brutet gevär*), är resorna mellan dessa platser mycket knapphänt beskrivna. Vilhelm Mobergs egen uppväxt var geografiskt mycket statisk och släkten i Amerika kännetecknades genom sin oåtkomlighet bortom fotografierna.

Här kan en av utvandrarsvitens stora paradoxer förklaras: den är en

berättelse om en gigantisk resa, samtidigt som resenärerna känns märkligt fångna i sin geografiska miljö. De gör sin resa från Ljuder till Ki-Chi-Saga med förbluffande effektivitet, men är ändå helt oförmögna att göra om samma resa tillbaka. Resan är ett slags mardrömslik parentes, genom vilken huvudpersonerna rör sig, från ett utslitet och stenigt Småland till en bördig och förbättrad version av detsamma.¹⁸⁸ Det är odlingen och pionjärskapet som är det viktiga, inte resan dit. Roberts guldsökande i *Nybyggarna*, som diskuteras nedan, är i än högre grad ett exempel på hur resor i Mobergs fiktion har en drömlig eller rentav mardrömslik karaktär.

De resor Moberg ändå företog i USA bjöd på flera minnesvärda upplevelser som han kunde överföra till 1850-talets Amerika.¹⁸⁹ I november 1950, på bilresa genom Illinois, råkade Moberg och hans sällskap ut för en snöstorm som krävde över hundra dödsoffer – själva var de fast i bilen i fem timmar innan hjälp anlände. Moberg, som lär ha varit övertygad om att döden var nära, berättar upprymt att »[n]u ska jag lägga in en extra snöstorm i nästa del av mitt emigrantepos, och det ska inte bli någon liten vindil: Nu vet jag hur det känns!»¹⁹⁰

En annan händelse, också den sannolikt använd till material i *Invand-rarna*, är det rånförsök som Moberg trodde sig råka ut för i Chicago vid samma tidpunkt. I en episod lurar Karl Oskar av en svenskamerikan, som lagt märke till honom inne på en krog, att följa med en skjuts. Landsmannen visar sig vara en rövare, och Karl Oskar undkommer med blotta förskräckelsen. En natt i Chicago växlade Moberg pengar på en restaurang, och bad sedan restaurangen att ringa efter en taxi. I bilen som anlände satt två okända män. Moberg tog sig därifrån, övertygad om att de två männen var »gangsters» som hade för avsikt att råna och kanske döda honom.

Så var jag på vippen att bli ränad häromnatten vid utgången från en restaurang i Chicago. Höll på att hamna i en bil tillsammans med två gangsters. De personer som i likhet med mig är så dumma att de växlar en 100-dollarsedel på vissa restauranter i Chicago blir nämligen omhändertagna på det sättet: Någon ringer efter en bil åt en, en helt vanlig taxi, en falsk sådan alltså, som man blir erbjuden ... Och så åker man så småningom ut ur bilen plundrad in på bara kroppen, med eller utan livet, och åker igenom pressen – kanske som en kropp som inte kunnat identifieras ...¹⁹¹

Grundelementen i incidenten är desamma: den oerfarne svensken kommer ut från en krog/restaurang och blir lurad att sätta sig i samma fordon som två opålitliga män med avsikt att både råna och döda sin passagerare. Gustaf Lannestock uppger att Moberg var ovillig att berätta några detaljer om »intermezzot« i Chicago.¹⁹² Edgar Swenson, som hade kontakt med Mobergs familj i Stockholm samt tillgång till spalterna i *Nordstjernen*, förmanades också att hålla tyst.¹⁹³ På samma sätt är Karl Oskar förtegen om vad som hänt honom när han återvänder till flodbåten efter rånförsöket. När Kristina frågar vad som har hänt säger han förläget att han snubblat över en stubbe (*Invandrarna*, s. 164). Likaså tiger han om sin nära-döden-upplevelse när han kommer hem med sin mjölsäck efter att ha varit nära att dö i snö-ovädret, och svarar lakoniskt undvikande på Kristinas frågor:

- Du har sinkat dej, sade Kristina. Jag vart lite ängsli.
- Dä va ett besvärlitt vägstöcke.
- Kan tro dä. Dä ä köligt i natt. Har du frusett?
- Tämlien. Dä sista stöcket. (*Invandrarna*, s. 500.)

Kanske är det för att han inte vill skrämma upp henne, kanske av skam, det framgår inte av romanen – liksom det inte framgår i det ovan citerade brevet varför Moberg vill att Swenson ska hålla tyst. Här närmar sig Moberg den sammanbitne Karl Oskar i oviljan att visa sin utsatthet i en tid där skarpt dragna könsgränser placerade män och kvinnor i skilda världar.

Huset i Amerika

Skildringen av huvudpersonernas upplevelse av hemlöshet är ett återkommande inslag i berättelsen om utvandrarnas väg från Småland till Minnesotas urskogar. Redan innan beslutet är fattat att emigrera fasar Kristina för att familjen ska irra runt »som bortbytta, främmande och vilse« (*Utvandrarna*, s. 152). I Mobergs brev från hans resor i Amerika uttrycks ett starkt behov av en egen bostad, med eget hushåll – helst ett separat hus i naturnära miljö.¹⁹⁴ Redan i ett av de första breven till Edgar Swenson, i december 1947, målar han upp en vision om det egna huset:

Jag funderar på att skaffa mig en bostad någonstans i Minnesota, svenskstaten, i en trakt, där det finns natur ungefär som här hemma, så att jag kan leva det

liv under bar himmel i naturens närhet, som jag är van vid ute på min bondgård på Vaddö. För det bör väl ännu finnas marker och fria vidder med natur kvar i det väldiga Amerika?¹⁹⁵

Gården Söderäng på Vaddö var familjen Mobergs bostad under större delen av sommarhalvåret. När han drömde om sin framtid i USA var det en amerikansk version av sin svenska gård han föreställde sig, en plats där han kunde få »röra mig i naturen och vara ute och fiska och jaga».¹⁹⁶ Denna fantasi visade sig omöjlig att förverkliga i efterkrigstidens Minnesota – bara i romanvärlden kan Karl Oskar ta ett orört paradiset i besittning som den första nybyggaren vid Ki-Chi-Sagas strand. I stället är det författarens livsglädje i pittoreska småstäder på västkusten som kan tolkas som motsvarigheten till Karl Oskars entusiasm och frihetskänsla i Minnesota. Den rent fysiska glädje som Moberg beskriver hos Karl Oskar, är i paritet med hans egen, när han anlände till det soliga Kalifornien. I breven hem är han i det närmaste extatisk:

Men California, California – gosse, gosse, vilket land! Jag vill inte breda ut mig i onödan, men men ... Jag var skeptiskt inställd mot denna stat, som man måste bli mot ett land, som reklameras som paradiset, men jag är besegrad. Natur, klimat, bebyggelse, jordens frukter, de vänliga, öppna människorna – allt detta måste besegra en till den milda grad, att man bara kippar efter andan. Tycker bara det är djävligt, att jag skulle hinna bli 50 år, innan jag kom hit. Här borde man ha levat de sista 30 åren, helst borde man ha varit född här ...¹⁹⁷

Karl Oskar uttrycker karakteristiskt sin entusiasm mera korthugget, men andemeningen är identisk: »Jag ångrar att jag inte flöttade hit för sex år sen. När jag först ble myndi.» (*Invandrarna*, s. 376.) Notera hur tidsperspektiven är ungefär desamma: Moberg önskar att han kommit till Kalifornien redan som tjugooråring, Karl Oskar ångrar att han inte flyttade som tjugooftåring. Deras respektive drömmar sammanfaller.

Carmel är en pittoresk badort och konstnärskoloni söder om San Francisco, i ett område som då hade blivit ett tillhåll för många av samtidens konstnärer och författare – både John Steinbeck och Henry Miller bodde i närheten.¹⁹⁸ Restriktioner i stadsplaneringen förhindrade utbyggnader av staden, som därmed undgick den snabba urbanisering som andra

delar av delstaten genomgick under 1940- och 50-talet. Det var alltså en plats som både fysiskt och mentalt stimulerade Moberg, en plats som lämnade stort utrymme för individen samtidigt som den teknokratiska och bullriga sidan av Amerika hölls på avstånd. Tillbaka i Stockholm vintern 1949–50 dröjde det inte många veckor innan han började längta tillbaka till Carmel och den arbetsglädje han kände där:

Och jag mår överhuvud, fysiskt sett, mycket sämre i Sverige, i rusket och mörkret. Så pigg som jag var sista halvåret i Calif., har jag inte varit sedan den gröna ungdomen. [---] Men jag tror nog inte att jag kommer kunna arbeta vidare bra här, jag tyckte att jag kunde koncentrera mig bättre i Amerika. Där var det så många rent materiella bekymmer och besvärligheter som föll bort – det vardagliga livet är mycket enklare. Man kan leva hur som helst och vara hur som helst – ingen fan bryr sig om det. Här i Sverige är man ju så infamt påpassad ...¹⁹⁹

För att undkomma stressen kring rättsaffärerna var det två år senare till Carmel han tog sin tillflykt för att få skrivro. Det var här han skildrade bosättningen i Minnesota och Karl Oskars arbetsglädje:

Karl Oskar fröjdades åt att slå och ansa hö på denna rika slätter, han njöt av att svänga lien över denna släta mark. Och han grämde sig alltmer för varje dag över de sex år som han hade förspillt i stenskarvet hemma i Korpamoen. [...] Här skulle han få någonting igen. Här arbetade han med en annan lust än därhemma, därför att lönen skulle bli en annan. Och han kände det som hans förmåga hade ökats sedan han kom hit, som om själva hans kroppsformögenheter hade vuxit. Bara åsynen av de fruktbara markerna eggade honom och drev till arbete. Och så var det denna förnimmelse av frihet som stegrade hans krafter så att han själv häpnade när han om kvällen såg allt han hunnit uträtta sedan morgonen, på en enda dag: Han hade aldrig gjort sådana dagsverken i Sverige! (*Invandrarna*, s. 346.)

Efter att *Invandrarna* är avslutad skriver Moberg till Eyvind Johnson att »[n]ågon lust att återvända hem har jag inte, som Du förstår. Minnena är alltför bittra. Men något regimskifte är ju inte att hoppas på. [---] Och jag saknar just ingenting härute, allraminst frihet.»²⁰⁰

Hemlängtan

I *Invandrarna* visar Moberg på andra sätt att förhålla sig till hemlandet, då han etablerar Kristinas hemlängtan som ett motiv – det som i de kommande romanerna utvecklas till ett fördjupat inslag av melankoli som mer än väl balanserar Karl Oskars entusiasm i det nya landet. I Mobergs brev antyds att han till en början delar sin familjs hemlängtan, men så småningom blir oförstående inför den. I november 1948 skriver han att »vi saknar vår andliga svenska miljö. Det smyger hemlängtan ibland hos medlemmar av familjen. Det hjälper inte hur bra man har det på alla sätt här i Amerika, man är dock alltid svensk – obotligt svensk«. ²⁰¹ Några månader senare skriver han om döttrarna att »båda längtar tillbaka till Sverige, ingen av dem kan föreställa sig en framtid i Amerika. Varför? Ja, det har jag aldrig blivit riktigt på det klara med.« ²⁰² Ytterligare en tid senare förvånas Moberg över att hustrun tydligen har givit Swenson en beskrivning av Carmel som är mer negativ än den hon visat sin make – han har inte förstått att hon längtade hem – »[h]on trivdes ju bra här, bättre än någon annanstans i Amerika«. ²⁰³

Frågan om hur pass mycket det finns av Moberg i Kristinas hemlängtan är svårt att besvara. Det behagliga klimatet och den öppna atmosfären i Kalifornien tycks ha tilltalat honom och lockat honom till flera långvariga vistelser, även efter att själva materialinsamlingen i USA var färdig. Däremot verkar hans tid som ensam forskare i Minnesota under hösten 1950 ha varit oerhört tråkig och ensam, i en kulturellt torftig miljö. Moberg döljer inte sin vantrivsel i breven:

Du skriver att Du ser vintern i svart, och jag kan gott förstå Dig. Men jag tror ändå, att jag har det betydligt tristare än Du. Denna miljö är verkligen andefattig och trist. Något nöje har jag verkligen aldrig här. Jag kommer mer och mer underfund att det huvudsakligen var Californien, inte själva Amerika som jag tyckte om under förra vistelsen. Jag skulle nog hänga mig hellre än att bo i Minnesota resten av livet. ²⁰⁴

Att leva i Minnesota i resten av sitt liv är inte heller något Kristina ser fram emot när familjen väl slagit sig till ro vid Ki-Chi-Saga. Hennes främlingskap och sorg står i skarp kontrast till den optimism och nyfunna arbetsglädje som Karl Oskar upplever. De två makarnas upplevelser av det nya landet är så pass väsensskilda att det är som om de levde i två

olika världar. Här kan den biografiska läsningen användas till flera olika förklaringsmodeller. Man kan läsa Karl Oskar och Kristina som en mer direkt spegling av Mobergs kärlek till USA visavi hustruns tveksamhet, men man kan också se figurernas skilda synsätt som ett resultat av skillnaden mellan Kalifornien och Minnesota: Kristinas vantrivsel och främlingskap reflekterar känslan av tristess och andlig fattigdom i Minnesota, medan Karl Oskars entusiasm speglar livet i det soliga och vänliga Carmel, i individualismens Kalifornien.

»Sköt dej själv och skit i annra!«

Moberg nådde en avgörande framgång i USA när *Invandrarna* (som på engelska fick den bibliskt inspirerade titeln *Unto a Good Land*²⁰⁵), valdes till månadens bok av en stor bokklubb och förhandsbeställdes i massupplaga. Han hoppades nu få tillbringa så stor del som möjligt av sitt återstående liv i Kalifornien.²⁰⁶ 1954 återvände han till New York, reste genom landet och slog sig för tredje gången ner där, denna gång i Laguna Beach söder om Los Angeles. Där påbörjade han arbetet med *Nybyggarna*, då tänkt som den avslutande delen på serien.

Att besöka Minnesota igen var det inte tal om. Trots att han återvände till USA både 1961 och 1965, skulle han intressant nog aldrig återse den plats där han låtit sina utvandrare slå sig ner. Under sina egna vistelser i Minnesota hittade Vilhelm Moberg, som tidigare har anförts, inte själv den frihet och självständighet som han skildrade. Han upplevde Minnesota som tråkigt, andefattigt och smaklöst. Särskilt vantrivdes han med den religiöst präglade kulturen och de ödsliga, tråkiga söndagarna då det inte ens gick att få ett glas öl på restaurangerna. »Det är kyrkan som har förstört detta underbara land Minnesota« suckade han.²⁰⁷ I *Den okända släkten* beskriver Moberg sina intryck från den i hans ögon konservativa och anti-intellektuella kyrkligheten i Minnesota, där social konventionalism och slentrian, inte en stark privat trosuppfattning, band församlingarna till sina respektive kyrkor.²⁰⁸ Under hösten 1950 började också konservativa krafter – bland andra prästerna i Mobergs egen hembygd – i Sverige och USA föra en kampanj mot osedliga inslag *Utvandrarna*. Flera präster i Minnesota sällade sig till kampanjen, något som inte förbättrade hans intryck av den svensk-amerikanska kyrkligheten.²⁰⁹ Här finns ett bekymmer med Mobergs skildring av de första nybyggarna vid Ki-Chi-

Saga: i den historiska verkligheten var de strängt troende sekterister. De lade grunden till det som hundra år senare skulle bli det moralkonservativa och kyrkligt orienterade samhälle där Moberg vantrivdes.

Lösningen blir att föra in den auktoritära kristendomen som en kraft som *invaderar* den sekulära atmosfär som nybyggarna från Ljuder grundlagt. Medan den gudstro som uttrycks av till exempel Danjel eller pastor Jackson i *Invandrarna* bygger på vidsynthet och ödmjukhet, skildras en med åren ökande religiös intolerans i nybyggarsamhället. Genom att låta den barske hälsingebonden Petrus Olausson – en gestalt som sannolikt är baserad på bonden Joris-Pelle Andersson, som i den historiska verkligheten var den första nybyggaren vid Ki-Chi-Saga – flytta in som ny granne intill Nelson Settlement i *Nybyggarna*, blir den trångsyn-ta kristendomen något som kommer utifrån och förstör idyllen. På så vis kan Moberg symboliskt inta pionjärens plats i den konflikt han själv upplevde med sin samtids Minnesota.²¹⁰ Redan i första kapitlet, när Karl Oskar möter den främmande svensken i skogen och bjuder hem honom till sig, märks den nya grannens konservatism vid åsynen av en fyraårig pojkes nakenhet:

Pojken var naken nedanför skjortkanten, och den värtliknande lilla lemmen stack fram blottad och bar.

Petrus Olausson flyttade hastigt bort blicken från barnet som om han hade blivit illa berörd. [---] Det verkade som om åsynen av könslemmen på barnet hade väckt anstöt hos Petrus Olausson; han såg inte längre ut som den milde farbror Petrus. Brydde han sig om hur mycket en fyraåring visade? Barnet kunde väl ha gått helt naket, för den delen. (*Nybyggarna*, s. 21.)

Den lilla scenen kan läsas som en allegori över kyrklighetens tendens att vilja vända bort blicken från det realistiska och naturliga – den intolerans som också orsakade konflikter om »snusklitteratur« kring *Utvandrarna*. I de två sista meningarna i det citerade stycket blir berättarrösten entydig med Karl Oskars tankar, då han först förbryllas av den andres reaktion, och sedan trotsar den.²¹¹

Friktionen mellan Olausson och Karl Oskar leder snart till konfrontation, då Olausson tillsammans med sin fru försöker övertala Kristina att stänga sin dörr för baptisten Ulrika.

Karl Oskar höjde rösten och spände sina ögon i grannen, så att denne ryggade:

– Du har inget att göra mä Krestina. Hon öppnar dörren till sitt hem för vem hon vill. Å jag har tänkt säga'at åt dej näen gång förr: Jag behöver ingen förmyndare. [---] Nu ä jag pockad att säga ifrån: Sköt dej själv å skit i annra! (*Nybyggarna*, s. 211.)

För Karl Oskar finns det inget utrymme till kompromisser med den som försöker inkräkta på hans rätt att leva sitt liv efter eget huvud – på samma sätt som Vilhelm Moberg aldrig såg någon anledning att mildra realismen eller det folkliga språkbruket i sina utvandrarromaner. På hösten 1950 i Minnesota bad han Edgar Swenson, på tal om prästernas kampanjer, att »hälsa att jag skiter i dem! Jag har inte tid med dem. Jag har viktigare saker att sköta. Jag går min egen väg och gör mitt arbete på mitt sätt. Om prästerna här hade gillat 'Utvandrarna', så hade det varit en dålig bok.«²¹²

Vilhelm Moberg var själv uppvuxen i ett djupt religiöst hem, och hade stor respekt för sin mors bokstavstroende kristendom. När hans hembygds präster och riksdagsmän offentligt tog avstånd från *Utvandrarna* upplevde han det som en stor kränkning. Men i stället för att lägga skulden på religiositeten som sådan, riktade han sin bitterhet mot de religiösa auktoriteterna och prästerna. Moberg uppfattade en distinktion mellan verklig och förljugen kristendom, där det ena stod för kärlek och förlåtelse och det andra för förmynderi och maktmisbruk.²¹³ Han var i sina romaner noga med att också ge kyrkligheten ett sympatiskt och mänskligt ansikte, i gestalter som den godhjärtade baptistpastorn Henry O. Jackson, Ulrikas make, eller prästen Erland Törner, som av ideella skäl reser ut till vildmarken för att vårda nybyggarnas själar. Det finns genom sviten en kamp mellan den auktoritära och den medmänskliga kristendomen, avspeglade den kamp som Moberg själv var indragen i.

Brodern, guldet och örat

Avdelningen »Guld och vatten« i *Nybyggarna*, med den långa berättelsen om brodern Roberts återkomst, är det enda partiet i romanerna som rör sig mellan två tidsplan, en teknik som Moberg senare förfinade i *Din*

stund på jorden. Avsnittet är berättartekniskt avancerat och mättat med symboler.²¹⁴ Den uppbrutna kronologin ramas in av en serie inre monologer, hållen av Roberts skadade öra, som håller honom vaken om nätterna och tvingar honom att minnas.

Grunden för min läsning av Roberts guldäventyr är von Platens resonemang om en återkommande tematik av *brodersdöd* i Mobergs författarskap, som i sig är en följd av de traumatiska omständigheterna kring Mobergs egen storebror Hjalmars bortgång.²¹⁵ Den döende brodern/sonen är ett av de vanligast återkommande motiven i Mobergs författarskap. I de litterära ungdomsförsöken figurerar ofta en pojke i syskonkonkretsen, som är begåvad och lovande men rycks bort i förtid. I *Sänkt sedebetyg* dör Knut Torings bror Sture som barn. I *Soldat med brutet gevär* är det fadern som dör i sockersjuka när Valter är barn – fadern får här ta broderns roll.²¹⁶ Och så givetvis *Din stund på jorden*, vars dramatiska kärna är gåtan kring brodern Sigfrids död.

Ett vanligt inslag i detta motiv är en beskrivning av hur sjukdomen förändrar den drabbade. När Sigfrid återvänder från regementet är han »förändrad, han var avmagrad, trött och klen«. (*Din stund på jorden*, s. 126.) I *Soldat med brutet gevär* har sockersjukan omvandlat faderns utseende: »Det var så djupa hål i hans kinder, och han hade tappat flera tänder framme i munnen, så att det öppnade sig svarta hål mellan läpparna, när han talade.« (*Soldat med brutet gevär*, s. 93.) En liknande episod utspelas i *Förräddarland*, när legoknekten Lasse återvänder till sin mor med ansiktet vanställt till oigenkännlighet.

När Robert återvänder efter fyra år, känner Karl Oskar först inte igen honom. Den tjugotvååriga ynglingen är härjad och förstörd, munnen tandlös. Beskrivningen har likheter med den av Valters sockersjuka far, och i likhet med Sigfrid är Robert mager och orkeslös, i likhet med Lasse nästan oigenkännlig. Roberts återkomst till nybygget är på så vis en variant på motivet med den döende brodern som kommer hem, fördärvad, från den främmande omvärlden.

Roberts historia från guldsökandet inkapslar också i sig flera andra historier om brodersdöd. Han förrirrar sig ut i öknen med Arvid, och när Arvid dör, är det Robert som ur sanden plockar upp klockan som är hans fadersarv. Precis som när berättaren i *Din stund på jorden* får överta broderns Sigfrids klocka blir klockan här en stark symbol för den överlevandes saknad och förlorade livslust, men också för livets flyktighet.²¹⁷

Efter dödsscenen vid det förgiftade vattenhålet, räddas Robert från döden av den godhjärtade mexikanen Mario Vallejos. Vallejos är också han en storebrorsgestalt, omhändertagande och snäll, och den omtöcknade Robert förväxlar honom först med sin verkliga bror: »han hade svart ögon, milda muleögon, och en näsa som var lika stor som Karl Oskars. På näsan sedd kunde han vara Karl Oskar, hans storebror. Och han talade som till en lillebror [...]». (*Nybyggarna*, s. 373.) Även Vallejos dör, också han en utdragen och plägsam död. Med livsgnistan försvunnen men drömmen om rikedom ironiskt förverkligad, blir Robert ett lätt byte för »Amerikanarn«, den gamle kamraten från sjöresan på *Charlotta* som inhyser honom i sitt tomma hotell i spökstaden Grand City. Denne blir så en fjärde brodersfigur, denna gång inte den döende varianten utan den svindlande och bedräglige, som lockar med falska löften: »de båda skulle nu bli både vänner och affärsbröder och kompanjoner!« (*Nybyggarna*, s. 451.) Först efter några år återvänder Robert till sin verkliga bror för att dö, med ränslan full av falska sedlar.

Berättelsen är inte bara en avvikelse från den linjära kronologin, utan bryter också av från de två avslutande romanernas geografiska enhetlighet. De enstaka skildringarna från Stillwater och St Paul är korta och episodiska; Roberts resa västerut är den enda längre skildring i de två avslutande romanerna där läsaren får följa en huvudperson i världen utanför Ki-Chi-Saga.

Därmed lämnar den också det realistiska. Den öken med förgiftade vattenhål i Missouri dit Robert och Arvid förrirrar sig har aldrig existerat. Delstaten ligger i en flodrik region med mycket nederbörd – att skriva om en öken där är jämförbart med att skriva om fjällvandringar i Närke. För flera i Mobergs omgivning tedde sig det orealistiska i skildringen oacceptabelt när den amerikanska utgåvan av *Nybyggarna* skulle tryckas, trots att Moberg hävdade rätten att lyfta berättelsen till en »symbolisk« och »allegorisk« nivå.²¹⁸ Även vistelsen i den övergivna guldgrävarstaden, Grand City i Nebraska, är ett avsteg från det realistiska. Material till beskrivningen fick Moberg dels från turistattraktionen Knott's Berry Farm and Ghost Town i Kalifornien, dels från ett »återskapat« guldgrävarsamhälle från 1800-talet, Center City i Colorado.²¹⁹ Om det senare skriver han entusiastiskt till sin hustru:

Och jag gjorde en hel del fynd för mitt arbete där i Klippiga Bergen, vi hittade bl. a. en gammal guldgrävarstad i en sandgrop – en alldeles otrolig stad med en fullkomligt horribel bebyggelse – den var som en mardröm eller en stad ur en guldgrävarfilm från år 1915 ...Jag ska använda en del material därifrån för tredje delen.²²⁰

Det är platsens överkliga, groteska aspekter som tycks ha fångslat Moberg och som förts in i romanen. Även rena souvenirer från turismens guldgrävarschabloner har fått sätta sin prägel på berättelsen. På en komiskt utformad souvenirsedel från Knott's Ghost Town står det »This here bill ain't worth a plugged nickel!«²²¹ Samma fras återkommer när Karl Oskar försöker växla in Roberts falska sedlar i banken; han får då veta att »[t]hese bills ain't worth a plugged nickel« (*Nybyggarna*, s. 475). Det är filmens, turistfantasis och (mar)drömmens USA vi möter i Roberts guldäventyr, inte den mer handfasta och verklighetsbaserade miljö som omger Karl Oskar och Kristina, utan en allegori och satir avskild från den övriga romanen.²²²

Berättelsen om Roberts sökande, misslyckande och återkomst kan läsas som en narrativt avancerad studie i brodersdöd-tematiken, lösgjord från det regelbundna och fast förankrade flödet i den övriga berättelsen. Den är en avdelning i romanerna som inte i första hand har som ambition att berätta om utvandringen, utan som syftar mot ett annat, mer personligt engagerat ämne: berättelsen om en broders hemkomst och död. Med sin uppbrutna kronologi och sin tematik påminner den starkt om *Din stund på jorden* – så pass mycket att den skulle kunna sägas vara en förberedande övning inför denna roman.

Slutligen har Robert som person starka drag av Moberg själv. Holmgren har visat hur Robert påminner om Moberg som ung och oförlöst drömmare, en opraktisk fantasimänniska med kreativ begåvning, som en kärv omgivning dömer ut som lat och oduglig.²²³ Detta är helt korrekt och de brev som finns bevarade från Mobergs sista tid i föräldrahemmet innan han på allvar kom ut på journalistbanan visar också tydligt det frustrerade, juvenila utanförskap som säkert har gett stoff åt figuren.²²⁴ Robert står därmed, menar Holmgren, i kontrast till Karl Oskar, som är en renodling och idealisering av upphovsmannens pragmatiska sidor och »jagidealet bakom hans manliga mögnads mästerverk«.²²⁵ Men genom att etikettera Robert och Karl Oskar som speg-

lingar av »den unga drömmaren« respektive »den mogna författaren« (för att hårdra Holmgrens resonemang), riskerar man att överskugga hur Robert också bär på samma naiva och barnsliga drag som den femtioåriga Moberg.

I Roberts fall handlar drömmen om en rikedom som för alltid kan befria honom från husbönder:

Robert skulle samla och väga upp åt sig hundra skålpund av Kaliforniens guld, därefter skulle han vara alldeles nöjd och fara tillbaka. Sedan for han kanske hem till Sverige och köpte sig en herregård. [...] Stora egendomar var så svårskötta, de kunde lätt bli ägaren till förbannelse. Men han skulle skaffa sig en duktig förvaltare. Och så skulle han ge sina drängar tusen riksdaler om året i lön och ledigt från arbetet klockan sex om kvällarna, om lördagarna klockan fem. (*Invandrarna*, s. 429.)

Mobergs privata vision om en rikedom som befriar, handlade inte så mycket om att slippa arbete, som om att kunna leva i oberoende – helst i Kalifornien. Han hade också planer på att köpa en egen tidning, för att inte kunna »nedtystas« och för att själv kunna anställa och försörja sin vän Edgar Swenson.²²⁶ I korrespondensen berättar han för Swenson om sina drömmar, i en blandning av ironi och allvar:

Ja, nu ska det väl äntligen vara fixat i Amerika: Guild är Förenta Staternas största bokklubb och den har köpt 200,000 exemplar av *Invandrarna*. Gustaf telegraferade genast: »You can make you [sic] a living in America now ...« Och Maria Leiper [VM:s amerikanska förläggare] skrev, att jag nu snart skulle bli lika känd i Amerika som i Sverige ... Så nu inriktar jag mig på en framtid i Amerika. Tills vidare tänker jag köpa ett hus i Kalifornien och anställa Dig som förvaltare ...²²⁷ Jag har ju nu de ekonomiska möjligheterna att grunda en ny existens i Amerika.²²⁸

Men rikedomen ledde varken till hus, tidning eller anställda vänner. Trots framgångarna blev Moberg aldrig tillfredsställd. Hans behov av att frigöra sig från Sverige drev honom till en rastlöst kringflackande tillvaro i Kalifornien och Sydeuropa, där sjukdomar, trötthet och engagemang-
et i rättsrötan ständigt grumlade hans glädje, trots triumferna med utvandrarserien. Lägg därtill det faktum att Moberg var familjefar och äkta

make. I februari–mars 1955 var han mycket nära att köpa ett hus i Laguna Beach, men köpet omintetgjordes i sista sekund, sannolikt på grund av svårigheten med att bo på en annan kontinent och samtidigt ha en minderårig son i skola i Sverige. Den unge Roberts drömmar om oberoende visade sig lika omöjliga att förverkliga för den åldrande författaren, trots att de rent materiella möjligheterna fanns, trots att Moberg, till skillnad från Robert, faktiskt kom fram till drömlandet Kalifornien och kammade hem förmögenheten.

Under en stor del av sitt liv drogs Vilhelm Moberg liksom Robert med en till synes kronisk öronsjukdom, som särskilt plågade honom under den svenska vintern. Ofta var besvären så irriterande att de försvårade hans arbete och begränsade honom på fritiden, till exempel genom att hindra honom från att bada och motionera. Han återkommer flera gånger till funderingar på vilket klimat som kan vara det mest välgörande för hans öra, och verkar i viss mån ha planerat sina resor därefter.

Det förbannade örat! Och det förbannade klimatet i Sverige, som var orsak till förkylningen! Under hela tiden i Amerika kände jag aldrig av det gamla onda i örat – det klimatet passade mig precis – ytterligare ett skäl för mig att återvända dit!²²⁹ Det började rinna igen på resan ner, alldeles lagom. Sedan dess har det värkt emellanåt och bråkat ungefär som förut. Trodde solskenet och det bättre klimatet skulle göra sin verkan, och i dag känns det bättre. Möjligen kan det ju gå över igen.²³⁰

Robert bekänner sig, under sin sista tid i livet, till samma slags ödestro som Moberg under 1950-talet mer och mer började förhålla sig till. I ett sorgmodigt brev till hustrun skriver författaren:

Jag har kommit underfund med det nu på äldre dagar, när livet blir allt svårare att leva: Den är lyckligast som är fatalist, den som tar dagen som den kommer och lever en dag i sänder utan att gräma sig över gårdagen och utan att oroa sig för morgondagen. Så låt oss nu bli fatalister, Gitan!²³¹

I ett annat melankoliskt brev skriver han, från Menton: »Ja, varstades i världen ska man bo, där man ska kunna arbeta? Vart jag far så har jag mig själv med mig!»²³²

Robert förklarar sin fatalism för Kristina så här:

Åt honom var som åt varje människa givet ett öde, som han inte kunde komma ifrån, hur han än försökte. Det hade vid skapelsen flyttat in i hans kropp och hans själ. Han bar det inom sig hela livet, i sitt huvud, i sitt sinne, i sitt hjärta. Han kunde inte slippa ifrån det så länge han hade livet kvar i sin kropp – lika litet som någon människa kunde riva ut hjärtat i bröstet på sig utan att dö. (*Nybyggarna*, s. 425 f.)

Karl Oskar och Robert representerar på detta sätt varsin berättelse om Mobergs eget möte med Amerika: dels den framgångsrike individualisten som envist trotsar den svenska överheten och de tillbakasträvande krafterna och med hårt arbete blir rik, fri och etablerad i den nya världen, dels den tragiske drömmaren som plågas av sin kroniska sjukdom, väver drömmar om oberoende och lyx men rastlöst jagas över kontinenten och förblir en främling.

Svensk-engelska och amerikanisering

Många av detaljerna i romanerna – avstånd, kostnader, färdvägar, verktyg, flora och fauna – bygger på faktauppgifter framtagna genom den grundliga research Moberg gjorde. Även de böcker som förekommer och citeras av Robert, som Berlins *Naturlära* och Bolins *Beskrifning öfwer Nord-Amerikas Förenta Stater*, finns i verkligheten, och är ibland nästan ordagrant citerade.²³³ Därför är det intressant att se att den bok som Robert använder sig av för att lära sig engelska *inte* har funnits, åtminstone inte på 1800-talet. Boken heter *En handledning åt Invandrare, som vill inhämta nödtorftig kännedom om det engelska språket, för att något så när kunna taga sig fram därmed*, och används flitigt av några av romanfigurerna i *Utvandrarna*. Som Eidevall har visat är titeln hämtad från förordet i en svensk-engelsk ordbok från 1925 som har tillhört Vilhelm Moberg, och som alltså sannolikt har använts av Moberg privat i praktiska vardagssammanhang.²³⁴

Av breven framgår det att Moberg själv hade problem med engelskan i början. Familjen fick språklektioner av en engelsman innan avresan, men väl framme i Amerika visade det sig vara stor skillnad mellan den amerikanska engelskan och den brittiska. I breven klagar Vilhelm Moberg över sin dåliga ordbok: »Känner du till någon bra engelsk-svensk ordbok, som särskilt innefattar även speciella amerikanska ord? Jag svär

ständigt över min ordbok – köpt härhemma – som saknar många ord, som nyttjas häröver.«²³⁵ »Vi har alltså fått lära språket två gånger, vilket var besvärligt!«²³⁶

Efter en tid i Amerika vande sig Moberg vid språket, särskilt efter att familjen hade åkt: »Det har gått så långt, att jag har börjat drömma om nätterna på engelska. Fast jag drömmer naturligtvis fortfarande en del grammatiska fel ...«²³⁷ Även Ulrika från Västergöhl, den av utvandrarerna som snabbast blir naturaliserad i Amerika, »drömde på det engelska målet somliga nätter, hon hörde karlar i drömmen som yttrade hela engelska meningar. Ännu kunde det förstås hända, att hon drömde fel på somliga ord.« (*Invandrarerna*, s. 507.)

Utvandrarernas amerikanisering – eller brist på sådan – är en av utvecklingstrådarna i *Nybyggarna* och *Sista brevet till Sverige*. Särskilt Ulrika och Karl Oskar förändras i tal och tänkesätt, medan Kristinas ovilja att släppa taget om hemlandet lägger grunden för skildringen av hennes hemlängtan och vemod. Ett av Mobergs mest genomarbetade verktyg för att påvisa denna amerikanisering är språket. Genom att i dialoger och i de återgivna breven hem till Sverige lägga in svengelska uttryck och amerikaniserad stavning, visas hur den dialektala småländskan sakta bleknar bort och ersätts med engelskan. Språkblandningen är ännu ett inslag i romanerna som kritiserades under sin samtid, bland annat ansåg språkforskare att de språkliga förändringarna var orealistiska och inte följde gängse regler för blandspråk.²³⁸ Jag kommer inte att uppehålla mig vid denna diskussion, utan i stället föreslå perspektivet att Moberg inspirerades av den förändring han själv genomgick under åren i USA.

Redan i augusti, efter några månaders vistelse i landet, konstaterar Moberg att den amerikanska pressen är full av »unimportant news«.²³⁹ Den första tydliga anglicismen kommer i oktober: »Vi går alltså västerut i dag – med Carmel vid Stilla Havet som slutmål.« I breven syns senare formuleringar i stil med »you can be sure«²⁴⁰ och »You are wrong!«²⁴¹

Under hösten 1950 företog Moberg sin andra resa till USA. Amerikaniseringen satt inte särskilt djupt, och i den mån han fortfarande svänger sig med engelska fraser i breven, är det med tydlig medvetenhet och som förstärkande effekt: »The skyscrapers depressed me«, »dessa månader har verkligen varit rätt frikostiga ifråga om bad experiences«, »It is up to you«.²⁴² Moberg var uppenbarligen själv medveten om den smygande

användningen av engelska fraser och uttryck, och uppvisar en språklig lekfullhet i en del brev: »Klockan är 2 på natten – nu går jag i min bädd, som det heter på svensk-amerikanska!»²⁴³

Vid den tredje resan till USA, perioden 1952–53, börjar man kunna se tendenser hos brevskrivaren att mer omedvetet och till synes omotiverat blanda in engelska ord i den löpande brevtexten: »Hälsa och tacka min son för his painting!«, »Här blir faktiskt litet långtråkigt sometimes«, »Ivar Öhman och jag har haft lite quarrel på sistone«.²⁴⁴ Mot slutet av vistelsen, efter att ha bott med familjen i nära ett halvår i Florida, funderar Moberg i ett brev till Eyvind Johnson över hur snabbt han har acklimatiserats i den amerikanska kulturen:

Vi hade ju tänkt fara hem i april, men ännu är inget bestämt. Jag måste säga att jag blivit tveksam – av många skäl, främst hänsyn till mitt arbete. Jag arbetar ju så mycket bättre här – av många skäl som det skulle föra för långt att redovisa. Det är inte bara det fina klimatet som håller fysiken fin – det är också denna sällsamma känsla av frihet som jag inte har hemma. Den hör ju också samman med att allting i vardagstillvaron är så enkelt här, allting är lätt att ordna, jag irriteras inte av en mängd triviala bagateller som därhemma. Här är ju en frihet i uppträdande, klädsel, umgänge o. s. v., som ingen kan göra sig en föreställning om utan att ha varit här. [...] Jag har nu varit här i 3 år sammanlagt under 3 perioder, första året tyckte jag inget vidare om det härute, men sedan har min trivsel ökat undan för undan. Jag har faktiskt börjat acklimatisera mig och reagerar just inte längre för de amerikanska sedvänjor, som jag i början fann så urlöjliga. Det låter kanske ruskigt, men det är så ...²⁴⁵

I slutet av *Nybyggarna* kritiserar Kristina Karl Oskar för hans amerikanisering när han överväger att byta namn till Charles O. Nelson:

Men hon hade märkt de sista åren att Karl Oskar hade börjat bli förändrad. Icke i klädedräkt eller det som utvärtes var, men i sitt tal och i sitt sätt att tycka och tänka. Han godtog de nya sedvänjorna härute, han tyckte att amerikanerna var påhittiga och duktiga, han gillade det mesta i deras levnadssätt och försökte efterlikna det. (*Nybyggarna*, s. 571.)

När Moberg återvände till Amerika hösten 1954 för att påbörja arbetet med *Nybyggarna* följde varken hustru eller son med. Nu börjar de engel-

ska uttrycken bli allt vanligare även i breven till den egna familjen. Han ursäktar sig med att han »verkligen varit mycket busy«, sänder inför hemresan »[k]yssar och omfamningar in advance« och ber hustrun »[h]älsa så gott to the Moberg family«. ²⁴⁶ Det är framförallt på grund av ensamheten i USA som hans språk anglifierats, förklarar han för Eyvind Johnson när han avbryter sig mitt i en mening och noterar förändringen av sitt språk:

Alltså: jag har först att be om ursäkt. (Nej, förlåt, det här var inte svenska, det var: I have to ... Jag har mer och mer till min fasa märkt, att jag fått in främmande bildningar i mitt språk ... Det kan inte hjälpas – har varit fyra år härute sammanlagt nu, och jag är tydligen inte så stark i språk, att jag kunnat motstå det främmande som man har omkring sig ständigt: Här i Laguna har jag ännu aldrig haft bruk för modersmålet i dagligt tal. Annorlunda är det ju, när någon av familjen är med. Mitt nästa manuskript får jag väl låta någon som kan svenska riktigt se igenom åt mig ...!) ²⁴⁷

I det ovan citerade kapitlet i *Nybyggarna* beskrivs också hur Karl Oskar reagerar på sitt eget språkbruk:

Det var förnedrande för en vuxen människa att hon inte kunde tala sitt eget hemlands språk rent och ordentligt. Och han kände sig djupt skamsen: Det var ju som om han inte längre hade känt igen sin gamla mor.

Från den dagen började Karl Oskar komma till insikt om att han hade genomgått en förvandling i Amerika utan att han själv hade varsnat det. (s. 586 f.)

Så vävs Mobergs egen känsla av att ha förändrats, både språkligt och mentalt, in i berättelsen.

Åldrande, trötthet och resignation

Det tog Vilhelm Moberg tolv år att skriva utvandrarserien, från de första efterforskningarna på Kungliga biblioteket och i kistorna i gamla Smålandstorp 1947, till utgivningen av *Sista brevet till Sverige* hösten 1959. Den romanserie som påbörjades av en relativt frisk fyrtionioåring avslutades av en sextioettåring med begynnande ålderskrämpor. Bortsett från den

redan omnämnda öronsjukdomen led han av akuta tandåkommor, diverse förkylningssjukdomar samt återkommande depressioner.

Tolv år är också den tidsrymd då Karl Oskar och Kristina lever tillsammans vid Ki-Chi-Saga, ett förlopp som framförallt skildras i *Nybyggarna* och *Sista brevet till Sverige*. Det är intressant att se hur när-gånget deras åldrande beskrivs. Den trettiotreåriga Kristina ser med sorg i sin nya väggspegel »[d]essa avfallna, rynkade kinder, denna gråbleka hy, denna vassa, kantiga haka, dessa trötta, matta ögon utan stråle, denna insjunkna mun med felande tänder – detta var hon själv, det var vad som återstod av den granna flickan Kristina från Duvemåla!« (*Nybyggarna*, s. 555 f.)

Utvandrarseriens två sista band kan läsas som berättelsen om en författares åldrande, vilket förklarar den tunga atmosfär av melankoli och ödslighet som vilar över skildringen. Det gäller inte bara Kristinas växande isolering och livssorg, utan också de katastrofer och missöden som drabbar familjen vid Ki-Chi-Saga: Roberts tragedi, indianupproret, Kristinas död, Karl Oskars liv som krympling. Efter de två första bandens optimism och många triumferande scener, blir utvandrarseriens avslutande delar allt mörkare. Skildringen av tur och framgång övergår till en berättelse om sorg och besvikelse.

Detta gäller även Ulrika, den figur som lyckas bäst i Amerika. På sin ålders höst grämer hon sig över att den ende sonen inte vill gå den väg hon tänkt. Hon har fyra döttrar i livet, men sonen, som hon envist har velat ska bli präst för att revanschera den behandling hon fick utstå från kyrkan i Ljuder, vägrar.

De hade satt Lill-Henry i baptisternas prästskola, men han rymde därifrån. Pojken ville inte servera som präst i någon kyrka, han ville inte ens gå i kyrkan och höra någon annan präst predika. Han ville inte ens höra sin egen far predika. Kan man tänka sig ett sådant näsvist och oförskämt barn? Pojken var så övermodig och skamlös att han inte alls ville lyssna på Herrens ord. (*Sista brevet till Sverige*, s. 286.)

Författarens längtan efter en son kan tolkas in i mycket av det som Moberg skrev under 1920- och 30-talet. Efter första dotterns födelse skrev han en novell med titeln »Han som inte kom«, vars innehåll man lätt kan gissa. När han ska bli far för andra gången skriver Moberg i ett brev

att »jag väntar fideikommissarien nu«, men inte heller denna gång blev det »det rätta könet«. ²⁴⁸ När så Björn föds 1944 skriver han stolt till Ivar Harrie att det »hos oss inträffat den största händelsen under det senaste decenniet: Vi har fått en son. Fyra kilo, två hekto. Mannen är nu 26 dagar gammal redan. Hädanefter kan man alltså umgås på mera jämlik fot med vissa av sina vänner.« ²⁴⁹

Den fyraåring vars gamla skor Moberg kärleksfullt sparade på när han skrev *Utvandrarna* 1949 hade tio år senare blivit en »problemson« som klarade sig dåligt i skolan och hade bristfällig kontakt med sin ofta frånvarande far. Moberg uttrycker i breven till sin hustru besvikelse och resignation över sin sons »oändliga självupptagenhet« och förordar att han skickas till internatskola. ²⁵⁰ Förmodligen är det besvikelsen över den så efterlängtnade sonens utveckling som avspeglas i Ulrikas förtret över att den ende sonen inte vill bli präst. Men parallellen kan även dras till Karl Oskar, som i sin ålderdom sitter isolerad i sin stuga och ser barnen arbeta och barnbarnen växa upp, utan att dela deras liv. Han har blivit en ovidkommande gamling, trots att han fortfarande intresserar sig för skötseln av farmen. »Allt detta angick honom själv lika mycket som förr. [...] Men vad pojkarna än svarade honom när han frågade dem, så visste han vad de menade: Det här angick inte gubben längre.« (*Sista brevet till Sverige*, s. 317.)

Den åldrande och ledbrutne Karl Oskar förefaller överlag på många sätt kalkerad på Mobergs egen upplevelse av åldrande och trötthet. Precis som Karl Oskars lön för arbetet är en livslång ryggvärk – »Ryggvärken var den slutliga lönen för hans dagsverke, för odlarens möda« (*Sista brevet till Sverige*, s. 323) – hade Moberg så ont i ryggen efter de tusentals dagarna vid skrivmaskinen att han under arbetet med den sista romanen flera gånger tvingades vara sängliggande. ²⁵¹ Han skriver till Eyvind Johnson efter utgivningen att »mina egna känslor efter att jag fyllt 60 år får jag ju av sig i skildringen [av] den värkbrutne Karl Oskar i bädden! Där bakom har vi författarens Svåra Ryggskott – det plågar mig ofta – det är egentligen honoraret man lyfter för att man skriver tjocka böcker!« ²⁵²

Det är en problematisk relation till arbete som Moberg beskriver. Å ena sidan var arbetet hans enda nöje – »min terapi och min räddning«. ²⁵³ Samtidigt slet det ut honom. Och hans opinionsbildande arbete mot rättsrötan, vid sidan om utvandrarserien, ledde aldrig till något tillfredsställande slut. Efter nyvalet 1958 skriver han uppgivet:

Här i Sverige råder samma elände som förr. Alla skurkar har framgång och blir belönade och ärekrönta, och alla hederliga människor blir förföljda och förbisedda ... Ofta känner jag mig tacksam över att Döden är den store demokraten, som är rättvis mot oss alla och gör oss alla jämlikar: En kunglig benknota kan inte skiljas från min eller din en gång ... Ja, som sagt: Man börjar bli trött och resignerad.²⁵⁴

Nu är jag rädd för att vi aldrig i vår tid blir av med denna förbannade regim! Så nödvändigheten av att utvandra inte bara på papperet utan i verkligheten framstår för mig ännu klarare än förr. Hemma blir ingen ändring.²⁵⁵

Både de filosofiska tankarna kring döden och uppgivenheten över tillståndet i Sverige kan jämföras med innehållet i flera av de brev Karl Oskar skriver hem till sin syster i Sverige:

Ja, Döden hugger med sin skarpa Lie änd gör ingen åtskiljnad på oss Männskor. När Han kommer till Oss måste wi gå med Honom, om wi vill det eller not. (*Nybyggarna*, s. 533.)

Det kunde blifwa en annan Ordning i Swerje om alla begrep Sina Rättigheter och hade Fri talan. Folket i Swerje är beskedligt änd laglydigt änd behöfwer icke en mängd Högfärdiga Ämbetspersoner ock lathunnar till att Styra sig. [---] Swerje behöver en annan Regerings Styrelse som icke bockar sig för Konungakronan ock Mantelen. (*Sista brevet till Sverige*, s. 311.)²⁵⁶

Den största anledningen till Mobergs trötthet och melankoli var dock inte tillståndet i Sverige, rättsröten, hans ålderskrämpor eller problemsonen. Den var i stället utvandrarserien.

Karl Oskars stora projekt är uppförandet av ett nytt, stort framhus, en dröm som han aldrig lyckas förverkliga – han tillbringar sina sista levnadsdagar tittande ut på det hus som hans söner byggt i hans ställe. Detta kan läsas som en omskrivning av Mobergs arbete med serien, från början planerad som trilogi.²⁵⁷ Vintern 1954–55 började Moberg känna att den tredje boken i serien var nästan oöverskådlig i sitt format: »Det kanske tar mig tio år att göra tredje delen färdig, den sväller så oerhört över alla bräddar.»²⁵⁸ I januari verkar han nästintill resignerad inför den bok som »ibland känns så tryckande tung och arbetssam, att jag näs-

tan varje dag undrar, om jag inte skulle låta bli detta jätteföretag«. ²⁵⁹ Så småningom fattas också beslutet att utöka serien med en fjärde roman och placera en del av det redan skrivna materialet i den. Redan innan *Nybyggarna* är färdig skriver Moberg till Johnson att han »[b]örjar bli ganska trött på dessa utvandrare nu, och är nog rädd att det ska avspeglas i romanen«. ²⁶⁰

Sommaren 1956, då *Nybyggarna* avslutas, råkade två av hans döttrar ut för en bilolycka, hans fru blev sjuk och han själv diagnosticerades med en tarmsjukdom. Efter inlämnandet av manuskriptet gick han in i en period av svår utbrändhet som tycks ha varat i fyra månader. Han skriver: »Aldrig i mitt liv har jag skrivit under vidrigare förhållanden, aldrig har jag slutat en bok i en sådan fullständig trötthet och psykisk och fysisk depression!« ²⁶¹

När det tredje huset måste konstrueras om skildras Karl Oskars besvikelse:

Det grämer honom djupt att han måste pruta av så pass på timmerhuset. Man tar ett mått och mäter till vad man skall göra – man lägger ut fotträ-et till ett nytt bygge – och så räcker inte krafterna till att resa det. Sådant har hänt honom med företag förr, nu har det hänt honom återigen. Det tycks som om han aldrig skulle hinna uträtta vad han föresätter sig. Han hinner ett stycke, ett gott stycke – men när skall han komma ända fram? (*Nybyggarna*, s. 229 f.) ²⁶²

Då de två avslutande romanerna från början var tänkta att utges i en volym, var materialet för *Sista brevet till Sverige* redan 1956 i stort sett klart. Trots att det mesta av arbetet bestod av redigering, dröjde det tre år innan den fjärde delen kunde ges ut. ²⁶³ Under arbetet med *Sista brevet till Sverige* klagar Moberg: »Ja, så dumt att jag utlovade en 4:e del! Jag är trött på den här serien nu efter 10 år, det är ju inte så underligt.« ²⁶⁴ Resultatet, skriver han några månader senare, »blev inte riktigt vad jag tänkt mig – tröttheten började ta ut sin efter rätt till slut, när jag sysslat med ämnet i så många [år] – men det finns en fyra fem kapitel, som jag nog håller på. Dock – jag är förbaskat glad att få börja med något absolut nytt – har längtat efter det länge.« ²⁶⁵

Moberg hade efter de många åren tappat intresset. Han brann inte längre för arbetet med utvandrarromanerna, på det sätt som han gjort tolv år ti-

digare. Det förklarar den känsla av avmattning som dominerar särskilt den sista romanen. Upprymdheten över Amerika var sedan länge borta, författaren skrev från badhotell vid Medelhavet eller i sin skrivstuga i Sverige, plågad av ryggvärk och trötthet, vilket skapade en avslutning som formas till en berättelse om en åldrande människas utmattning och besvikelse, om ett livsverk som aldrig blir klart. Den personligt upplevda tröttheten och resignationen omvandlas till ett litterärt vemod och ett finstämt avsked i moll.

Från nya till gamla världen

Utvandrarserien är en personlig berättelse. På samma sätt som *Rid i natt!* skildrar författarens engagemang mot Nazityskland och besvikelse över svenska medlöpare och *Förräddarland* hans äckel inför stormakternas förtryck mot civilbefolkningarna i Vietnam och Berlin, kan berättelsen om Karl Oskar och Kristina sägas handla om hans avståndstagande från Sverige och idealisering av Amerika. Skillnaden är att utvandrarserien är skriven över en tolvårsperiod, vilket gör att den biografiska kontexten förändras under berättandets gång – den entusiasm och optimism som finns i de två första romanerna har i de avslutande delarna ersatts av melankoli och resignation.

Skillnaden är också att utvandrarserien på flera plan är *mer* självbiografisk än de två andra omnämnda historiska romanerna. Moberg hade inte personlig erfarenhet av väpnad uppvigling eller våldsamt stormaktsförtryck, men däremot hade han själv gjort samma omvälvande resa över Atlanten som hans huvudpersoner gjorde i utvandrarserien, upplevt samma uppoffringar, triumfer och besvikelser, genomgått samma språkliga och själsliga förändring. Den ligger också närmare i tiden – på så vis påminner den om bonderomanerna *Raskens* och *Ulvaskog-cykeln*, som utspelas under hans föräldragenerations tid – och är skriven med samma släkt- och hembygds kärlek som präglar hans övriga epik.

Det moderna samhället är, som jag påpekat, på ett märkligt sätt frånvarande i romanerna. Mobergs intresse fortsätter att ligga i skildringen av de ålderdomliga bondemiljöer som han skildrat som modernitetens motpol i sin 30-talsepik, men geografiskt förflyttad till Minnesota. De få besöken i storstadssamhället USA beskrivs kortfattat och kulissartat – i berättelsen om Roberts öden i *Nybyggarna* rent av mardrömslikt. Tyngdpunkten är nybygget vid Ki-Chi-Saga, där Karl Oskar och Kristina bör-

jar livet från början, »som folket i hemorten hade gjort för tusen år sedan – de fick leva vid jorden som den förste åkermannen och hans kvinna« (*Utvandrarna*, s. 450).

I föregående kapitel redogjorde jag för och schematiserade en uppdelning i dåtid och nutid, som i Mobergs romanvärld ofta står i motsatsförhållande till varandra. Som vi kan se är den *nya* värld som figurerar i utvandrarserien möter på många plan en variant av den *gamla*, ursprungliga värld som Mobergs huvudpersoner strävar mot i de andra romanerna. Livet i Ljuder intar samtidigt samma position i denna tabell som »det nya« intar i inbördes olika romaner som *A. P. Rosell, bankdirektör*, *Rid i natt!* eller *Din stund på jorden*. Det är en by där kollektivism och sociala normer styr (Karl Oskar hånas för sin Nilsanäsa och sitt högmod), där hycklande, giriga och moraliskt korrupta makthavare hindrar Danjel från att utöva sin fria, jämlikhetsförespråkande religion, där den hårt arbetande bonden plågas av växande skulder, där Ulrika drivs till prostitution, Arvid hånas för att ha haft samlag med en kviga, Jonas Petter lever i ett kärlekslöst äktenskap och Robert är livegen under sin hårdhänte husbonde. Kristina är den figur som plågas minst av livet i Ljuder; hon är därmed också den som vantrivs mest i Minnesota. Karl Oskar, å andra sidan, intar i slutet på *Sista brevet till Sverige* den mest extrema platsen på »dåtid«-fältet: han förnekar Gud och drar sig undan all social gemenskap. Han blir i överförd bemärkelse en förhistorisk gestalt, en Stark-Engel som förnekar alla världsliga och kyrkliga auktoriteter, går ut i vildmarken och avslutar samhällskontraktet.

Utvandrarserien handlar alltså på ett plan om en längtan tillbaka till det förgångna och ursprungliga, inte till det nya och moderna. Men på en avgörande punkt skiljer sig utvandrarseriens amerikanska dåtid från den bild av det förgångna som ges i till exempel Toringtrilogin. Där Knut Toring lämnar Stockholm för att återgå till det mänskliga kretslopp som han avbrutit genom att lämna Lidalycke, bryter Karl Oskar sin släkts kretslopp genom att utvandra till Amerika – hans far faller också yttrandet: »Du tar många stöcken mä dej. [...] Dina efterkommande ä flere än du vet.« (*Utvandrarna*, s. 195.)

Detta hör emellertid ihop med att skildringen av emigranterna från början är tänkt att följa ett *nytt* kretslopp. Moberg planerade att skildra sina utvandrare genom generationerna fram till samtiden. Denna plan beskrivs inte bara i ett brev till Edgar Swenson från december 1947, då

romanerna planerades, utan även i ett brev från sommaren 1950, när *Utvandrarna* redan utkommit och *Invandrarna* hade påbörjats. Ambitionen var att »föra romanen fram till våra dagar, då utvandrarnas barnbarnsbarn skulle besöka Sverige: Således skulle mitt verk både börja och sluta i Sverige.«²⁶⁶

Av denna planerade avslutning finns ingenting skrivet, åtminstone inget som bevarats för eftervärlden, och det går bara att spekulera om dess innehåll. För den som har läst Mobergs övriga romaner är det ändå förvånansvärt enkelt att föreställa sig hur denna tänkta avslutning hade kunnat te sig. Återvändomotivet hade kommit till användning, naturligtvis – Karl Oskars barnbarnsbarn besöker hemtrakterna i Småland och märker att det hemland de hört berättas om är förändrat till oigenkännlighet, att de själva är främlingar, ättlingar till bortglömda emigranter. En samtidskritisk jämförelse mellan Eisenhower-Amerika och Erlander-Sverige är trolig. Bilden av de utvandrade förfäderna har bleknat och idealiserats, blivit till den saga och legend som omnämns redan i inledningen till *Utvandrarna*.

Med tanke på seriens plats i litteraturhistorien var det nog ett lyckat beslut av Moberg att överge denna plan. Genom att hålla kvar berättelsen i det förgångna och koncentrera den till huvudpersonerna blir det läsaren, inte ett fiktivt barnbarnsbarn, som blickar tillbaka på 1800-talet; i stället för hos ättlingar som besöker Sverige är det hos oss, i vårt kollektiva minne, som bilden av de första emigranterna lever kvar. De befolkar det förflutna landskap som Moberg själv kom att personifiera, ett land där författaren, berättelsen och historien smälter samman till en helhet.

HORAN, OUTSIDERN OCH KÄRNFAMILJEN

Om utvandrarserien som kallkrigsberättelse

DEN 2 FEBRUARI 1943, dagen då de sista tyska trupperna kapitulerade i Stalingrad, skrev Vilhelm Moberg ett brev till vännen Ivar Harrie där han varnade för att »de ryssfrälsta börjar sticka upp huvudet igen [...] Vi får nog inte glömma vår bolsjevikiska femte kolonn – jag tror, att vi i en snar framtid får anledning att syssla med den.«²⁶⁷ Citatet ger smakprov på ett uttryckssätt som skulle bli typiskt för kalla krigets antikommunistiska retorik; prefixet »ryss-«, med sina konnotationer till en från stormaktstiden nedärvd rysskräck, liksom termen »femte kolonn«, ett begrepp från spanska inbördeskriget som blev bevingat i Hemingways *Klockan klämtar för dig*, kom båda att användas flitigt i 1950-talets propaganda.²⁶⁸ Vilhelm Moberg jämställde tidigt kommunismen med nazismen och visade samma förbehållslösa avsky mot Sovjetunionen som mot Nazityskland. Efter kriget ställde han sig helt oförstående till att de svenska intellektuella, som tillsammans med honom stått på antinazisternas sida mot Hitler under beredskapstiden, inte anslöt sig till antikommunisterna under kalla kriget. Redan några veckor före krigsslutet skrev Moberg till Olle Holmberg att »[d]et börjar sannerligen gå för långt med det här ryssfjäsket – som de ägnar sig åt som fjäskade för tyskarna för några år sedan«.²⁶⁹

Mycket av Mobergs avsky mot Sovjetunionen bottnade i hans starka engagemang i det finska vinterkriget 1939–40 och fortsättningskriget 1941–44. I Finland, som under perioden 1944–48 fortsatt var under indirekt hot om ockupation och kommunistiskt maktövertagande, innebar våren 1945 knappast ett slut på kriserna.²⁷⁰ Carlsoft Bramell gör också iakttagelsen att Moberg i sitt opinionsbildande arbete 1939–45 i första

hand framstår som en *patriot*, inte som en antinazist.²⁷¹ Mot denna bakgrund är det förstäeligt att freden 1945 för Moberg enbart delvis var ett avslut, så länge hotet från Sovjetunionen fanns kvar – kalla kriget tog vid där andra världskriget slutade.²⁷² I detta kapitel kommer jag att i detalj studera utvandrarserien utifrån ett kallakrigsperspektiv.²⁷³

Studiet av kalla kriget

I kapitel 2 påvisade jag ett allegoriskt grepp i Vilhelm Mobergs historiska författarskap, där politiska och kulturella spänningar i författarens samtid gestaltas i historisk miljö. I det mest uppmärksammade fallet, *Rid i natt!*, är denna metod väl känd och underförstådd; i den litteraturhistoriska traditionen är det en självklarhet att se romanen som bland annat ett inlägg i den samtida politiska debatten.

Om *Rid i natt!* kan läsas som en beredskapsroman, borde man då inte också kunna läsa utvandrarserien som en spegling av sin samtid, som en kallakrigsberättelse? Åren 1947–59 är en period som faller väl inom ramen för de två decennierna 1945–65, den tid som av några historiker har benämnts *det egentliga kalla kriget* och av andra *det första kalla kriget*, och som i andra sammanhang också har kallats *det långa 50-talet*.²⁷⁴ Medan konflikten under andra världskriget pågick under ett begränsat antal år och tog formen av en väpnad krigsföring mellan väldefinierade stridande parter, hade kalla kriget ett jämförelsevis mer diffust förlopp, som under tiden 1945–65 bara tidvis ledde till fysisk konflikt. I huvudsak utspelades kriget (åtminstone i Skandinavien) på en abstrakt, ideologisk nivå. De flesta medborgare konfronterades sällan eller aldrig med något militärt våld i samband med kriget – för dem ägde det helt och hållet rum i föreställningsvärlden, i retoriska tankefigurer där frågor om representation, makt och identitet sattes på sin spets.²⁷⁵ I eftervärldens ögon har dessa tankefigurer antagit skepnaden av en sammansatt mentalitet, en *kallakrigskultur* (eng. *Cold War culture*).²⁷⁶

Av förklarliga skäl är kallakrigskulturen – och med den även kallakrigslitteraturen – ännu ett relativt ungt forskningsområde. Än så länge finns bara ett fåtal studier som renodlat fokuserar på kallakriget som berättelsekontext. Några som har gett inspiration till detta avsnitt är David Savrans *Communists, cowboys, and queers* och Suzanne Clarks *Cold Warriors*. Savrans bok granskar dramatiken hos Arthur Miller och Tennessee Wil-

liams utifrån deras identiteter som kommunist respektive homosexuell, identiteter som gjorde att de förföljdes och misstänkliggjordes i sin samtid. Clarks bok har ett bitvis polemiskt perspektiv som utgår från kalla krigets repressiva och reaktionära mekanismer, och diskuterar hur arbeten av författare som Ernest Hemingway och Ursula Le Guin förhåller sig till dåtidens makt- och genusstrukturer. Nämnas bör också Jon Lance Bacons *Flannery O'Connor and Cold War culture*, som visar hur den katolska sydstatsförfattaren O'Connor väver in flera av kalla krigets teman och konflikter i sina verk, samt Thomas Schaub's *American fiction in the Cold War*, som mer generellt visar på en förändring mot ökad cynism hos liberala författare under kalla kriget, bort från mellankrigstidens mer optimistiska tro på ett samhälle i framåtskridande – samma generella mönster som har påvisats i svensk efterkrigslitteratur.²⁷⁷

Som synes är dessa studier utan undantag amerikanska. Kalla kriget som forskningsområde var tidigare en inomamerikansk affär, där konflikten USA–Sovjetunionen och den amerikanska politiken stod i centrum. Först på 90-talet utvecklades en forskningstradition där de europeiska staterna började ses som självständiga aktörer i den internationella politiken.²⁷⁸ I Sverige påbörjades forskningsprogrammet »Sverige under kalla kriget« (SUKK) i mitten av 90-talet, med en utgåva om sexton volymer som sammanfattades i boken *Sveriges säkerhet och världens fred*, utgiven 2008. Forskning om den svenska kallakrigskulturen har om möjligt ännu färre år på nacken. Forskningsprojektet »Det kalla krigets berättelser«, som resulterade bland annat i antologin *Hotad idyll*, kan ses som startskottet för en samlad kulturhistorisk forskningstradition kring det kalla kriget i Sverige. I antologin medverkade både historikern Marie Cronqvist, som 2004 disputerade med *Mannen i mitten*, om diskursen som omgärdade 1950-talets svenska »spionaffärer«, och litteraturvetaren Sara Kärrholm, som 2005 disputerade med *Konsten att lägga pussel*, om hur den svenska detektivromanen (med exemplen Maria Lang, Stieg Trenter och Hans-Krister Rönblom), speglade den svenska kallakrigskulturen. Båda dessa arbeten har givit inspiration och forskningsuppslag till detta avsnitt. Ett mer allmänt kulturanalytiskt perspektiv har Kim Salomons år 2007 utkomna *En femtiotalberättelse*, som studerar decenniets svenska kallakrigsdiskurs utifrån läsning av populärkulturella tidskrifter.

År 1947 formulerades den berömda Trumandoktrinen och Marshall-

planen, 1959 gjorde Fidel Castro revolution på Kuba och FNL bildades i Sydvietnam.²⁷⁹ Utvandrarserien skrevs av en svensk författare, mestadels i Kalifornien och Sydeuropa, utspelas i huvudsak i Minnesota och var redan på planeringsstadiet skriven för en amerikansk publik, avsedd att ges ut parallellt på den svenska och den amerikanska bokmarknaden.²⁸⁰ Tidsligt och rumsligt finns alltså en utspriddhet i romanens tillkomsthistoria som motsätter sig en alltför tvärsäker tolkning baserad på ett visst årtal eller en specifik nationell diskurs. Jag väljer därför att läsa texten mot en generell och bred bakgrund av kallkrigskulturerna i USA och Sverige, och använder mig obegränsat av såväl svensk som amerikansk forskning på området för att skapa ett kulturhistoriskt ramverk för min läsning.²⁸¹

50-talet: familjeliv, förföljelse och frihetslängtan

Det långa 50-talet ses allmänt som en lugn och odramatisk period i både USA och Sverige, en tid av uppbyggnad, ökat materiellt välstånd och relativ stabilitet. Efter 30-talets ekonomiska kriser och ideologiska extremism och andra världskrigets förödande krig, fanns en längtan efter trygghet och harmoni. Samtidigt etablerades snabbt bilden av ett kallt krig där Sovjetunionens militära och ideologiska maktanspråk utgjorde ett hot mot västvärlden. Denna hotbild manade i sin tur fram föreställningen om ett mindre konkret och därmed svårhanterligt *inre* hot från spioner, brottslingar, kommunist sympatisörer och övriga personer som kunde definieras som »avvikare«, och som i det fördolda undergrävde och försvagade samhället, kanske rentav i syfte att underlätta en framtida attack från den yttre fienden.²⁸²

Dessa omständigheter – stabiliteten, välståndet, längtan efter trygghet och harmoni, föreställningen om en yttre och en inre fiende – drev fram ett reaktionärt samhällsklimat där konservativa familjenormer och könsroller omhulldes, i opposition till 1920- och 30-talens mer progressiva strömningar. Nyckelbegreppet var *containment*, från början en term använd av den framträdande diplomaten George Kennan 1947, som syftade på USA:s utrikespolitiska strategi att blockera hotet från kommunismen genom att förhindra att den spreds utanför Sovjetunionen, särskilt genom Marshallhjälpen. Kulturhistoriker har visat hur begreppet även går att tillämpa på andra områden i kalla krigets samhälle, som familjesfären (där den kvinnliga sexualiteten »kapslades in») eller i förföljelsen

av kommunister, spioner, homosexuella och andra avvikare (vars beteende skulle hindras från att spridas). Kallakrigskulturen kallas i amerikansk forskning därmed ibland för *containment culture*.²⁸³

Efterkrigsåren innebar en markant återgång till »traditionella« familjemönster. Barnafödande och äktenskap blev frekventare och sjönk i åldrarna. Hemmafrun blev det nya idealet och den äktenskapliga sexualiteten hyllades. Storfamiljerna löstes upp och kärnfamiljen hamnade i fokus när många familjer lämnade landsbygden eller innerstaden och bosatte sig i nybyggda förortssamhällen. För många kvinnor innebar förortslivet social isolering, liksom det på en samhällelig nivå, i USA, medförde etnisk homogenisering och segregering.

»Familismen« under kalla kriget innebar också att könsrollerna renodlades. Familjemannen (barnafadern) blev det maskulina idealet, som förknippades med potens, disciplin, karaktärsfasthet, rationalitet och professionalism – egenskaper som ansågs nödvändiga för att segra i kalla kriget. Den idealiska hustrun/modern tillskrevs egenskaper som ömhet, tillgivenhet, fruktbarhet och huslighet.²⁸⁴

De sociala normer som etablerades under denna tid innebar att beteenden som betraktades som avvikande, hotfulla eller onormala förföljdes. »Kommunism« blev i retoriken liktydigt med »omanlighet«. Parallellt med och i anslutning till McCarthyismens jakt på spioner eller »kommunister« pågick en intensiv förföljelse av homosexuella stats-tjänstemän. Den så kallade Kejneaffären i Sverige, tillsammans med liknande kampanjer i andra västliga nationer under samma tid, var en motsvarighet till denna förföljelse. Bögar befann sig i diskursen i ett antitetiskt förhållande till manlighet, och tillskrevs egenskaper som ryggradslöshet, slapphet, arbetsovilja och sjukdom.²⁸⁵

Sexualiteten inom äktenskapet ansågs hälsosam och god, medan den utomäktenskapliga sexualiteten utgjorde ett hot mot den trygghet som representerades av kärnfamiljen. Utanför äktenskapet var den kvinnliga sexualiteten otämjd och hotfull, och likställdes i diskursen ofta med atombombshotet (till exempel genom begrepp som »bombnedslag« och »sexbomb«, liksom klädesplagget bikini, namngivet efter kärnvapenprovsprängningarna på Bikiniöarna 1946). Sex uppmärksammades på ett nytt sätt i populärkulturen, i mode och livsstil. Den mycket uppmärksammade Kinseyrapporten, som med enkätstatistik visade på sexuella beteenden hos befolkningen, eldade på intresset. Att homosexuella upplevelser

och »perversa« beteenden förekom i mycket större utsträckning än man dittills trott, stärkte också rädslan för det sexuellt avvikande.²⁸⁶

Under denna tid uppstod också ett markant ökat intresse för western-genren och liknande legender och berättelser hämtade från den amerikanska nationens otillgängliga präriemarker på 1800-talet. I film, tv och litteratur konsumerades stora mängder berättelser inom genren, som skildrade en tillvaro av individualism, handfasthet, hårda ansträngningar, våldsamhet och ohämmad manlig aggressivitet. Nostalgien har också tolkats som en längtan bort från samtidens konforma och inrutade samhälle. Mytologiserade mansideal från 1800-talet lyftes fram i den amerikanska politiska retoriken, som ett nödvändigt ideal att eftersträva i kampen mot Sovjetunionen. Forskare har ofta påpekat parallellen mellan de i samtiden hotande »kommunisterna« och de i fiktionen ofta förekommande indianerna (»rödskinnen«).²⁸⁷

Som en av de stora segrarna i andra världskriget steg USA fram som världens dominerande supermakt, såväl militärt som ekonomiskt och kulturellt. Svensk kultur präglades i ovanligt hög grad av detta inflytande. Förbättrade resmöjligheter gjorde det också lättare för svenskar att företa reportage- och nöjesresor till USA, vilket bidrog till att öka intresset för amerikanskt kultur- och samhällsliv, och underlättade överföringen av amerikanska föreställningar och tankefigurer till den svenska diskursen.²⁸⁸

Svensk forskning i kallakrigskultur har på senare år utgått från synsättet att det långa 50-talets förenklade och bipolära världsbild innebar en retorik byggd på dikotomier: de två rivaliserande systemen tillskrevs egenskaper som godhet, frihet, hälsa, normalitet, manlighet, rikedom och utveckling å ena sidan, samt ondska, förtryck, sjukdom, abnormitet, omanlighet, fattigdom och underutveckling å den andra. Denna manikeiska föreställningsvärld fortplantade sig till att även omfatta andra diskurser i samhället.²⁸⁹

Moberg som liberal debattör ...

Mobergs ideologiska hemvist skiftade under årens lopp, och är svår att placera in i den konventionella politiska terminologin. Även om Moberg tog skarpt avstånd från den väg som socialdemokratins ledning slagit in på, återkom han, inte minst i den självbiografiska *Soldat med brutet ge-*

vär, ofta till sitt politiska engagemang i arbetarrörelsen som tonåring, då det var socialdemokratins idéer om att införa republik, avskaffa statskyrkan, införa enkammarriksdag och avskaffa klassgränserna som lockade honom – idéer som han fortfarande bekände sig till. Inför Folket i Bilds förlags utgivning av hans pamflett *Därför är jag republikan* förklarar han för redaktören Ivar Öhman att han vill samarbeta med de krafter inom partiet som delar hans ideal:

Jag har nu klart insett, att om jag överhuvud taget ska fortsätta att kämpa för min ungdoms ideal från tiden för *Soldat med brutet gevär*, så måste jag göra det i samarbete med de människor inom socialdemokratiska partiet, för vilka dessa ideal alltjämt är något mer än bara punkter i ett till intet förpliktande program. Men jag ingår aldrig mer i ett politiskt parti, för då ställes det krav på en att man ska ta hänsyn till personer!²⁹⁰

Det finns också tecken som tyder på att han sympatiserade med den anarko-syndikalistiska rörelsen, åtminstone den individualanarkistiska gren som liksom han hyllade individen som samhällets bas, erkände den fria marknaden och upplevde statssocialismen som förtryckande. Att han i många år skrev i den syndikalistiska tidningen *Arbetaren* (främst angående rättsaffärerna) stödjer den tesen. Carlstoft Bramell gör där emot gällande att Moberg varken bör kallas för liberal eller syndikalist, utan snarare och kort och gott *individualist*.²⁹¹ Denna individualism var rotad i hans identitet som bondeförfattare – han hävdade i hela sitt liv åsikten att bonden är »den siste individualisten« i det moderna samhället.²⁹² I hans romaner visas sällan någon större aktning för industrialister, företagare eller kapitalister.²⁹³ Snarare är det den skuldfria, autonoma bonden som är idealet, bonden som själv tar hand om sig och sin familj, odlar sin jord och ingår i samhället helt på egna villkor. Mobergs utopi är ett lokaldemokratiskt och småskaligt samhälle utan statskyrka, stånd, ämbetsmannavälde eller monarki, i samtiden påminnande om ett land som Schweiz, dit Moberg så småningom också emigrerade.²⁹⁴

Ett rimligt antagande är alltså att Mobergs individualism *inte* hade sitt ursprung i liberalismen utan snarare i bondesamhället och i arbetarrörelsens mer anarkistiska grenar.²⁹⁵ Men under andra världskrigets kris skedde en orientering i liberal riktning. År 1941 meddelar han Ivar Harrie att han har »ändrat åsikt om liberalismen« eftersom »det finns

liberaler som har stått sig bra i provningstiden«. Moberg räknar så upp namn som Torgny Segerstedt, Torsten Fogelqvist och Anders Pers, och konstaterar att »[d]et är säkert inget fel på liberalismen, men allt beror på människorna som omfattar idén«. ²⁹⁶ Den stora tacksamhet han kände mot Segerstedt och *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning*, som var den enda stora dagstidning i Sverige som konsekvent tog in hans politiska artiklar under kriget, kan ha stärkt den tillhörighet han kände på det liberala fältet. När Harrie 1944 skulle starta den nya tidningen *Expressen* ansökte Moberg genast om att få bli medarbetare: »Har hört att tidningens politiska hållning skulle bli allmänt radikal, ungefär motsvarande Handelstidningens. Är det riktigt så skulle jag ju kunna passa där.« ²⁹⁷ Utvecklingen i liberal riktning fortsatte efter krigsslutet. I ett brev till Eyvind Johnson 1947 diskuterar han sin medverkan på den av folkpartiet arrangerade »Frihetens dag« och konstaterar att han »[s]ympatiserar mest med liberalerna just nu – men ibland är det fel person, som har de riktiga meningarna«. ²⁹⁸ Citatet, tillsammans med det ovan anförda till Harrie från 1941, ger intrycket av att Moberg ibland hade svårt att känna samhörighet med de personer som representerade liberalismen på ett partipolitiskt plan, men däremot närmade sig liberalismen som generell ideologi. Några veckor senare skrev han en artikel med rubriken »Den enda frihet som förtjänar namnet ...« där han citerade John Stuart Mill och genom den sarkastiska linsen implicit hyllade dennes tankegång om att var och en är »den rätta väktaren över sin egen välfärd« – ett citat ur *On Liberty* från 1859, en text som alltså är samtida med det nybyggarsamhälle Moberg skulle komma att skildra. ²⁹⁹ Samma höst började han skriva på *Utvandrarna*.

Göran Greider har i en mycket klarsynt essä slagit fast att »frihet är det centrala politiska värdeordet för Moberg« och också kritiserat dennes oförmåga att se bortom sin »närmast metafysiska rättighetsetik« mot den utilitarism som också fanns hos Mill. »Välfärdsstatens enkla idé att frihet också är något som med hjälp av social jämlikhet kan fördelas nådde aldrig Moberg«, skriver Greider, och visar sedan hur (den socialdemokratiska) staten i artikel efter artikel är den stora fienden i Mobergs världsbild. ³⁰⁰ 1959, samma år som han avslutade *Sista brevet till Sverige*, bekänner sig Moberg i en artikel till en vision om »det klasslösa samhället«, men det förefaller som om det är i strikt juridisk och politisk mening, inte ekonomisk, som han föreställer sig detta samhälle, »skapat av

fria människor för fria människor». I hans retorik finns en tydlig tendens att blanda samman klassamhälle med ämbetsmannavälde, överklass med byråkrati.³⁰¹

Mobergs särskilda betonande av frihetlighet under denna period korresponderar med den mentalitet som utvecklades under efterkrigstidens första år, och som Alf W. Johansson kallar för tidens *paradigmatiska metafor*.³⁰² Johansson menar att de antitotalitära strömningarna gjorde »frihet» till det styrande begreppet i tidsandan under slutet av 1940-talet, liksom »gemenskap» under 30-talet och »jämlighet» under 60-talet. Han skriver att det »är denna frihetsmetafor som ger det slutande 40-talet och 50-talet dess utpräglat liberala prägel». ³⁰³ Även om man undviker att sätta etiketten »liberal» på Moberg, förefaller det ovedersägligt att hans världsbild under det kalla krigets första år formades efter ett frihetsbegrepp rotat i liberala grundvärderingar. Detta märks inte minst i det sätt på vilket han tydligt tog ställning för USA och NATO under den period då han påbörjade utvandrarserien.

... och som opinionsbildare i kalla krigets Sverige och USA

Det svenska kommunistpartiet stärktes under krigets sista år, i takt med Sovjetunionens framgångar, och vann nästan tio procent av rösterna i 1944 års val. Detta drev även fram en radikalisering av socialdemokratien, bland annat med krav på socialisering av viktiga näringsgrenar.³⁰⁴ Ovilja att stöta sig med supermakten i öst ledde också till en politik som av många uppfattades som undfallande, manifesterad till exempel i den hårt kritiserade baltutlämningen vintern 1945, som Moberg skrev en starkt fördömande artikel om.³⁰⁵ Han kom tidigt och med självklarhet att tillhöra den högljudda men politiskt relativt maktlösa högerliberala falang, ledd av DN:s nya chefredaktör Herbert Tingsten, som med skärpa klandrade den svenska neutralitetspolitiken och den så kallade tredje ståndpunkten och krävde en svensk anslutning till NATO.³⁰⁶ En rad tidningsartiklar visar på hans engagemang både för ökad individuell frihet i Sverige (från byråkrati och myndigheter) och för ett svenskt närmande till västalliansen.³⁰⁷ Men han hade inte samma framträdande position i den utrikespolitiska debatten som under beredskapsåren, något som delvis kan förklaras med att hans arbete med *Utvandrarna* och förbe-

redelser inför vistelsen i Amerika upptog mycket av hans tid.³⁰⁸ Detta arbete var dock, som jag kommer att visa, långt ifrån avskilt från hans dagsaktuella engagemang.

Vilhelm Mobergs resa till Amerika på försommaren 1948 bör ses mot en bakgrund av en stark trend i det svenska efterkrigssamhället, där många intellektuella svenskar med beundran och nyfikenhet vände blicken mot den nya stormakten USA. Drömmen om den egna Amerikaresan har beskrivits som en »feber«, och en våg av svenskar – företrädesvis medelålders män – reste över Atlanten för att »upptäcka« Amerika och sedan berätta för läsekretsen där hemma om tillståndet i framtidslandet i väster.³⁰⁹ Resereportaget från Amerika blev en genre i sig, till vilken Moberg, som tidigare nämnts, bidrog med artikelserier i både *SvD* och *FiB*. Resartiklarna från *SvD* publicerades senare i en bearbetad och utökad form i essäsamlingen *Den okända släkten*, som gavs ut 1950.³¹⁰ Dessa resartiklar kan sägas ha en politisk tendens i sig, trots att de är skrivna i en underhållningsgenre. I sina iakttagelser är Moberg generellt sett mycket positiv, och beskriver frihetskänslan, individualismen, uppfinningsrikedomen och den sociala jämlikheten med stor entusiasm. Kritiken riktas främst mot ytligheten i det kulturella och andliga livet, och levereras genomgående i en lättsam ton – läsaren förväntas inte bli fientligt inställd till USA på grund av att Hollywood-filmer är fåniga eller att mellanvästerns kyrkor är kommersialiserade.³¹¹ *Den okända släkten* formas till ett bejakande av USA som supermakt i det gryende kalla kriget. »Hur svenskarna blir amerikaner«, en nyskriven originaltext som avslutar boken, utmynnar i en högstämd passage där dåtid och nutid knyts samman:

[E]uropéerna har tiderna igenom sökt friheten på den amerikanska kontinenten, sedan de förlorat den i sina hemländer. De flydde undan kyrkans förtryck på 1600-talet, de flydde undan kejsrerliga och kungliga enväldshärs-kare efter de misslyckade upprorsrörelserna år 1848, de flydde undan Hitler på 1930-talet, de flyr i dag undan Stalin.

Med Förenta Staternas folk har förenats en million svenskar och deras efterkommande intill fjärde och femte släktled. Vi kan vara till freds med att våra stamfränder assimilerats just av det folk, som i dag framstår som den mänskliga frihetens mäktigaste värn på vår jord.³¹²

Med den sista meningen åsyftas givetvis den pågående kraftmätningen mellan öst och väst. Därmed kan *Den okända släkten* ses som en del av Mobergs USA-vänliga, opinionsbildande engagemang i kallakrigsdebatten. Tendensen i boken var rentav så stark att Moberg på ett okaraktäristiskt vis försedde boken med en korrektiv efterskrift, »Tjugo år efteråt«, i den nya upplaga som utkom 1968. Då hade den politiska utvecklingen, främst Vietnamkriget, tvingat fram en nyansering av retoriken. Utan att mildra sin kritik mot Sovjetunionen framhöll Moberg att hans utsagor 1950 varit överdrivet positiva. Han skriver: »Jag är rädd för att jag gjorde en del alltför kategoriska och tvärsäkra omdömen [...]. Jag har sannolikt framställt påståenden, för vilka saknas tillräcklig grund.«³¹³

Ställningstagandet för USA som garant för fred och demokrati som Moberg gjorde i den offentliga debatten under kalla krigets första år, förekommer i en än starkare version i hans privata korrespondens. I resbrevet till Eyvind Johnson från det första året i USA 1948–49 dominerar de positiva intrycken bilden:³¹⁴

Frukt och grönsaker finns det i överflöd – allting finns förresten i överflöd, så att man blir alldeles matt av att titta på det. Detta är i sanning ett rikt land! Och nog är det ett fritt land också. En del kan man tycka illa om – såsom t. ex. bilens makt över människorna och den ruggiga pressen – men nog är individens frihet förverkligad här i större utsträckning än i något land, som jag besökt tidigare.³¹⁵

För min del tror jag, att det är Amerikas innehav av atombomber – hundra gånger verkningsfullare än dem de brukade mot Japan – som vi kan tacka för att vi ännu har fred. Om inte Ryssland på grund av dessa bomber fruktade USA, så skulle bolsjevikerna genast översvämma Europa. [...] Allt som allt – angående förhållandena i Amerika så tror jag [mig] kunna stå för ett påstående som detta: USA har denna dag större frihet och mera bröd att bjuda sina invånare än något annat land på jorden. Anhängare av statssocialismen har inga argument att hämta här. Och bolsjevikernas propagandasädd faller helt på hälleberget. Har träffat minst hundra arbetare här i industristaten Michigan – mest svenska förstås – men bland dem ingen enda kommunist. Arbetarna är inte enfaldiga nog att tro att de skulle få det bättre, om de införde folkdemokratien här. De blir också alldeles perplexa av häpnad när de får höra att vi ännu vid sista valet hade 237,000 kommunister i Sverige.³¹⁶

Truman blev vald därför att han är en så framstående representant för genomsnittsam Amerikanen: Nykterist, baptist, vänlig, leende med vita tänder. Men jag tror inte [dubbelt understruket] att han är den kraftige man, som Förenta Staterna nu behöver vid styret.³¹⁷

Jag har börjat med metoderna från krigsåren: Jag har skrivit skällbrev till alla neutralitetsidioterna i högre ställning, som jag känner därhemma. [...] I de sista anlända tidningarna verkar det ju dock som om en omsvängning skulle ha börjat: Kanske ... kanske ... och så fort jag får fullmakt hemifrån, så sticker jag över till Washington en eftermiddag och skriver under Atlantpaketen för Sveriges räkning ...!³¹⁸

Bejakandet av supermakten USA i kraftmätningen med Sovjetunionen är som synes nära nog förbehållslöst. Materiell rikedom finns i överflöd, individuell frihet är föredömligt förverkligad och kommunismen tycks inte ens existera i den amerikanska arbetarrörelsen. Den författare som 1963 i *Din stund på jorden* skulle gestalta Kubakrisens apokalyptiska hotfullhet, ser här USA:s atombomber som en garant för fred, Truman som otillräckligt manlig för presidentposten och är villig att personligen skriva under för ett svenskt medlemskap i NATO. Vi ser också ett exempel på den tidigare omnämnda föreställda kontinuiteten mellan andra världskriget och kalla kriget, där Moberg säger sig ha »börjat med metoderna från krigsåren«. Vad gäller kalla kriget som diplomatisk och politisk konflikt bör Vilhelm Moberg alltså betraktas som tydligt engagerad i den proamerikanska sidan.³¹⁹ Hans USA-bild sammanföll i stort sett med den mycket proamerikanska hållning som uttrycktes av Herbert Tingsten i en rad tidningsartiklar i *DN*, publicerade i boken *Problem i USA* från 1948.³²⁰ I min avslutning kommer jag att återvända till den ideologiska länken mellan just Tingsten och Moberg, som jag menar har relevans för förståelsen av utvandrarseriens publikframgångar och kanonisering.

Rättsaffärerna ur ett kallakrigsperspektiv

Den samhällsdebatt som tog det mesta av Mobergs arbetstid i anspråk under perioden 1950–59 var inrikespolitisk och handlade om de härvar av korruption, maktmissbruk och andra oegentligheter som påstods existera inom svenska myndigheter, särskilt rättsväsendet, och som ofta benämns *rättsrötan*. Utöver (eller, som jag hävdar, inklusive) arbetet med

utvandrarserien kretsade nästan hela Mobergs publicistiska och litterära verksamhet på 50-talet kring dessa rättsaffärer.³²¹ Därmed är det omöjligt för den forskare som i någon mån vill studera Mobergs liv och verk under denna tid att undvika ämnet. Men trots att rättsaffärerna har studerats och analyserats utifrån olika perspektiv under många år, inleds än i dag genomgångar av rättsaffärerna ofta med en kommentar om affärernas invecklade karaktär.³²² En nutida översikt av ämnet kompliceras dessutom ytterligare av den rädsla och avsky för homosexuella, främst bögar, som genomsyrade stora delar av debatten kring Kejne- och Haijbyaffärerna. Forskaren förväntas inte bara förklara de olika turerna i rättsaffärerna, utan också hantera den anklagelse om homofobi som en modern publik gärna riktar mot förloppet och därmed även mot Moberg själv. Här har jag valt ett betydligt enklare tolkningsmönster: Mobergs engagemang i rättsaffärerna kan ses som ett *samlat angrepp på den byråkratiserade staten, där kollektivets förtryck ställs mot individens rättssäkerhet*. De oegentligheter som han bildade opinion kring knöts alla till en föreställning om vittförgrenade konspirationer där grupperingar av ämbetsmän utsatte enskilda individer för maktmissbruk och sedan ljög och manipulerade för att skydda varandra. Kejne, Haijby, Unman och Selling – de enskilda historierna och de miljöer där de utspelades varierade, men förövaren var hela tiden en kollektiv statsapparat, offret en ensam och isolerad privatperson. På spel stod rättsväsendets trovärdighet, och ytterst det demokratiska systemets överlevnad.

Vilhelm Mobergs djupt rotade misstänksamhet mot auktoriteter ledde under beredskapsåren fram till ett bittert utanförskap, då samlingsregeringens neutralitetspolitik väckte hans avsky och förakt.³²³ Moberg vände sig då emot Socialdemokraterna, som blivit det statsbärande partiet (en utveckling som avspeglas i *Soldat med brutet gevär*). Inte minst därför allierade han sig i rättsaffärerna med den syndikalistiska tidningen *Arbetaren*.³²⁴ År 1947 skrev Moberg i ett brev till Eyvind Johnson om hur han ogillade hur de yngre författarna (»40-talisterna») socialiserade med makthavarna:

Det betänkligaste med de yngsta författarna tycker jag är deras förmåga – och uppenbara uppsåt – att hålla sig väl med de maktägande. Knappt har en ung man debuterat förrän han får supera med stats- och finansministrarna! Kan någon föreställa sig t. ex. Eyvind Johnson och Värnlund och andra

i det gänget i motsvarande situation för 20 år sedan? Eller kan någon tänka sig dåvarande statsministern [...] bjuda »Röda rummets« unge författare på supé år 1879? Sådant kan ju absolut inte hända verkligt radikala författare – det är på något sätt emot naturen.³²⁵

Det är intressant att se Moberg referera till Strindberg i sin historiska återblick – under rättsaffärerna skulle han flera gånger anknyta till Strindberg och hans verk, vilket förstärker intrycket av en ideologisk länk mellan detta brev och 50-talets kampanjer.³²⁶

Väl i Amerika jämför Moberg, som nämnts, det amerikanska samhället med det svenska, och beskriver entusiastiskt den frihet från myndigheter han upplever under sin resa. Sverige förknippas med skatter och byråkrati. »Om jag längtar hem någon gång«, skriver han, »så börjar jag tänka på trion Erlander–Sköld–Wigforss, symbolerna för vårt kära Blankett-Sverige. Då går det över på två minuter.«³²⁷ Som Carlstoft Bramell påpekar är ett bärande tema i Mobergs texter kring rättsaffärerna kontrasteringen mellan den lilla människan och »överheten« som förtrycker och passiviserar medborgarna.³²⁸ Utifrån det perspektivet är rättsaffärerna inte alls invecklade. Fokus hos Moberg låg på misstron och hatet mot en »överhet« som han genom rättsaffärerna förde en omfattande och mångfasetterad kampanj mot. Hans kampanj mot det svenska rättsväsendet och byråkratin under 1950-talet bör ses som ett uttryck för en aversion och misstänksamhet som han redan tidigare hade utvecklat, som växte sig starkare under 40-talets sista år och som *kanaliserades* av Kejne- och Haijbyaffärerna och dåtidens hets mot homosexuella.

Som Lennerhed framhåller var föreställningarna om »den homosexuelle« i Sverige ganska lik föreställningarna om »kommunisten«.³²⁹ Båda utgjorde en inre samhällsfiende, en infiltratör som representerade en främmande makt respektive ett snedvridet driftsliv. Båda var också ett hot mot demokratin. I den amerikanska debatten gjordes en än mer direkt koppling mellan homosexualitet och kommunism, och de grupper som kunde misstänkas för att vara »anstuckna« av någotdera misstänkliggjordes och förföljdes. Den homofoba sidan av Kejne- och Haijbyaffärerna kopplas därför av forskningen ofta till kalla kriget och McCarthyismen.³³⁰ Givetvis fanns det stora skillnader mellan de två kampanjerna. Inte minst skilde sig motparternas villkor – den amerikanska kampanjen leddes och sanktionerades av konservativa politiker som själ-

va hade stor makt, medan den svenska i huvudsak bedrevs av publicister och privatpersoner, många av dem på vänsterkanten, som förde sin kamp utifrån en mer utsatt position.³³¹ McCarthys och andras kampanjer i USA är ändå en oundviklig referenspunkt i sammanhanget. Utifrån ett vidare perspektiv är det inte svårt att se likheterna mellan de svenska rättsaffärerna och den misstänksamhet mot byråkrater som i den amerikanska samhällsdebatten delvis underblåste den kampanj som med ett sammanfattande begrepp ofta definieras som McCarthyism.³³² Det fanns en gemensam nämnare i synen på den växande administrativa statsmakten i båda länderna – i USA en relativt ny företeelse, främst förknippad med Roosevelts välfärdsinriktade politik under 1930-talet («The New Deal») och andra världskriget, i Sverige en utveckling med rötter som kan spåras ända tillbaka till Gustav Vasas tid och som i modern tid expanderade ytterligare med den socialdemokratiska välfärdspolitikerna.³³³

I sin bok om förföljelsen av homosexuella statsanställda i 50-talets USA framhåller David Johnson hur den uppjagade stämning som drev fram krav på utrensningar av både homosexuella och kommunister inom den offentliga förvaltningen, i själva verket bör ses som ett misstänkliggörande av byråkratin *i sig*.³³⁴ Byråkrater, ofta unga och högutbildade från storstäderna, betraktades som en hemlighetsfull och feminiserad elit, ett släkte som inte bara var av en annan sort än den »vanliga» amerikanen, utan också skilde sig från de förment mera folkliga och jordnära demokratiskt valda politikerna. Statsmakten i Washington kom att ses som något svagt och omanligt, rentav dekadent, i motsats till den virila maskulinitet som på nybyggartiden tämjte en hel kontinent.³³⁵

Det är egentligen irrelevant för diskussionen om rättsaffärerna att försöka fria eller fälla Moberg när det gäller anklagelserna om homofobi, eftersom homosexualiteten är en bisak i sammanhanget: han var främst intresserad av att anklaga makthavare för maktmissbruk och korruption. Han underströk att sakens kärna »icke är frågan om den eller den personen är av homosexuell läggning. Det gäller ingen klappjakt emot de homosexuella: den avvikelse i sin natur som de företer betraktar jag för min del som ett olycksöde. Ingen vettig person vill lägga stenar på dessa medmänniskors bördor.»³³⁶ Samtidigt som citatet i någon mån skyddar Moberg från anklagelsen om att ha varit en böghatare, röjer det en marginaliserande syn på (manliga) homosexuella, som i det närmaste betraktas som ömkliga offer för en onaturlig böjelse.³³⁷

I den våg av skräck för homosexuella som gick genom hela västvärlden under 1950-talets första år kom Sverige att skilja sig från andra länder genom att den svenska hetsjakten på homosexuella bedrevs från vänsterhåll, av radikaler och antifascister, utifrån föreställningen om homosexualitet som en överklassperversion, ett uttryck för en depraverad överhet.³³⁸ När de radikala krafterna bakom tidningen *Arbetaren* engagerade sig i saken blev kampen mot homosexualiteten ett led i kampen mot eliten. Redaktionen menade att de homosexuella var »oproportionerligt representerade« bland befattningshavare inom ordnings- och rättsväsendet och ansåg det rimligt att påstå att »Sverige [sic] styrs av Humlegårds-herrar« (Humlegården var ett känt tillhåll för homosexuellt prostituerade).³³⁹ Den sista formuleringen synliggör det djupare samband mellan de svenska rättsaffärerna och de amerikanska pogromerna mot kommunister och homosexuella som jag här har försökt påvisa: i båda fallen var fienden ett förment feminiserat och byråkratiserat ämbetsmannakollektiv, som uppfattades som ett hot mot samhället, moralen och demokratin. Därför bör rättsaffärerna och Mobergs engagemang i dem betraktas som en del av den svenska kallakrigskulturen.

Kvinnornas tragedi

Vid sidan om dels utvandrarserien, dels den dagsaktuella polemiken i de artiklar och skönlitterära alster som behandlar politiken och rättsaffärerna, finns det från denna period ett litterärt verk som ligger utanför det som ofta uppfattas som huvudspåren i Mobergs 50-tal. Det är dramat *Lea och Rakel*, en relativt sällan uppförd pjäs, i dag kanske mest känd för att ha utgjort inledningen på samarbetet mellan Ingmar Bergman och Max von Sydow (i rollen som Jakob) vid urpremiären på Malmö Stadsteater 1955. Pjäsen var ett av de litterära arbeten som Moberg påbörjade efter att han avslutat *Invandrarna* hösten 1952 och är baserad på Gamla Testamentets berättelse om hur Jakob (Isaks son) kommer till kadmoneernas land för att be om att få gifta sig med Labans dotter Rakel.³⁴⁰ I utbyte kräver Laban att han arbetar för honom i sju år. När åren är till ända luras Jakob på bröllopsnatten att i stället äkta Lea, Rakels äldre syster. För att även få gifta sig med Rakel avkrävs han på ytterligare sju år av arbete. En stor del av dramats nerv är relationen mellan de två systrarna i det polygama äktenskapet, där Rakel är

den av maken mest åtrådda men Lea den som blir gravid och levererar söner. Deras resignerade tillvaro kontrasteras mot maken och fadern, Jakob och Laban, som också träter och intrigerar men har större handlingsfrihet. Dramat kan läsas som en gestaltning av kvinnans fångenskap i en stram struktur av manligt ägande och reproduktiva krav. Redan i sin biografi från 1956 talar Sigvard Mårtensson om »en kvinnornas tragedi« i »ett strängt organiserat samhälle«. ³⁴¹ Dramats huvudpersoner är fångna i ett system där männen har möjlighet att förhandla sig fram till godtagbara villkor, men där kvinnorna är förutbestämda att vara förlorare. ³⁴² Ur ett kallakrigsperspektiv kan *Lea och Rakel* läsas som en kritik mot idealiseringen av äktenskapet och barnaltrandet. Mobergs samhällskritiska agenda med dramat antyds också i den fullständiga undertiteln »Ett kvinnodrama från den tid, då kvinnan var mannens egendom«. ³⁴³ I läsningen av utvandrarserien kommer jag att jämföra vissa aspekter av familjeskildringen i romanerna med de spänningar som skildras i dramat.

Sverige och Amerika: från ofria Östern till vilda Västern

Utvandrarserien är mer än bara berättelsen om en grupp människors emigration från Ljuder i Småland till Minnesota i Nordamerika; den gestaltar också en förflyttning mellan två samhällen. Resan från öst till väst är en resa mellan de dikotomier som kallakrigskulturens föreställningsvärld etablerade: från förtryck till frihet, från förnedring till självförverkligande och från armod till rikedom.

Redan på planeringsstadiet var Vilhelm Moberg klar över att en parallell mellan det myndighetsvälde han upplevde i sin samtid och förhållandena på 1800-talet skulle synliggöras i böckerna. ³⁴⁴ På hösten 1947, när han hade börjat planera sin roman, skrev Moberg i sina anteckningar om emigrationens anledningar:

En annan viktig emigrationsorsak:

Byråkratien i Sverige.

Den fiende som gör livet odrägligt för varje redlig arbetare och fosterlandsvän och som är en frätande mask på samhällets bestånd, det är byråkratien, ämbetsmännen: [---]

De är högfärdiga, de är översittare, de är småtyranner, var och en är herre över sin stackare, som han pinar och plågar. [---]

För dessa herrars skull vänder många förbittrade, goda män ryggen åt fäderneslandet.

Här kan parallellen [sic] med våra dagars byråkrativälde sättas in: Det blir alltför övervakare, alltför herrar, som ska hålla uppsyn och uppsikt, lat-hundar som inte vill göra något. Ska vi stanna här och dra födan i halsen på dessa latstockar? Nej, så djävulen anamma, det gör jag inte.³⁴⁵

I sina böcker gestaltar Moberg sin uppfattning om friheten i Amerika på 1800-talet och 1950-talet i motsättning till myndighetsförtryck och social ojämlikhet i Sverige under samma epoker. Prosten Brusander, kyrkvärden Per Persson, Kungen i Ålarum och Aron i Nybacken är alla representanter för den »polisstat« som Moberg upplevde i sin samtids Sverige. Detta allegoriska berättargrepp är en styrande kraft bakom konstruktionen av *Utvandrarna*, särskilt i utformningen av figuren Danjel och skildringen av hans konfrontation med de religiösa myndigheterna.³⁴⁶ Av utvandrarseriens huvudpersoner är han den kanske mest uppenbart ahistoriska. De frireligiösa grupper som utvandrade på grund av konventikelplakatet vid denna tid kom, som tidigare har anförts, genomgående från andra delar av Sverige, främst erikjansarna i Hälsingland och Västmanland. Deras ledare, predikanten Erik Jansson, var en auktoritär person med totalitära tendenser som till slut mördades av sina anhängare.³⁴⁷ Den koloni som grundades av Jansson, Bishop Hill i Illinois, präglades av fundamentalism och ofrihet. Att låta en huvudperson tillhöra denna repressiva rörelse hade rimligen tagit udden av den kritik mot den svenska byråkratins förtryckarmekanismer som Moberg ville formulera i *Utvandrarna*. I stället fann han åkianismen, en sekteristisk rörelse i Kronoberg på 1780-talet med influenser hämtade från pietismen och herrnhutismen. Ett centralt inslag i rörelsen var en till förakt angränsande respektlöshet mot kyrkliga auktoriteter.³⁴⁸ Moberg använder i romanen denna historiskt belagda rörelse för att kunna placera sin frireligiösa huvudperson i 1840-talets Småland – han låter helt enkelt Danjel Andreasson vara en nyfrälst släkting till Åke Svensson, åkianismens grundare. Berättelsen om den pånyttfödde åkianisten Danjel blir Mobergs sätt att föra in konflikten mellan samhällets förmynderi och individens strävan efter frihet i romanen.³⁴⁹ Det instrumentella i gestalten understryks av att Danjel, från att ha haft en framskjuten plats i *Utvandrarna*, försvinner ut i berättelsens periferi när emigrationen är avslutad. Trots att han bosätter sig i närheten av

Karl Oskar och Kristina flyter hans liv vidare i marginalen i de två sista romanerna – berättelsen har inte längre behov av honom.

Det retoriska i skildringen av Danjels konfrontation med myndigheterna förstärks av framställningen av maktens representanter som o-moraliska och hycklande. I den klassiska scen där prosten Brusander tillsammans med sitt följe klampar in under Danjels nattvard, tydliggörs maktens dubbelmoral i repliksskiftet mellan Ulrika från Västergöhl och kyrkvärden Per Persson:

- Hora? För dej, Per Persson? Ä jag en hora, så ä du en lika stor horbock!
- Va vräker du ur dej, kvenna?
- Hora för dej, kyrkvärd? Va sa du te mej förr i världen? När du kom hem te mej mä riksdalern i ena handen och kuken i den annra!
- Tig, vanvettia varelse! röt Per Persson av sina lungors hela kraft.
- Va sa du de gångerna? När du ville att jag skulle lägga mig på rygg en stunn åt dej? Då va du beskedli! Då tiggde du och ba och va vänslig! Då dög jag åt dej! Då dög horan! (*Utvandrarna*, s. 186 f.)

Salomon har visat hur det i den svenska föreställningsvärlden under 1950-talet fanns en bild av det totalitära Sovjetunionen som ett land styrt av hycklare, av cyniska autokrater som bakom kulisserna var försupna och sexuellt depraverade.³⁵⁰ Passagen ovan visar på samma sätt en maktapparat som inte bara är omänsklig och auktoritär; den är dessutom *dekadent*. Sverigebilden i *Utvandrarna* kan alltså på flera plan jämföras med den berättelse om livet i det totalitära Sovjetunionen och Östeuropa som spreds i Sverige under kalla kriget. I båda fallen rör det sig om odemokratiska och underutvecklade kontrollsamhällen där befolkningen och det fria ordet förtrycks av moraliskt korrupta, maktfullkomliga byråkrater.

Författaren skapar i *Utvandrarna* förnimmelsen av en ofri, fjättrande värld genom ett utvecklat bruk av klaustrofobiska och mörka miljöbeskrivningar – det som Mobergforskaren Philip Holmes beskriver som en »fängelse- och grindmetaforik».³⁵¹ Den frigörelseprocess som resan bort från Ljuder representerar symboliseras av de grindar som Robert öppnar när emigranterna med sina flyttlass rullar ner mot Karlshamn i kapitlet »Alla grindar öppnas på Amerika-vägen», en titel som i sin tur knyter an till titeln på romanens första del, »Grindar på Amerika-vägen».³⁵²

När emigranterna väl har etablerat sig i Minnesota är det Karl Oskar och Ulrika som får föra vidare kritiken mot kyrka, stat och monarki i Sverige, både i berättelsens 1800-tal och i samtiden.³⁵³ Ulrika anförtror Kristina sanningen om sin uppväxt: hur hon som föräldralös »såldes« som fosterbarn till lägstbjudande, storbonden »Kungen« i Ålarum (ett smeknamn som förstas inbjuder till tolkningar), som sedan våldtog henne. Efter varje våldtäkt fick hon pengar av honom, men när hennes fostermor upptäckte pengarna misstänktes hon för stöld och hamnade inför tingen.

Men de mäktiga fick ju göra vad de ville i det djävla nästet Sverige. Två av nämndemännen som satt och dömde henne på tingen skulle själva ha suttit på häkte för att de hade stulit förmyndarmedel från änkor och föräldralösa barn, om lagen hade gällt för alla lika. Och en nämndeman var skyldig henne fyra riksdaler för att han med henne fått begå det som kallades horeri och som inte straffades när det begicks av manfolk. Hon hade sagt detta till domaren, hon hade sagt sanningen som den var, varför domaren gav henne fjorton dagars extra fängelse på vatten och bröd för att hon missfirmat häradsrätten. Men inte fick hon sina fyra riksdaler ...

Ulrika var rättfram och sade rent ut vad som kom för hennes mun, inför vem det än var, även inför höga herrar. Hon kunde inte hjälpa det: Hon var så skapad. Men den rättframme gjorde sig bara olycklig därhemma.

Det kostade häkte att säga sanningen i Sverige.

Kristina, som hitintills hade trott att rättvisan rädde i hemlandet, skakades i sitt innersta av Ulrikas förtroenden [...]. (*Invandrarna*, s. 358.)

Passagen speglar Vilhelm Mobergs engagemang i rättsaffärerna, särskilt Lundquist- (även kallad Unmanaffären) och Haijbyaffärerna. Lundquistaffären gällde en rådman som i många år varit misstänkt för att ekonomiskt ha missbrukat sin ställning som förmyndare, men som ändå kunnat ha kvar sin position.³⁵⁴ I fallet Haijby hade Moberg själv begått ett lagbrott när han i februari 1952 »lånade« och fotograferade av hemligstämplade dokument. När han i Amerika sommaren 1952 skrev klart *Invandrarna* var det fortfarande oklart om brottet skulle resultera i böter eller fängelse. Moberg själv var omtumlad över att plötsligt befinna sig på de anklagades bänk – det ska ha varit tal om en utredning i frågan om huruvida han dessutom skulle ha begått missfirmelse mot justitiekanslern, alltså samma brott som han i romanen låter Ulrika dömas för.³⁵⁵

Med Ulrikas berättelse om Kungen i Ålarum sammanfattas Mobergs uppgivenhet inför den svenska rättvisan, hans föreställning om den svenska rättsapparaten som en korrupt och hycklande sammansvärjning där sanningssägare dömdes och förföljdes och där brottslingar vördades och respekterades, där, som han i ett särskilt upprört brev i februari 1952 uttrycker det, »en samling gangsters [...] sitter och sköter om rättvisan!»³⁵⁶ Genom att Ulrika får berätta sanningen om sin bakgrund för Kristina – den mest auktoritetstroga av romanseriens huvudpersoner – blir episoden också en berättelse om hur hon kommer till insikt och omvärderar sin syn på både Sverige och Ulrika. Detta motsvarar den effekt som Moberg ville åstadkomma hos den svenska opinionen med sina folkmöten och kampanjer, i sin ställning som ett slags »inofficiell justitieombudsman».³⁵⁷

I romanerna blir friheten i Minnesota en motbild till förtrycket i Sverige. Redan efter några månader i Ki-Chi-Saga vet Karl Oskar att han har funnit exakt det han sökte.

Hur stora olägenheter han än mötte här ute, så kände han sig mycket friare än i den hemort han hade lämnat. Här ville ingen bestämma över honom, inga herrar fordrade att han bockade sig för dem, ingen krävde att han ödmjuk och lydig skulle gå vägen fram, ingen lade sig uti hans angelägenheter, ingen rädde honom, ingen beskärmade sig över honom när han inte lydde. Han såg inte till någon överhet, ingen befallde honom, ingen visade honom tillrätta. Här såg han inte till en enda människa som han behövde krusa för. Han fick bäst han ville vara sin egen präst och sin egen befallningsman.

Därhemma i Sverige gick folk och nötte och gnodde sig mot varandra tills de fick elaka skavsår som aldrig läktes. De blev unkna i sinnena och fick frätande *rötsår* i själen; så gick de och jäste av surhet och avund, och de flesta var rädda och mesaktiga och bockade sig ängsligt för de stora herrarna som satt högt uppe och styrde och ställde åt dem som de behagade. (*Invandrarerna*, s. 346 f., min kurs.)

Den negativa beskrivningen av Sverige och svenskarna bör kanske läsas som ett uttryck för Karl Oskars kategoriska föreställningsvärld och inte tolkas som liktydigt med författarens eget synsätt. Men det är inte svårt att se hur användningen av ordet *rötsår* i texten anspelar på författarens engagemang i rättsröten. I ett långt brev till riksåklagaren Maths

Heuman, skrivet omkring sex veckor innan arbetet med *Invandrarna* avslutades, jämförde Moberg de svenska rättsaffärerna med den frihet han upplevde i Amerika:

Den amerikanska demokratien är icke blott 150 år äldre än den svenska – jag blir också för varje år alltmer övertygad om, att den är mycket högre utvecklad och ger medborgarna [den] mycket större friheten. I luften härute inandas jag verkligen frihetens friska och stimulerande syre, och det ger mig en inspiration och en arbetskraft, som det tunga och andligen döda svenska klimatet icke kan ge.³⁵⁸

Som Moberg skriver i sitt brev var demokratin en etablerad institution i USA på 1800-talet, till skillnad från det odemokratiska Sverige. Men även om till exempel valet av Abraham Lincoln till president beskrivs med stor entusiasm, ges ännu större utrymme åt det amerikanska skicket med lokal demokrati och lokala val även till mindre ämbeten. Så öppen och jämlik är den amerikanska demokratin att Karl Oskar själv 1860 väljs in i både församlingsstyret och i juryn i Center City. Den anspråkslösa och kompetenta sheriffen som informerar om att inbördeskriget har utbrutit har tillsatts av medborgarna själva och är deras jämlike, medan Karl Oskar minns hur en länsman i Sverige var en »högfärdig och stram person, en Överhetsman« (*Sista brevet till Sverige*, s. 15). Förhållandet mellan ämbetsmän och medborgare är helt olik det svenska. »Här var ämbetsmännen valda för att tjäna folket i stället för att hålla det under sin lydnad« (*Sista brevet till Sverige*, s. 6), förklarar Moberg med en formulering som direkt knyter an till resonemanget från »Att övervaka överheten«, artikeln från december 1950 som utgjorde startskottet för hans engagemang i Kejneaffären och också sammanvävde flera av de ideologiska trådar som senare skulle löpa genom utvandrarserien:

Svensken betraktar gärna statsämbetsmän såsom honom överordnade personer, medan amerikanen snarare behandlar dem som sina underordnade: de är ju anställda för att vara honom till tjänst. [...]

Den amerikanska medborgarattityden gentemot myndigheten har sina rötter i pionjärtiden, den härstammar från landets första bebyggelse. I vildmarken, där nybyggaren i huvudsak fick sköta sig själv, där ordningsmakten icke utan tvingande skäl blandade sig i hans angelägenheter,

där uppammades självhävande och individualism – i vildmarken utvecklades det starka frihetsbehov, som ingen kan frångå det amerikanska folket.³⁵⁹

Passagen går igen i inledningen till *Nybyggarna*, som inleds med en allmänt hållen, överskådlig bild av Minnesotas vildmarker på 1850-talet. Med högstämnd prosa målar Moberg upp en bild av ett nytt samhälle, byggt från grunden, där de »fick förlita sig helt på sig själva och fritt bruka sina krafter. De bröt gamla sedvänjors makt, utträttade sina angelägenheter på sitt eget sätt och lydde inte någon annan vilja än sin egen. Här överläts det åt dem själva att skaffa en styrelse: I vildmarken njöt de helt sin olydnads nya frihet.» (*Nybyggarna*, s. 9.) Just den legendariska pionjärtiden hade stor betydelse i kalla krigets retorik. Historikern Dominick J. Cavallo påpekar att amerikanernas egen självbild under kalla kriget, i motsats till vad Moberg antyder, var av en *försvagad* individualism, där manligheten fjättrades av hierarkiska storföretag, förortsliv och kärnfamiljideal.³⁶⁰ »The organization man«, den försvagade, auktoritetstrogn mannen som bytte sin frihet mot ekonomisk säkerhet var en vanlig stereotyp i litteratur och film – förevidt i till exempel Jack Lemmons hunsade kontorsrått i Billy Wilders filmklassiker *The Apartment* (*Ungkarlslyan*) från 1960, som klättrar i det gigantiska försäkringsbolaget genom att låna ut sin lägenhet till direktörernas kärleksmöten. Antitesen till denna stereotyp var westerngenrens morska, beslutsamma och äventyrliga manliga hjältar. Dragningskraften i denna mytologiserade maskulinitet syntes både på bokdiskarna, där det under 50-talet årligen såldes omkring trettiofem miljoner westernböcker, och i tv-rutan, där 1959 sju av de tio mest populära tv-serierna i USA tillhörde genren.

I sin studie av utvecklingen av det amerikanska civilförsvaret som en del av kallkrigskulturen beskriver Guy Oakes den medborgarettik (»civic ethic») som framhölls av amerikanska politiker som ett ideal under kalla kriget. För att civilbefolkningen skulle samla kraft och resa motstånd under ett kärnvapenkrig krävdes att man återtog den medborgaranda som funnits under pionjärtiden.³⁶¹ I ett tal av presidenten Harry S. Truman 1951 återopades (det romantiserade) nybyggarsamhället som ett moraliskt föredöme vid en framtida krissituation. Precis som familjerna i stockstugorna samarbetade och försvarade sig mot

attacker från indianer, skulle 50-talets småstads- och förortsinvånare hjälpas åt och hålla ihop för att överleva den sovjetiska kärnvapenattacken. Oakes skriver:

Truman's speech imaginatively reconstructed the early history of the American national experience in Homeric proportions as the epic of the pioneers who had won the West. [...] The moral strenghts of the pioneers were the virtues that contemporary Americans needed to defeat the Soviets. The Cold War would be won by Americans who recovered the ethic of their pioneer forebears.³⁶²

Under kalla kriget hölls det sägenomspunna »Vilda västern« upp som ett ideal för såväl maskuliniteten som för medborgarandan. Mobergs berättelse kan i sammanhanget läsas som ett bejakande av båda dessa aspekter – dels i bilden av Karl Oskar som vägrar finna sig i hemlandets hierarkier och kollektivism utan bygger sin egen tillvaro i vildmarken (maskuliniteten), dels i beskrivningen av nybyggarsamhället vid Ki-Chi-Saga som ett lokaldemokratiskt samhälle med engagerade medborgare som tar gemensamt ansvar och samarbetar (medborgarandan). En föreslagen titel till den sista romanen i serien var *Medborgarna*.³⁶³

Onekligen har vissa scener och episoder i utvandrarserien likheter med westerngenren, vilket skulle kunna förklara varför den legendariske westernregissören John Ford vid en tidpunkt sägs ha varit intresserad av att filmatisera romanerna.³⁶⁴ Även med den svenska regissören Jan Troell bakom kameran vann *Nybyggarna*, filmatiseringen av de två sista delarna, utmärkelsen The Western Heritage Award – och statyetten »The Bronze Wrangler« – ett pris som delas ut av National Cowboy & Western Heritage Museum i Oklahoma och som tidigare endast vunnits av amerikanska filmer.³⁶⁵

Oavsett hur man vill definiera utvandrarserien i förhållande till westerngenren, är det tydligt att Moberg genom att gestalta emigrationen från ett dekadent, auktoritärt och moraliskt korrupt östligt slavsamhälle till ett egalitärt och moraliskt rättfärdigt västligt pionjärsamhälle, inte bara levandegör kallakrigskulturens dikotomiserade föreställningsvärld, utan också knyter an till dess idealiserande och heroiserande av den amerikanska nybyggarepoken.

Utvandrarserien speglar dock inte bara på ytan författarens rättsliga

och realpolitiska engagemang i samtidens frågor. Också på ett djupare plan hanterar romanerna kallakrigskulturens spänningar. För att påvisa detta kommer jag att i tur och ordning fokusera på romanfigurerna Ulrika, Robert, Karl Oskar och Kristina. Hur kan kallakrigskulturen avläsas i hur författaren valt att presentera dem? Hur passar de och deras respektive utvecklingsvägar in i samtidskontexten?

Ulrika: evig hora, evig brud

Ulrikas öde är den mest explicita framgångssagan i berättelsen – från förnedrad och avskydd sockenhora till respekterad prästfru och på slutet burgen prästänka. Hon är också den figur som genomgår den största förändringen i sin relation till de övriga huvudpersonerna.

Ulrikas karaktärsdrag och personporträttering styrs i stor utsträckning av hennes identitet som prostituerad. I skildringen av hennes bakgrund och uppväxt är det vägen till prostitution, via fosterfaderns våldtäkter, som är i fokus. Läsaren får veta väldigt lite om den aspekt av hennes personlighet som *inte* är knuten till prostitutionen. Som tidigare antytts är skildringar av prostitution, både som explicit företeelse och som metafor, märkligt återkommande i Mobergs romaner, ofta som bärande element i intrigen. Att vara prostituerad (även i ordets metaforiska bemärkelse) skildras genomgående som den yttersta förnedringen i det moderna samhället.³⁶⁶ Valfrid Sterners förnedrande fjäsk efter radannonser i *A.P. Rosell, bankdirektör* är en form av prostitution, liksom Knut Torings arbete som redaktör för en lättviktig veckotidning. I *Sänkt sedebetyg* passerar Toring unga prostituerade i Stockholmsnatten, minns sina egna erfarenheter som kund och jämför (aningen självupptaget) sin egen förnedring med deras:

Att sälja sin kropp kan inte vara så förnedrande som att sälja sin själ, då själen räknas för mer än kroppen. Och världen är full av andens skökor, vars nesliga hantering åtnjuter allmän aktning. I jämförelse med dem är ni, som går här på gatan och säljer kroppens glädje för en ringa penning, bara små naiva och tafatta noviser i synden. (*Sänkt sedebetyg*, s. 77 f.)

Även i den likaledes självbiografiska *Soldat med brutet gevär* är den manlige huvudpersonen en sexköpare – i en solkig scen betalar Valter Sträng

en fattig fabriksarbeterska för samlag (dock utan att kunna genomföra akten). Trots detta intresse för prostitution är Ulrika i Västergöhl den enda av Mobergs romanfigurer som *är* prostituerad (när hon introduceras i *Utvandrarna* har hon visserligen upphört att livnära sig på prostitution, men är likväl behäftad med identiteten som »sockenhoran«). Med Ulrika tar horan klivet från att vara sinnebild för modernitetens dekadens till att vara huvudperson i berättelsens mitt. Hon har på så vis en unik position i Mobergs romanvärld.

Inom ramen för kallakrigsläsningen tolkar jag detta som en spegling av det intensiva och närgångna intresset för sex som utvecklades under denna tid.³⁶⁷ Det är märkligt att det så sällan har påtalats hur ytterligt sexualiserad skildringen av Ulrika är. Hennes kropp hamnar ständigt i berättarens – och därmed läsarens – blickfång. Medan Kristinas kroppsliga gestalt bara redovisas *en* gång – vi får inledningsvis veta att hon är en »reslig flicka«, som har »kraftiga höfter, men [är] smal om livet« (*Utvandrarna*, s. 25) – beskrivs ofta Ulrikas kropp och utseende, och dess påverkan på omgivningen, ingående när hon figurerar i handlingen:

Ulrikas ansikte hade bevarat ungdomens rena oskuldsdrag och visade knappast en skrynkla, den välskapade kroppen med de yppiga brösten som var henne given syntes ännu smidig och väl bibehållen. (*Utvandrarna*, s. 176.)

Hennes blottade, fylliga bröst sken fram i klänningslivets öppning. Karl Oskar måste titta bort – också lite förargad över att åsynen av de vita kvinnobrösten oroade honom. (*Utvandrarna*, s. 382.)

Alla ogifta manfolk här letade efter hustrur och Ulrika var nu en gång så skapad, att hon frestade och lockade manfolken; hon var grann och tedde sig ännu ung, yngre än hon var i ålder, hon hade ett friskt och blomstrande hull, och sedan hon kom till Amerika hade hon blommat upp i både själ och kropp. (*Invandrarna*, s. 508.)

Vid snart uppnådda femtio år tedde sig den forna Ulrika i Västergöhl alltjämt som en kvinna i blomstringens tid. Åren hade lämnat hennes klara, rena ansiktshy orörd och oanfrätt. På senare tid hade lemmarnas hull tilltagit och midjan vidgats i omfång, men förändringen var inte så stor att den misspydde henne. Hon rörde sig lika kvickt på foten som förr, och manfolken kastade fortfarande dröjande ögon efter henne. (*Sista brevet till Sverige*, s. 95.)

Ulrika både lockar och provocerar omgivningen med sin skönhet och sitt utagerande beteende. Både fysiskt och verbalt använder hon sexualiteten som ett verktyg för att hantera den manliga maktapparaten, som i den ovan citerade scen där hon hämnas på kyrkvärden Per Persson. Men också när hon under färden genom Amerika kallar Karl Oskar för »djävla lögnfetta« (*Invandrarna*, s. 138) använder hon ett sexualiserat språkbruk för att provocera och feminisera den patriarkala strukturen. Framme i Minnesota försvinner prostitutionens stigma och Ulrika blir en firad skönhet med många anbud om giftermål. Hon gifter sig med baptistpastorn Jackson och får tre barn i äktenskapet. Utifrån ett kalla-krigsperspektiv kan man säga att hon förkroppsligar ett sexuellt hot som äktenskapets *containment* till synes desarmerar. Fiendskapen med andra kvinnor försvinner, och från att vara skydd och hatad av Kristina går hon till att bli hennes förtrogna och bästa vän.

Men det hot mot ordningen och den patriarkala hierarkin som hon representerar, förändras aldrig. Hon beskrivs som fortsatt sexuellt omätlig och är i språk och attityd för alltid sockenhoran Gladan, som gärna tar chansen att förminska männen i sin omgivning. Hennes naturliga motpart i denna konflikt är Karl Oskar, som är romanens främsta representant för den hegemoniska maskuliniteten (jag återkommer till detta begrepp). Den oförlösta erotiska spänningen mellan dem är en av berättelsens drivkrafter, och tycks ha en tendens att bli särskilt kritisk i scener där Karl Oskars intima familjesfär står i fokus. När Kristina ska föda barn med Ulrika som barnmorska, konfronteras Karl Oskar av Ulrika på väg till förlossningen. Hon provocerar med att säga: » – Nock va du kåt på mej på skeppet. Dä kan du int' neka för.« Karl Oskar rodnar av skam: »En gång på skeppet hade han ju nyttjat Ulrika i drömmen.« (*Invandrarna*, s. 401.) På samma sätt trakasserar hon honom med insinuanta formuleringar efter att Kristina har fått besked om att hon och Karl Oskar aldrig mer kan ha samlag:

– Men du ä förvisad te stutabåset. Där ligger du å trår och trånar om nätterna. Du blir mer å mer oppkådad, offkås!

På ett sätt var mrs. Henry O. Jackson fortfarande Ulrika i Västergöhl, tänkte Karl Oskar: Hon kan häva ur sig vad som helst. Hon talade än ibland som sockenskökan gjorde – särskilt när hon yttrade sig till manfolk. (*Sista brevet till Sverige*, s. 147.)

Ordväxlingen följs av en längre skildring av Ulrikas funderingar, som väl sammanfattar hennes relation till män:

Det var märkvärdigt med Karl Oskar: Så gammal han än hunnit bli, så kunde hon lätt göra honom förlägen. Han var en mångfaldig barnafar, men fortfarande lika blyg som om han hade sin svendom i behåll. Här satt han nu så brydd och förlägen som en liten gosse som hade blött i byxorna och inte tordes tala om det. Men det var någonting näpet och rart med stora starka manfolk, som var så blyga och försagda som Karl Oskar. De liknade småpysar som behövde en kvinnas handräckning när de skulle knäppa upp gylfen. Och det var sådana pysar till karlar som fruntimren gärna hjälpte med det bestyret om de fick tillfälle. (s. 147 f.)

Perspektivet är nästan pedofilt i sitt infantiliserande av den manliga potensen. Läsaren får också veta att Karl Oskar känner obehag och irritation över Ulrikas beteende och »med lättnad« ser henne gå av hästskjutsen.

Hur kan då en gestalt som är så hotfull och provocerande ändå vara så älskvärd? Svaret ligger i hur författaren har gestaltat Ulrika som en i grund och botten ömkansvärd gestalt, en kvinna som slits mellan sitt fysiska begär och sin längtan efter oskuld och renhet. Detta speglar i sin tur 50-talets motstridiga relation till sexualiteten, ett samhälle som kunde läsa om sin egen onani, homosexualitet och promiskuitet i Kinseyrapporten och som samtidigt hyllade äktenskapet och familjen som norm.

Läsare och kritiker har sedan utgivningen älskat Ulrika – med sitt expressiva (»mustiga«) språk och sin rörande askungesaga är hon den kanske mest färgstarka figuren i romanserien; faktiskt en av de mest omhuldade huvudpersonerna i hela Mobergs romanproduktion. När Eidevall skriver att »Moberg bygger upp en bild av Ulrika som gör att rollen som prästfru, *eller varför inte kvinnlig predikant*, är ett troligt och trovärdigt slutmål« (min kurs.), visar han hur det reaktionära och misogynna draget hos Ulrikagestalten är så pass inflätat i skildringen av henne som en revoltör att även en litteraturforskare kan ha svårt att se det.³⁶⁸ Det paradoxala i Ulrikagestalten är hur hon framställs som politisk upprorsmakare och sanningsägare som provocerar och utmanar (den manliga) maktapparaten – *samtidigt* som hennes väg till upprättelse och förverkligande går genom en fullständig anpassning till den kvinnliga normen. I likhet med Karl Oskars präglas Ulrikas livsöde av framsteg och optimism, av resan från

armod och begränsningar till välstånd och upprättelse. Men till skillnad från honom sker inte självförverkligandet genom hårt arbete – genom *produktion* – utan genom en lyckosam anpassning till en ny omgivning – genom *transformation*. Karl Oskar/bonden *förstärks* och når sin fulla potential genom det nya, bördiga landet – Ulrika/horan *raderas* och upphör att existera, blir en annan person. I hennes sagolika resa från förnedring till upphöjelse är försörjning i äktenskapet den enda möjliga biljetten till materiell välfärd och social status. Ett första bevis på att hon har lyckats tvätta bort sitt stigma blir därmed när hela fyra av traktens ungarlar – Anders Månsson, Samuel Nöjd, handelsmannen Abbot och skomakaren Thomasen – friar till henne. Hennes upphöjda status blir ännu tydligare när hon dessutom kan kosta på sig att vraka samtliga dessa män till förmån för ett lyckligt äktenskap med baptistpastorn Jackson, en man som förenar hög social status med omtänksamhet och ödmjukhet. »Hon hade ju alltid sagt: Det lyckligaste som kunde hända en kvinna här i världen, det var att bli gift med ett manfolk som hon alltid kunde ty och trygga sig till.« (*Invandrarna*, s. 548.) Redan på nästa sida bejakar hon den manliga överordningen och meddelar att hennes hetaste längtan, nu när hon väl är gift, är att få en son som kan bli präst, eftersom en kvinnlig predikant, trots Eidevalls förtjusning i gestalten, är en omöjlighet i Ulrikas värld: »en kvinna dög ju inte till det: Hon var inte god och ren nog.« (s. 549.) Som tidigare har diskuterats blir hon djupt besviken när hennes första barn med Jackson blir en dotter.

På ett metaforiskt plan når Ulrikas längtan efter en revansch i snarare än *mot* patriarkatet sin slutstation när hon i sin ålderdom anonymt donerar en brudkrona till Ljuders församling, att bäras vid kyrkbröllop i socknen av brudar som Ulrika har stipulerat ska ha »sin mödom i behåll, offkås« (*Sista brevet till Sverige*, s. 291). Moberg skildrar hur hon för sin inre syn föreställer sig att det är hon själv som är oskulden, som gifter sig i Ljuders kyrka:

Ingen i kyrkan kan tycka annat än att det är en grann brud som i dag står där framme vid altaret. Hon blossar blygt röd i kinderna, och hon har friska, klara strålar i sina ögon. Under brudräkten stiger barmen hög och rund. Hon står högväxt och rak och stolt. Hon är nog nästan den grannaste flickan i socknen, och fagrare än hon varit någonsin syns hon i den vita dräkten. Vem passar bättre än hon till att inviga den nya brudkronan? Där ser församlingen en ungmö, en kyrkbrud, en oskyldig ung kvinna – det är Ulrika från Västergöhl som står brud i sin hemsockens kyrka på pingstdagen. [...]

Hon har genom alla år närt en het, hemlig trängtan efter ett annat liv än det som blev hennes, den har hon aldrig förmått dräpa.

Nu har drömbilden återuppstått för henne i en annan kvinnas skepnad. Hon har skaffat sig vederlag för det liv, som det inte blev henne själv förurnat att leva: Varje gång en ungmö står brud framför altaret i Ljuders kyrka med hennes krona på huvudet skall hon få gottgörelse. För varje ungmö som står kronbrud i hemsocknens tempel, det är hon själv. Andra kvinnor firar kyrkbröllop med brudkrona på sin hjässa blott en gång i livet, men hon skall göra det många gånger. Åter och åter skall hon klädas till kronbrud och skåda sig själv i drömmen hon dolt i sitt innersta. [---]

Ulrika i Västergöhl har slutligen fått sin upprättelse i Sverige. Hon skall bli den eviga kronbruden. (s. 294 f.)

Medan Ulrikas upprättelse i Sverige förblir en fantasi, är hennes upprättelse inför romanens läsare fullständig. Genom att till sist visa fram »drömmen hon dolt i sitt innersta« blir Ulrikas sanna jag blottat. På så vis kan själva romantexten sägas utgöra ett slags *containment* runt figuren. Med Ulrika förenas författarens auktoritetskritik med det familjeideal och den laddning kring sexualiteten som utvecklades i kallakrigskulturen. Syntesen blir en hybrid av provocerande upprorsmakare och pietetsfull prästfru, av evig hora och evig brud.

Robert: outsiders olycksöde, avvikarens gåta

Drömmaren, fantasimänniskan, mytomanen – i Vilhelm Mobergs romaner finns en återkommande gestalt, en mansperson med konstnärliga eller intellektuella talanger som har svårt att klara sig i en cynisk och materialistisk värld. Det har påpekats hur denna personlighetstyp bär drag av författaren själv.³⁶⁹ Vi ser den till exempel hos Knut Toring, den opraktiske och drömmande huvudpersonen i den delvis självbiografiska Toringtrilogin. Det har också påvisats hur denna sida kan ses som motbild till den kärvare, mer realistiska och »jordalagda« manliga huvudpersonen i Mobergs romaner; män som Ragnar Svedje, Valter Sträng, Adolf i Ulvaskog och, förstås, Karl Oskar.³⁷⁰

I utvandrarserien har ytterligare en dikotomi skapats: manlighet respektive omanlighet. Den äventyrlige och fantasifulle mannen saknar nu all virilitet. Där till exempel Toring både som tonåring och medelålders

förför bondflickor med till synes ohämmad potens, skildras Robert som i stort sett asexuell; när han dör vid tjugotvå års ålder är han ännu oskuld. Hans sista, desperata försök att mista svendomen slutar i förödmjukelse och äckel på en bordell. Bortsett från denna tragikomiska episod är den kortlivade vänskapen med Ulrikas dotter Elin den enda skildringen av Robert som intresserad av det motsatta könet. Även här kännetecknas Robert av oskuldsfullhet i sina fantasier ombord på fartyget *Charlotta*: »Jag tänkte nu inte röra Elin på det förbjudna viset. Jag ämnade inte göra hor med henne, om jag fick krypa till henne här på skeppet om natten. Jag skulle bara ligga och hålla om henne, med båda armarna skulle jag hålla om henne.« (*Utvandrarna*, s. 344.)

Utgångspunkten för min läsning av Robertfiguren är kallakrigskulturens norm för manlighet och stigmatisering av dem som avvek från den. Berättelsen om hans tragiska öde går att läsa som en gestaltning av en *avvikarproblematik*.³⁷¹

Historikern George L. Mosse har i sin inflytelserika studie *The image of man: the creation of modern masculinity* pekat på att den föreställning om »traditionell« manlighet som i mångt och mycket ännu på 2000-talet genomsyrar västvärlden – med egenskaper som virilitet, styrka, mod, heder, självdisciplin och så vidare – konstruerades som norm under slutet av 1700-talet, som en anpassning av aristokratins ridderliga ideal till industrialismens och borgerlighetens krav på återhållsamhet. I det mansideal som uppstod förenades den höviska traditionens krav på manlig kallblodighet, självkontroll och mod med den framväxande medelklassens tonvikt på dygdighet, rättvisa och jämställdhet (mellan män). Mosse menar att denna mansstereotyp har varit en viktig drivkraft i både rasism, antisemitism och homofobi, då den dominerande maskuliniteten bekräftar och stärker sig själv genom att definiera sig i relation till en motpart, en »outsider«. Därmed har detta mansideal funnits med som en beståndsdel i både imperialismen, nationalismen, kommunismen och fascismen.³⁷² Outsidern, eller »the countertype« som Mosse också kallar representanterna för den manlighet som ligger utanför normen, kännetecknas bland annat av *rotlöshet*. Zigenare och judar, grupper som i den europeiska historien, i likhet med vagabonden, ofta fört en kringflackande tillvaro, tillhör därmed denna kategori. Dessa grupper, tillsammans med förbrytare, mentalsjuka och sexuella avvikare, har åtminstone sedan medeltiden varit marginaliserade i samhället, men denna bortträngning systematiserades i samband med

den moderna manlighetens genombrott.³⁷³ Mosse diskuterar inte specifikt kalla kriget i sin studie, då hans tes snarare är att maskulinitetsnormen har varit förvånansvärt homogen över årtiondena och rentav seklerna. Som tidigare har diskuterats var kalla kriget emellertid en tid då problematiseringen av den manliga avvikaren skärptes och en begreppsmässig sammanflätning av kommunism och homosexualitet gjorde spionen/avvikaren/sexbrottslingen till ett gemensamt hot mot ordningen. Jag ser därför kalla kriget som en epok då gränsdragningen stärks mellan den normativa maskuliniteten och den outsiderposition som Mosse beskriver.

Robert bär på många av de egenskaper och det utanförskap som tillskrevs outsidersn: mytomani, opålitlighet, femininitet, rotlöshet, intellektualism, brist på arbetsvilja, sjuklighet och svaghet. Genom att ställa Robert mot Karl Oskar gestaltar Moberg sålunda kalla krigets polarisering mellan den handlingskraftige, fåordige, realistiske och virile äkta mannen/familjefadern – den normale – å ena sidan, och den drömmande, pratsamme, fantasifulle och impotente icke-mannen – den avvikande – å den andra. Ulrika från Västergöhl (självfallet en van bedömare av manlig sexualitet) placerar i en inre dialog på ett tidigt stadium de två bröderna Nilsson på varsin plats i den maskulina hierarkin:

[Kristinas] make är en ung, lemmastark karl, som nog kan göra rätt för sig med sin målstake. [---]

Men jag kan inte fördrå bror hans, den glopen, som går här och nosar och smyger kring min tös så snart jag vänder ryggen till. [---] Vad har den snorvalpen att komma med? Allt han äger ligger väl i hans lilla drängaknytte. Och det lilla han kan ha i byxorna behöver nog växa till sig. (*Utvandrarna*, s. 358.)

Moberg demoniserar inte Robert – han beskrivs aldrig som en hotfull person. I stället görs han till en ömkansvärd och tragiskt misslyckad individ, som trots sin intellektuella och verbala begåvning är dömd till undergång. Det är av stor betydelse att Robert på flera ställen i utvandrarserien jämförs och identifieras med indianerna.³⁷⁴ Moberg demoniserar inte heller dessa, utan hanterar dem snarare med otidsenlig empati och historisk saklighet.³⁷⁵ Men den underliggande premissen, att deras folkslag och kultur går mot en oundviklig katastrof, ifrågasätts aldrig av författaren, som lakoniskt konstaterar att »[f]olket som hade tid nog att vänta

en mansålder medan ett väghinder multnade ner såg mot sin undergång» (*Nybyggarna*, s. 8). Med liknande formuleringar förklarar den sympatiske prästen Törner att »den Allsmäktige bortsopar det ena släktet från jordens yta och uppsätter det andra» och förmanar nybyggarna att ändå »bemöta dessa hedningar som *era bröder*» (*Nybyggarna*, s. 113, min kurs.). Kopplingen mellan Robert och indianerna ligger inte enbart i normavvikandet – att indianerna (presumtivt) liksom han saknar egenskaper som arbetsamhet, disciplin och pålitlighet, och därmed existensberättigande i pionjärsamhället. På ett djupare plan delar Robert dessutom indianernas *ödesbundenhet*.

I en diskussion om Mobergs fatalism visar Eidevall hur människans hantering av dödens oundviklighet har stor betydelse i Mobergs romaner, delvis på grund av författarens egna upplevelser av döden under barn- och ungdomsåren. Tidigt i författarskapet etableras en motsättning mellan två sorters karaktärer: de som accepterar sitt öde och de som själva vill forma sina liv. Denna uppdelning gäller givetvis också Robert och Karl Oskar; den yngre brodern resignerar medan den äldre spjärnar emot och vägrar acceptera sin lott i livet.³⁷⁶

Denna motsättning utgör alltså ytterligare ett segment i det lager av dikotomier som strukturerar skildringen av syskonparet Karl Oskar och Robert. Till mannens egenskaper läggs tron på den egna förmågan och fria viljan (indeterminism), medan icke-mannens stigma utökas med resignation och fatalism. Därmed tydliggörs inte bara länken mellan Robert och indianerna utan också mellan Robert och de homosexuella. Som tidigare nämnts uttryckte Moberg offentligt en slags marginaliserande medkänsla gentemot homosexuella, vars »avvikelse mot naturen» sågs som ett »olycksöde». Samma mönster finns i utvandrarseriens gestaltning av Robert och indianerna. Moberg fördömer dem inte, skildrar dem inte som ondskefulla eller omoraliska. Han bara visar läsaren hur de är dömda till undergång.

Roberts koppling till 1950-talets problematisering av avvikaren synliggörs av hur han i bildspråket i *Nybyggarna* knyts till den diskurs om homosexualitet, sjukdom, modernitet och inre förfall som ryms i begreppet *rättsrötan*. Med förruttnelse menas ju främst en form av sönderfall som äger rum i organiska vävnader. Metaforen »rättsröta» frammanar bilden av en invärtes sjukdom i det juridiska systemet, i förlängningen i hela samhällskroppen. Samma synsätt tillämpades av många när det

handlade om homosexualitet: den sågs som en sjukdom, en farsot som riskerade att sprida sig om den inte stoppades. Mosse påpekar att fysisk sjukdom var en faktor som utmärkte outsiderpositionen, då det alltsedan 1700-talets slut funnits en utbredd uppfattning om ett samband mellan kropp och själ där hälsa var ett tecken på hög moral och vice versa (ett exempel är äldre tiders föreställning om att onani kunde orsaka sjukdomar).³⁷⁷ Cronqvist visar också vilken stor betydelse sjukdomsmetaforiken hade i Sverige under kalla krigets kamp mot kommunismen, den »röda smittan«.³⁷⁸ Kejne själv talade om homosexuella, med Lennerheds ord, genomgående »i samband med trask, smuts, stank, ruttenhet, kärr, undre värld, kräftskada eller sjukdom«.³⁷⁹ I sammanhanget kan det vara värt att citera Kejnes beskrivning av storstadens dekadens: »Stanna en het högsommardag framför ett kärrvatten och betrakta bubblorna, som sjuder upp från ett ständigt fräsande bottenslam. På samma sätt stiger från bottenskiktet i det moderna storstadssamhället sådana kväljande dunster, att ingen [...] kan undgå att känna stanken från den pyrande ruttenheten.«³⁸⁰

Med utgångspunkt i detta bildspråk är det intressant att se hur Moberg låter sina två avvikare, Robert och Arvid, gå vilse i en öken och falla offer för ett förgiftat vattenhål: »Det var ett litet sumphål med stillastående, tjockt och grumsigt och ogenomskinligt vatten. [...] [F]rån vattenhålet steg en sådan kväljande stank upp i hans näsborrar, att han ryggade. Det kändes som en lukt av någonting ruttet, som av as.« (*Nybyggarna*, s. 359.)

Efter Arvids plågsamma död vid vattenhålet hamnar den traumatiserade Robert så småningom i spökstaden Grand City, ett surrealistiskt mar-drömssamhälle där han är ett viljelöst offer för den falske vännen Fredrik Mattsson. Förutom avsnittet om utvandarnas korta tid i New York är kapitlet om Grand City den enda mer omfattande stadsskildringen i utvandrarserien, och påminner både om *A.P. Rosell, bankdirektör* och om *Sömnlös* i sin beskrivning av urbaniteten som präglad av materialism, cynism och falska broderskap.³⁸¹ Efter några år insjuknar Robert och återvänder till nybygget vid Ki-Chi-Saga, grundlurad på sin förmögenhet. När han kommer tillbaka till Karl Oskar och Kristina beskrivs han på följande vis:

När Karl Oskar såg broderns ansikte sist, var det rundhyllt och skäggfjuntigt och hade barnets mjukhet i behåll i kinderna. Nu hade det *infallna* käkhålor,

utstående kindben och en grov, fnasig och gulblek ansiktshy, som syntes liksom *maskfrätt*. Under ögonen var djupa, svartgråa *gropar* grävda. Det var ett förhärjat ynglingaansikte han såg. Och när Robert log mot honom öppnade sig de svarta *hålen* efter bortfallna tänder framme i munnen [---]. Det var hans utmärglade gestalt, hans gulbleka, osunda ansiktshy, hans röst som lät så underligt *ihålig*, hans stela rörelser – det var något av själva livet som fattades hos Robert. (*Nybyggarna*, s. 254, 256, min kurs.)

Sjukdomsbeskrivningen påminner som synes i stora stycken om en beskrivning av förruttelse: Robert har helt enkelt börjat ruttna.

Utöver westerngenren var 1950-talet också i Sverige en storhetstid för pusseldeckaren. Kärrholm har visat hur detta kan sättas i samband med kalla krigets spänningar och läsas som en spegling av dåtidens kulturklimat. I till exempel Maria Langs detektivromaner är avvikande sexualitet ofta den drivkraft som styr mördarens hand, kontrasterat mot huvudpersonerna Puck och Einars »sunda« heterosexuella relation.³⁸² Samma tankegång finns hos Cronqvist, som knyter an 50-talets spionaffärer till folkhemmets gemenskapskonstruktion, där avvikaren »fungerade som en motbild till det välkända, bekanta och familjära».³⁸³ På båda dessa områden var *den inre fienden* en central tankefigur, kommunism och homosexualitet »farsoter» som kunde drabba vem som helst och som därför inte kunde avgränsas med hjälp av ett yttre försvar eftersom fienden var »en av oss».³⁸⁴ Idén om en kamp mot en inre fiende var också en ledande tankefigur i Mobergs engagemang i rättsaffärerna. När Moberg fälldes för egenmäktigt förfarande för att ha lånat dokument om Haijby från JK, använde hans försvarare argumentet att Moberg velat skydda den svenska rättssäkerheten »mot angrepp inifrån».³⁸⁵ Som Kärrholm påpekar begagnade sig både Haijby och Moberg av deckargenrens stilgrepp i sin retorik i rättsaffärerna, Haijby i nyckelromanen *Patrik Kajson går igen*, Moberg i *Fallet Krukmakaregatan*, som fick den fantasieggande undertiteln *De försvunna polisapperens gåta*.³⁸⁶

Om kalla krigets föreställningsvärld var full av spioner, skurkar och andra inre fiender, är det desto svårare att hitta dem i utvandrarserien. Varken Ulrika eller Robert är antagonister. Även om de avviker från normaliteten, står de inte alls i ett fientligt förhållande till Karl Oskar och Kristina, de huvudpersoner som tydligast representerar denna normalitet (Ulrikas ovänskap med Kristina övergår efter emigrationen till stark vän-

skap). Hos läsarna väcker de snarare empati än äckel eller fruktan. Inte heller indianerna kan sägas fylla denna funktion i romanerna – när de i *Sista brevet till Sverige* attackerar nybyggarna skildras det som en förklarlig och tragisk reaktion på koloniseringen. Här kompliceras läsningen av utvandrarserien som kallakrigsberättelse. Var finns berättelsens skurk? Vem är den inre fienden?

Frågan kan besvaras på två plan. Först och främst skiljer sig utvandrarserien som kallakrigsberättelse från deckargenren och spionberättelserna genom att den tar sin utgångspunkt i ett *uppbrott* från gemenskapen, inte i upptäckten av en fiende inom den. Lästa som en samtidsspeglingsroman kan Mobergs romaner sägas handla om en exodus från folkhemmet. Samma folkhem som i andra sammanhang framställdes som en »hotad idyll« var för Moberg, som tidigare anförts, ett förljuget Idyllien, en förljugen och vidskeplig nationalstat.³⁸⁷ Följaktligen är de figurer som egentligen kan sägas vara utvandrarseriens »skurkar« alla auktoritetspersoner: främst den hycklande maktapparatur som figurerar i *Utvandrarna* men också, i någon mån, den intolerante och förmyndaraktige bonden Petrus Olausson i *Nybyggarna* – (mans)personer vars mest utmärkande och osympatiska drag är deras krav på att omgivningen ska anpassa sig till och inordna sig i ett socialt mönster där de själva är överordnade. Till skillnad från spionberättelsernas och pusseldeckarnas avvikare utgör Ulrika och Robert däremot *inte* ett hot mot en gemenskapskonstruktion, eftersom de på ett tidigt stadium lämnar den. Utifrån ett folkhemspektiv kan ju även Karl Oskar sägas vara en avvikare, en stursk bonde som »bockar för sista gången« när han hämtar sitt utflyttningsbetyg hos prosten Brusander.³⁸⁸ I själva verket kan många av romanernas huvudpersoner sägas vara något av folkhemmets »svarta får« eller »förlorade söner«, som slutgiltigt har lämnat Sverige och hädanefter kan nonchalera kollektivets sociala normer.³⁸⁹ Tankefiguren om en »inre fiende« på det samhälleliga planet är alltså inte tillämplig i diskussionen om utvandrarserien som en kallakrigsberättelse.

Men på ett individpsykologiskt plan kan man däremot skönja en kamp mot en fiende, som inte har formen av en person utan av en inre röst.³⁹⁰ Medan Robert skildras som svag och ömkansvärd finns i hans huvud en kraft som är påstridig och vital. Hans kroniska öronskada – med modern medicinsk terminologi skulle den kanske kunna beskrivas som en form av tinnitus – gör att Robert hör ljud som kom-

mer inifrån örat, först som »bruset från ett stort vatten«, en maning att segla över Atlanten och utvandra. Under överfarten till Amerika plågas han av smärtor och buller i örat, och hoppas att värken ska avta när han kommer fram, vilket inte sker. Suset i örat är en påminnelse om förtrycket hemma i Ljuder:

I sin öronsusning bar han med sig minnet av sin drängtjänst därhemma, natt och dag, år efter år. För detta minnes skull ville han inte ha någon drängtjänst mer, ingen husbonde mer. Han ville bli fri.

Han hade försökt bli god vän med ljudet i sitt vänstra öra, han föreställde sig att det var en röst där inne, som ville honom väl, som talade till honom och tröstade honom, när någonting hade gått illa och varnade honom, när det var fara på färde. (*Invandrarna*, s. 81.)

Ljudet i örat är på detta stadium inte en fiende till Robert, utan spelar en mer mångtydig roll. Örats sus blir vid framkomsten till Amerika en uppmaning till Robert att söka sig vidare på sin jakt efter frihet, och när han bryter upp för att gräva guld i Kalifornien är det kallelsen i det sjuka örat som driver honom. Men när han återvänder till Ki-Chi-Saga har förhållandet mellan honom och suset i örat förändrats. I stället för att vara en tröst eller en drivkraft till att söka friheten är det nu en förföljare och plågoande, en representant för hans plågade inre.³⁹¹ Moberg använder örat som ett litterärt grepp för den tragiska historien om Roberts och Arvids sökande efter guld, som genom dialogen mellan örat och Robert får en mardrömslik, ångestfylld prägel: »Han har rymt ur sin tjänst, han har flytt från sitt hemland, han har rymt från sina husbönder, men vart han än beger sig i världen, så har han en övervakare som han inte kan slippa, en förföljare som han inte kan bli kvitt, en husbonde som han inte kan rymma ifrån: Örat.« (*Nybyggarna*, s. 280.)

»Guld och vatten«, den avdelning i *Nybyggarna* där Roberts tragiska äventyr får sin avslutning, är ett tydligt avgränsat parti om drygt tvåhundra sidor. Den i tid och rum mycket kondenserade handlingen i berättelsens nu-plan – Roberts sju dagar vid Nelson Settlement skildras i detalj, från måndag till söndag – skiljer sig markant från det kronologiska fågelperspektiv som kännetecknar serien i övrigt.³⁹² Den har berättartekniskt också en särställning i utvandrarserien genom att Roberts historia berättas i efterhand och varvas med skildringen av hans hem-

komst till Karl Oskar och Kristina. Mobergs sätt att dela upp »Guld och vatten« i två berättelser, en om Roberts fyra år i Mellanvästern, en om hans sju dagar vid Ki-Chi-Saga hos Karl Oskar och Kristina, påminner på ett mycket intressant sätt om den *dualitet* hos pusseldeckaren som Todorov har beskrivit: en konstruktion där två tidsplan skiftas mot varandra, den ena historien om ett brott, den andra historien om undersökningen av brottet.³⁹³

Episoden med Roberts guldäventyr och återkomst kan alltså tolkas som en detektivhistoria, komplett med en avvikare (Robert) som bär på en mörk hemlighet, en upphittad klocka som skvallrar om ett mystiskt dödsfall (Arvid), falska sedelbuntar och två »normala« protagonister, det normativa paret som försöker nysta fram sanningen (Karl Oskar och Kristina). I centrum finns en gäckande och ondsint inre fiende (örat) och en gåta som måste lösas. Orden *gåtor* och *gåtlik* används ett flertal gånger om Robert i avsnittet, till exempel »Det gömdes gåtor i hans tal« (s. 341), »i dag hade han fällt gåtlika yttranden« (s. 353) och i Karl Oskars replik »— Du pratar bara i gåtor!« (s. 380). Genom att läsaren får lyssna till Roberts nattliga inre röst får gåtan en lösning i takt med att sanningen om Arvids död och Roberts moraliska skuld successivt avslöjas, liksom om den rikedom han tror sig äga.

I den scen där den rasande Karl Oskar konfronterar honom med de falska sedlarna och misshandlar honom ber de två bröderna varandra om förlåtelse. Berättelsen slutar sedan med att Robert självmant går ut i skogen för att dö. Först i dödsögonblicket tystnar örat: »Hans plågande ledsagare hade försvunnit. Förföljaren inne i hans huvud som i många år jagat honom över land och vatten hade slutligen övergivit hans huvud och lämnat honom i fred.« (*Nybyggarna*, s. 498.)

Berättelsen om Roberts tragedi får, precis som kalla krigets spion- och detektivberättelser, drag av tvagnings- och botgöringsritual. Genom att sanningen om Robert nystas upp kan läsaren lägga hans tragiska olycksöde bakom sig. Men till skillnad från i pusseldeckaren blir mysteriet aldrig förklarat för protagonisterna Karl Oskar och Kristina. Denna skillnad är avgörande: genom den fortsätter Roberts öde att kasta sin skugga över Ki-Chi-Saga. I *Sista brevet till Sverige* skildras i en inre monolog hur Karl Oskar fortfarande tänker tillbaka på Robert med sorg och ång-er, på »en bror, som för mig var en gåta« (s. 228).

Karl Oskar och Kristina: det oförverkligade huset

Utvandrarserien är från början inte bara Karl Oskars och Kristinas berättelse.³⁹⁴ *Utvandrarna* har drag av kollektiv skildring, där omkring ett dussin människooöden är i fokus och läsaren följer berättelsen genom ett tjugotal människors synfält. I *Invandrarna* smalnar perspektivet och större delen av handlingen drivs av Karl Oskar och Kristina. I *Nybyggarna* renodlas berättartrådarna ytterligare; Danjel och Jonas Petter, och i mindre grad även Ulrika, är nu helt och hållet bifigurer. I avdelningen »Guld och vatten« spelar Robert huvudrollen, men efter hans död är berättelsens huvudspår enbart förlagt till Ki-Chi-Saga. Det panoramiska berättandet från seriens början, där perspektivet förflyttades mellan huvudpersoner, bifigurer och kollektiv, har nu upphört helt. Det är Karl Oskars och Kristinas nybygge som utgör basen för romanens handling, och deras perspektiv dominerar berättelsen.³⁹⁵ Man kan säga att romanen berättartekniskt manifesterar den politiska och ideologiska betydelsen av förflyttningen från Småland till Minnesota; när den rör sig från berättelsen om en förtryckt grupp undersåtar till berättelsen om den autonoma medborgaren, blir också individen och kärnfamiljen, inte kollektivet, handlingens naturliga centrum.

Detta är intressant med tanke på att historisk forskning har visat hur nybyggarfasen i Amerikaemigrationen i hög grad var ett kollektivt projekt. När de första svenska familjerna slog sig ner vid Ki-Chi-Saga bodde de sexton personerna under den första sommaren i samma hus. Varje familj byggde så småningom sitt eget hus på den stora sjöns östra strand, på ett par hundra meters avstånd från varandra, som i en vanlig bondby.³⁹⁶ Det påminner om den sortens nybyggarliv som Danjel och Jonas Petter förespråkar i *Invandrarna*, där man umgås, drar nytta av varandra och i början brukar redskap och dragare gemensamt. Men Karl Oskar vill tvärtom bo och arbeta i avskildhet.

Just därför att det fanns så gott om rum för dem i markerna här, så skulle de inte flytta ihop och trängas med varandra och bygga sina hus knut vid knut som bönderna gjorde i Sverige. Här kunde de inte bo i byalag, i de amerikanska markerna fick de göra som det blev lägligast för dem. Hans mening var att de skulle skilja på sig. De andra gjorde ju som de tyckte, men han ämnade bosätta sig på ett avskilt ställe. (*Invandrarna*, s. 302.)

Jag bedömer detta som en nyckelscen för hela romanserien; här går skiljelinjen mellan grupp- och individperspektivet. Vänner Jonas Petter och släktingen Danjel (Kristinas morbror) ska hållas på avstånd. Den ekonomiskt utblottade Karl Oskar, med en höggravid hustru och tre små barn, vill helst ha någon mil till närmsta granne när han ska bygga hus i urskogen på en främmande kontinent, där han inte har några andra vänner och inte kan språket.

Scenen är tydligt inspirerad av de studier i erikjansarnas historia som Moberg gjorde. De levde till en början i en kommunistisk egendoms-gemenskap där man byggde och odlade jorden kollektivt, under ledning av Erik Jansson. I sina anteckningar om sektens första bosättning har Moberg skrivit »(Karl Oskar emot detta – Danjel och Jonas Petter för!) Här kan kommunismens aktuella problem behandlas.«³⁹⁷

Med sitt krav på individuell frihet avviker Karl Oskar från det hjälte-ideal som till exempel representeras av trälen Holme i den marxistiskt-anarkistiskt influerade *Trägudars land*, vars handlingar styrs av *både* egen-nytta och klassolidaritet.³⁹⁸ Medan Holme blir ledaren i trälarnas befrielsekamp vill Karl Oskar egentligen inte vara emigranternas ledare – »De kunde fara och bosätta sig vart i helvete de ville – vad brydde han sig om det?« (*Invandrarna*, s. 140.) Han vill bara vara ifred med sin familj, sitt arbete och sitt självförverkligande. Här formas den schablonartade mansroll som så starkt korresponderade med kalla krigets föreställnings-värld, som ställde individen mot organisationen, kärnfamiljen mot kollektivet, en mansroll som också – vilket Mobergs anteckning visar – har beröringspunkter med samtidens antikommunistiska strömningar.³⁹⁹

Skildringen av Karl Oskar och Kristina vid Ki-Chi-Saga innebär något helt nytt i Mobergs epik, nämligen berättelsen om ett långt och lyckligt äktenskap. En snabb genomgång av Mobergs romanvärld visar att äktenskapet här för det mesta är en komplicerad institution. Raskens och Idas i *Raskens* svärts av misstro och otrohet, Adolfs och Emmas i *Långt från landsvägen* av en katastrofal livslögn som leder till självmord. Märit bedrar sin Pável i *Mans kvinna* för att få leva i primitivistisk frihet med Håkan, Knut lämnar sin Aina i *Sömnlös* för att återvända till barndomens landsbygd. I *Din stund på jorden* har Albert för länge sedan tagit ut skilsmässa. Vi ser för övrigt också hur en av de gifta figurerna i *Utvandrarna* lever i ett miserabelt äktenskap – Jonas Petter emigrerar ju i huvudsak för att slippa ifrån sin Brita-Stafva.⁴⁰⁰

Faktum är att Karl Oskar och Kristina lever i det enda utförligt skildrade lyckliga äktenskapet i Mobergs romanvärld. En del av förklaringen kan vara den allmänna heroiseringen av de två gestalterna i jämförelse med många av Mobergs övriga huvudpersoner – de frestas inte till dryckenskap eller otrohet, drivs inte av irrationell svartsjuka, grälar och träter inte utan sakliga argument. Deras ömsint kärleksfulla äktenskap kan i detta sammanhang ses som det slutgiltiga tecknet på deras heroiska resning till en nivå värdig romanernas »episka« dimension. Utifrån samtidskontexten tolkar jag också denna äktenskapsskildring som en spegling av kalla krigets idealiserande av familjen och äktenskapet och de polariserade könsroller som denna »familism« drev fram. Min utgångspunkt är att Karl Oskar och Kristina är romanernas normgestalter, i kontrast till avvikarna, den drömmande och orealistiske Robert respektive den sexuellt omätliga och provocerande Ulrika.

Berättelsen om Karl Oskar och Kristina är en berättelse om ett lyckligt och trofast äktenskap som ingås i unga år, genererar ett stort antal graviditeter och bygger på en arbetsdelning med tydligt separerade könsroller. Vid Ki-Chi-Saga lever och arbetar paret på varsin sida om en skarp gränsdragning mellan manliga och kvinnliga sfärer, där mannens plats är ute i nybygget och den offentliga världen, där han fattar besluten, råkar ut för en och annan dramatisk händelse i vildmarken och förväntas prestera maximalt för att ge sin familj materiell välfärd. Kvinnans roll är att lyda och följa sin make och ta hand om hemmet och den växande barnaskaran i en isolerad, privat sfär. Så här beskriver Karl Oskar själv maktfördelningen:

Hon rädde enväldigt inom boningshusets fyra timrade väggar, medan han bestämde i fähus, loge, lada och skjul, på åkerfälten och i skogen. Och den ene lade sig aldrig i den andres styrelse. Så hade de haft makten fördelad sins emellan både i Sverige och i Amerika och samsades väl med det; han trivdes med det och det gjorde väl hon också? (*Nybyggarna*, s. 518.)

På natten möts de i sexuell förening, som skildras som sund och ömsesidigt njutningsfylld *eftersom* den äger rum inom äktenskapets hägn. Det starka erotiska bandet mellan Karl Oskar och Kristina betonas ofta, den sexuella lust som ger upphov till de många graviditeterna och så småningom leder till Kristinas förtida död. I en inre monolog beskrivs den gra-

vida Kristinas sexuella tankar med en frispråkighet som under det sena 1940-talet måste ha framstått som utmanande, men som samtidigt speglar tidsandans bejakande av sexuell utlevelse inom äktenskapet.⁴⁰¹

Kanske jag någon gång, utan att jag vetat vad jag har gjort, har visat honom hur gott det kan kännas för mig. Kanske har jag givit ljud ifrån mig, när det har varit som bäst. [...] Jag önskar att han kom till mig nu, så att vi kunde ha det gott ihop. Nu när vi inte behöver vara rädda för någonting. Då törs jag släppa till mig, och då blir allt bättre. Det är väl skamligt [...]. Men när en är en gift kvinna, så är det av Gud tillåtet, och när en har en make så här nära inpå sig ... (*Utvandrarna*, s. 340 f.)

Om samlivet är ett glädjeämne för Kristina, är hennes övriga liv färgat av vemod och ensamhet när familjen väl har slagit sig ner i Minnesotas urskog. Det är viktigt att poängtera att Moberg mycket medvetet valde att förflytta romanseriens tyngdpunkt från den expansiva berättelsen om upprottet från hembygden, resan genom vildmarken och Karl Oskars »erövring« av den jungfruliga jorden, till en mer inåtvänd och melankolisk händelsestråd som fokuserar på Kristinas depression och svårighet att acceptera sina livsvillkor. Denna nyorientering sker i slutet av *Invandrarna*, som avslutas med en scen där Kristina ligger vaken och längtar hem.⁴⁰² Som Eidevall har visat hade Moberg tidigare avsett att avsluta romanen med kapitlet »Jorden och plogen«, som detaljrikt och högtidligt skildrar hur Karl Oskar tillverkar en plog och börjar använda den i den nya jorden.⁴⁰³ Av detta kapitel har bara några rader bevarats – läsaren får aldrig bevittna ögonblicket då Karl Oskar förverkligar sin dröm. I stället väljer Moberg att fokusera på Kristinas nattliga grubblerier och bekymmer, och jag håller med Eidevall om att detta innebär »en förskjutning av författarens inställning till sitt ämne och till sina personer«.⁴⁰⁴

I *Nybyggarna* och *Sista brevet till Sverige* tecknar Moberg så en successivt allt mörkare bild av Kristinas tillvaro vid Ki-Chi-Saga. Trots de förbättrade materiella villkoren avtar aldrig hennes hemlängtan. Hon är olycklig, trött och brottas med att förlika sig med sitt öde. Mest av allt är Kristina *ensam*. Jag har ovan berört det historiskt orimliga i att Mobergs huvudpersoner bosätter sig i en så påtaglig isolering från de övriga i utvandrarsällskapet. Denna diskrepans förstärks i de två avslutande romanerna. Enligt

historiska källor utvecklades mycket snabbt ett nybyggarsamhälle kring Ki-Chi-Saga, med olika verkstadsföretag, järnhandel, möbelsnickeri, skomakeri, smedja och vagnmakeri – samtliga företag dessutom svenskägda. Urbaniseringen gick så fort fram att det, som nämnts i inledningen, år 1858 byggdes en bro tvärs över Ki-Chi-Saga för att sammanlänka de två byarna Chisago City och Center City.⁴⁰⁵ Moberg inkluderar endast mycket sparsamt de aspekter av den historiska verkligheten som skulle ha kunnat mildra hans kvinnliga huvudpersons upplevelse av social isolering. Hon tycks leva i en obebodd vildmark även långt efter att det i hennes nya hembygd utvecklats en urban infrastruktur.

Skildringen av Kristinas sorg som en mörk kärna i det sexuellt laddade äktenskapet har mycket gemensamt med den bild av 1950-talets familjer som historikern Elaine Tyler May ger i sin inflytelserika bok *Homeward bound*. Hon tecknar där kallakrigsfamiljens kulturhistoria utifrån en longitudinell enkätstudie av över trehundra amerikanska par i medelklassen från sent 1930-tal till mitten av 50-talet. Studien visar på en underström av utbrett missnöje i de familjer som borde ha kunnat njuta frukterna av »den amerikanska drömmen« under de materiellt sett goda efterkrigsåren. I de förorter som byggdes upp utanför storstäderna, så kallade »Levittowns«, upplevde många kvinnor hur tryggheten och bekvämligheten fick betalas med isolering, cementsladdade könsroller och ändlös tristess: »Women in Levittown often complained about feeling trapped and isolated, facing endless chores of housekeeping and tending to children.«⁴⁰⁶ May skildrar en 50-talsfamilj där priset för den materiella bekvämligheten var tristess och likgiltighet.

For the home contained not only sex, consumer goods, children, and intimacy, but enormous discontent, especially for women. For many, there was no place for this discontent to go, so it remained contained in the home. Women learned to adjust and adapt, working hard at their job of building successful families that would bring them a sense of accomplishment. They poured themselves into it and were unlikely to abandon it.⁴⁰⁷

Ur en liknande infallsvinkel har genushistorikern Yvonne Hirdman i uppsatsen »Konsten att vara kvinna. Stilleben Sverige 1950« utifrån en radioprogramserie från 1948–49 analyserat hur den svenska kvinnans villkor upplevdes under kalla krigets första år. En samstämmig bild av en-

samhet, trötthet och olust tonar fram ur materialet: »Där var instängdheten, de tröstlösa upprepningarna, det lågt värderade hushållsarbetet, ingen lön, ett krympande synfält, få kontakter, ett alltför stort beroende av barnen och mannen.«⁴⁰⁸

Det finns inget utvecklat jämställdhetsresonemang i utvandrarserien. Även där har skildringen av Kristinas sorg en gemensam nämnare med det material som Hirdman studerar – i radioprogrammen från 1950 saknas en problematisering av kvinnors underordnade ställning, då de är producerade i en tid då feministiska strategier och tankestrukturer hade kommit i skymundan, »feministiska medvetenhetsbilder slagits sönder«.⁴⁰⁹ På samma sätt menar Clark att det amerikanska kallakrigsklimatet och den reaktionära tidsandans splittrande effekter tvingade den feministiska rörelsen att uppfinna sig själv på nytt på 1970-talet.⁴¹⁰ Det analoga förhållandet mellan Mobergs skildring av en olycklig, trött och ensam nybyggarhustru 1850 å ena sidan och de vittnesbörder som May och Hirdman ger om en likaledes deprimerande tillvaro för 1950-talets hemmafruar i Sverige och USA å den andra, ligger alltså på ett djupare plan: i sorgens ogripbara, diffusa karaktär. Eftersom kvinnans begränsade rörelsefrihet och livsmöjligheter inte ansågs vara ett problem, förvandlades det yttre förtrycket till ett inre, personligt dilemma, en »kvinnlig neuros«.⁴¹¹

Emigrationen är, precis som den oartikulerade ojämställdheten, permanent, en grundläggande premiss som *inte går att diskutera*. Den är inte förhandlingsbar eftersom det inte finns något att förhandla om. Den förvisas till en plats inne i kvinnans huvud, ett ämne för nattligt grubbel. När Moberg presenterar Kristinas sorg i det ovannämnda avsnittet i slutet på *Invandrarna*, närmar han sig den som något svårförklarligt, nästan mystiskt:

Vad fattades det henne? Hon frågade sig det själv, och Karl Oskar hade också frågat henne. När han frågat hade hon svarat: Det fattades henne ingenting. Och hade hon ljugit när hon svarat så? Hade hon inte talat sanning? Hon åtnöjde sig med sin lott här, hon klagade inte över någonting: Hon hade make och barn hos sig, de var alla friska, de hade livets nödort, allt det för människor outhärliga, de hade vad de behövde för att deras liv skulle fortgå. Och vid mödor och olägenheter tryggade de sig till de goda löften som framtiden gav dem i det nya landet.

Ingenting fattades Kristina. Ändock saknade hon någonting. Det var så obegripligt när hon tänkte efter. (*Invandrarna*, s. 556 f.)

Det är symptomatiskt att Kristina i kapitlets slutscen inte frivilligt berättar om sitt dilemma för Karl Oskar – det är genom att i smyg lyssna på hennes aftonbön som han får reda på hur desperat hon längtar hem, att hon saknar »[f]örmågan att finna sig i det oåterkalleliga« (s. 558).

I den tredje och sista delen av *Nybyggarna*, »Välsignad kvinna«, påbörjas så den skildring av Kristinas försämrade hälsotillstånd med upprepade missfall, det förlopp som i *Sista brevet till Sverige* slutar med hennes död. »Drottningen i köket«, det kapitel som inleder avdelningen, lånar sin titel från den avancerade nya järnspis, »Queen of the Prairie«, som Karl Oskar köper som julgåva till Kristina. Men kapitlet, som hade kunnat bli en lovsång till den nya världens bekvämligheter, utmynnar i stället i en beskrivning av den trettioettåriga Kristinas totala utmattning:

Men varje dag kämpade hon mot sin trötthet. Varje dag kom det någon stund då hon frestades att ge efter för den och plötsligt släppa vad hon hade för händer – då hon mitt i en syssla ville lägga sig ner och ligga stilla på rygg och inte göra annat än just detta: Bara ligga stilla på rygg! Vad vilan frestade henne, hon ville smaka den härliga vilan: Hon nödgade och tvingade sig till att fortsätta! Det var tvunget att hon gjorde detta: Arbetet var hennes, det ålåg henne och ingen annan. Det fanns ingen i världen som förrättade det åt henne. Om hon inte gjorde det så blev det gjort. Det gavs ingen flykt undan, ingen nåd. (*Nybyggarna*, s. 518 f.)⁴¹²

Karl Oskars fysiska krafter verkar i jämförelse tämligen välbehållna trots att hans arbetsuppgifter innefattar uppbrytandet och uppodlandet av hundra-trettio tunnland vildmark, en yta motsvarande drygt nittio fotbollsplaner. Det är också intressant att emigrationens permanenta karaktär, återvändringens omöjlighet, så ofta påtalas av Kristina, medan Karl Oskar senare i livet faktiskt leker med tanken att återvända till Sverige.⁴¹³

Även i fråga om något så till synes neutralt som ekonomisk rikedom in-tar de två makarna diametralt olika ståndpunkter: När Roberts sedlar från guldfälten visar sig vara falska, är det Kristina som blir besviken över att inte ha råd med ökad materiell bekvämlighet och en anställd piga som »hjälper emot sin stora trötthets plåga« – Karl Oskar känner sig tvärtom bekräftad, som om »rättvisa idag hade skipats« (*Nybyggarna*, s. 479). Det är logiskt att Kristina är i större behov av att rent slumpmässigt få till skänks en stor förmögenhet, medan Karl Oskar hellre arbetar ihop sina pengar själv, efter-

som beroendet av slumpen, av *ödet*, är den stora skiljelinjen mellan de två makarna. Mönstret är tydligt: hon styrs av omständigheterna – han kontrollerar själv sitt liv; hon är dödstrött och plågas av sorg och ensamhet – han orkar och är nöjd; hon kan aldrig återvända – det kan han.

Här etableras också det ofta påtalade bandet mellan Kristina och Robert. I en nyckelscen under sitt korta besök vid Ki-Chi-Saga innan sin död berättar han för Kristina om hur han till slut har förlikat sig med sitt öde (*Nybyggarna*, s. 424–427). Samtalet får stor betydelse för hur Kristina utvecklas som person, mot en mer resignerad och accepterande roll, och på så vis vävs hennes öde samman med Roberts.⁴⁴ Hennes öde för enar henne också med de olyckliga systrar som Moberg skildrar i dramat *Lea och Rakel*, den pjäs som Moberg påbörjade efter att han avslutat *Invandrarna* 1952. Det finns tydliga kopplingar mellan pjäsen och skildringen av Kristina i utvandrarserien (till exempel skulle slutscenen i *Lea och Rakel*, där Rakel dör i barnsäng med Jakob vid sin sida, kunna läsas som en parallellscen till Kristinas död i *Sista brevet till Sverige*). Dramats titelfigurer är fångna i ett system där männen har möjlighet att förhandla sig fram till godtagbara villkor, men där kvinnorna är förutbestämda att vara förlorare, beroende av att bli älskade och befruktade.⁴⁵ Dialogavsnitt som det följande visar hur systrarnas bittra livsöden förklaras med faderns och makens överordning:

RAKEL

[---] Varför ska vi systrar göra varandra så illa?

LEA

Därför att vi är bortgivna åt samma man.

RAKEL

bittert.

Och det är vår far som gjort oss detta!

LEA

Då bör det vara nog att vi är bittra emot honom!

RAKEL

Men vad hjälper det oss, så länge vi kämpar om överhanden? Inte vinner du Jakobs kärlek, inte blir jag fruktsam.

LEA

Nej, ingenting kan hjälpa oss! Vår lott är oss en gång för alla given! (*Lea och Rakel*, s. 157 f.)

Ur ett kallakrigsperspektiv kan *Lea och Rakel* läsas som en kritik mot idealiseringen av äktenskapet och barnalstrandet. Kristinas liv utspelas under en tid som ligger närmre 1950-talet än den bibliska, men den replik som avslutar det ovan citerade replikskiftet gäller i lika hög grad hennes – och Roberts, och indianernas – dilemma: *hennes lott är henne en gång för alla given*. Precis som för Lea och Rakel styrs hon av det oblidkeliga »ödet« medan maken/fadern är fri att själv skapa sin framtid: Karl Oskars möjligheter finns, liksom Jakobs, i arbetet: efter sju år av drängtjänst kan han ta över sin faders gård och gifta sig med Kristina.⁴¹⁶

Den ymniga användningen av ordet »lott« är intressant i sammanhanget. Ordets ursprungsbetydelse är ett föremål som används när man ska låta slumpen avgöra, en betydelse som sedermera kom att användas om något som genom lottning ska skiftas, särskilt jord eller åkermark.⁴¹⁷ Substantivets fjärde betydelseområde i ordboken är det som används av Moberg ovan, det vill säga för att beteckna »en människas allmänna levnadsvillkor [...] öde, skickelse«.⁴¹⁸ När Karl Oskar inte nöjer sig med den steniga jordplätt han ärvt i Korpamoen utan söker sig nya marker i Minnesota, sammanfaller alltså begreppen »jordlott« och »livslott«. Men i Kristinas fall är lotten ingenting man kan gå ut i vildmarken och välja ut, utan något man tvingas acceptera och förlika sig med.

Hennes mål blir därmed »Att försona sig med sitt öde«, vilket också är titeln på det avslutande kapitlet i *Nybyggarna*. Här påminner resonemanget än en gång om den 1950-talslitteratur som beskrivs av Hirdman, skriven i »en icke-feministisk tid, när man förklarat könskriget avblåst, när man accepterat den kvinnliga platsen«.⁴¹⁹ Ur ett genusperspektiv blir Kristinas val, med sitt underkastelseideal, en nästan masochistisk uppoffringshandling. Men i romanvärlden är det en seger: »Att försona sig med utvandrarens lott, sin levnads öde, därom hade Kristinas kamp stått. Och när hon till slut blivit förlikt med det som var henne förelagt, hade hon inte givit upp. Hon hade inte förlorat: Att underkasta sig var för henne att övervinna.« (*Nybyggarna*, s. 624.)

Kristinas olycka beror på emigrationen, eller på ödet, eller på lotten, liksom 1950-talshustruns deprimerande tillvaro kunde förklaras som en rent privat, mental angelägenhet. Vilhelm Moberg hade kanske inte för avsikt att forma sina romaner om utvandringen till ett inlägg i den samtida familjedebatten, men hans val att lägga så starkt fokus på sin kvinnliga huvudpersons vantrivsel – som skärps och kulminerar i *Sista brevet*

till Sverige – kan i efterhand, precis som *Lea och Rakel*, läsas som en problematisering av kallakrigskulturens familjeideal.

Så slutligen Karl Oskar, som i utvandrarseriens slut är berättelsens enda huvudperson. Som implicerats men inte fullt ut redovisats i resonemangen ovan, menar jag att hans figur intar positionen som en normativ maskulinitet i förhållande till de övriga – familjefadern som provoceras av Ulrikas utmanande sexualitet, den rationelle storebrodern som står främmande för Roberts avvikarbeteende. Det har nu blivit dags att närmare granska denna maskulinitet, dess funktion i den samtida kontexten och dess utveckling genom romanserien.

Inom den genusvetenskapliga diskursen används begreppet *hegemonisk maskulinitet* för att definiera den manlighet som innehar den privilegierade positionen i en könsrollsstruktur. Begreppet är ett sätt att synliggöra förekomsten av flera olika sätt att vara eller bli uppfattad som man, utifrån hierarkier som bland annat konstrueras av klass, genus och etnicitet, men som genomgående förutsätter en form av manlighet som är överordnad de andra.⁴²⁰ Begreppet skulle möjligen kunna ses som en mer strukturerad och nyanserad version av det resonemang om »insider«- och »outsider«-maskulinitet som George Mosse mer essäistiskt skisserar i den tidigare diskuterade *The image of man*.

I sin studie belyser Ola Holmgren, genom Hegel, en ambivalens mellan över- och underordnad mansroll i Mobergs författarskap, mellan »herre och knekt, husbonde och dräng«.⁴²¹ Jag delar i princip hans uppfattning att de två manliga huvudpersonerna i utvandrarserien innebär en renodling av den över- och underordnade manligheten i hans författarskap: »den ene den självägande bonden som vet vad han vill och skaffar sig vad han vill ha, den andre den bortsprungne drängen som drömmer om frihet och misslyckas med livet.«⁴²² Holmgren konstaterar vidare att Karl Oskar, till skillnad från de andra manliga huvudpersonerna i Mobergs romanvärld, *saknar* ett jagideal⁴²³:

Han behöver inget, eftersom han själv är att betrakta som ett sådant. Medvetet eller omedvetet kommer han att fungera som ett jagideal för läsaren. I varje fall har författaren medvetet sett till att vi inte identifierar oss med Karl Oskar på en imitativ likhetsnivå. Karl Oskar är varken en tragisk motståndsmän som Ragnar Svedje eller en komisk klasskämpe som Valter Sträng. Han är en vardagshjälte som manar till efterföljd inte genom likhet

och imitation, utan genom allt det som tvärtom gör honom ojämförbar och omöjlig att imitera.⁴²⁴

De flesta manliga hjältarna i Vilhelm Mobergs romaner före utvandrarserien representerar på ett eller annat sätt en hegemonisk och överordnad maskulinitet – samtidigt som de alla bär på avvikande och problematiska drag. Rasken har visserligen en fysisk virilitet, men är samtidigt slarvig och okontrollerad, liksom även Håkan Ingelsson i *Mans kvinna*. Adolf i Ulvaskog är individualist men samtidigt trängsynt och mot slutet närapå psykiskt störd. Både Ragnar Svedje i *Rid i natt!* och Valter Sträng i *Soldat med brutet gevär* har det rättspatos och den principfasthet som Mosse beskriver, men är samtidigt rättshaveristiskt självdestruktiva i sin ensamma kamp mot ett förljuget samhälle. Först när Karl Oskar stiger fram i Mobergs författarskap får den hegemoniska maskuliniteten sin fulländade representant. Hans egenskaper är på sätt och vis summan av de »positiva« dragen hos de manliga huvudpersoner som i övrigt befolkar Mobergs romanvärld, utan att han har någon enda av deras svagheter. Han är sålunda viril, modig och fysiskt stark, självdisciplinerad och individualistisk, försedd med starkt rättspatos och begrepp om heder, rättvisa och frihet. Mobergs anteckningar inför *Utvandrarna* visar att många uppslag som skulle ha gjort Karl Oskar mindre heroisk ströks i den färdiga versionen, exempelvis en scen där han super sig full efter att ha auktionerat bort lösöret inför avresan.⁴²⁵ Ynklighet och dryckenskap hittar vi i stället hos den tragiska utvandrarern Anders Månsson, som saknar den maskulinitet som behövs för att klara umbärandena i vildmarken. När Ulrika ratar hans frieri är det inte hans fattigdom eller alkoholism som står i vägen, utan hans *omanlighet*: »[B]ara hon tog honom i handen, så kände hon att han inte riktigt var som karlar skulle vara. Någonting fattades, om det nu var i huvudskallen, i ryggbastet eller emellan benen på honom. Någonting som en karl skulle ha.« (*Invandrarna*, s. 470.)

När Karl Oskar kliver i land i Minnesota och ger sig in i urskogen fullföljer han den färd som många av hans litterära bröder påbörjar: resan in i det vilda. Som beskrevs i kapitel 2 är skogsgångaren något av en urgestalt i Mobergs berättelser, och ensamheten i skogen är den situation som nästan alla hans (manliga) huvudpersoner någon gång hamnar i.⁴²⁶ Som synes finns det något romantiskt eller åtminstone överoptimistiskt i de handlingar som ligger bakom detta återkommande motiv: mannen

som går ut i skogen, frikopplad från samhället, skapande sin egen identitet, antagande ett nytt namn. Men när Karl Oskar Nilsson går ut i Minnesotas urskogar, lämnar kollektivet bakom sig och grundlägger sitt nybygge, skildras det inte som en naiv flyktfantasi, utan som en logiskt rimlig och genomtänkt strategi. Karl Oskar är inte bara fysiskt stark och envis, inte bara individualistisk och viril, disciplinerad och principfast. Han är framför allt *realist*.

Litteraturforskaren Suzanne Clark har visat hur realismen som överideologi under kalla kriget bidrog till föreställningen om den amerikanska sidan av konflikten som i avsaknad av ideologi. Det var »de andra« som ägnade sig åt ideologi och retorik, medan man själv förde en »discourse of realism«. ⁴²⁷ Tydligast manifesterades detta i diplomaten George Kennans idé om så kallad *containment*, att dämma upp snarare än konfrontera hotet från Sovjetunionen, till exempel genom Trumandoktrinen och Marshallplanen. Strategin sågs som ett svar på den idealism som präglade mellankrigstidens extremistiska rörelser. ⁴²⁸ Clark skriver: »The realism of the military West rested upon the gendered mythology of an American West at the site of the hero, the warrior, he who is necessarily silent about his mastery.« ⁴²⁹ Hon menar att en vit »hypermaskulinitet«, upphöjd över all diskussion om genus eller identitet, etablerades som en neutral, överlägsen och förnuftig position. ⁴³⁰ Det är detta pragmatiska drag hos Karl Oskar som gör att han lyckas där Mobergs andra manliga huvudpersoner misslyckas. Hans beslut om att emigrera grundas på en realistisk förhoppning om att kunna förbättra sina materiella villkor, och ett genomtänkt resonemang: »Han var inte trög, när det gällde att fatta beslut. Men nu stod han inför sin levnads största beslut, och det krävde mer än en dag. Det måste fattas med sunt förnuft och moget betänkande, som det stod i köpebrev och andra viktiga papper här i världen.« (*Utvandrarna*, s. 146.) Sambandet mellan Holmgrens beskrivning av Karl Oskar och Clarks resonemang är bilden av en överordnad manlig identitet, till synes frikopplad från en samhällsideologisk kontext, en pragmatisk och autonom maskulinitet som är sitt eget ideal och som därmed inte behöver söka bekräftelse i något annat. Det är med legitimiteten hos den hegemoniska maskuliniteten som han kan kliva fram i den amerikanska urskogen och muta in hundrattio tunnland genom att skriva några ord i den största ek han kan se: »K. O. Nilsson. *Swensk*.«

Tidigare har jag summariskt berört den stora betydelse som den myto-

logiserade Vilda västern – det som Clark kallade en »the gendered mythology of an American West« – spelade i kallakrigskulturen. En närmare genomgång av några av de studier som tar upp ämnet visar på vad som åtminstone vid första ögonkastet tycks vara en motsättning i teoribildningarna. Westerngenren är å ena sidan en gestaltning av en idealiserad maskulinitet, frigjord från 1950-talets hierarkiska och auktoritära organisationer; den hårdhudade ensamvargen som en motbild till samtidens förment »tämjda« (den amerikanska litteraturen använder det svåröversättliga ordet »domesticized«) och familjeorienterade man.⁴³¹ Savran har till exempel påvisat hur både den åldrade Willy Loman och hans son Biff i Arthur Millers *En handelsresandes död* drömmer om ett liv i (den romaniserade) vildmarken, fjärran från det inrutade förortslivet och konsumtionssamhället.⁴³² Andra studier, som tidigare har nämnts, lyfter å andra sidan fram hur pionjärepokens stockstugor och isolerade nybyggarsamhällen under kalla kriget symboliserade den amerikanska idyllen, tryggheten och en medborgarmoral som sågs som nödvändig att återkalla i nuet för att möta hotet från öst.⁴³³

Cowboyen och stockstugans familjefar, Vilda västern och pionjärsamhället – de två stereotyperna drar åt olika håll, den ena åt en autonom, våldsam manlighet som en motbild till det trygga och husliga, den andra åt just den trygghet och huslighet som man ansåg symboliserade kärnvärdet i den amerikanska folksjälens. Som sagt är detta inte nödvändigtvis en motsättning; 1800-talets vidsträckta vildmarker var, åtminstone i fantasin, stora nog att rymma båda aspekterna. Min utgångspunkt i läsningen av Karl Oskar-gestalten är emellertid att han befinner sig i en omöjlig situation: han är i skarven mellan dessa båda ideal. Han är både cowboyen och medborgaren, patriarken och ensamvargen. Han kan med kontrollerad aggressivitet attackera och dödshota Roberts plågoande till husbonde, Aron i Nybacken, med hänvisning till ett ålderdomligt rätts- och hedersbegrepp: »För Karl Oskar var broderns blodiga rygg en förnärmelse emot hela Nilsasläkten.« (*Utvandrarna*, s. 131.) Samtidigt är han i mötet med idealisten Danjel nästan komisk i sin oförmåga att förstå hur den andre frivilligt kan utsätta sig för förföljelse och bötesstraff av religiösa skäl: »[V]arför slutar du int' opp mä dina sammankomster, när di ä olagliga?« (*Utvandrarna*, s. 210.) Han är den borne ledaren för emigrantgruppen, samtidigt som han, som tidigare anförts, lika gärna klarar sig utan sällskap: »De kunde fara och

bosätta sig vart i helvete de ville – vad brydde han sig om det?» (*Invandrarna*, s. 140.) Denna syntes är fragil och vanskelig att hantera. Jag har tidigare beskrivit hur utvandrarseriens inriktning förändras mot slutet av *Invandrarna*, när tyngdpunkten förskjuts så att Kristinas sorg och hemlängtan blir det bärande motivet medan Karl Oskars framsteg och optimism hamnar i bakgrunden. Jag ska nu fullfölja denna sida av analysen genom att visa hur även Karl Oskars progressiva och förnuftsdrivna maskulinitet undergrävs och problematiseras i romanseriens två avslutande delar. Denna tråd i berättelsen är knuten till *huset*.

I föregående kapitel visade jag hur Moberg i berättelsen om utvandrarnas resa till Amerika betonar figurernas dröm om ett eget hem. Men hur förverkligas sedan denna dröm? Huset vid stranden av Ki-Chi-Saga – både det verkliga och det föreställda – står i berättelsens förgrund i den resterande delen av romanserien. Det avspeglas inte minst i rubrikerna på flera av romanernas delar: »Sökare av nya hem« och »Bosättningen« i *Invandrarna*, »Fotträet till bygget« i *Nybyggarna* samt »Bygget försenas« och »Nelson Settlement« i *Sista brevet till Sverige*. Byggnader impliceras ju också i romantiteln *Nybyggarna*.

Ett hus representerar naturligtvis ett hem och en fast punkt i tillvaron. Men ett hus är också en fysisk avgränsning och en värdemätare på familjens och nybyggarens status. Redan i slutet av *Invandrarna*, i beskrivningen av Kristinas ankomst till Ki-Chi-Saga och den första brädkojan som blir familjens bostad, betonas det rent kroppsligt begränsande i den enkla byggnaden:

Så flyttade nu Karl Oskar in här som en *squatter*, en man som satte sig ner vid jorden utan att ännu behöva betala för den. Det var en man som hukade sig, och han var också tvungen att huka sig i början. [...] [Kristina] blev i hjärtat beklämd vid åsynen av kojans. Hon måste kröka sig för att komma igenom det låga och tränga dörrhålet – hon nästan kröp in genom dörren till den boning, där de skulle flytta in med allt sitt. (*Invandrarna*, s. 325.)

Att sätta sig, huka sig, vara beklämd, krökt, att krypa – brädkojans fysiska dimensioner blir en metafor för invandrarnas låga status i det nya landet. Men vid uppförandet av Karl Oskars nästa hus några kapitel senare, ett stockhus, återförenas utvandrarkollektivet från Ljuder i bygget och en stämning av arbetsgemenskap och glädje genomsyrar mycket av kapitlet:

»Yxhamrarnas slag mot träet var inget slappt och nedtryckande ljud, utan ett kärvt och friskt och upplivande – det hördes som ett eggande budskap över nejden, ett trygghetens och tillitens bud.« (s. 366.) Uppförandet av det större och rymligare stockhuset får karaktären av en emancipationshandling för Karl Oskar, »han kunde kliva över tröskeln till sitt nya hus i Amerika utan att behöva bocka sig« (s. 369). Samtidigt är det tydligt att han inte nöjer sig med stockhuset, utan redan planerar nästa byggnation: »Innan de hade flyttat in i det nya hemmet hade han redan börjat bygga nästa hem åt dem i sina tankar« (s. 371).

Skildringen av Karl Oskars husbyggen dras så ut och färgas i allt mörkare tongångar genom romanerna. Genom motivet beskrivs hans rastlösa företagsamhet och vilja att förbättra familjens villkor, en iver som med tiden får ett ironiskt, vemodigt drag. Moberg gestaltar effektivt det otillfredsställbara i Karl Oskar-gestalten genom att låta honom komma med likartade repliker i de avsnitt där byggnationerna skildras:

– Näste gång, Krestina! Näste gång ska jag timra opp ett hus! Dä ska bli annorledes! (*Invandrarna*, s. 324 f., efter uppförandet av brädkojan.)

– Men näste gång! Näste gång jag bygger. ...! (*Invandrarna*, s. 371, stockstugan.)

Och han säger till Kristina: Men näste gång! Näste gång jag bygger! (*Nybyggarna*, s. 230, framhuset.)

Romanen *Nybyggarna* inleds med avdelningen »Fotträet till bygget«, i sig en titel som ska förstås symboliskt – här skildras hur grunden läggs till nybyggarsamhället kring Ki-Chi-Saga, med inflyttningen av Petrus Olausson som inledningskapitel. I sitt första möte med Petrus visar Karl Oskar också med stolthet upp fotträet till sitt eget, stora nybygge, ett hus i två våningar med många gånger större utrymme än stockstugan. Karl Oskars entusiasm för sitt nya hus beskrivs som en form av fysisk kärlek: »Och han tog i fotträet, de långa grova sparrarna som han hade lagt ut – han rörde vid grunden till byggnaden så varsamt som om han hade velat smeka den« (*Nybyggarna*, s. 40). Det är signifikant för den ovänskap som senare utvecklas mellan de två nybyggarna, att Petrus redan här ifrågasätter Karl Oskars drömhus: »– Du har taet te framhuset för vidlöftigt! Sanna mina ord, Nelson: Du kan inte resa'at så stort!« Den optimistiska och bejakande ton som

präglade kapitlet om uppförandet av stockstugan i *Invandrarerna* saknas helt i skildringen av bygget av nästa hus. Av ekonomiska skäl har Karl Oskar tvingats att minska sitt planerade nybygge med en tredjedel – Petrus har försmädligt nog fått rätt. Som visats i föregående kapitel hade Moberg vid den tidpunkt då detta skrevs, vintern 1954–55, börjat känna att den tredje boken i utvandrarserien var nästan oöverskådlig i sitt format.

I sin inflytelserika essä om »Manifest Domesticity« har litteraturvetaren Amy Kaplan visat hur det amerikanska imperiebyggandet under 1800-talet vävdes samman med idén om en feminin sfär av »huslighet«, där pionjärvinnans prydliga stockstuga blev en kraft som transformerade den erövrade vildmarken till familjens och nationens hem.⁴³⁴ Hus- och byggnadsmetaforik var vanligt förekommande i den nationella retoriken, som i Abraham Lincolns klassiska anförande från 1858, där han varnade för USA:s uppdelning i slavstater och fria stater, och använde formuleringen »A house divided against itself cannot stand« (ett bibelcitat från Matt 12:25). När inbördeskriget bryter ut 1858 och tvingar Karl Oskar att vänta med sitt fjärde hus förefaller det som om Moberg anspelar på detta citat: »Det nya huset kunde inte byggas så länge det lågade och brann i det gamla.« (*Sista brevet till Sverige*, s. 58.)

Som synes finns det alltså flera olika perspektiv som kan användas i analysen av Karl Oskars husbyggen som motiv i utvandrarserien: som ett sätt att gestalta Karl Oskar-figurens envishet och rastlöshet, som en spegling av författarens eget romanprojekt och som en symbol för den amerikanska nationen. Men mer än något annat speglar Karl Oskars fokusering (för att inte säga fixering) på husbyggen det motsägelsefulla i kallakrigskulturens romantisering av 1800-talets nybyggarepok. Han är å ena sidan medborgaren och familjefadern som ägnar sitt liv åt att skapa bättre förutsättningar för sin familj, som drivs av sin önskan om att bygga, beskydda och försörja. Denna drivkraft gestaltas ibland metaforiskt med mycket dramatiska uttrycksmedel, som i kapitlet »Oxen Starkodder«, där han räddar sonen undan förfrysning genom att slakta en ox, ta ut djurets inälvor och stoppa in pojken i det varma kadavret: »Karl Oskar hade gjort i ordning ett varmt, skyddande rum åt sin son. [...] Johan insomnade strax igen och han tycktes andas lika lugnt inne i det varma djurskrovet som om han hade legat hemma i sin bädd.« (*Nybyggarna*, s. 167 f.)⁴³⁵

Å andra sidan är Karl Oskar ensam och isolerad, en lakonisk, inbun-

den man som lever i en autonom sfär, separerad från samhälleliga och familjära sammanhang. Han kan sörja sin döda dotter, men bara genom ett par slitna barnkängor han sparar i hemlighet. I den scen i *Invandrarna* där han nästan blivit av med dottern Märta under resan genom Amerika, skildras han som »manligt« oförmögen att uttrycka sig eller visa känslor:

Hans barn var bärgat – och därmed även han själv. Men han förmådde ingenting säga nu, inte en stavelse fick han fram. Det brände för starkt i hans strupe, det blev för trångt nere i hans hals, hans tunga darrade för mycket: Det ville inte bli något i ordväg, han fick ingenting fram. Det var något i strupe och tunga, som inte ville släppa. Sedan han blev vuxen hade detta kommit över honom någon gång – något som var i stället för gråt:

Karl Oskar Nilsson grät osynligt på detta sätt – han grät som en man. (*Invandrarna*, s. 153.)⁴³⁶

Byggandet är *alltid* Karl Oskars projekt. I de avsnitt som refereras ovan är barnen eller Kristina *aldrig* delaktiga i arbetet med att uppföra familjens hem. I *Nybyggarna* framgår det att hon har riktat samma kritik mot hans överdimensionerade framhus som Petrus Olausson, men »ett fruntimmer kunde inte begripa så mycket på ett bygge, hade han tänkt« (s. 40). Men läsaren ser dem aldrig ha en dialog om sitt gemensamma hem. Bara denna upprepade, ensidiga fras. »Näste gång jag bygger.«

Cowboyhjälten och den trygge familjefadern går inte ihop. Karl Oskar blir tragisk och monoman i sin iver att ständigt bygga nya och större hus åt sin familj i urskogen, att skapa en idyll av välstånd och tillfredsställelse, samtidigt som hans hustru bär på en sorg som det materiella välståndet aldrig kan väga upp. Mellan raderna i Karl Oskars brev hem skymtar livslögnen, för Moberg har visat läsaren att han försöker vända bort sin blick från hustruns vemod, en själslig tomhet som välståndet inte kan fylla: »Det har åter blifwet Christmass Helg, Jag köpte en Symaskinn för Kristina för Julen. Hon blef Glad för den. Hon leddes wid något di förste Åren här, men nu är det öfvergången för henne.« (*Nybyggarna*, s. 626.)

Karl Oskars fjärde hus blir aldrig klart. Inbördeskriget kommer i vägen, och sedan dör den kvinna som han velat inhysa i det. Kristina dör i barnsäng, efter att ha haft samlag med sin man och blivit gravid. Från den opti-

mism som omger byggandet av stockstugan i *Invandrarna*, till besvikelsen över det reducerade framhuset i *Nybyggarna*, får motivet sin avslutning i det tragiska och nära nog gotiska: Av det timmer Karl Oskar har förberett bygger han i stället sin hustrus kista.

Förr hade han rest hus och härbärgen åt sig och sin hustru för livets tid, som inom flyktiga år skulle lyktas, men det rum han nu redde snickrade han åt dödens tid, som var utan slut. I denna boning skulle hon stanna.

Många gånger hade han sagt åt henne: Näste gång jag bygger ---.

Den gången var kommen. Men han byggde bara åt henne. Själv var han kvar. (*Sista brevet till Sverige*, s. 225 f.)

Nybygget som skulle bli ett hem för Kristina, »Nya Dufvemåla«, kommer aldrig att kallas något annat än »Nelson Settlement«, vilket också är titeln på romanseriens sista avdelning. Det är logiskt att Karl Oskar där skildras som ensam och asocial efter Kristinas död. Medborgaren försvinner, kvar blir bara den karga pionjären:

Han blev ordknapp och tystlåten i hemmet. [---] Och även utanför hemmet blev han känd som en ordkarg man. Han avskiljde sig ifrån människor, han avträdde ifrån sysslor som man inom countyt hade ombetrott honom med: Han lyckades bli fri från juryn i Center City, och han gick ut ur församlingsstyret. Hädanefter ville han inte föra någon talan för andras räkning, utan endast uträtta sina egna ärenden. (*Sista brevet till Sverige*, s. 236 f.)

Även kontakten med barnen försämras med tiden, när de amerikaniseras och ogärna talar svenska med sin far. Karl Oskar blir en inbunden, språkligt och känslomässigt isolerad man, ointresserad av att delta i samhället. Alla planer på att bygga fler hus upplöses i intet. När den åldrade nybyggaren röjer sitt jättelika markområde, flera år efter hustruns död, faller den allra sista eken ner över honom och förstör hans rygg. Han får lämna över Nelson Settlement till sina vuxna söner och tillbringa resten av sitt liv som invalid. Det väldiga panoramat som en gång var Mobergs skildring om »utvandrarna«, om ett helt folks emigration, har nu smalnat till en krymplings blick ut genom fönstret mot det hus han aldrig lyckades bygga.

Det var ett präktigt hus i två våningar. Det var det huset, som han själv skulle ha byggt. I sina funderingar hade han satt upp det genom många år och tänkt ut hur allting skulle bli. Han hade satt dörrar och fönster på huset, han hade lagt på taket, han hade indelat det i rum, han hade inrett det intill minsta hörn och vrå. Och hur många gånger hade han inte beskrivit det för sin hustru: Näste gång jag bygger ---

Men det förunnades honom aldrig att timra upp det huset. Det var åt sin hustru han skulle resa det, och han skulle flytta in i det med henne. Men sedan han nytjt plankor av det upplagda virket till hennes likkista gjorde han aldrig något mer åt bygget. (*Sista brevet till Sverige*, s. 316.)

Så kan skildringen av Karl Oskar och Kristina sägas vara berättelsen om ett kallakrigsåktenskap som rymmer en mörk kärna av sorg, ensamhet och trötthet hos hustrun, och motstridiga krav och ideal för maken. Skildringen av tvåsamhet och kärnfamilj i utvandrarserien utvecklas med tiden till en allt mer komplex och ambivalent historia om ett *verkligt* hus, som rymmer både framsteg och resignation, optimism och förtvivlan, och om *visionen* om ett hus, som förblir ett luftslott, en amerikansk dröm som aldrig förverkligas.

Kalla kriget och epiken

I en essä skriver Lisbeth Larsson att skönlitteraturen under kalla kriget gick emot »de hela berättelserna«, och i stället uttrycker

genomgående ett mycket starkt avståndstagande från etablerade och fast, essentiellt definierade värden liksom mot hela berättelser över huvud taget. Det är som sökte denna efterkrigstidens och det kalla krigets nya författargeneration en gång för alla frigöra sig från den västerländska berättelsens inneboende krav på att gestalta en meningsfull världsbild i den för den västerländska kulturen grundläggande formen.⁴³⁷

Det bör påminnas om att det alltså är den yngre författargenerationen som här avses, dels den så kallade »40-talsgenerationen« med namn som Alfons, Dagerman, Ahlin, Aspenström, Lindegren, Vennberg och andra, dels de författare som debuterade på 50-talet men som ofta räknas till 60-talets litteratur, som Fagerberg, Gustafsson och Trotzig. Larsson är

naturligtvis inte ensam om denna iakttagelse, som snarare representerar ett institutionaliserat synsätt på den tidiga efterkrigslitteraturen, vilket jag ska återkomma till i min avslutning. I den kurslitteratur som jag själv använde på grundnivån i litteraturvetenskap i 1990-talets början, beskrivs sålunda det litterära klimatet i Sverige som dominerat »av en estetisk atmosfär, där man i hägnet av ett blomstrande samhälle odlade sin trädgård och främjade ett existentiellt och avideologiserat, experimentellt och individcentrerat kulturliv«. ⁴³⁸

I opposition mot denna bild har jag här fört fram Mobergs utvärderingsserie som betydelsefull för den som vill skapa en bild av svensk kalla krigskultur, även i jämförelse med den mer expressionistiska och fragmentiserade litteratur som vänder sig bort från den traditionella epiken. Jag har också påvisat hur romanerna avspeglar sin samtid; genom sitt avståndstagande från den östliga sfären och bejakande av den västliga, genom sin polemik mot svenska myndighetsstrukturer och sitt idealiserande av den amerikanska demokratin, genom sin skildring av det sexuella spänningsfältet kring Ulrika, avvikarproblematiken hos Robert, kärnfamiljens kvinnliga och manliga positioner hos Kristina och Karl Oskar. Det har även visats hur romanerna bär spår av de populära genrer (western, pusseldeckare) som hade ett uppsving i samtiden.

De romaner som av flera kritiker genomgående berömdes med formuleringar som betecknar stabilitet – Olle Holmberg skriver om ett »stort, lugnt, mäktigt prosaepos«, Olof Lagercrantz om »detta unika storverk som man inte torde spränga bort ur vår litteratur i första taget« ⁴³⁹ – kan också ses som en berättelse om *bräcklighet*, om skiftande roller, undflyende identiteter och ouppnåeliga drömmar. Varken Ulrika eller Robert skildras som onda människor, trots att de avviker från normen; snarare ges de värdighet och triumf (Ulrika) respektive tragisk resning (Robert). I mitten av serien låter författaren mörkret sänka sig över Ki-Chi-Saga. Karl Oskars hus blir aldrig färdigt, hans dröm slås i spillror, imploderar över honom och knäcker hans rygg. Kristinas uppoffringar för reproduktionen, familjen och hemmet slutar i en förtida död.

Stilistiskt och berättartekniskt är romanerna förvisso en »hel berättelse«. Men jag har här försökt visa att även ett verk i den traditionella, »episka« genren från det långa 50-talet, kunde spegla samtidens motsättningar och spänningar – och kanske också problematisera dem.

I sin studie av Flannery O'Connor betonar Jon Lance Bacon hur hon

avser att studera de litterära verken inte som en reflektion av historiska skeenden, utan som historiska skeenden *i sig*. Hon citerar gillande litteraturteoretikern Louis Montrose och hans synsätt att litterära verk »make things happen by shaping the subjectivities of social beings«. ⁴⁴⁰ Ett liknande perspektiv har George Mosse i sin studie av den moderna maskuliniteten, när han skriver om vikten av att fokusera på det normativa när man vill förstå de mekanismer som påverkar samhället och människors föreställningar: »We are so often fascinated by the exceptional, the especially interesting or challenging, that we forget that it is the normative – that which is considered normal – which motivates most people and determines their perceptions of society and their place within it.« ⁴⁴¹

Det är därmed dags att ta nästa steg och studera utvandrarseriens väg genom den svenska efterkrigstiden. Vi ska följa utvandrarerna ut i den verklighet de bidrog till att förändra – deras öden i händerna på läsare och kritiker, deras iscensättning i film och musikal, deras kanonisering i skolor och bibliotek, de monument som restes i deras namn i Sverige och USA och som står kvar långt efter att kalla kriget upphört att kasta sin långa skugga över världen.

MONUMENTET

Om kanoniseringen av en folkbok

SOMMAREN 2006 FÖRESLOG den folkpartistiska riksdagsledamoten Cecilia Wikström i ett utspel framtagandet av en »gemensam litterär bas, en så kallad litteraturkanon« bestående av några namngivna verk ur den svenska litteraturen, i det uttalade syftet att stärka skolelevers läs-utveckling och framhäva traditionella bildningsideal. Det är sällan ett realpolitiskt förslag ger upphov till en så hätsk debatt om hur litteratur, tradition och språk ska värderas i samhället. Förslaget väckte ilska reaktioner från bland andra DN:s Stefan Jonsson, men fick även medhåll, exempelvis från litteraturvetaren Ebba Witt-Brattström.⁴⁴²

Vilka författare och verk tänktes då ingå i denna kanon? I en snabbintervju med Lars Leijonborg nämndes bara ett enda verk: »För mig betydde Vilhelm Mobergs utvandrarsvit väldigt mycket«, sa den dåvarande folkpartiledaren. »Den är välskriven och ger mycket information om Sverige på den tiden.«⁴⁴³ Kommentaren gav Jonsson tillfälle att använda en typ av ammunition som på senare år har duggat tätt:

I ett av sina uttalanden framhöll Lars Leijonborg att Vilhelm Mobergs ut- och invandrarromaner har en given plats i svensk kanon. Sant. Men det är inte invandrarna som bör läsa boken – de vet vad den handlar om.

I handlingens mitt står en invandrarkvinna, Kristina från Duvemåla i Småland. Hon var sin tids ekonomiska flykting. Hon fann sig aldrig till rätta i den nya världen. Hon var helt ointresserad av Amerikas kultur, och läste enbart skrifter på hemspråket utgivna på små invandrarförlag i Chicago, Rock Island och Saint Paul.

Hon led när hon såg hur hennes barn växte upp och glömde hemlandets

språk och seder. Hon lärde sig en smula blatte-engelska, men klarade inga språktest och saknade kvalifikationer för att ta körkort i engelska.

Av hemlängtan och brustet hjärta gick hon bort. Men hon skänkte sin nya nation allt hon hade.

Låt oss tänka på Kristina från Duvemåla när vi går och röstar. Sådana som hon får inte plats i Lars Leijonborgs land.⁴⁴⁴

Jonsson var dock sent ute. Leijonborg hade redan tänkt på Kristina. I sin valupptakt i Marstrand, inför valkampanjen till riksdagsvalet 2002, hänvisade han till Vilhelm Moberg och utvandrarserien för att ta ett nytt grepp om integrationsfrågan: »När svenskarna utvandrade till Amerika steg de av båten, letade upp en bit mark och började bruka den. Genom arbetet lärde de sig språket. Nu kräver vi att invandrare ska kunna svenska först och därefter får de komma ut på arbetsmarknaden.«⁴⁴⁵

De fyra romaner som nu har lästs utifrån sin biografiska respektive historiska kontext, tycks än i dag på ett paradoxalt vis ha en central plats både i vissas vision om en gemensam litteraturkanon och i andras föreställning om ett mångkulturellt Sverige där blotta ambitionen att utse en svensk kanon för tankarna till »Nordkorea, talibanerna och röda khmererna«.⁴⁴⁶ För att bättre förklara detta fenomen är det nödvändigt att rikta blicken mot själva kärnan, det som båda parter tycks eniga om – att utvandrarserien tillhör den svenska litteraturens kanon – och försöka förstå varför. Frågeställningen för detta kapitel, som den formuleras i inledningen, är: Hur kommer det sig att serien fick en så stark och genom årtiondena beständig position i svensk litteratur och samhällsdiskurs? Bredare kan den formuleras: Hur gick det till när utvandrarserien kanoniserades?

Niels Halkjær har i en text från 1977 definierat en litteraturkanon som »den relativt fast fixerade grupp av verk och författarskap som konstituerar den allmänt accepterade bilden av litteraturens historia«. Han jämför med ett museum som har i uppgift att åskådliggöra den nationella historien – eftersom lokalutrymmet är begränsat och nya epoker måste tas med för att hålla utställningen à jour, måste de äldre föremålen ständigt gallras och revideras. Urvalet bygger på estetiska värderingar och sker på bekostnad av den stora allmänhetens litteratur och läsning, som inte anses motsvara dessa normer, trots att den kanske är mer representativ för sin samtid.⁴⁴⁷ Lars Furuland menar, med ett likartat synsätt, att kanon formas främst av kritiker och recensenter, som skapar en »kanon av elitverk«,

det vill säga att texten av det dominerande skiktet av landets bedömare av litteratur (kritiker, författare till litteraturhistoriska översikter, med flera), tillmäts en särskilt betydande litteraturhistorisk dignitet.⁴⁴⁸

Det säregna med kanoniseringen av utvandrarserien är dock att den i stället har skett i växelverkan mellan kritiker och litteraturvetare å ena sidan och bokmarknad och läsare å den andra. Romanerna fick ett enastående mottagande av samtidens kritiker när de kom, men deras utrymme i litteraturhandböcker och på politikernas önskelistor om vad som ska höra till en svensk litteraturkanon, är sannolikt också en konsekvens av deras publikframgångar – som i sin tur inte kan antas vara opåverkade av det generellt positiva mottagande som verken fick av litteraturkritiken. Utvandrarserien är både representativ för sin läsande samtid och ett kritikerhyllat konstverk.

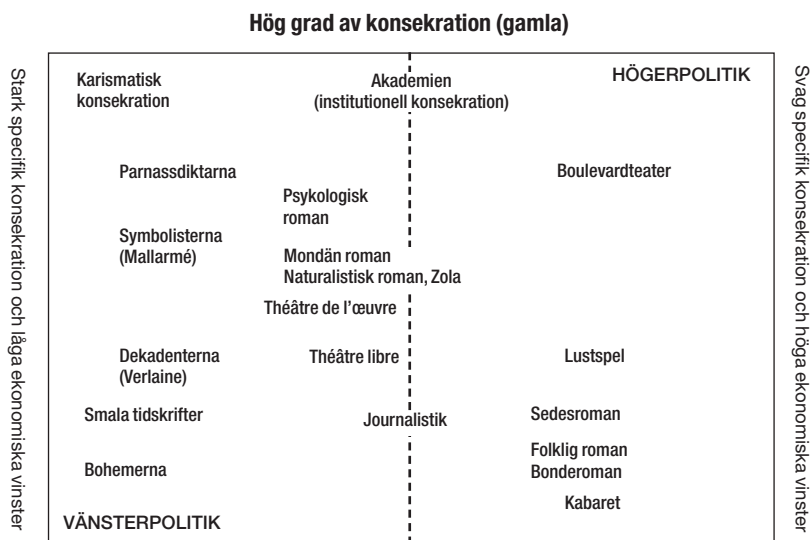
För att göra min studie överskådlig har jag delat upp den i två separata infallsvinklar: mottagandet av utvandrarserien, där tidningarnas recensioner tillsammans med en del övrig offentlig kritik av romanerna undersöks, samt seriens utgivningshistoria, inklusive översättningar till främmande språk. I kapitlet uppmärksammar jag också hur verken har kanoniserats utanför litteratursektorn, i form av offentlig konst, filmatisering och dramatiseringar.

Vilhelm Moberg var en av sin tids mest profilerade kulturpersonligheter och samhällsdebattörer, och hans eget agerande kring utgivningen och mottagandet av serien hade en betydande inverkan på dess kanonisering. Detta gäller inte minst de offentliga kontroverser som uppstod kring romanernas innehåll, där han i egenskap av författare drev en tydlig och personligt färgad linje. Genom hela framställningen kommer jag att återkomma till hur Moberg själv agerade för att befästa sitt verks ställning.

Bourdieu's teori om sociala fält

Till detta avsnitt och det kommande avslutningskapitlet har jag inspirerats av Pierre Bourdieus välkända teoribildning om *sociala fält* och använder genomgående begrepp som *symboliskt kapital*, *konsekration* och *konsekrationsinstanser*.⁴⁴⁹ Det sistnämnda begreppet betecknar de institutioner på fältet som har möjlighet att tilldela aktörerna symboliskt kapital, på det litterära fältet exempelvis tongivande kultursidor (och även

enskilda kritiker), kommittéer som beslutar om stipendier och utmärkelser, bokförlag och litterära tidskrifter. Jag använder även begreppet *strategi*. På det litterära fältet kan en strategi till exempel innebära odlingen av ett visst litterärt tonfall eller valet av ett visst bokförlag. Strategin styrs i sin tur av en aktörs (medvetna eller omedvetna) förmåga att hantera det sociala fältet, hans handlingar, tankar och värderingar. Det senare kallas av Bourdieu för *habitus*. Habitus är ett »system av dispositioner«, nedärvda från tidig barndom, som styr hur människan betar sig i sociala sammanhang, ett socialt format beteende och tankemönster som bärs av varje individ och som genererar och reproducerar sociala praktiker.⁴⁵⁰ Följande figur visar hur Bourdieu tänker sig det franska litterära fältet i slutet av 1800-talet, och kan tjäna som en pedagogisk modell för att förstå hans synsätt:⁴⁵¹

Några modifieringar är på sin plats. För det första är författare och verk inte liktydiga hos Bourdieu.⁴⁵² Man ska ha klart för sig att mycket av det som Moberg producerade utöver utvandrarserien *inte* tillhör de svenska klassikerna och att kanoniseringen av utvandrarserien inte är liktydig med en kanonisering av hela författarskapet.⁴⁵³ Samtidigt är det vanskligt att göra en gränsdragning mellan Vilhelm Moberg och utvandrarserien, då romanerna kom att bli så nära förknippade med sin upphovsman. När

jag i avsnittet talar om Mobergs strategi och position på det litterära fältet, är det därför i *egenskap av författare till utvandrarserien* som han behandlas. Jag betraktar för diskussionens skull författaren och hans verk som en enhet, där författarens position är liktydig med verkets.

För det andra är en möjlig begränsning hos Bourdieu, som Broady påpekar, den stora betydelse han lägger vid *konkurrens* i sin bild av det sociala fältet som en arena för en kontinuerlig strid om »herraväldet«, där aktörerna definieras som »dominerande« eller »pretendenter« enligt en hierarkisk struktur.⁴⁵⁴ I hans modell ovan äger en ständig kraftmätning rum mellan de aktörer som har positioner på fältets övre del – »kultur-furstarna« – och aktörerna med mindre kapital på den nedre delen – »avantgardet« – där den senare kategorin ständigt kämpar för att detronisera den förra. Det saknas i hans teori en möjlighet för aktörer att samarbeta och interagera, till exempel genom att avantgardet bekräftar och befäster kulturfurstarnas position, en aspekt av kanoniseringen av Moberg som jag ska återkomma till.⁴⁵⁵

Den sista invändningen rör den vikt Bourdieu lägger vid motsättningen mellan kulturellt och ekonomiskt kapital, och därmed motsättningen mellan icke-kommersiell finkultur och kommersiell masskultur. Som vi ska se kommer utvandrarserien att nå *både* konsekration och litterärt kapital på den vänstra sidan av fältet *och* bli en enorm kommersiell framgång på den högra – en slags dubbel positionering som inte finns beskriven hos Bourdieu, och som Moberg delar med författare som Ivar Lo Johansson, Moa Martinson och Jan Fridegård.⁴⁵⁶ Även det motsägelserfulla i detta kommer att tas upp senare i framställningen.

Mobergs position på det litterära fältet 1949

Den etablissemangskritik som Moberg utövade under efterkrigstiden riskerar att överskugga det faktum att han gav ut *Utvandrarna* från en mycket stark position på det litterära fältet. År 1949 hade Moberg varit yrkesförfattare i över tjugo år, med en kontinuerlig produktion av seriös romankonst och dramatik. Genom sina många år på den litterära scenen i Stockholm och verksamhet inom både teater och journalistik, var han du och bror med flera viktiga aktörer på fältet – nämnas kan till exempel Ivar Öhman, Olle Holmberg, Ivar Harrie, Hjalmar Gullberg, Eyvind Johnson och Sven Barthel. Han hade även ingått i viktiga insti-

tutioner på det litterära fältet i egenskap av vice ordförande i Författareförbundet på 30-talet och initiativtagare till bildandet av Svenska Dramatikerförbundet 1941. I Mobergs nätverk ingick också familjen Bonnier, sedan 1800-talet ägare till Sveriges största bokförlag och främsta utgivare av seriös skönlitteratur.⁴⁵⁷ Från och med *Raskens* kom Moberg ut på förlaget och från slutet av 1930-talet ingick han också i styrelsen för Bonniers stipendiefond, först som sekreterare, sedan som vice ordförande och under åren 1949–53 som ordförande. Därmed hade han alltså själv ett konsekra- tionskapital, det vill säga makten att besluta om vilken litteratur som ska anses värdefull och angelägen. Det är tydligt att han tog detta uppdrag på allvar; under sina långa vistelser i USA ägnade han mycket tid åt att läsa, värdera och rangordna nyutgiven svensk litteratur.⁴⁵⁸

En metod för att snabbt skapa sig en ungefärlig bild av det litterära kapital Moberg ägde vid 1940-talets slut, är att granska hur pressen uppmärksammade hans femtioårsdag den 20 augusti 1948, alltså ett drygt år före utgivningen av *Utvandrarna*. Förekomsten av omfattande medial bevakning i samband med en författares födelsedag är förstås i sig ett tecken på en stark position på det litterära fältet. Detta intryck förstärks av Bonniers anse- nliga reklaminsatser i samband med födelsedagen, bland annat en »skyltningstävling» för landets bokhandlare samt stora annonser i rikstidningarna.⁴⁵⁹ Till födelsedagen gav förlaget också ut en påkostad hyllningsbok i femtio numrerade exemplar, där några samtida profiler medverkade med egna, personligt hållna texter om jubilaren.

En genomgång av tidningarnas artiklar i samband med högtidsdagen ger bilden av en författare som inte bara hyllas, utan också konsekvent kontrasteras mot det intellektuella och sofistikerade.⁴⁶⁰ En krönikör med signaturen »Alexander» jämför honom kåserande med den »dandybetonade teoretikern» Artur Lundkvist, »världsnomaden» Harry Martinson och »den kultiverade asfaltsplantan» Erik Ask- lund och tycker att »Vilhelm Mobergs gestalt och väsen [verkar] som en granskogskantad grå stenströdd småländsk hagmarkslycka vid sidan av välplanerade men ganska anemiska parkanläggningar i olika stilarter». Här förknippas alltså Mobergs »gestalt och väsen» med det ursprungliga och naturliga, i jämförelse med en blodfattig och konstruerad modernitet. Samma artikels lätt raljerande karakterisering av honom som »denne till synes ursunde och rättlinjige småländske knekt- och bondeättling» och den »virile smålänningen», förstärker bilden av att Moberg framhålls som motpol till

vad som upplevs som ett förslappat och feminiserat uttryck i den moderna litteraturen.⁴⁶¹ Artur Lundkvist själv beskriver Moberg som representativ för det svenska samhällets förändring:

[E]n massiv författare, med en tung kraft som han tidigt förvärvat i brottnings med småländska stenåkrar och timmerfuror, men också med en spelande satyrglimt under de rågaxljusa ögonbrynen. [...] ett resultat av den nya tidens brytning med bygdeisoleringen och de traditionella levnadsformerna, ett resultat av det svenska samhällets demokratiska växt, av industrialiseringens och folkrörelsernas inflytande. I sin personliga utveckling och bildningskamp återspeglar han en av de väsentligaste tendenserna hos det nutida svenska folket.

Synsättet går igen i Karl Ragnar Gierows hyllning, där Moberg direkt beskrivs som personifieringen av en hel folkgrupp:

Rättframheten är nämligen hos Vilhelm Moberg förenad med en rättskänsla, orubblig som Smålands urberg, och kamplusten med en ordhållighet av samma handfasta soliditet som hans yttre jag. Med sitt barskt fårade ansikte under de ljusa striporna, sitt kärva verklighetssinne, sin understuckna humor och sin ärlighet, förkroppsligar han den kraftfulla svenska bondestam, vars yppersta skildrare han blivit.

Intrycket man får är att Moberg vid femtio års ålder var på god väg att erövra rangen som svensk nationalförfattare. Han beskrivs som en representant för något organiskt och naturligt, tungt, massivt, ett förkroppsligande av den svenska bondestammen och det svenska landskapet, i kontrast till det internationaliserade, urbaniserade, tillrättalagda och implicit feminina. Detta synsätt förstärks ytterligare genom att han direkt sätts i relation till den kanoniserade nationallitteraturen när litteraturprofessor Olle Holmberg jämför *Rid i natt!* med Tegnér's dikt »Svea« från 1810-talet, en jämförelse som inte bara handlar om den politiska litteraturens funktion i samhället, utan också om litteraturens förmåga att ta plats i svenska folkets medvetande.

Denna bild stod inte oemotsagd. En avvikande röst i hyllningskören är socialdemokratiska *Morgon-Tidningen*, som beskriver Mobergs politiska engagemang som »bondsk processlystnad« på ett sätt som får ho-

nom att framstå som ett slags rättshaverist, tillika »svensk mästare i konsten att göra sig illa omtyckt«. Mobergs position på det svenska litterära fältet vid slutet av 40-talet måste likväl anses vara mycket stark, med en placering högt upp i fältet, och den tidigare omtalade dubbla positioneringen som både kommersiellt framgångsrik och respekterad av kultur-eliten. Detta sammanfattas väl av hans vän Eyvind Johnson, som i den ovannämnda vänboken underströk att »han är den mest lästa av våra betydande diktare«. ⁴⁶²

Mottagandet av utvandrarserien

Romanerna fick generellt ett mycket positivt mottagande av den svenska kritikerkåren. ⁴⁶³ Jag har här valt att fokusera på de anmälningar som publicerades i några tongivande tidningar: *Dagens Nyheter* (DN), *Stockholms-Tidningen* (ST), *Svenska Dagbladet* (SvD), *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* (GHT), *Aftonbladet* (AB), *Expressen* (Exp) och *Morgon-Tidningen* (MT, nedlagd 1958). ⁴⁶⁴ Generellt kan sägas att recensionerna ofta var i det längre formatet, skrivna av etablerade litteraturkritiker som samtliga var tunga instanser på det litterära fältet och själva bar på ett stort konsekra-tionskapital. Samtliga recensenter i de studerade tidningarna var män, de flesta tillhörande en äldre kritikergeneration, som etablerat sina positioner långt före efterkrigstiden. Den enda yngre kritiker som finns med i urvalet är Lars Forssell (född 1928), som anmälde *Nybyggarna* i DN.

Utvandrarna: ett epos tar sin början

Ett ord som återkommer i nästan samtliga anmälningar av *Utvandrarna* är *epos*. ⁴⁶⁵ Detta ord ingår ofta redan i rubriken: »Vilhelm Mobergs frihets-epos« heter det i ST, »Epos om utvandrarna« i MT. Samma mönster återfinns i flera andra tidningar: »Utvandrarnas epos«, »Mobergs utvandrarepos«, »Emigrationens epos« och »Småländsk Odyssé« är några exempel. ⁴⁶⁶ Jag vill uppehålla mig ett ögonblick vid eposbegreppet, som i detta sammanhang inte enbart fungerar som en objektiv litterär term – i stil med »satir« eller »lyrik« – utan också har en värderande funktion i språkbruket. När en litterär text väl har blivit definierad som ett *epos* har en viss typ av kritik per definition utesluts. En bok som bedöms vara ett epos kan inte samtidigt sägas vara obetydlig eller banal, eftersom begreppet förutsätter

en text av stor betydelse och dignitet. Ett epos kan möjligen anklagas för att vara högrtravande eller ointressant, men aldrig litterärt undermåligt. Benämningen av utvandrarserien som ett epos innebär alltså en värdering av romanerna som betydande litteratur, eller, med andra ord, litteratur som förtjänar att kanoniseras.⁴⁶⁷

När recensenterna talar om »det episka« i romanen är den vanligaste referenspunkten Selma Lagerlöf, så till exempel i Victor Svanbergs anmälan i *ST*. Ivar Harrie talar om »den sakliga homeriska minen« och Mobergs »episka snille«, Henning Söderhjelm om hans »episka kraft« och John Landquist om hur romanen »visar hela vingbredden av [Mobergs] episka begåvning«. En närbesläktad bild är den av *stadighet* och *trygghet*, som också återkommer i texterna. Harries recension inleds med meningen: »Man känner en stor och behaglig trygghet när man sätter sig till rätta för dagen med en ny roman av Vilhelm Moberg.« Liknande uttrycker sig Karl Ragnar Gierow, som menar att »bättre skickad än Vilhelm Moberg att ta sig an den väldiga uppgiften att skildra [emigrationen] är säkert ingen annan svensk berättare av i dag. [...] ett ämne, som är som skapat för hans stadiga grepp.«

Det finns dock ett undantag. Thorsten Jonssons recension i *DN*, som är den minst berömmande av de stora tidningarnas anmälningar, behandlar romanen som en vanlig bok, inte en blivande klassiker. Anslaget är snarare en klapp på axeln än en hyllning:

I denna bok ådagalägger han återigen, särskilt i den serie av synnerligen medelmåttiga inre monologer som han har stoppat in i sin resebeskrivning, att han som författare inte tillhör de mer intrikata mekanismerna, men att han är utrustad med någonting som ingen teknik i världen kan kompensera: den spontana, naturligt flödande berättargåvan.

Landquist och (i mindre grad) Söderhjelm är kritiska till inslag i boken de upplever som oanständiga, särskilt Jonas Petters historier på skeppet, som »tynger onödigt på Mobergs stil« och »kan dofta drängstuga i onödigt hög grad«. Mest kritisk till den sexuella frispråkigheten är Gierow, som sätter dessa »erotiska burlesker« i samband med tidsandans »senaste krav på frispråkighet«. Det var ett synsätt som också låg bakom den sedlighetsdebatt som romanen utlöste under vintern 1950–51, till vilken jag återkommer. Anmälarna menade att Moberg låtit sig påverkas av tren-

den i samtidslitteraturen att skildra sexualitet på ett ovanligt explicit sätt. I den yrkesmässiga litteraturkritikens ögon var detta emellertid mer av en randanmärkning.

Slutligen finns en i sammanhanget intressant tendens att se romanen och dess figurer i förhållande till författarens personlighet. Harrie menar att Karl Oskar är »diktarens egen avbild med sin tjuriga beslutsamhet« medan Svanberg påpekar att författaren i likhet med sina gestalter är »både primitiv och öppen för modernt liv«. Citaten visar att kopplingarna mellan författare och verk var lätta att se för samtidsens recensenter.

Invandrarna: Lagercrantz och Lundkvist gör entré

I mottagandet av nästa del kliver Artur Lundkvist in i diskussionen. Som författare i samma generation ser han Moberg som en skribent bland andra, vars bok därmed kan bemötas som en text bland andra. I Lundkvists recension av *Invandrarna* sätts också romanens kritik av Sverige i samband med författarens dagsaktuella samtidsengagemang – ett perspektiv som alltså sammanfaller med det jag själv anlade i föregående kapitel. Lundkvist menar att det knappast är »en slump att [Moberg] gripit till detta ämne under Atlantpaktens och det växande amerikanska inflytandets period: utförandet lägger mycket riktigt Sverige i mörk skugga medan Amerika lyser som framtidshoppets och frihetens förlovade land«.

Lundkvist går också hårt åt Mobergs stil, som han kallar för »rutinarbete och hantverk«. Detta mer krassa sätt att bedöma romanen tillhör dock ovanligheterna i mottagandet av *Invandrarna*. De flesta av de tunga kritikerna lyfter upp romanen på samma sätt som *Utvandrarna*: Gunnar Helén konstaterar att »den svenska läseskatten blivit ännu ett storverk rikare« medan Gösta Attorps jämför romanen med både Selma Lagerlöfs böcker och Bibeln och menar att »[d]en är på en gång ett konstverk och så kallad folkläsnings«, och Söderhjelm är helt övertygad om skildringens »bestående värde«. Dessa tre citerade recensenter förefaller redan i detta skede ha varit säkra på att utvandrarserien kommer att bli en kanoniserad text i den svenska litteraturen.

Bejakandet av Mobergs status som en upphöjd författare, på en nivå bortom vanlig kritik, är återigen starkast hos Harrie. Han låter Moberg som fysisk person framträda i sin recension och skriver att han »ser ut

som en ardennerhäst, men just ardennerhästar har ytterligt ömtåligt skinn». Han konstaterar gillande att Mobergs engagemang i Kejne-affären inte alls har dragit ner skildringen till den vardagliga nivån, att *Invandrarna* i stället är en »berättelse där stämningen hela tiden är upphöjd, episk ro [---]. Det episka greppet, det episka formatet – det är Vilhelm Mobergs yrkeshemlighet i nutida svensk berättarkonst». Slutligen går han igenom romanens handling och invänder retoriskt: »Låter det banalt? Javisst, i referat. Men inte när Vilhelm Moberg berättar det. Då låter det bara enkelt, självfallet, stort och viktigt – som det i själva verket är.»

Harrie tycks mena att Mobergs verk inte kan mätas efter en vanlig måttstock, att det spelar i en annan division. Landquist är inne på ett liknande spår när han talar om »den fria, känsliga och opartiska diktanden» hos Moberg, men i motsats till Harrie och likhet med Lundkvist uppfattar han (och störs av) den dagsaktuella polemik som han anser framförs av Ulrika, »en avledare för något [av] hans agg mot den svenska överhetsstaten [---] något surt, envist och tjatigt».

Den kanske tyngsta kritiken skrivs av *DN*:s kulturchef Olof Lagercrantz, som verkar dela Lundkvists analys, men är mer nyanserad i sin bedömning. Han ser hur rättsrötekampanjen speglas i skildringen av USA, tycker att personschildringen är svartvit och Karl Oskar »jämmerligt ointressant i sitt slit». Mest svidande är det högdragna beröm han ger boken när han erkänner att romanen »ligger som ett väldigt stenblock i höstens bokflod» och i en tvetydig slutformulering poängterar att »[f]ramgång kommer boken att ha, och att säga att den inte är värd det vore ett bevis på surhet och vrånghet». Utifrån ett Bourdieuskt perspektiv kan den ambivalenta formuleringen möjligen ses som en strategi från Lagercrantz sida: genom att erkänna romanens framgångar på det ekonomiska kapitalets sida, kan han på samma gång fränkänna den litterärt kapital.

Nybyggarna: storverk – som ger träsmak?

När tredje delen ges ut fyra år senare står det sedan länge klart att utvandrarserien är en historisk publiksuccé som kommer att finnas kvar i den svenska litteraturen under en lång tid framöver. Romanen innehåller inte Sverige- och samhällskritiska skildringar i samma höga grad

som de två föregående och uppfattas därför inte som misstänkt samtidspolemisk. Mottagandet av *Nybyggarna* är också mer jämnt i sitt beröm: Landquist erkänner, trots att han fortfarande tycker att »Mobergs Sverigekritik blir gnatig«, att boken är »en av de stora romanerna i Sveriges litteratur«. Kritikerna börjar kunna överblicka serien (som från början var tänkt att avslutas med tredje delen) och det är dags att närma sig en sammanfattning; Attorps menar att Moberg med Karl Oskar och Kristina har skapat »ett par gestalter som tar plats i svensk historia och litteratur«, Harrie talar om »ett storverk« och Erik Hjalmar Linder tycker att serien redan nu är ett av de »minnesvärda verken i svensk litteraturhistoria« just genom berättelsens allmängiltighet: »Emigranternas vandring är ibland som Israels barn och ibland som de tiotusens tåg; och ibland är den alla människors resa. Deras sorger och glädjeämnen är enkla och elementära; till sist stannar de inför samma gåtor som vi alla. Inför liv och död och öde: de är våra representanter.«

Återigen intar *DN* en nyanserat kritisk hållning, denna gång med den unge kritikern och författaren Lars Forssell. Han har inte samma stora respekt för verket som de andra, utan säger sig få »träsmak« av boken, som är långsam »intill sävlighet« och oengagerande med en »docerande moralisk ton«.

Men det är Lundkvist som, nu relativt ensam, står för den mest dräpande kritiken. Han kritiserar dels kompositionen, dels bristen på dramatisk handling. Även han försöker överblicka serien, men kommer till ett annat resultat. »Att detta kraftprov av episkt berättande i viktiga avseenden har slagit slint, förefaller mig uppenbart«, skriver Lundkvist och fortsätter: »Från början har nog Moberg varit starkt engagerad i sitt ämne, men han har tydligen velat för mycket, eller för många saker samtidigt, och det har spräckt hans epos.« Hans anmälan är den enda texten i mitt urval som antyder att Moberg skulle ha fallerat i sitt kraftprov, skrivit ett *misslyckat* epos. Formuleringen är intressant, eftersom begreppet epos, som jag tidigare har diskuterat, till sin natur tycks lägga hinder i vägen för en så pass grundläggande kritik. Lundkvist gör här ett försök att på allvar punktera Mobergs »storverk«. Särskilt intressant är formuleringen »förefaller mig uppenbart«, som antyder en illusion, en kejsare i nya kläder vars egentliga nakenhet även andra borde kunna genomskåda. Han är också återigen den som går längst i att se romanerna som samtidspolemik, och menar att Moberg »har velat kri-

tisera det svenska ämbets- och förmyndarsamhället mot bakgrund av det anarkistiskt fria och bibliskt ursprungliga Amerika (inte utan sneglingar till aktuella paralleller)«. *MT* lades ner 1958; det hade annars varit intressant att se Lundkvist fullfölja sin analys i sin (eventuella) recension av sista delen. Det sätt på vilket Lundkvist – en av den »tredje ståndpunktens« dominerande gestalter i svensk debatt – beskriver romanerna i en essä publicerad efter Mobergs död, visar att hans kritik snarare hade hårdnat med tiden, delvis på grund av den världspolitiska utvecklingen, Nixon och Vietnamkriget:

Lika lite som sin hjälte tycks Moberg ha velat se farorna och avigsidorna i det Amerika de båda gjort till sin utopi. Han hyllar i emigranteposet en frihet, rättvisa och demokrati, en fredlighet och osjälviskhet som bara delvis någonsin funnits och som senare alltmer satts ur spel i Amerika. Liksom i många fall de svenska invandrarna och deras ättlingar har han funnit sig till rätta med en stigande reaktion som maskerats av missbrukad frihetsretorik, en eftersläpning som blivit verklighetsfrämmande och förljugen, inte minst i inställningen till det svenska samhällets förvandling. Mobergs epos tillkom ju under det kalla krigets period och bär i viss mån färg av okritiskt partitagande för översittarmakten. Nu kan denna tendens ses slå tillbaka som oavsiktlig ironi: med fredslandet som världens aggressivaste supermakt och medborgarrätten underkastad en korruperad, maktfullkomlig administration.⁴⁶⁸

Sista brevet till Sverige: folkbok ett faktum

När det sätts punkt för serien 1959 tycks recensenterna medvetna om stundens allvar. Rubrikerna är högtidliga: »Slutstenen«, »Ringens slutet« och »Mobergs stora bygge färdigt«. Harrie spar som vanligt inte på krutet, utan drar paralleller till såväl Vergilius som till Homeros och föreställer sig Karl Oskar och Kristina som Hektor och Andromake. Med samma argument som i sin anmälan av *Invandrarna* pläderar han för Mobergs förmåga att förgylla det banala: »vad som berättas om [Karl Oskar och Kristina] borde kallas banalt och sentimentalt alltsammans – men är det inte: däri ligger den episke diktarens trollkraft.« Även Attorps bläddrar i den västerländska kanon för att hitta jämförelsepunkter: »Kristina säger på dialekt vad Romeos Julia säger på blankvers.«

Lagercrantz skriver i *DN* en lång recension, närmast en essä, om utvandrarserien vars status som »folkbok«, endast jämförbar med bibeln och psalmboken, han nu menar är fastställd. Han tycks ha sällt sig till de andra kritikernas perspektiv, och understryker själv att Karl Oskar (som han alltså tidigare tyckte var »jämmerligt ointressant«) inte ska läsas som en realistisk person, eftersom »[e]n del av hans väsen sträcker sig in i myten och sagan«.

Särskilt intressant är slutorden om »detta unika storverk som man inte torde spränga bort ur vår litteratur i första taget«, som tycks sluta fred med Lagercrantz tidigare bild av ett »våldigt stenblock i höstens bokflod«. Moberg har gjort någonting tungt, orubbligt, liknande ett naturfenomen eller byggnadsverk, som för alltid tillhör en nationell – »vår« – litteratur. Samma typ av liknelse använder Söderhjelm när han talar om ett »monument« och ett »minnesmärke«. Här, som i flera andra recensioner, etableras bilden av serien som nationallitteratur, ett spår jag ska följa i nästa kapitel.

Med *MT* och Lundkvist ute ur bilden kommer den enda riktiga sågningen i mottagandet av *Sista brevet till Sverige* från Landquist, under den uttrycksfulla rubriken »Missnöjda Vilhelm Moberg«. Merparten av texten utgörs av ett skarpt ifrågasättande av det Landquist uppfattar som samtidskritik i romanen – ett spår som ingen av de andra recensenterna utvecklar i någon större omfattning. Han pekar på det orealistiska i Karl Oskars ständiga agg mot Sverige och beskriver honom som »en kverulant«: »Det är osannolikt att en framgångsrik och psykiskt frisk odlare efter ett kvartssekels lyckosamt arbete fortsätter med detta sura missnöje.« Recensionen utmynnar i öppen konfrontation med författaren själv:

För att tala med den uppriktighet, som Vilhelm Moberg själv nyttjar: Vad har Moberg för anledning till detta sura förtal av Sverige, som envist droppar och droppar i hans sista bok? Den snälla och tillgängliga svenska nationen, varibland också »herrska», har sedan länge med intresse och uppskattning läst vad han skrivit, han har fritt fått yttra sig och detta säkerligen med mindre obehag än avvikande meningar skulle ha mottagits med i Amerika, man har ofta med gillande och alltid med tolerans upptagit hans kritiker, han har själv tack vare svenska folkets intresse för honom blivit en av de rika, en av herrarna, en av dessa, som enligt hans – liksom tidigare Peter Jönssons – mening förstör det nordiska landet.

Recensionen, tillsammans med Lundkvists utlåtande om *Nybyggarna*, är det närmaste någon kommer en grundläggande attack på Mobergs romanprojekt i egenskap av *samtidspegel*. Landquist vägrar att godta romanen som avslutningen på ett upphöjt, »episkt«, redan i nuet klassiskt »storverk«. I stället bemöter han texten som ännu ett polemiskt inlägg från en kverulerande och bortskämd succéförfattare. Lagg särskilt märke till syftningen på Petter Jönsson, den löjliga och inbiliska emigranten i Magnus Elmlads visa »Petter Jönssons resa till Amerika«, utgiven 1887.⁴⁶⁹ *AB*:s kritiker ritar här in Moberg i den klassiska karikatytren av emigranter och Amerikavänner som otacksamma och naiva.

Sammanfattningsvis kan man konstatera att mottagandet av utvandrarserien i de tongivande tidningarnas recensioner generellt var starkt positivt och *redan i samtiden kanoniserande*, i det att romanerna beskrevs som episka storverk, jämförbara med antikens litteratur, med Bibeln, psalmboken och Lagerlöfs klassiker, byggnadsverk och monument. *DN* utmärkte sig förvisso genom att ge de tre första romanerna blandad kritik, men detta togs igen av Lagercrantz genomarbetade hyllning av den sista. Den ansats som kan uttydas i femtioårshyllningarna fullföljs generellt i recensionerna: Moberg etableras ytterligare som en författare av nationalkaraktär, en folklig epiker vars verk står i motsatsförhållande till det manierade och konstruerade. Med vår tids glasögon är det också lätt att se hur bilderna av Mobergs »stadiga grepp« och »episka kraft«, tillsammans med beskrivningar av romanerna som »stenblock«, »kraftprov« och »storverk«, återspeglar det språkmönster som gällde för manliga författare.⁴⁷⁰

Den mest konsekvent utvecklade kritiken mot romanserien gällde uppfattningen att skildringen var kvalitativt dålig och tendentiöst speglade samtiden. Denna kritik fanns med genom hela serien; den framfördes av Jonsson i hans recension av *Utvandrarna* i *DN*, i Lagercrantz recension av *Invandrarna* i *DN*, av Lundkvists och Forssells respektive recensioner av *Nybyggarna* i *MT* och *DN* samt av Landquist i hans recensioner av *Invandrarna* och *Sista brevet till Sverige* i *AB*. Denna kritik tycks dock inte ha spridit sig till övriga recensenter. Möjligen kan man föreställa sig att Mobergs regeringsfientlighet gjorde att kritiken från *AB*, som togs över av *LO* 1956, liksom av den socialdemokratiska *MT* (och den vänsterorienterade Lundkvist), sågs som uttryck för ett politiskt ställningstagande snarare än som en oberoende värdering. I privatbrev od-

lade Moberg också föreställningen om att de kritiska anmälningarna av *Invandrarna* och *Nybyggarna* i *DN* berodde på hans personliga ovänskap med Olof Lagercrantz efter Kejneaffären.⁴⁷¹

Sedlighetsfejden och Mobergs vinnande strategi

Flera kritiker hade som sagt svårt att smälta de osedliga skildringarna i *Utvandrarna*, särskilt de skabrösa historierna ombord på skeppet i delen »Bönder på havet«.⁴⁷² Ungefär ett år efter utgivningen, på hösten 1950, påbörjades den största offentliga debatten kring utvandrarserien, ofta kallad *sedlighetsfejden*. Frontfigur var författaren Ebbe Reuterdahl i Uppsala, som ledde en grupp kallad *Riksaktionen mot smutslitteraturen och mot svärjandet*. Gruppen skickade ut ett cirkulär till alla svensk-amerikanska tidningar, samt alla svenska församlingar och samfund i USA. I cirkuläret, som i huvudsak argumenterar för en allmänt konservativ kultursyn, kritiserades Moberg för att med sin skildring ha dragit de svenska emigranternas minne i smutsen. Det påstods också att Moberg infogat skabrösa berättelser i romanen för att den skulle sälja bättre.

Nyheten om cirkuläret väckte uppmärksamhet och slogs upp stort i svenska tidningar.⁴⁷³ Arkivet visar dock på en påfallande ojämn kamp. På de stora tidningarnas ledar- och kultursidor råder konsensus kring att *Utvandrarna* är ett betydande litterärt verk och att osedligheten inte är av sådan art att det legitimerar en så pass aggressiv kampanj. Utöver insändare från privatpersoner står Reuterdahl relativt ensam. Den enda person med större kapital på det litterära fältet som i någon mån ger kampanjen medhåll, är författaren och litteraturvetaren Erik Hjalmar Linder i *Stockholms-Tidningen*. I en osignerad artikel – som i huvudsak försvarar Moberg – påpekar han att den typ av berättelser som återges i *Utvandrarna* visserligen säkert representerar en autentisk folklighet och skulle ha kunnat berättas av 1800-talets bönder, men hade varit mer trovärdiga i ett renodlat manligt sällskap, som till exempel »i drängstugan« (ett ord som även Landquist använde i sin recension).⁴⁷⁴

På en saklig nivå tillbakavisade Vilhelm Moberg kampanjen med hänvisning till diktens frihet och det orimliga i att ställa språkliga anständighetskrav på en litterär text. Men därutöver hade han som intressant bistrategi att inte bara försvara sig, utan också förvränga motståndarens budskap. I argumentationen låtsas Moberg vara upprörd över att det socialt osmidiga ut-

trycket »drängstugehistorier« kan användas 1950 – fast ordet aldrig används i Linders artikel – och bygger sedan en politisk argumentation som reaktion på ett ord han själv har myntat. I en artikel med rubriken »Drängstugehistorier« klagar han över schablonbilden av bönder som sämre än personer från den bildade medelklassen och menar att »vi har ännu ett gott stycke kvar till den verkliga klassutjämningen«. ⁴⁷⁵ Genom att föra in ett klassperspektiv i diskussionen om »smutslitteratur« fick Moberg möjlighet att positionera sig och sin roman i det litterära fältet som progressiv och utmanande, trots att Linders artikel egentligen handlat om det historiskt orimliga i att Mobergs figurer berättar osedliga historier i blandade sällskap.

Det är överlag påfallande hur självsäkert och kompromisslöst Moberg försvarade sin text, ofta genom att förlöjliga motståndaren. Särskilt komisk är den ofta citerade frasen om att »[d]essa sedlighetsivrare [oftast tillhör] de högre åldersklasserna. Med avtagande sexuell vitalitet hos människan följer ofta en tilltagande moralisk känslighet«. ⁴⁷⁶ Författaren (själv femtiotvå år gammal) förlöjligar här Reuter-dahl och kampanjens övriga sympatisörer och positionerar dem som gamla och sexuellt oförmögna. Implicit innebär detta att hans egen roman intar den motsatta polen på det litterära fältet, det vill säga platsen som ung, radikal och potent.

I början av 1951 började debatten ebba ut. Reuter-dahl stod alltmer isolerad och pressades dessutom via Mobergs advokat att ta tillbaka sina beskyllningar. Auktoriteter i ämnet ställde sig på Mobergs sida. ⁴⁷⁷ Samtidigt nåddes media av ryktet om en ny kampanj, denna gång med sin bas i Småland och med nio småländska riksdagsmän i spetsen. Det rörde sig om ett upprop där smålänningar hade ombetts skriva på en protestlista mot hur deras anfäder skildrades i *Utvandrarna*. 3 400 personer under-tecknade uppropet, bland annat flera lärare och präster från Algutsboda. Löjets skimmer drogs snabbt över aktionen när en rundringning visade att flera av de undertecknande riksdagsmännen inte hade läst boken. Det mest graverande uttalandet kom dock från högerpartiets Axel Manner-skantz i Värnanäs, som enligt egen utsago faktiskt *hade* läst boken ordentligt och tyckte att den »skulle varit utmärkt, om Moberg låtit bli 'de där snuskigheterna'«. Han citeras också: »Min hustru och jag läste den tvärs igenom, sedan gick vi ned i källaren, hyvlade in den i värmepannan och hurrade.« ⁴⁷⁸

Detta uttalande gav Moberg utmärkt ammunition till att fortsätta med sin tidigare framgångsrika strategi att förlöjliga motståndarna. Han skrev

ett öppet brev till riksdagsmännen i *Stockholms-Tidningen*, där han särskilt fokuserade på Mannerskantz:

Tacka vet jag då Mannerskantz i Värnanäs, den gamla goda högern. På honom kan man lita: Han gick efter genombläddringen av boken ner i sin mörka källare och lade in den i värmepannan. Det är rena och klara linjer. Så hurrade han och frun när boken brann: [...] Jag undrar om inte herrskapet också sjöng »Du gamla du fria«.⁴⁷⁹

Det humoristiska brevet citerades i flera tidningar, och Smålandssuppropet förlorade legitimitet ännu snabbare än den föregående aktionen – medan Reuterdahl i egenskap av skriftställare ändå hade ett visst kapital på det litterära fältet, stod konservativa riksdagsmän på landsbygden, som inte ens hade läst den bok de fördömde, helt utan trovärdighet. Även om Moberg personligen tog mycket illa vid sig av kampanjen, som involverade flera personer från det kulturbärande skiktet i hans egen hembygd, gjorde den ingenting för att skada den offentliga bilden av hans roman. Inga tongivande tidningar visade förståelse eller respekt för aktionen.

I stället var det en annan nyhet som intresserade dem: den plötsligt stigande försäljningen av *Utvandrarna*. Genom sedlighetsfejden hade Moberg hamnat i fokus på ett nytt sätt i kulturlivet. Han hade både figurerat i medierna och deltagit i talrika debatter inför fullsatta auditorium, där han plockat poäng hos åhörare och journalister med sin underhållande och ironiskt slagfärdiga debatteknik.⁴⁸⁰ Många som tidigare inte hade läst hans böcker intresserade sig nu för den omstridda romanen. Nya upplagor fick tryckas gång på gång, totalt 20 000 exemplar under våren 1951. På biblioteken var den tingad för flera månader framåt. När *Utvandrarna* så släpptes till billighetspris på hösten 1951 hade den snart sålts i 155 000 exemplar. Flera tidningar jämförde debatten med den uppståndelse som väcktes kring Bengt Anderbergs roman *Kain* 1948, som också sålde i stora volymer efter att ha hotats av sedlighetsåtal.⁴⁸¹

Det är svårt att avgöra om beskyllningen mot Moberg – att han medvetet och i spekulativt syfte skulle ha lagt in eller förstärkt osedliga avsnitt och formuleringar i romanen – var befogad eller inte. Det kan dock konstateras att Mobergs tidigare bonderomaner helt saknar den typ av skabrosa historier och grova uttryck som förekommer i *Utvandrarna*, trots att dessa utspelas i likartade miljöer och med liknande persongallerier.⁴⁸²

Och det står i alla händelser klart att skildringen av osedlighet i *Utvandrarna* samt Mobergs framgångsrika försvar i den kontrovers som följde, kraftigt ökade försäljningen av boken *samtidigt* som den stärkte dess kapital på det litterära fältet genom att den intog positionen som radikal och utmanande i förhållande till borgerliga klassfördomar och en reaktionär och förlegad litteratursyn.

Ett sista exempel på Mobergs framgångsrika strategi är utvecklingen av fallet Mannerskantz. I intervjun ska alltså riksdagsmannen ha sagt att han och hans hustru »hurrade«, vilket fick Moberg att några dagar senare raljera om att de kanske också sjungit »Du gamla, du fria«. När han 1957 skriver artikeln »Romanen om Utvandrars-romanen« har bilden blivit sanning:

Och sedan herrskapet Mannerskantz hade läst *Utvandrarna* gick de ner i sin källare och kastade boken i värmepannan. Medan romanen således brann med frisk låge avsjöng makarna gemensamt vår svenska nationalsång, »Du gamla, du fria.« Allt enligt hr Mannerskantz' egen, med berättigad stolthet avgivna redogörelse i pressen.⁴⁸³

Detta är inte en bagatellartad utbrodering av sanningen, utan en betydande strategisk manöver: genom att hurrandet förvandlas till ett sjungande av nationalsången, politiseras anekdoten och därmed tillåts Moberg etablera sin roman som ett slags motbild till en pompös nationalism med nazistiska undertoner (i artikeln talas också om »bokbålet på Värnanäs«). Artikeln återgavs senare också i utökad form i den storsäljande memoarboken *Berättelser ur min levnad* (1968), och är givetvis än i dag en huvudkälla för forskare som vill veta mer om omständigheterna kring utvandrarserien. Högermannen med nationalsången i pannrummet tillhör därmed för alltid den historiska kontexten kring utvandrarseriens utgivning – och ingen minns att Mannerskantz faktiskt också sa att han tyckte om boken – förutom »de där snuskigheterna«.⁴⁸⁴

Utvandrarseriens utgivningshistoria

För att bättre kunna förstå romanseriens framgång på bokmarknaden gör jag här en överskådlig genomgång av utgivningen och försäljningen av de fyra romanerna, först i Sverige och sedan utomlands. Då USA av både

symboliska och ekonomiska skäl var en viktig marknad för romanerna ägnas den amerikanska utgivningen en egen avdelning.

Utgivningen i Sverige

Mobergs genombrottsroman *Raskens* fick god kritik i pressen men sålde under de första åtta åren, 1927–35, bara i 4 000 exemplar. Han menade själv att *Sänkt sedebetyg* var hans första verkliga försäljningsframgång, med 12 000 tryckta exemplar under utgivningsåret 1935.⁴⁸⁵ Efter den stora publikframgången med *Rid i natt!*, som under hösten 1941 trycktes i 32 000 exemplar, låg Vilhelm Mobergs romaner på en stadigt fallande, om än fortsatt hög, försäljningsnivå. Med *Soldat med brutet gevär* var Moberg tillbaka på en upplaga om 12 000 exemplar under hösten 1944, medan *Brudarnas källa* nådde en upplaga om 8 250 exemplar under hösten 1946. Detta måste betraktas som goda siffror för seriös litteratur vid denna tid. Som jämförelse kan nämnas att Jan Fridegårds största publikframgång någonsin med en originalbok var *Porten kallas trång* (1952), som trycktes i tre upplagor om totalt 13 100 exemplar under höstsäsongen.⁴⁸⁶ I en tid då sprickan mellan »smal« finkultur och »bred« populärkultur redan hade börjat växa till den uppdelning som består än i dag, var Moberg en av de få seriösa författare som inte förlorade på den ökade konkurrens mot det litterära etablissemangen som nya medier som radio och koloreerad veckopress utgjorde.⁴⁸⁷

Åren efter andra världskriget kom masslitteraturens genombrott i Sverige och ledde till en ökad kommersialisering av bokmarknaden. Utvandrarseriens exceptionella framgång på den svenska bokmarknaden måste ses mot bakgrund av socioekonomiska förändringar som pågått under hela mellankrigstiden och slutgiltigt blommade ut efter andra världskriget.⁴⁸⁸ Vid sidan om det skikt av borgerliga läsare (»den läsande allmänheten») som sedan 1880-talet hjälpt Karl Otto Bonnier att bygga upp sitt förlag till ett av de främsta i landet, växte under mellankrigstiden ett bredare lager av läsare från arbetarklassen fram. Genom bland annat tidningen *Folket i Bild* (FiB) tog arbetarrörelsen framgångsrikt upp kampen med den kommersiella veckotidningspressen med noveller och följetonger av framförallt arbetardiktare och folklivsskildrare. När FiB vid årsskiftet 1940–41 startade en egen bokutgivning, med ett distributionssystem där försälj-

ningen skedde via ombud på arbetsplatserna (bokhandeln var länge en borgerlig miljö där många arbetare inte kände sig hemma), nådde man tidigt stora framgångar med namn som Jan Fridegård, Ivar Lo-Johansson och Albert Viksten.⁴⁸⁹ I takt med att nya, stora befolkningsgrupper började konsumera litteratur såg även Bonniers nya vinstmöjligheter, och startade på 1940-talet en konkurrerande verksamhet till FiB:s förlag, Bonniers Folkbibliotek (BFB), som distribuerade billighetsutgåvor av förlagets egna böcker genom att kopiera FiB:s metod att sälja böcker på arbetsplatserna. Billigböckerna blev snabbt en stor succé. Men redan mot slutet av 50-talet började utvecklingen stagnera och både BFB och FiB fick svårare att sälja böcker. Folkböckerna blev en historisk parentes, mellan den tid då bara en begränsad samhällsgrupp kunde tillgodogöra sig litteratur och tv-ålderns inträde mot slutet av 1950-talet.

Samma sommar som Moberg avslutade *Utvandrarna* i Carmel och Monterey, skrev han en artikelserie för *FiB* som publicerades samma höst. Några månader innan utgivningen publicerade han också ett avsnitt ur romanen, »Bönder på havet«, i *BLM*. När Bonniers tryckte förstaupplagan av *Utvandrarna* i nära 10 000 exemplar hösten 1949 visade det på vissa förväntningar i fråga om försäljningen, kanske på grund av den uppmärksamhet som redan väckts i *FiB* och *BLM* (och möjligen också den artikelserie som tidigare gått i *SvD*).⁴⁹⁰ Under hösten 1949 trycktes romanen i nya upplagor gång på gång, upp till 39 000 exemplar till julhandeln – därmed var alltså Mobergs personliga rekord med *Rid i natt!* slaget. Som tidigare nämnts tog försäljningen ny fart i samband med sedlighetsfejden vintern 1950–51, nya böcker fick tryckas i rask takt och den totala upplagan nådde 74 000 exemplar under de första veckorna 1951.⁴⁹¹ Romanen fick helt enkelt en extra försäljningssäsong i bokhandeln. På hösten 1951 gavs romanen också ut i BFB, som snabbt kom upp i en upplaga om 155 000 exemplar, vilket var rekord för en roman i folkupplaga.⁴⁹² Med en total upplagesiffra på 230 000 vid slutet av år 1951, var *Utvandrarna* två år efter utgivningen den mest sålda boken i svensk litteratur efter Selma Lagerlöfs *Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige* och Gösta Berlings saga (som ju dock ackumulerat sina stora upplagor genom flera decenniers försäljning).⁴⁹³ Och försäljningen hade långt ifrån nått sin kulmen: den totala upplagan för förläggningen tillsammans med BFB skulle sluta på 427 000 exemplar.

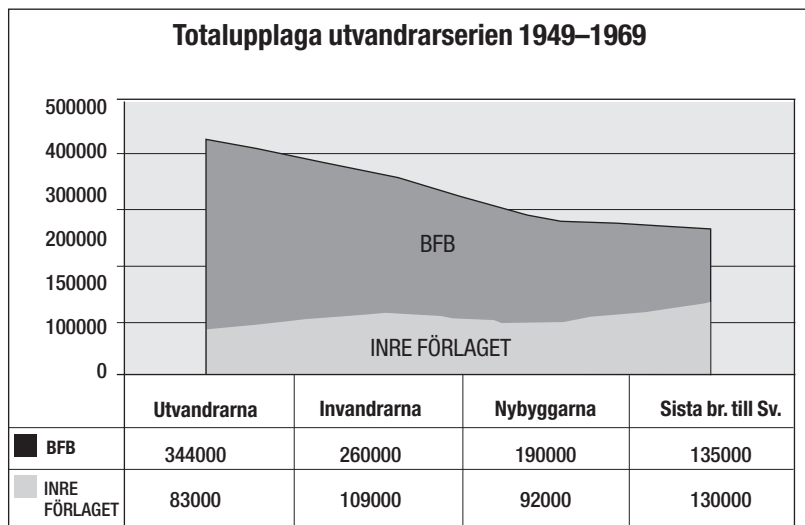
Parallellt med *Utvandrarnas* framgångar började Moberg publice-

ra sina äldre böcker i FiB:s billighetsserie.⁴⁹⁴ Även hos Bonniers kom hans tidigare verk ut igen under åren efter 1945, i serien »Romaner i folkupplaga«. När Kaj Bonnier i januari försökte förhindra honom att sälja följetongsrättigheterna till *Utvandrarna* till tidningen *FiB* genom att hänvisa till hans kontrakt, hotade Moberg att helt enkelt lämna förlaget. Bonnier backade och *FiB* fick följetongen.⁴⁹⁵ *Innvandrarna* gick dock till Bonnierägda *Året runt*, *Vårt hem*, efter att Moberg först vägrat med hänvisning till veckotidningens »kungafjäsk«.⁴⁹⁶ Inför utgivningen av *Nybyggarna* meddelade han att han lämnade Bonniers – beslutet var denna gång »orubbligt«.⁴⁹⁷ Han siktade på att ge ut resten av serien hos FiB:s förlag, men än en gång övertalades han att stanna kvar.⁴⁹⁸ Senare, möjligen som kompensation, donerade han följetongsrättigheterna till *Nybyggarna* till *FiB* med anledning av tidningens tjugofemårsjubileum – med villkoret att gåvan annonserades ut i dagspressen i form av ett öppet brev från Moberg som tackade *FiB* för »dess klara republikanska hållning«.⁴⁹⁹ *Sista brevet till Sverige* gick återigen till *Året runt*.⁵⁰⁰

Mobergs författarskap under 50-talet befann sig alltså på många sätt i skärningspunkten mellan två sfärer: det förlag och de tidningar som kontrollerades av familjen Bonnier och det socialdemokratiskt ägda och till folkrörelserna närstående förlaget Folket i Bild med tidningen *FiB*. Utvandrarserien kan sägas ha grenslat klyftan mellan den borgerliga salongsläsningen och den arbetarrörelsedrivna folkbildningsläsningen. Seriens framgångar kan delvis förklaras med de särskilt gynnsamma förhållanden för folklig masslitteratur av litterär kvalitet som förelåg under denna period – åtminstone när författaren visste att utnyttja konkurrensen på bokmarknaden för att spela ut de två systemen mot varandra och skapa så stor spridning som möjligt för sina verk.

Samtidigt är det ett faktum att utvandrarserien gavs ut under just den period då upplagorna på böcker i allmänhet sjönk. Genomsnittsupplagan på en Bonnierbok gick under perioden 1950–58 ned med hela sextio procent (bland annat på grund av höga bokpriser). Bokutgivningen blev beroende av några få lönsamma titlar, medan övriga författaress del av kakan krympte. Utvandrarserien kan ur det perspektivet ses som inledningen på den bokmarknad vi har i dag, där några få populära titlar går i massupplagor och finansierar den övriga utgivningen.

Det generella mönstret för de tre följande romanerna skulle emellertid bli en svagt vikande upplaga, vilket visas i denna figur:⁵⁰¹

Som synes ökade något den totala försäljningen i det som Bonniers benämnde »inre förlaget« (den skönlitterära utgivningen i fullprisutgåva) med *Invandrarna*, sjönk något med *Nybyggarna* för att sedan göra en stark avslutning med *Sista brevet till Sverige*, som nådde en jätteupplaga om 130 000 exemplar redan samma höst. Samtidigt ser vi successivt sjunkande siffror för folkupplagan, som sjönk stegvis från 344 000 exemplar av den första delen till 135 000 exemplar av den sista – den senare siffran tangerar alltså nästan romanens förstautgåva. Tendensen var att romanerna lockade en allt större läsekrets vid utgivningen, men sedan sålde allt sämre i BFB och med totalt sett minskad försäljning för varje bok. Man ska dock ha i åtanke att minskningen skedde från en mycket hög nivå och att samtliga böcker i serien nådde en totalupplaga som översteg den då ofattbara nivån om 250 000 exemplar. Storleken på en boks upplaga gavs på denna tid stort utrymme i marknadsföringen. När utvandrarseriens olika delar trycktes i nya tusenden vecka efter vecka, gav det ett eko i annonseringen – försäljningen under hösten och inför julen blev en massmedial händelse i sig. Drömsiffran, en miljon sålda »Amerikaböcker« i BFB, firades med stora annonser och annan medial uppmärksamhet i augusti 1965.⁵⁰²

På hösten 1970 inleddes något av en andra våg för utvandrarserien när romanerna gavs ut i Bokklubben Svalan i anslutning till filmatiseringen

(se nedan). Det hävdades nu att hela serien utgivits i två miljoner exemplar.⁵⁰³ Utöver de 50 000 exemplaren per roman 1970 trycktes nya upplagor varje år under perioden 1971–75, och varje roman nådde en totalupplaga om långt över 100 000 i Svalan.

Under decennierna efter Vilhelm Mobergs död 1973 trycktes nyutgåvor av romanerna sporadiskt; efter 1975 gavs serien ut 1979, 1984 och (i pocket) 1987. År 1990 blev även *Utvandrarna* tillgänglig i serien »Alla tiders klassiker«, en serie som syftar till att göra det möjligt för grund- och gymnasieskolor att köpa in klassuppsättningar av böcker till ett lågt pris, något som kan sägas ha starkt kanoniserande effekt på de verk som väljs ut. Hittills har romanen tryckts i 19 000 exemplar i denna serie.⁵⁰⁴

Under mitten av 90-talet kom så, bland annat genom den framgångsrika musiken, en tredje utgivningsväg för utvandrarserien. Denna väg pågår än i dag; senast (2007) med en luxuös, inbunden utgåva i kartong (»Moberg-box«) om nära tre kilo. Sedan 2006 finns även romanerna som ljudbok på CD.

Utgivning på engelska

Under sin karriär före utvandrarserien hade Moberg fått tre romaner utgivna i USA.⁵⁰⁵ Som nämndes i kapitel 3 var hans tanke att romanserien skulle ges ut i USA, med en parallell utgivning på två språk. Under sin tid i Carmel 1948–49 blev han god vän med svenskamerikanen Gustaf Lannestock – som aldrig tidigare översatt skönlitteratur – och övertalade honom att påbörja översättningsarbetet med *Utvandrarna* redan på manuskriptstadiet. Intresset från amerikanska bokförlag för projektet hade dittills visat sig vara svalt och Moberg ville ha en översatt version för att bättre kunna bearbeta marknaden.⁵⁰⁶

Kontrakt med det stora bokförlaget Simon & Schuster skrevs på våren 1950 mot ett honorar om 1 500 dollar.⁵⁰⁷ När första romanen, *The Emigrants*, gavs ut sommaren 1951 fick den goda recensioner i flera ledande amerikanska tidningar.⁵⁰⁸ Försäljningen gick dock trögt och när ett nytt kontrakt skulle skrivas på *Invandrarna* våren 1953 var förlaget ovilligt att förhandla om en höjning av Mobergs honorar.⁵⁰⁹

Men i februari 1954 stärktes Mobergs aktier på den amerikanska bokmarknaden när den stora bokklubben »The Literary Guild« antog roma-

nen som månadens bok för augusti, vilket innebar en garanterad upplaga om cirka 100 000 exemplar. Moberg såg detta som sitt stora genombrott i USA, och nyheten omnämndes även i svenska tidningar.⁵¹⁰ När han kom till New York i augusti för att närvara vid bokutgivningen togs han emot som en kändis av den amerikanska skvallerpressen.⁵¹¹ Det visade sig dock att bokklubben krävt stora strykningar av passager i texten som kunde väcka anstöt, vilket gjorde Moberg förtvivlad – »Reuterdaahl är slutligen segraren i den stora kampen!» skrev han upprört i ett brev.⁵¹² Också denna roman fick positiva recensioner i pressen, men fränsett bokklubben nappade inte publiken på boken, som under åren 1954–58 endast såldes i 8 883 exemplar.

När Moberg 1955 fattade beslutet att låta utvandrarserien växa till fyra romaner i stället för de planerade tre, visade sig Simon & Schuster ovilliga att frångå den ursprungliga planen. Lösningen blev då att ge ut de två sista delarna i ett band, med titeln *The last letter home*. Simon & Schuster tycks också efterhand ha tröttnat på den egensinnige svensken och frågade honom 1960 om han kunde tänka sig att återta rättigheterna mot en återbetalning av förskottet om 2 000 dollar, vilket avböjdes.⁵¹³

The last letter home gavs inte ut förrän 1961, alltså sju år efter *Unto a good land*, och serien tycks vid det laget ha varit ganska bortglömd i USA, av de fåtaliga recensionerna att döma. Även denna gång hade förlaget gjort stora strykningar utan författarens tillstånd. Försäljningen under sommaren 1961 nådde endast upp till 3 851 exemplar. Moberg beskrev själv den misslyckade utgivningen som »ett av mitt livs största besvikelser».⁵¹⁴

Den tidigare omtalade andra försäljningsvåg som orsakades av filmatiseringen under början av 70-talet, påverkade också den amerikanska utgivningen, där utvandrarserien övertogs av Fawcett Popular Library. Enligt en obekräftad uppgift ska billighetsupplagan ha legat på hela 150 000 exemplar.⁵¹⁵ Sedan dess har romanerna kommit i flera nya utgåvor på engelska, senast (1999) under Penguin, alltså med Lannestocks lekmanöversättning. Först 1978 förelåg dock romanserien komplett och utan strykningar på engelska.

Övrig utgivning i utlandet

Utöver engelskan har romanerna helt eller delvis översatts till femton främmande språk. Det är svårt att få fullständig klarhet gällande honorar och upplagor för dessa böcker, men här följer en redogörelse som är

avsedd att ge en överskådlig bild, och som visar det delvis sporadiska och fragmentariska i utgivningen, samt den dåliga lönsamheten.⁵¹⁶

I *Danmark* gavs *Utvandrarna* ut 1950, *Invandrarna* 1953 och de två avslutande delarna samma år som de svenska originalen, det vill säga 1956 och 1959. De två sista romanerna direktöversattes då från Mobergs eget manuskript. Förstaupplagorna lär ha legat på omkring 3 000 exemplar och försäljningen tycks ha varit måttlig. Likaså i *Norge*, där de två första romanerna gavs ut samtidigt i fyra band med titeln *Emigrantromaner* 1954. Den samlade volymen sålde 1954 i 4 775 exemplar, vilket ungefär motsvarar de 4 540 exemplar som *Nybyggarna* sålde när den gavs ut 1957.⁵¹⁷ Både den norska och den danska utgivningen följer det ovannämnda mönstret, med nyutgåvor under 70-talet i anslutning till filmatiseringen och fortsatta upplagor under 90-talet.

I *Frankrike* gavs romanerna ut 1954–60, de två sista volymerna med stor tveksamhet från förlagets sida.⁵¹⁸ Serien kom också tidigt på *lettiska*, genom ett immigrantförlag i New York, som gav ut serien under samma period. Förlaget betalade först ett engångshonorar om 150 dollar per bok för en upplaga om högst 2 000 exemplar, en summa som senare på grund av den dåliga försäljningen sänktes till 100 dollar för 1 500 exemplar.⁵¹⁹ Den *ungerska* utgåvan gavs ut 1958–64, uppgifter om upplagan saknas, men förskottssumman för *Invandrarna* om 1 000 kronor antyder att den bör ha varit måttlig.⁵²⁰

På dessa fem språk gavs alltså romanserien ut helt eller delvis under samma period som den svenska utgivningen 1949–59. Senare kom romanerna även ut på *holländska* (1966–71) och *tjeckiska* (i samlingsvolym 1976), samt har nyligen utgivits på *estniska* (2002–09).

På de övriga språken tycks serien ha varit svår för de utländska bokförlagen att slutföra. *Finland* dröjde med att visa intresse för romanerna och gav ut de tre första så sent som 1958, 1959 och 1960. Sedan dröjde det till mitten av 70-talet innan den avslutande delen kom ut; då som en del i en samlingsvolym. I *Västtyskland* gavs de två första romanerna ut 1954 och 1955, men därefter ville förlaget Ullstein inte fortsätta utgivningen på grund av den dåliga försäljningen (4 560 exemplar av *Utvandrarna* respektive 3 020 av *Invandrarna*⁵²¹) och det dröjde fram till 1989 och 1990 innan serien avslutades på tyska. På *slovenska* kom *Utvandrarna* i Jugoslavien 1959, men trots att ett förskott om 321 000 dinarer (då motsvarande cirka 2 500 kronor) hade betalats ut för de två första böck-

erna, fortsatte inte utgivningen därefter.⁵²² Samma tycks ännu gälla utgivningen på *polska* (1982 och 1987). Den *spanska* utgåvan, utgiven av ett förlag i Buenos Aires, avbröt serien efter *Utvandrarna* 1955 – av upplagan på 5 000 hade fram till 1959 enbart sålts 567 exemplar.⁵²³ Så gjorde även det *isländska* förlaget 1959. Och på *bulgariska* har hittills endast *In-vandrarna* utgivits (1968).

Biblioteken

Det bör också nämnas att Mobergs publikframgångar även syntes i bibliotekens utlåningsstatistik.⁵²⁴ Under perioden 1961–72 var Moberg den mest utlånade svenska vuxenboksförfattaren, för att under 1973–82 halka ner till plats åtta och 1983–95 till plats fjorton, allt i takt med att nya författare trädde in på arenan.⁵²⁵ 2006 återfanns han långt ner på listan över samtliga utlånade författare, med cirka 75 000 böcker utlånade årligen (att jämföra med cirka 120 000 för Marianne Fredriksson och cirka 320 000 för Henning Mankell). Av författare födda före 1900 var Moberg vid denna tidpunkt emellertid den mest utlånade svenska vuxenboksförfattaren efter Selma Lagerlöf.⁵²⁶ Året efter hade han helt ramlat av listan på de tvåhundra mest utlånade författarna.

Sammanfattning

Överblicken visar att utvandrarserien vann en stor läsekrets i Sverige, särskilt efter sedlighetsfejden, då försäljningen av *Utvandrarna* ökade markant. Förstautgåvorna ökade successivt i upplaga, även om serien totalt sett minskade i försäljning för varje bok. Genomgången av försäljningsstatistiken bekräftar bilden av utvandrarserien som en anmärkningsvärd succé och en milstolpe i svensk bokhandelshistoria. Den visar också på en tydlig marknadsstrategi från förlagets sida, där man drog nytta av filmatiseringen och senare även av musikalen. Det kvardröjande läsarintresset för Mobergs verk avspeglas också i bibliotekens utlåningsstatistik.

Överblicken visar också på svårigheten för Moberg att bygga upp en bestående internationell läsekrets för sina utvandrarromaner. Utgivning- en i översättning är ymnig men splittrad och i vissa fall sporadisk. Detta gäller även i USA, trots den förmodat stora potentialen för böckerna

där. Trots kritikerframgångar och bokklubbsutgivning nådde utvandrarserien inte fram till den amerikanska publiken, och bokförlaget ville till slut helst avbryta utgivningen. Romanerna finns i dag utgivna på sexton främmande språk, men bara på hälften av dessa gavs hela serien ut obeskuren i en följd. Genomgången ger också intryck av att den amerikanska bokklubbsutgivningen av *Invandrarna* 1954 var den utlösande faktorn för intresset för serien från utländska förlag: både på tyska, franska, norska och lettiska gavs *Utvandrarna* ut detta år. Men förlagens förväntningar tycks generellt sett inte ha infriats.⁵²⁷

Däremot kan man konstatera att själva det faktum att romanerna gavs ut i utlandet, särskilt i USA, spelade stor roll för hur Moberg kom att uppfattas i Sverige. Genom dåtidens valutarestriktioner gick det inte att föra mer än ett mycket begränsat belopp ut ur Sverige. För att kunna leva i längre perioder utomlands krävdes alltså inkomstkällor från marknader utanför Sveriges gränser, vilket de utländska utgåvorna av serien genererade, om än ibland i anspråkslösa belopp. Moberg kunde därmed i flera år leva som en internationell kulturpersonlighet, en världsförfattare som var ekonomiskt oberoende av sitt hemland. Den internationella utgivningen ökade i sig utvandrarseriens – och Mobergs – litterära kapital i Sverige, trots att den inte alltid motsvarade hans och förlagens förhoppningar. I hans ständiga frustration över den svenska kritikerkåren gav utgivningen utomlands också honom ett symboliskt oberoende, som ibland tog sig naiva uttryck. Brevväxlingen med Bonniers visar att han ännu i januari 1956 inte bara har ambitionen att få *Nybyggarna* utgiven i USA, utan dessutom att utgivningen ska ske *innan* den svenska, allt för att reta »litteraturnobbarna« som »tror att Stockholm är världens kulturcentrum«. *DN* ska »inte tillhandahållas något recensionsexemplar av den amerikanska originalupplagan, utan den ska få göra sig besvär med att köpa boken och betala den i dollar!«⁵²⁸

Utvandrarserien utanför litteraturens fält: fyra nedslag

*Monumentet (1959)*⁵²⁹

Idén om ett monument tillägnat Mobergs gestalter var inte ny – sommaren 1957 fanns lösa planer på att resa en staty över Karl Oskar i Växjö.⁵³⁰ Det intressanta med monumentet i Karlshamn, en skulptur föreställan-

de två utvandrare, är att skulptören Axel Olsson, en dittills relativt obskyr konstnär med ett förflutet som sjöman, enligt egen uppgift *aldrig avsåg* att avbilda Mobergs figurer. När han 1956 presenterade idén om ett utvandrarmonument för Karlshamns hamnkapten Harry Stone sägs han förvisso ha pratat om hur han blivit inspirerad vid läsningen av utvandrarserien.⁵³¹ Men i en intervju med lokalpressen dagen före invigningen, underströk han tvärtom att hans staty inte hade med Mobergs romaner att göra. Han menade i stället att idén om statyn kommit till honom i en dröm 1954 och förklarade emfatiskt att »det känns hemskt att min idé sammankopplas med en annan mans idéer».⁵³² Det officiella namnet på statyn, angivet i *Karlshamns Allehanda* under veckorna kring invigningen midsommardagen den 20 juni 1959, är »Utvandrare»⁵³³ – ett namn som sedan tycks helt ha förbleknat. På Karlshamns kommuns hemsida heter verket i dag »Karl-Oskar & Kristina».⁵³⁴

Nyckelhändelsen i berättelsen om monumentet är invigningen, där Vilhelm Moberg deltog. Några meningar ur lokaltidningens skildring av högtidligheterna är talande:

I behaglig tid före klockan K kom så Vilhelm Moberg i blå kostym med vita ränder o. solbränd av Italiens sol. Det var en kraftfull, solbränd, senig jobbarhand han sträckte fram när han skakade hand med mötande Frans Olsson o. Rune Malmros. Han nickade glatt åt bekantskaper [...]. Hack i häl på honom kom monumentets skapare Axel Olsson med parant maka.⁵³⁵

Det är intressant att se hur Mobergs klassbakgrund markeras med ordet »jobbarhand», trots att han har varit yrkesskribent i drygt trettiofem år. Han framställs här som en glamourös kändis som samtidigt är jordnära och folklig, arbetaren som blivit internationell succéförfattare och ger stjärnglans åt händelsen med sin blotta närvaro. Som kontrast beskrivs Olsson inte alls.

Tidningen återger också ordagrant över flera spalter Mobergs tal vid invigningen, ett tal där stämningsfulla beskrivningar av hans egen erfarenhet av emigrationen kombinerades med retoriska utfall mot kollektivism och maktmissbruk i samtiden. »Hr Mobergs högtidstal mottogs med kraftiga applåder», avslutas referatet. Uppmärksamheten kring Moberg fortsätter sedan i referatet av banketten, som till största delen handlar om författarens »distinkt och formfulländat framförda anförande»,

efter vilket han dessutom på munspel ska ha framfört en »trudelutt«. Totalt ägnas Moberg, nu kallad »idégivaren« till statyn, drygt sextio rader i artikeln. Det enda som sägs om konstnären är att han var »rörd över all den välvilja och uppskattning som hans arbete med monumentet hade väckt till liv«.

Så kan man i dåtidens tidningar utläsa den dominerande position som Moberg och utvandrarserien vid denna tidpunkt hade intagit på det litterära fältet. Den okände konstnären och före detta sjömannen från Kaffatorp – som aldrig tidigare uppfört en offentlig staty – hade i jämförelse endast ett obetydligt kapital, och den identitet han givit sitt verk löstes upp i intet. Som Beijbom vackert beskriver invigningen:

Långt efter det att American Legion och karolinerkompaniet marscherat ut stod folk kvar runt monumentet, som avtecknade sig så vackert mot mid-sommarhimmeln och den lika blå fjärden med alla segel. Alla talade om statyns likheter med Karl Oskar och Kristina. Redan nu var den glömd, Axel Olssons idé om att hans utvandrare var anonyma.⁵³⁶

Det litterära kapitalet från utvandrarserien var så starkt att det konverterades (se not 575) och kunde användas för att lyfta frågor i den dagsaktuella debatten. Serien hade dessutom kapital nog att absorbera ett offentligt bildkonstverk, och därmed permanent ändra stadsbilden i en medelstor svensk stad.

Moberg var själv medveten om den betydelse som monumentet hade i förståelsen av hans romaner. Han var till exempel mycket mån om att bilder på konstverket skulle användas vid annonseringen av *Sista brevet till Sverige*, och ordnade personligen så att bilderna skickades till förlagets annonsavdelning.⁵³⁷ Upprymd skrev han till Lannestock att »[n]u vet jag att mina utvandrare verkligen har gått in i folkets medvetande«.⁵³⁸

Filmerna (1971–72)

Det stod tidigt klart att romanserien skulle filmatiseras, och redan i april 1952 sålde Moberg filmrättigheterna till *Utvandrarna* till Sandrews. Det skulle dock krävas många år och flera turer innan planerna tog fastare form på 60-talet.⁵³⁹

Den korrespondens som föregick Jan Troells filmatisering (*Utvandrarna* 1971 och *Nybyggarna* 1972) visar hur Moberg i mitten av 60-talet blivit rädd om sina romaner och mån om att beskydda dem – han sägs ha tackat nej till flera anbud om option på filmrättigheterna.⁵⁴⁰ Det är tydligt att han hade som strategi att stärka konsekvreringen av romanerna genom att knyta dem till aktörer på det konstnärliga fältet som själva bar på ett starkt kapital. I ett brev från 1965 oroar han sig över att den svenska filmbranschens tekniska, konstnärliga och ekonomiska resurser kanske inte ens räcker till för att göra hans romaner rättvisa. Brevet visar också att Moberg var mån om en filmatisering som skulle kunna stärka romanernas kapital internationellt, vilket låg bakom hans önskan om att huvudrollen skulle spelas av den internationellt kände Max von Sydow (känd från den flerfaldigt Oscarsnominerade *Mannen från Nasaret*).⁵⁴¹

Moberg valde duon Jan Troell och Bengt Forslund som regissör respektive manusförfattare och producent efter att ha sett deras mycket berömda och konstnärligt utformade inspelning av (den mycket konsekvrade) Eyvind Johnsons självbiografiska romansvit från 1930-talet, *Här har du ditt liv* (1966). Huvudrollsinnehavaren i denna film, Eddie Axberg, var från början självskriven för rollen som Robert, liksom Liv Ullmann, på väg mot stjärnstatus efter sin roll i *Persona* 1966 (och medialt känd genom sitt förhållande med Ingmar Bergman). Det är också logiskt att Moberg starkt motsatte sig valet av Monica Zetterlund i rollen som Ulrika, då Zetterlund med sin bakgrund inom populärmusik och revyteater var den minst konsekvrade aktören i ensemblen – han föredrog en etablerad skådespelerska i rollen, till exempel Margareta Krook.⁵⁴²

Hur beskrivs då utvandrarserien av det tidiga 70-talets svenska pressröster?⁵⁴³ Verket tycks vid det laget ha uppnått en självklar status i svensk litterär kanon trots att bara ett drygt decennium hade förflutit sedan sista delen utgivits. Så skriver till exempel nöjesskribenten Åke Cato i *Expressen* vördnadsfullt om seriens framgångar med hjälp av citat från Harries recensioner i samma tidning. Det hävdas att böckerna har sålts i två miljoner exemplar och att långt över hälften av svenska folket har läst dem. Översättningarna till främmande språk räknas upp, och Cato noterar att det kanske är rent obegripligt för läsare »i dagens frispråkiga Sverige« att »det fanns folk som inte tyckte om böckerna«. »I dag«, skriver Cato, »har vi svårt att förstå att någon kan ha tyckt annat än att utvandrareposet är

en fantastisk och gripande skildring av en viktig händelse i vår svenska historia – kulturhistoria och stor berättarkonst.«⁵⁴⁴

Recensionerna av filmerna, som båda generellt fick ett positivt mottagande, ger bilden av en förlaga som allt mer betraktades som ett nationalverk. Mobergs text är »en levande klassiker, som kommer att läsas av och gripa och fångsla åtskilliga generationer«, »ett av de största verken i vår romanlitteratur«, »ett nationalmonument« och »vår moderna litteraturs största och folkkäraste romanepos«.⁵⁴⁵ DN:s recensent är mest besviken över att filmerna inte lever upp till förlagan och tycker inte att Troell har plats för »Mobergs väldiga andetag genom två tusen boksidor«.⁵⁴⁶ Men det finns också röster som är ambivalenta, om inte direkt kritiska, till det nationalromantiska skimret kring utvandrarserien. I filmtidskriften *Chaplin* diskuterar redaktionen filmatiseringen i en lång artikel, där Nils-Hugo Geber tycker att boken från början var »ett svenskt nationalmonument inom litteraturens område och att ge sig in på filmatisering av nationalmonument är någonting oerhört vanskligt«.⁵⁴⁷ En liknande formulering återfinns i *Aftonbladets* recension, som tycker att *Utvandrarna* ibland bara är »ett slags höviska bokillustrationer« och hoppas att Troell i nästa film ska inse att han själv är viktigare i sammanhanget än »det nationalmonument som heter Ville i Momåla«.⁵⁴⁸ Men förhoppningen infriades inte – samma kritiker tycker i sin recension av *Nybyggarna* att uppföljaren visar på regissörens kapitulation inför författaren:

Å andra sidan naturligtvis: ett epos är ett epos, och om detta epos blir film och epikern heter Vilhelm Moberg så är det dömt att rulla vidare utan respektlösa beskärningar. Publiken svalde »Utvandrarna« med hull och hår; håren inte att förglömma. Och om filmkritiken hade invändningar att komma med berikades den i gengäld med upptäckten att Vilhelm Moberg ur kassasynpunkt visade sig stå på betydligt stabilare och mer folkkära ben än Åsa-Nisse. [...] Ska sanningen fram – och det ska den till och med vid en nationalhögtid av det här slaget – så intog denne anmälare nio tabletter druvsocker för att behålla vakenheten till paussignalen.⁵⁴⁹

Kommentaren visar att Mobergs upphöjelse till nationalförfattare sågs med kritiska ögon av vissa. Men hans strategi att arbeta för en konstnärligt och ekonomiskt stark filmatisering, där han själv godkände manuskriptet (som förvisso höll sig mycket nära förlagan) och även hade visst

inflytande över ensemblen, visade sig överlag framgångsrik. Filmerna blev inte bara de dittills dyraste filmerna i svensk historia, utan också de mest framgångsrika, både finansiellt, publikt och mätt i utmärkelser.⁵⁵⁰ De två filmerna fick också stora framgångar internationellt och nominerades till sammanlagt sex Oscars (inklusive kategorin för bästa film), dock utan att vinna någon av statyetterna.

I samband med filmatiseringen ser man ännu ett exempel på Vilhelm Mobergs strategi att dra nytta av medier utanför litteraturen för att stärka sitt verk. I ett brev till producenten Bengt Forslund på SF visar han sin medvetenhet om synergieffekterna mellan bokmarknad och filmindustri:

Som Du finner av bilagda förstasida ur Svensk Bokhandel kommer nu alla 4 delarna av min roman i billig, snygg upplaga, vackert klotband till ett pris av 15:50 för medlemmar av Bokklubben Svalan – och de kommer redan denna vecka, på fredag i bokhandeln.

Det är i god tid före filmpremiären, varje del är tryckt i 50,000 exemplar som redan är på förhand sålda: Du förstår vad det betyder som reklam för filmen. Man har läst böckerna, sedan vill man se Sydow och Ullman som Karl Oskar och Kristina! Jag tycker ju att min förläggare och jag gör S. F. en stor tjänst genom att utge denna upplaga just i rätt tid, 3 månader innan filmen visas.

Nu stöder boken alltså filmen – men filmen kan ännu mer stödja boken. Därför tycker jag: Kunde inte S. F. ta kontakt med direktör Erik Hyllner, chef för Svalan hos Bonniers och föreslå honom samarbete i reklamen?⁵⁵¹

Marknadsföringen var samtidigt svår att hantera för Moberg. När filmbolaget till exempel som en marknadsåtgärd gav *Expressen* lov att i avslutning till Åke Catos artikel publicera bilder från filmen tillsammans med längre citat från romanerna som en »bildföljetong«, tydligen utan Mobergs godkännande, blev författaren så rasande att han sa upp kontakten med producenten Bengt Forslund, stämde SF och vägrade gå på filmpremiären.⁵⁵²

Som redan beskrivits fick filmerna en avgörande betydelse för romanernas fortsatta spridning, såväl i Sverige som i Danmark, Norge och den engelskspråkiga världen. Deras betydelse för hur utvandrarseriens persongalleri, platser och miljöer visualiserades för en bred publik kan inte heller

överskattas. Filmerna kom att förstärka och accelerera utvecklingen av den delvis kommersiella glesbygdsturism i den »utvandrarbygd« eller det »Mobergland« som hade vuxit fram parallellt och i symbios med romanerna.⁵⁵³ Detta i sin tur stärkte verkets plats i det allmänna medvetandet, även om Moberg för det mesta hade en ganska avog inställning till de försök att dra nytta av hans romaner som gjordes på olika platser i Småland.⁵⁵⁴

Filmatiseringen av utvandrarserien kan ses som ett tidigt svenskt exempel på det ömsesidigt gynnsamma samspel mellan bokmarknad och filmindustri som i dag har blivit en självklarhet, särskilt inom spänningsgenrerna (Jan Guillou, Henning Mankell, Stieg Larsson). Filmernas framgångar kan också knytas till den kompetens och stärkta internationella renommé som genom bland andra Ingmar Bergman byggts upp hos Svensk Filmindustri under 1950- och 60-talen samt grundandet av Svenska Filminstitutet och filmreformen 1963, som anses ha skapat förutsättningarna för en guldålder för svensk film. En parallell kan till exempel dras till de mycket seglivade filmatiseringar av Astrid Lindgrens romaner om Pippi Långstrump och Emil i Lönneberga som gjordes vid samma tidpunkt, och som torde ha haft en avgörande effekt för ikoniseringen av hennes figurer.

Musikalen (1995)

Nära tjugofem år senare aktualiserades så utvandrarserien igen, när textförfattaren Björn Ulvaeus och kompositören Benny Andersson, båda välkända från popgruppen ABBA och sitt senare samarbete med musikalen *Chess*, dramatiserade romanerna i musikalen *Kristina från Duvemåla*. De flesta kritiker hyllade musikalen, men Moberg som ursprungsförfattare till berättelsen var mindre närvarande än vid mottagandet av filmerna på 70-talet, även om recensionerna i förbigående nämner Mobergs »stora romanberg« och »utvandrarclassiker«.⁵⁵⁵ Förutom det faktum att över två decennier hade gått sedan Mobergs död, kan en förklaring till förskjutningen vara att Andersson och Ulvaeus (ofta kärvtänligt kallade »Björn och Benny«) sedan över tjugofem år själva var berömda populärkulturella personligheter, till skillnad från Jan Troell, som bara hade varit etablerad filmskapare i fem år när han filmatiserade romanerna.

Mottagandet av musikalen visar att gestalten Vilhelm Moberg hade börjat blekna, samtidigt som hans verk hade blivit en del av en större be-

rättelse. Martin Nyström i *DN* frågar retoriskt »[v]em läser Vilhelm Moberg i dag?» och konstaterar i sin recension att det mest är »som bild, myt och legend som utvandrarberättelsen levt vidare».⁵⁵⁶ Romanserien om utvandrarerna har blivit en del av den svenska historien och den svenska självidentiteten, Mobergs figurer »lever i allas hjärtan» och Kristina »bär på något lika svenskt som idén om en perfekt midsommarnatt».⁵⁵⁷ Detta drag förstärktes av Anderssons tonsättning, vars harmonier och melodislingor präglades av både klassisk musik och svensk folkmusik, och där arrangemangen och ljudbilden dominerades av stråkinstrument, dragspel, valthorn och till och med ett kohorn i original. Det naturliga förbleknandet av författaren Moberg pågick alltså parallellt med att verkets status som »nationalmonument» förstärktes och fördjupades, i symbios med en uppsättning som redan vid premiären var »en klassiker, en nationalmusikal».⁵⁵⁸

Skillnaden mellan filmatiseringen och musiken är förstås att film och musikal värderas olika på det kulturella fältet; medan ett verk av en filmkonstnär som Troell har stark konsekration och bör placeras nära fältets mitt, räknas musiken som genre till den kommersiella masskulturen och ligger längre ut på fältets högra del. Det litterära kapitalet hos Mobergs romaner förstärktes alltså *inte* av musikaluppsättningen – få kritiker och litteraturvetare lär till exempel ha fått ökad aktning för romanerna efter att Peter Jöbacks glansnummer »Guldet blev till sand» röstades fram på svensktoppen i drygt två år.

Efter att under 1980-talet ha varit relativt frånvarande i det litterära samtalet, blev musiken samtidigt inledningen på en renässans för Moberg.⁵⁵⁹ År 1995 gjorde *BLM* ett temanummer på honom, liksom *Parnass* 1996. 1997 debuterade Johan Norberg på Timbro med sin bok *Motståndsmannen Vilhelm Moberg* som visar på hans plats i en liberal idétradition. Dessutom kom hans klassiska verk förutom utvandrarserien, som *Rid i natt!*, *Raskens* och *Din stund på jorden*, i nyutgåvor och det 1989 grundade Vilhelm Moberg-sällskapet blev ett av landets största litterära sällskap. Liksom filmernas framgångar underlättade den framväxande Moberg- och utvandrar-turismen i Småland, ledde musikens popularitet till nya former av visualisering och gestaltning av utvandrarseriens figurer och miljöer. Med konsertversioner av musiken och andra framträdanden av kändisduon Andersson och Ulvaeus, till exempel ett återskapande av emigranternas ankomst till Taylors Falls 1996

tillsammans med Carl XI Gustaf och andra dignitärer, bidrog också musikalen till att öka intresset för Mobergs berättelse i Minnesota. År 1996 flyttades en restaurerad stockstuga till Chisagosjöns strand och fick namnet »Nya Dufvemåla« (på engelska »New Dufvemåla« eller oftare »the Karl Oskar house«).⁵⁶⁰

Samtidigt, i Sverige, blev plötsligt den lilla byn Dufvemåla norr om Emmaboda ett eftertraktat turistmål. Vilhelm Mobergs mormor kom från Dufvemåla, men av hennes gård finns bara en nostalgisk grindstolpe kvar. I stället lockas besökarna till den ganska välbevarade Rundqvistagården mitt emot, som sedan 90-talet är en välbesökt plats med försäljning, musikarrangemang och café. På platsen står också en staty över Kristina, den kvinna som gjort platsens namn vida berömt. Enligt personalen förekommer det dagligen att besökare blir arga eller börjar gråta när de får veta att hon aldrig har funnits.⁵⁶¹

Pjäsen (2006)

Den nya popularitet som Mobergs romaner fick genom musikalen gjorde att de också kom att användas som referenspunkt i den invandrings- och flyktingpolitiska diskussion som efter de jugoslaviska krigerna i början på 1990-talet började ta stor plats i den mediala debatten i Sverige och Väst-europa (se kapitel 1), där många drog en retorisk parallell mellan figurerna i musikalen/romanerna och nutidens flyktingar till Sverige. Riksteaterns pjäs *Utvandrarna*, regisserad och dramatiserad av Farnaz Arbabi, blir därmed den logiska slutpunkten för denna genomgång av romanseriens väg från 1949 fram till nutiden.

I pjäsen, som hade premiär i Växjö den 14 oktober 2006, vändes perspektivet till att handla om invandrades upplevelser som nyanlända i Sverige, och språk som persiska, ryska och bosniska talades på scenen. Att utvandrarserien iscensattes med »omvända roller« innebar dock inte att romanernas status ifrågasattes eller underminerades; snarare bidrog uppsättningen till deras kanonisering. Det konstnärliga greppet byggde inte bara på premissen att publik och kritiker var väl förtrogna med förlagan, utan också på att de accepterade Mobergs skildring som en realistisk bild av den svenska utvandringen till Nordamerika på 1800-talet. Om man i stället skulle ha tillämpat det perspektiv som till exempel John Landquist anlade i sin recension av *Sista brevet till Sverige*, det vill säga att skildringen är ett uttryck för författarens

kverulans mot 1950-talets Sverige, skulle analogin inte ha fungerat och pjäsens budskap fallit sönder. Men ingen kritiker försökte sig längre på en nedmontering av Mobergs böcker. Recensionerna av pjäsen var genomgående översvallande, och Arbabi berömdes för sitt mod att »göra en samtida flyktinghistoria av det moderna Sveriges själva urberättelse».⁵⁶²

Det är värt att resonera lite kring hur sambandet mellan pjäsen och romanerna framställs. I intervjuer och recensioner sägs det att pjäsen är »efter» eller »fritt efter» Mobergs romaner. Men när Arbabi tillfrågade Mobergs döttrar om lov att göra en uppsättning baserad på romanerna, fick hon avslag.⁵⁶³ De formella rättigheterna till en dramatisering av verket saknades alltså när Arbabi kallade sin pjäs *Utvandrarna* och använde stora stycken av Mobergs text. Hon och Riksteatern löpte därmed en avsevärd juridisk risk med sin uppsättning.

Här, liksom vid fallet Troell och Andersson-Ulvaeus, finns det anledning att diskutera Bourdieus tes om dominerande och dominerade aktörer. I fallet med monumentet i Karlshamn framstod Moberg klart som en dominerande och konsekrerad aktör, vars stora kapital mer än väl räckte till för att marginalisera skulptörens ambitioner att skapa ett »anonymt» konstverk. I fallet med filmatiseringen var kraftmätningen mindre synlig, då Troell och Forslund från början accepterade de flesta av Mobergs konstnärliga villkor – den främsta tvisten gällde tillsättningen av Monica Zetterlund i rollen som Ulrika, vilket kan ses som en konflikt mellan äldre och yngre former av kulturellt kapital. Vid uppsättningen av romanerna som musikal saknades helt konflikter, då Moberg för länge sedan var död och Andersson-Ulvaeus tillhörde den generation som vuxit upp med utvandrarserien som en del av en svensk kanon. Och i fallet Arbabi förelåg alltså en invertering av förhållandet mellan romanerna och Axel Olssons monument i Karlshamn: där Axel Olsson envist strävade efter att frigöra sin staty från Mobergs romaner, accepterade Arbabi stora risker för att få häfta fast sin pjäs vid dem. På det halvsekel som gått hade verkets konsekration och kanonisering nått så långt att en konstnär hade mer att vinna på att åberopa verket som källa än på att försöka frigöra sig från det.

För trots att Arbabis pjäs var en nutidsversion av utvandrarserien med omvända roller, var den inte en kritik av Moberg och hans verk. Tvärtom var regissören noga med att betyga sin respekt för Moberg. I en intervju förklarade hon att »Moberg var kontroversiell på sin tid och jag tycker att

det här är en föreställning som går i hans anda: tron på människans kraft och vilja och rätten att kunna bestämma över sitt eget liv». ⁵⁶⁴ Den relativt unga Arbabi (född 1977) tillhörde rimligen avantgardet 2006, men hennes strategi gick inte ut på att bryta »kulturfursten« Mobergs dominans. Tvärtom bidrog hon till hans kanonisering genom att göra en föreställning »i hans anda« och sade sig »hoppas att han skulle ha tyckt om den och varit stolt över den«. ⁵⁶⁵

Folklighet som strategi

Det blev aldrig någon officiell kanon. Men *DN*, den tidning som ägnade mest utrymme åt kanondebatten, anordnade en omröstning på sin webbplats där läsarna själva fick välja böcker att kanonisera. Utvandrarserien vann överlägset. ⁵⁶⁶ I ljuset av detta förefaller det som om Wikströms debattinlägg slog in öppna dörrar. Mobergs romaner är knappast i behov av någon kanonisering från politiskt håll. Utspelet från Folkpartiet var snarare en slutgiltig bekräftelse på något som tycks ha varit ett faktum redan 1949: kanoniseringen av utvandrarserien.

»Man kan bli anklagad för helgerån för mindre«, skrev *DN*:s kritiker när han berömde Arbabis mod att sätta upp *Utvandrarna*. ⁵⁶⁷ Formuleringen påminner om att begreppet *konsekrera* från början är en kyrklig term, som betyder *inviga, viga, göra helig*. Ordet har som synes en mystisk och mystifierande klang och man kan föreställa sig att Bourdieu valde det för att markera sitt avståndstagande mot synen på litteratur som något outgrundligt. ⁵⁶⁸ Jag har ovan visat hur kanoniseringen av utvandrarserien långt ifrån att vara ett oförklarligt fenomen, var en process som skedde i samspel mellan kritiker, läsare och författare, samt genom krafter utanför det litterära fältet. Det går att skönja några viktiga beståndsdelar i den kanoniserande processen:

Den konsekrerade författaren. Moberg var redan innan romanerna påbörjades en välkänd författare med stort litterärt kapital och relativt stor läsekrets. Han ansågs redan 1948 vara en författare som representerade folklig ursprunglighet och den svenska nationalkaraktären. Moberg hade också nära kontakt med viktiga aktörer i det litterära fältet, som konsekvent bidrog till att befästa hans position. Han var till exempel vän med Ivar Harrie, som var en av de kritiker som – genomgående hyllande – recenserade samtliga delar av romanserien.

Konsekrationsinstanserna. Den generella tendensen i mottagandet av utvandrarromanerna var att behandla dem som moderna klassiker, ett »epos« med bestående värde. Avvikande röster fanns, men lyckades aldrig bli dominerande. Den slutliga konsekrationen från den tongivande kritikern Olof Lagercrantz torde ha haft stor betydelse för hur romanerna kom att ses från den etablerade litteraturkritiken och litteraturvetenskapen.

Kontroversen. Debatten om osedligheten i utvandrarserien bidrog till att skapa uppmärksamhet kring den, ökade försäljningen och gav dessutom Moberg möjlighet att positionera sin text som radikal och utmanande, i opposition mot en äldre, reaktionär och rentav misstänkt fascistisk kulturuppfattning.

Försäljningen. Romanserien sålde bra redan från början, men fick en extra skjuts av sedlighetsfejden och växte så småningom till ett fenomen på bokmarknaden. Att seriös romanlitteratur kunde sälja i så stora volymer i Sverige blev en berättelse *i sig*. Genom utgivningen i USA och Europa stärktes romanernas kapital i Sverige, trots att framgångarna i många fall uteblev.

Massmarknaden. Romanserien gavs ut under en period då den svenska bokmarknaden expanderade kraftigt till följd av att nya befolkningsgrupper började köpa böcker, samtidigt som ett fåtal bästsäljare dominerade utgivningen. Moberg exploaterade skickligt konkurrensen mellan Bonniers och *FiB* för att få så stor spridning som möjligt för sina böcker.

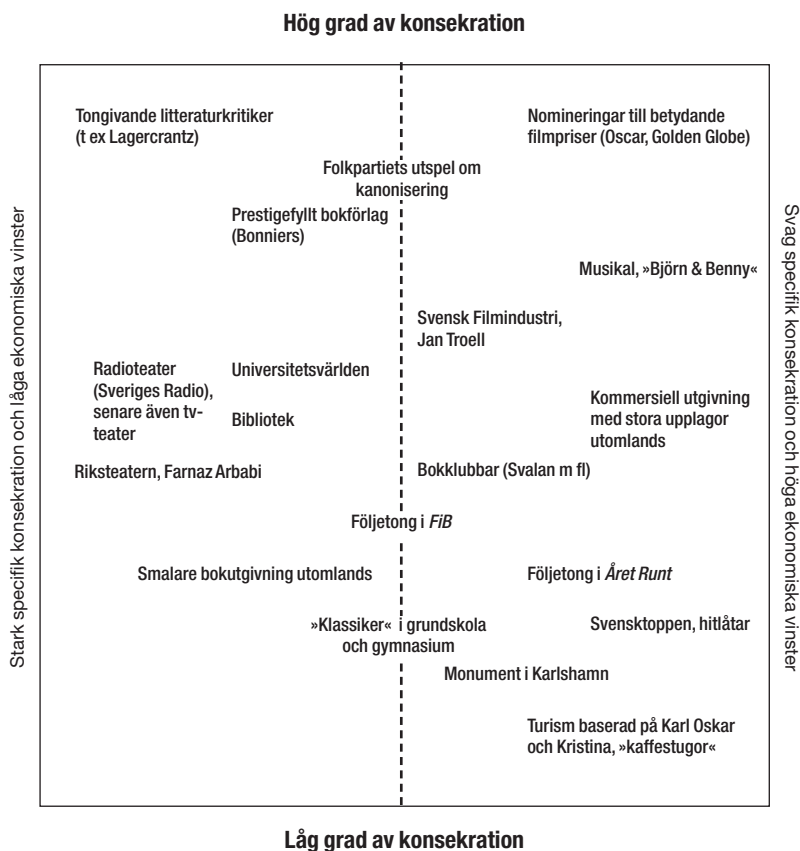
Överföring till andra medier. Monumentet i Karlshamn, filmatiseringen, musikalerna och pjäsen har alla bidragit till att befästa bilden av utvandrarserien som ett klassiskt svenskt romanverk. Särskilt filmatiseringen gjorde att romanerna kom i nya upplagor, både i Sverige och utomlands.

Det starka bokförlaget. Det är ingen slump att Bonniers, det dominerande bokförlaget i Sverige, också ger ut 1900-talets mest populära romanserie. Företagets kompetens, nätverk, marknadsföringsorganisation och starka kapital (ekonomiskt och kulturellt) är en del av förklaringen till romanernas framgång.

Författarens strategi. Genomgående i hela denna process var Vilhelm Mobergs eget arbete för att stärka seriens (och därmed sitt eget) kapital. Särskilt viktig var hans retoriska talang, förfinad genom nära tre decenniers erfarenhet av arbete som journalist och opinionsbildare. Sed-

lighetsfejden är ett exempel på hur han effektivt dominerade sina motståndare. Han hade också ett affärssinne som torde vara ovanlig bland författare i gemen. Slutligen hade han en tydlig strategi att beskydda och kontrollera sina romaner.

Serien kanoniserades alltså i ett samspel mellan kritiker, läsare, förlag och författare. Romanseriens utspriddhet på det litterära fältet kan tecknas i följande figur:

Genom sitt breda genomslag har romanerna en stark position både som konsekrerad litteratur och som kommersiell »folkbok«. Den behandlas både på teaterscenen (Arbabi) och i svensktoppsvinnande hitlåtar (Andersson-Ulvæus). Turister flockas både i Lindstrom i Minnesota – där

turistvägen har döpts till »The Moberg Trail« – och i kaffestugan i Duve-måla utanför Emmaboda, för att känna närhet till Mobergs gestalter och miljöer. Utvandrarserien är därmed ett verk med flera olika och inbördes motsägelsefulla positioner på fältet.⁵⁶⁹ Den har ett stort symboliskt kapital *och* är en stor publik framgång *och* uppfattas som radikal och kontroversiell. Den tillhör både den etablerade parnassen och står utanför den. Den är en kritikerhyllad »folkbok«. En möjlig förklaring till detta till synes anomaliska förhållande, kan vara den breddade kulturella konsumtionen i Sverige som en konsekvens av arbetarrörelsens och folkbildningstankens inflytande på den svenska kulturproduktionen. Genom att nå ut *både* till den borgerliga romanpubliken och till den framväxande arbetarpubliken, grenslar Moberg fältet.⁵⁷⁰

Loren Glass visar i sin studie över kändisskapets och masskulturens funktion i den amerikanska modernistiska litteraturens framväxt, hur till exempel en författare som Ernest Hemingway hade ett mycket friktionsfyllt förhållande till sin läsekrets (hans bok *Death in the Afternoon*, på ytan en skildring av tjurfäktning, anses allmänt vara en allegori över författarens möte med publiken).⁵⁷¹ Med hjälp av Bourdieu och utifrån ett genusperspektiv analyserar hon också hur vägen från fältets vänstra sida, där modernisterna etablerade sig som författare i smala tidskrifter och kotterier som exilförfattare i Europa, till den högra, där de blev en del av den snabbväxande amerikanska bokindustrin och massmarknaden, också speglar det problemfyllda i den maskulint kodade modernismens möte med den feminint kodade masskulturen.⁵⁷² En sådan motsättning kan också skönjas i Mobergs möte med den amerikanska bokmarknaden – när det visade sig att bokklubben Literary Guild utan tillåtelse fått igenom strykningar av sexuellt explicita passager i *Invandrarna* skrev han upprört att boken blivit »kastrerad».⁵⁷³ Som tidigare omnämnts hade han också svårt att acceptera de »kaffestugor« och liknande företeelser som startades av lokala entreprenörer i Småland i kölvattnet av romanseriens framgångar. När Karl Oskar och Kristina blev en del av masskulturen – inte minst genom filmatiseringen – blev de också villebråd för alla tänkbara former av vulgarisering.

Samtidigt är det uppenbart att Moberg i grunden önskade att vara en folklig författare. Carlstoft Bramell har i sin avhandling visat hur Vilhelm Moberg var genreöverskridande i sin retorik, att han med andra ord använde olika genrer – journalistik, drama, prosa – för att föra fram ett en-

hetligt budskap.⁵⁷⁴ En kompletterande tes skulle kunna vara att Moberg också på den litterära *marknadens* nivå använde mångfalden i sitt författarskap för att driva sin agenda. Genomläsningen av hans korrespondens med Bonniers och andra aktörer under 1950-talet visar hur hans roll som opinionsbildare gång på gång korsade hans arbete som författare, när han försökte konvertera det litterära kapitalet för att ge kraft åt sitt budskap på den politiska arenan.⁵⁷⁵ Ett talande exempel är det inflytande han utövade på Bonniers för att få förlaget att bistå honom i rättsrötekampanjen.⁵⁷⁶ Ett annat, möjligen anekdotiskt exempel, är hur han ska ha tvingat bokhandlare att sälja hans satiriska och politiska roman *Det gamla riket* under hot om att de annars inte skulle få sälja hans andra böcker.⁵⁷⁷

Ambitionen att bli läst av folket framgår gång på gång i hans brevväxling med Kaj Bonnier: Han var mån om att få ut *Utvandrarna* tidigt för läsecirkulärnas skull och skrev själv förslag till de annonstexter som skulle vinna honom nya läsare under osedlighetsdebatten – »Annonsera av tusan djävlar, bara!«, skriver han till sin förläggare och vän.⁵⁷⁸

Inför utgivningen av *Invandrarna* diskuterar han ingående prissättningen på boken och är mån om att priset skulle hållas lågt eftersom den »är en folkbok, och folket har ont om pengar: Det ligger i alla parterers intresse, i författarens, förläggarens och publikens, att det blir en billig bok.«⁵⁷⁹ När succén väl är ett faktum betonar han att »jag har mina särskilda skäl att önska denna bok vida spridd, och de har ingenting att göra med pengar«. ⁵⁸⁰ Vilka var då dessa särskilda skäl? Det nämns inte i brevet. Men man kan konstatera att han samma höst, som noterats i kapitel 3, smidde planer på att investera sina författarhonorar i en ny tidning, med arbetsnamnet *Det fria ordet*.⁵⁸¹ Senare hade han också detaljerade planer för att starta och finansiera en egen teater.⁵⁸²

Inför utgivningen av *Nybyggarna* hotade han, som nämnts, att lämna förlaget, med huvudskälet att det inte gjorde tillräckligt för att sälja hans dramatik i bokform, tillsammans med hans arbeten i rättsrötan.⁵⁸³ Han övervägde på fullt allvar att helt avstå från honorar för romanen, eftersom han hellre gav boken som gåva åt Bonniers för att därigenom kunna få ner priset på den, än betalade stora summor i skatt åt svenska myndigheter.⁵⁸⁴ Det är tydligt att Moberg själv uppfattade den växande publiken för utvandrarserien som en bekräftelse på att hans opinionsbildning kring rättsrötan hade vunnit gehör. I ett brev till Edgar Swenson skriver han stolt att *Nybyggarna* efter bara tre veckor var »den mest

sålda boken i Sverige i höst [...] Gläder mig mest över att denna framgång retar mina många fiender i Sverige till gallsjukan! Svenska folket har åter givit 'Sveriges största bråkmakare' sitt förtroendevotum!»⁵⁸⁵

Utgivningen av *Sista brevet till Sverige* kantades av en ibland närmast parodisk korrespondens mellan Moberg och hans förläggare, där författaren i brev efter brev kritiserade den dåliga annonseringen och bokens höga pris, ofta kompletterat med noggranna uträkningar. Han försökte detaljstyra annonseringen och var bland mycket annat upprörd över att Erik Hjalmar Linders formulering om att romanen var »Sveriges största folkliga prosaepos« inte fått mer utrymme. »[B]öckernas spridning är för mig det väsentliga«, slår han än en gång fast.⁵⁸⁶

Till de ovan nämnda förklaringarna till utvandrarseriens kanonisering kan alltså läggas något så grundläggande som författarens konsekventa strategi att rikta sig mot folket. I den frustrerande situation han befann sig i under stora delar av 1950-talet blev den ofattbara försäljningsframgången ett bevis på att han nådde fram till den allmänhet han så gärna ville påverka. Genom att romanförfattandet integrerades i hans opinionsbildande arbete blev folkligheten och spridningen för Moberg det huvudsakliga målet med utvandrarserien. Svenskarna tänkte varken gå med i NATO eller sätta Birger Ekeberg på Långholmen, oavsett hur många artiklar eller föredrag Vilhelm Moberg producerade i utrikes- eller inrikespolitiska ämnen, men de gick man ur huse för att köpa hans böcker om utvandrarerna. Och dessa böcker var, som jag har visat, inte på något sätt frikopplade från hans dagsaktuella polemik eller personliga ställningstaganden.

SVENSKA FOLKETS VILLE

Om ikonerna, verket och landet

Därför behöver vi nya myter, myter som bottnar i verkligheten. För att förklara vad jag menar så ber jag er att delta i följande tankeexperiment: Tänk er en Vilhelm Moberg som president och statschef i Sverige. Han hade väl varit en värdig representant för det Sverige som vi vill tillhöra!

— OTTO VON FRIESEN⁵⁸⁷

I GRYNINGEN ONSDAGEN den 8 augusti 1973 var det åska och ösregn i Roslagen. Fru Margareta Moberg vaknade i den stora sommargården på Söderäng, där hon och hennes make tillbringat sina somrar sedan 1940. Omkring klockan 7.30 såg hon att hennes makes säng i det angränsande rummet stod tom. Hon letade igenom huset och den stora tomten, men kunde inte hitta honom. Klockan 10 larmade hon polisen, och tre polismän med hund skickades upp från Norrtälje till Vaddö och sökte i strandkanten, utan att finna några spår. På eftermiddagen utökades spaningsstyrkan med polisbåt och helikopter. Klockan 15.20, strax innan helikoptern anlände, hittade polisassistent Curt Fagerberg den döde författaren flytande med ansiktet nedåt i vattnet, i en vassrugge femtio meter från land, hundra meter norr om sin egen brygga. Han hade fortfarande pyjamas, badrock och sandaler på sig. Bara några veckor senare skulle han ha fyllt sjuttiofem år.⁵⁸⁸

Sjukhuset i Norrtälje uppgav snabbt att den avlidne inte hade vare sig alkohol eller droger i blodet. I nyhetsrapporteringen under dagarna som följde undvek tidningarna att spekulera i dödsorsaken – det skulle dröja innan lappen som hittats i köket offentliggjordes, brevet med det otvetydiga självmordsbudskapet »Jag går att söka i sjön, sömnen utan slut«. På en av *Aftonbladets* löpsedlar från den 9 augusti konstateras det dock att

VILHELM MOBERG
FICK DÖ SOM HAN VILLE
Hans skräck var att bli gammal och orkeslös

Expressens löpsedel visar en bild av strandkanten, bryggan och Väddövikens vatten tillsammans med texten:

HÄR DOG MOBERG
Widding skriver om svenska folkets Ville

Om en avslutning och en början

I min inledning lade jag fram ett knippe frågeställningar om utvandrarserien som en spegling av sin samtid och sin författare, om dess popularitet och kanonisering, och om sambandet mellan dessa och Mobergs status som en svensk ikon. Den första frågan har besvarats i kapitlen 2, 3 och 4. Romanerna följer det generella mönstret i Mobergs romanvärld att dels biografisera, dels politisera historien. Vi ser i utvandrarserien en spegling av författarens möte med USA, hans lycka över att vara pionjär på ett nytt arbetsfält, hans uppoffringar, risktaganden, språkproblem, äventyr och bekymmer. Här finns också det komplexa hos författaren, där både hans rationella och naiva sidor kommer till uttryck, hans mer nyktra frihetskänsla kontrasterad mot drömmen om oberoende. Vi ser också USA hamna i bakgrunden i takt med att den åldrande författaren tappar intresset för det nya landet, ser hans frustration och trötthet leda till en avslutning full av svärta och vemod. Utvandrarserien är en personlig berättelse, på flera nivåer knuten till utvandrar Vilhelm Moberg.

På samma sätt är romanerna en berättelse om sin samtid, som på en mängd plan speglar författarens engagemang i utrikes- och inrikespolitiska frågor. De är kallakrigsromaner som med tidens manikeiska världsbild sätter ett förslavat öst mot ett blomstrande väst, förnedring mot självförverkligande, dekadens mot moral, kollektiv mot individ. De gestaltar just den western- och nybyggarmiljö som kallakrigskulturen så ivrigt romantiserade. Dess fyra huvudpersoner intar alla positioner som präglats av tidens familjeideal och könsrollsnormer, men det går också att läsa de avslutande romanernas tragik som en problematisering av samma normer.

Den andra frågan har besvarats i kapitel 5. Moberg hade vid utgivningen av romanerna inte bara en stark position på det litterära fältet, utan också en författarimage så färgad av föreställningen om honom som maskulin, ursvensk och naturlig, att Moberg som fysisk gestalt redan från början personifierade sin egen berättelse. Genom sedlighetsfejden och Mobergs framgångsrika försvar av *Utvandrarna* stärktes romanens position på det litterära fältet samtidigt som försäljningen ökade markant. Han hanterade skickligt konkurrensen på bokmarknaden för att skapa så stor spridning som möjligt för sina romaner. Översättningar till främmande språk medverkade till att etablera bilden av Moberg som firad världsförfattare. Hans dubbla roller som opinionsbildare och skönlitterär författare innebar en ömsesidig växelverkan som ökade intresset för romanerna. Gestaltningar av romanerna som staty, film, musikal och pjäs har under åren aktualiserat och populariserat berättelsen och dess huvudpersoner. I alla dessa steg återkommer bilden av Moberg som en författare vars strategiska val och plats i offentligheten påverkade läsningen av hans romaner.

Men medan författarsubjekt och text var oskiljbara, visade det sig svårare att knyta samman tid och text. Ett grundelement i sedlighetsfejden 1950–51 var anklagelsen om att osedligheten i *Utvandrarna* var ett resultat av tidsandans »senaste krav på frispråkighet«, i stil med Anderbergs *Kain*. På samma sätt var tyngdpunkten i den mest kraftfulla kritiken mot serien anklagelsen om att Moberg var en »kverulant«, vars romanfigurer egentligen var språkrör för hans missnöje med samtidens Sverige. Men varken Reuterdahl eller Landquist kunde i längden fjättra utvandrarserien vid tiden. På ett märkligt sätt var det i stället som om romanerna tillhörde litteraturens *historia* redan från första utgivningsdagen. Till exempel beskrev Erik Hjalmar Linder redan i sin recension av *Nybyggarna* serien som ett av de »minnesvärda verken i svensk litteraturhistoria«.

Detta avslutande kapitel ägnas, med hjälp av tidigare resonemang, åt den sista frågan, i en diskussion om hur Moberg och utvandrarserien är knutna till en föreställning om nationell identitet. Härvidlag tillåter jag mig att skriva i en friare och mer problematiserande form, som vill visa på en möjlig startpunkt för vidare forskning kring skönlitteraturens funktion i konstruktionen av nationell identitet i vår tid.

Den svenska nationalismen och utvandrarserien

Jag menar inte i första hand att Vilhelm Moberg kan nämnas som en »nationalförfattare« i samma andetag som Shakespeare, Grillparzer, Goethe, García Márquez och i Sverige ofta Strindberg, för vilka begreppet används slentrianmässigt och allmänt tycks syfta på att författaren ifråga har haft ett avgörande inflytande på den litterära utvecklingen i respektive land. Jag undviker också att använda den likaledes diffust definierade termen »nationalepos« som ju framförallt förekommer i diskussioner om äldre verk (*Gilgamesh*, *Eddan*, *Rolandssången*) som blandar historia med legend, ofta bygger på muntligt berättande och helst ska vara på vers. Att sistnämnda begrepp ändå ofta begagnas om utvandrarserien gör det dock än mer relevant att resonera kring romanernas förhållande till vår föreställning om Sverige och svenskhet.

Det finns en allmän bild av det moderna Sverige som ett föga nationalistiskt land. Vår nationaldag firas fortfarande relativt blygsamt, den svenska flaggan viftas – förutom i idrottssammanhang – mestadels diskret och våra historiska hjältar framhålls inte med samma vördnad som många andra länders. Historikern Alf W. Johansson skriver att Heidenstams verk under efterkrigstiden har »samlat damm i bibliotekens magasin«.⁵⁸⁹

Så låt oss börja där. Att jämföra vår tids mer återhållsamma nationalkänsla med det förflutnas förmenta vurm för skalder som Heidenstam, är ett retoriskt tacksamt men historiskt tveksamt grepp. I en ny avhandling har Andreas Nyblom hävdad att Heidenstams popularitet byggde på den kändis- och personkult som uppstod under 1800-talets sista år och delvis var en ren produkt av en liten kulturelits ansträngningar att lyfta fram en diktare som man ansåg var ett geni.⁵⁹⁰ »Nationalskalden« var helt enkelt en mediekonstruktion vars berömmelse inte stod i paritet till spridningen eller läsningen av hans verk. När *Karolinerna* gavs ut hoppades Bonniers på ett bredare genomslag än de hyllade men svårsålda *Hans Alienus* och *Dikter*, men även i kritikerkåren rådde delade meningar om det riktiga i att beteckna verket som ett nationalepos, bland annat för att det helt enkelt var för komplicerat för att nå utanför den begränsade kretsen av litterärt skolade. Dessutom förekom en ideologisk kritik mot den ambition som inom vissa kretsar fanns att upphöja *Karolinerna* till nationallitteratur. I sin recension 1898 – samma år som Vilhelm Moberg föddes – tog Hjalmar Söderberg avstånd från beteckningen eftersom »[e]tt

nationalverk är ett verk, som det icke blott är en litterär men ännu mera en patriotisk plikt att älska och beundra. Det är min uppriktiga mening, att sådana verk tillhöra ett passeradt kulturstadium eller ett, som för oss borde vara passeradt.⁵⁹¹ Den svenska nationalismen vid förra sekelskiftet var alltså inte så entydig som vi i vår tid gärna föreställer oss.

Det är svårt att i korta ordalag summera den svenska nationalismens historia, men några trådar i den komplexa väven är värda att lyfta fram i sammanhanget.⁵⁹² Idéerna kom till Sverige under början av 1800-talet i en sammanflätning av den franska revolutionens politiska nationalism och den tyska romantikens kulturnationalism. Till skillnad från den norska, danska och finska nationalismen, som närdes av hotet från regionens gamla stormakter (Sverige, Ryssland och Tyskland), saknade den svenska en konflikt att spänna sina muskler i, en union att bryta sig ur eller imperialistisk grannstat att konfrontera. Orvar Löfgren ger bilden av hur »det nationella» hamnade i skottlinjen i en långvarig dragkamp mellan konservatismen och liberalismen, där militaristiska »storsvenskar» och »punschpatrioter» stred mot dem som i demokratisk anda ville fostra svenskarna till nationellt medvetna medborgare.

Hjalmar Söderbergs kritik mot den nationalverksstatus som vissa ville ge åt *Karolinerna* kan kanske ses i ljuset av den kamp som liberaler och kulturradikaler förde mot den traditionella fosterlandskärlek som romantiserade krig och kungligheter i den svenska historien. Vid sekelskiftets brytningstid, unionsupplösningen med Norge och den hotande klasskonflikten ställdes denna kamp på sin spets. Den liberala, lågmälda och mindre klasskonfronterande föreställningen om det svenska, som förfäktades av bland andra Ellen Key och Gustaf Fröding, gick segrande ur striden. Den svenska nationalkänslan inriktades på att hylla den svenska kulturen och naturen, »folksjälén». Fosterlandskärleken skulle grundas på individens enskilda, stillsamma möte med det innerliga, melankoliska svenska landskapet. Exempel på denna tidsanda är grundandet av Svenska Turistföreningen 1885 och Skansen 1891, och, i sammanhanget intressant, den etnologiska forskning som gjordes av Hyltén-Cavallius och som tidigt kom att inspirera Moberg. I stället för fler grandiosa kungamonument i brons och granit inrättade Sverige 1909, som första europeiska nation, skyddade naturområden som kallades nationalparker.

I denna landskapsromantiska svenska nationalism blev det bonden och bondekulturen som kom att stå i fokus.⁵⁹³ I en tid av politiska omvälv-

ningar, industrialisering och nya samhällsmönster blev den ålderdomliga, trygga och provinsialla jordbrukaren den figur som fick förkroppsliga den svenska nationalkaraktären, både med sin sociala stabilitet och etniska homogenitet. Jonas Frykman påpekar att de karaktärsdrag som än i dag tillskrivs svensken, det vill säga egenskaper som inbundenhet, flit, pragmatism och ett visst mått av avundsjuka, alla har sitt ursprung i denna gestalt. Romantiseringen av bonden eskalerade i takt med de förändringar som medförde jordbrukssamhällets försvinnande – tiden från 1930-talet till 50-talets mitt kom att präglas av landsbygdsromantik. Den röda stugan i skogen blev det moderna Sveriges favoritkliché, den självhushållande bonden dess symboliska centralfigur.

Parallellt med detta drag löper en annan sida av den svenska moderna nationalismen, som handlar om att vara just *modern* och oberoende. Etnologen Karl-Olov Arnstberg hävdar, i en bok med den belysande undertiteln »den kulturförnekande kulturen«, att ett centralt drag i den svenska moderniteten är förnekelsen av det förgångna och oviljan att bejaka svenskheten. Med formuleringar som skulle kunna vara en karaktéristik av Karl Oskar förklarar han att »den moderna människan« är »en människa som anser sig ha besegrat historien; en människotyp som inte tror sig behöva föregående generationers vishet utan själv besitter all nödig kompetens, rationalitet och effektivitet«. ⁵⁹⁴ Även Alf W. Johansson noterar att den svenska nationella identiteten efter andra världskriget har varit knuten till det moderna projektet – »med nuet, med känslan av att tillhöra avantgardet, det mest moderna« – och till en internationalistiskt jämlik syn på världen. ⁵⁹⁵

Den svenska nationalkänslan under efterkrigstiden kan ses som en komplex sammansättning av naturmystik och landsbygds- och bonderomantik å ena sidan och modernitet och antinationalism å den andra. Svensken sätter pris på allt som är osvenskt, internationellt, progressivt och *fräsch* – samtidigt som hon i sitt innersta trår till den röda stugan i det orörda landskapet, med utedass, vedeldad bastu och nakenbad i sjön.

I en artikel från 1991 skriver den norske forskaren Sigurd Aarnes om begreppet *nationsbyggande* litteratur i samband med den nordiska nationalromantiken. ⁵⁹⁶ Han använder termen för att påvisa sambandet mellan diktare (ofta kallade »nationalskalder«) och skapandet av en nationell identitet i Finland, Island och Norge under 1800-talet. I sin artikel nämner Aarnes författare som Runeberg, Hallgrímsson, Wergeland, Bjørn-

son och Ibsen. Inga svenska motsvarigheter förs på tal. Till skillnad från exempelvis Björnson, vars diktning även i modern tid och i folkliga sammanhang har varit en viktig referenspunkt för den norska nationalkänslan, har de svenska nationalromantikerna ingen tydlig plats i det moderna Sverige.⁵⁹⁷

Det moderna Sveriges nationallitteratur är i stället utvandrarserien. Med sina huvudpersoner (bönder) och sin miljö (landsbygden i Sverige och i Minnesota) förenar romanserien den äldre, kulturradikala men fortfarande giltiga svenska nationalismens romantisering av naturens och bondeindividualismens samhälle, med den nyare och mer komplicerade efterkrigsmodernitetens föreställning om en progressiv och osentimental svenskhet befriad från de gamla sedvänjornas och sociala fällornas ok.

För Moberg var den svenska historien synonym med den individualistiska bondens historia. Utvandrarseriens nybyggare grundar – eller återskapar – ett samhälle på de värderingar som Moberg såg som den ursprungliga svenska mentaliteten, formad av den fria svenska bondeklassen: självständighet, frihet, det frivilliga samarbetet mellan jämlingar. I Minnesota förverkligar Karl Oskar författarens – och många andras – dröm om Sverige.⁵⁹⁸

Men det slutar inte där. Romanerna ger sig i förlängningen in i diskussionen om vad det är att vara svensk, eftersom emigrationen till Amerika var ett av de förlopp som spelade stor roll för hur kritiken mot den bristande svenska nationalkänslan kom att formuleras. I den omfångsrika och stilbildande *Emigrationsutredningen* som gavs ut med tjugo bilagor åren innan första världskriget, försökte Gustav Sundbärg med befolkningsstatistiska metoder klargöra emigrationens skeenden och orsaker. I bilaga nummer sexton, »Det svenska folklynnet« från 1911, görs en genomgång av de typiskt svenska karaktärsdrag som kan förklara emigrationen. Den i samtiden hyllade texten, som kom att bilda skola för senare skrifter i ämnet, är en guldgruva för den som vill se en prototyp till den självbild som är den förhärskande i Sverige än i dag – det vill säga av svensken som trilig, asocial, modig, försedd med stark rättskänsla, avundsjuk, naturälskande och så vidare. Enligt Frykman har den haft en avgörande inverkan på föreställningen om hur svenskarna »egentligen« är.⁵⁹⁹

Med en retorik syftande till att stävja emigrationen ägnades ett särskilt avsnitt, »Bristen på nationell instinkt«, åt svenskens efterblivna fosterlandskärlek. Här tecknas bilden av Sverige som ett nationalismens

u-land i jämförelse med i avseendet långt mer utvecklade länder som Norge och Danmark.

Den moderna nationalkänslan innebär en omedveten, alltid lefvande känsla af välbefinnande vid att, så att säga, andas den egna kulturens luft. Rent automatiskt beröres den därför och reser sig till försvar, när detta land, denna kultur angripes och förnärmas.

Hvad ha *vi* af detta?

[---] Svensken är likgiltig för sitt eget, hänförd af allt som ligger långt borta.

Här skulle nu *den nationella instinkten* ha inneburit en högeligen önskvärd och hälsosam motvikt.

Men denna nationella instinkt existerar icke.

Och sålunda har svensken fritt fått utveckla sin ringaktning för allt svenskt, – sin kärlek och beundran för allt som är främmande.⁶⁰⁰

Bilden av svensken som dålig patriot har alltså en av sina rötter i en text som ville tygla emigrationen. Det är vid läsningen av Sundbärg som utvandrarseriens kraftfullhet som korrektiv blir uppenbar. För 1949 års läsare var det än mer tydligt; Victor Svanberg konstaterade i sin recension i *Stockholms-Tidningen* att det var en »trängsynt nationalism« från forna tider som gjort att ett diktverk om emigrationen kommit att dröja så länge. Genom att ge upprättelse åt emigranten, antagonisten i berättelsen om den otacksamma svensken, erbjuder Moberg en motbild, en möjlighet för läsaren att slippa skämmas över sin osvenskhet och svaga nationalkänsla. Till skillnad från Runeberg och Wergeland, vars verk kom att användas i Finlands och Norges nationella frigörelseprocesser, blir utvandrarserien – »ett nationalepos som handlar om att vända fosterlandet ryggen«⁶⁰¹ – ett nationsbyggande verk som förlöser svenskarna från den internaliserade fördomen om att vi är dryga, gnälliga och surmulet opatriotiska medborgare. Med Karl Oskars och Ulrikas hjälp lär vi oss se viljan att överge fosterlandet och integreras i den nya världen som en dygd, inte en defekt.

Den avslutande romanens beskrivning av Karl Oskars främlingskap i ett land där ingen av hans efterlevande längre förstår sitt hemspråk, är ohistorisk på ett mycket intressant sätt. Som Beijbom visar var äktenskap utanför den svenska gruppen extremt ovanligt; även in på 1930-talet hade tre av fyra andra generationens svenskamerikaner både svensk far

och mor.⁶⁰² I kontrast till detta tecknar Moberg en bild av nybyggarsamhället som en slags multinationell smältdegel, där Karl Oskars och Kristinas barn gifter sig mestadels utanför sin etniska grupp, med en norrmann, en tyska, en irländska och en amerikanska. Bara ett av barnen gifter sig med en annan svenskättling, och de helsvenska barnbarnen beskrivs symtomatiskt som mindre vackra och begåvade än de svensk-irländska (s. 319 f). Moberg skrev i andra sammanhang om hur »[d]et svala och tröga svenska blodet har tillförts välbehövliga tillsatser av värmande gnistor från folk av annan stam, så att svensk energi, seghet och företagsamhet utökats med ett rörligt intellekt och ett livligt temperament – egenskaper som i regel icke kännetecknar oss nordbor«. ⁶⁰³

Samtidigt appellerar vemodet hos Kristina till nostalgin och hembygdsromantiken, som här i en högstämd, oerhört noggrant genomarbetad passage som spänner över hela den svenska årscykeln:

Modern berättade för dem om sin barndom, om syskon och lekkamrater, om skolgång och lekar, om årstiderna, om en svalare sommar och en mildare vinter än här, om den första barfotadagen om våren, om sommarens första smultron och de första äpplena som föll ner från träden om hösten, om hagens blommande ljung i augusti, om de rödblossande lingontuvorna i september, om vinterns kälkbacke och iskana, om färden till julottan vid ljustet av sprakande tjärblommor i midvinterns natt. (*Nybyggarna*, s. 614.)

Det kan noteras att samtliga fyra huvudpersoner i slutet av sin levnad blickar bakåt, föreställer sig att de har återvänt till sitt förgångna. Ulrika drömer om sig själv som kronbrud i Ljuders kyrka, Robert är tillbaka vid Kvarnbäcken och gläds åt att örat har tystnat, Kristina smakar frukten från astrakanen och dör i en illusion av återvändo: » – Äpplena ä mogna hos oss. Jag ä hemma ...« (*Sista brevet till Sverige*, s. 223.) Även den osentimentale Karl Oskar slutar sitt liv med blicken fäst i en karta över hemsocknen, återupplevande sin tid som fästman med Kristina, när han bara var en dräng och de var unga och förälskade, med hela livet framför sig, »förförade med att leva« (s. 353). I centrala partier avviker romanerna från det progressiva och framtidsinriktade och blickar tillbaka mot det enkla, idylliska och oskuldsfulla. Böckerna låter den svenska läsaren acceptera sin osvenskhet, äta modernitetens kaka och samtidigt behålla sötman i hemlängtan till ett ålderdomligt, nästan sagoaktigt förflutet. ⁶⁰⁴

En sällsam aspekt av firandet vid avtäckandet av monumentet i Karlshamn midsommardagen 1959, är den nationalromantik som tycks ha inramat ceremonin. Innan Moberg anträdde podiet för sitt högtidstal togade ett kompani »Karoliner« – hemvärnsgubbar utklädda i plagg lånade från Skansen – in framför åskådarna och de vajande flaggorna. Tio år efter att *Utvandrarna* givits ut hade Sundbärgs patriotiskt undernärda svenskar blivit nationens hjältar. När ABF-kåren stämde upp i nationalsången beskriver lokaltidningens reporter det som att

man riktigt lyftes upp av en känsla starkare än någonsin för den bygd och det land som i dessa ögonblick med knivskarp skärpa framstod som fosterland. De många blågula dukarna fullt utslagna för en behaglig vind manifesterade bilden ytterligare och den praktfullt blåa himlen, den skira grönskan och det blåa havet tillsammans med oöverskådliga människomassor präglade det fosterländska i invigningshögtidligheten, som väl för all framtid kommer att leva kvar i de närvarandes minne.⁶⁰⁵

Så byggdes ett nytt monument ovanpå, och med flisor av, resterna av det gamla.

En gigants eftermäle

Utvandrarseriens status som nationallitteratur måste ses i ljuset av berömmelsen kring Vilhelm Moberg. Genom en författare som i sin habitus personifierade många av de egenskaper och värderingar som finns hos hans romanfigurer, fick böckerna en talesman i offentligheten. Stephen Farran-Lee har noterat hur Moberg ofta lät sig avfotograferas i arbetskläder, med verktyg i händerna och gärna i lantbruksmiljöer, och hur journalister och skribenter uppmärksammar hans fysiska gestalt gång på gång. »Så ville våra tidningar att svensken skulle te sig«, konstaterar Farran-Lee, »som en självständig, kraftfull men ändå sensuell och vemodig människa i kärleksfullt samspel med sin taggiga natur. Och Moberg ställde upp som spegelbild och ideal.«⁶⁰⁶

Detta förhållande mellan författare och verk och mellan författare och land har, paradoxalt nog, haft ännu större betydelse efter författarens död. Medan Moberg var kontroversiell i hemlandet under sin samtid, upphöjdes han som död till en självklar företrädare för Sverige och det svenska.

Denna kanonisering i efterhand är förvisso ett relativt vanligt och förutsägbart fenomen inom konsten och litteraturen. Moberg hade själv sina misstankar: »Men när jag blir död en gång – då blir jag nog bra även i Sverige, det har jag på känn!«⁶⁰⁷

Hur såg då bilden av Moberg ut omedelbart efter hans död? I min generation, som växte upp med Staffan Westerbergs *Vilse i pannkakan*, demonstrationståg och velourpappor, föreställer man sig gärna 1970-talet som en tid av politisk radikalism och provocerande antitraditionalism. I jämförelse med denna schablon ter sig de lovord och äreminnen som den 9 augusti 1973 – ett drygt år innan jag själv föddes – spreds i svenska tidningar, som hämtade från en drömvärld. Det är kanske ingen motsättning: i vårt minne av radikalitetens decennium är fyrtiotalistgenerationen de dominerande subjekten, medan de som var bäst lämpade att skriva äreminnet över Moberg av naturliga skäl tillhörde det åldrande kulturetablissemangen. I de olika tidningarnas spalter märks namn som Eyvind Johnson, Karl Vennberg, Karl Ragnar Gierow, Ivar Lo-Johansson, Artur Lundkvist, Gerhard Bonnier, Stellan Arvidson och Tage Erlander. I det halvdussin dagstidningar jag granskat medverkar – på ett sätt som i denna avhandling nu börjar bli tröttsamt förutsägbart – inte en enda kvinna.⁶⁰⁸ För att hitta en struktur i det myckna som skrivs och berättas i spalterna denna dag, och även under de kommande veckorna, har jag valt att fokusera på tre olika men sammanflätade spår: sambandet mellan Moberg och Sverige, sambandet mellan personen Moberg och hans verk, samt mystifieringen av Moberg.

Bilden av Moberg som en författare som på ett särskilt sätt stod i förbund med det svenska »folket» eller »folksjäl» var, som jag visat, etablerad redan på 40-talet och manifesterad inte minst i hyllningarna på hans femtioårsdag 1948. I det som skrivs efter hans död fullföljs och förstärks den linjen i berättandet. Den genomsyrar nästan allt som skrivs om Moberg, oftast som en undertext, med återkommande hänvisningar till ett »vi», »vår» och »oss». När *Aftonbladet* på sin förstasida skriver att »[n]u är han borta, Vilhelm Moberg. Men kanske har vi alla en bit av hans karghet och karskhets i våra hjärtan», åsyftas inte ett allmänmänskligt kollektiv, utan en nationell identitet. Som typiskt exempel på bilden av Moberg som en svensk folkförfattare med utvandrarserien som ett centralt verk, kan ett stycke ur Erik Hjalmar Linders minnesartikel återges:

Med sin väldiga romanserie om smålänningarna som drog iväg till Amerika träffade han en hjärtpunkt i det svenska medvetandet [---]. Visst har vi haft folkförfattare förr i detta land, folkkära skribenter med väldiga upplagor, man behöver bara nämna Strindberg och Fröding, men frågan är väl om någon nått så djupt som han; han skildrade vanliga människor så att de verkligen kände igen sig. Under hela 1800-talet talade man om »folklitteratur«, men bonde- och fiskarskildringarna blev ofta så idealiserade och falska att den kunnige läsaren vred sig. Vilhelm Moberg, själv bondson, var på egen hand en hel folklitteratur.⁶⁰⁹

Ett inlägg som i stället använder den nationella kopplingen för att lyfta fram Mobergs samhällskritiska och opinionsbildande arbete, är signerat Bengt Forslund, en av få yngre personer som medverkade i kommentarerna:

När han nu är borta känns det som ett stycke av Sverige gått förlorat och då inte bara en bit av vår historia utan i lika hög grad en bit av de svenska egenskaper vi just nu inte har råd att förlora, nämligen en aldrig svikande oräddhet gentemot översåtar och översitteri i vilka former de än må förekomma.⁶¹⁰

Den enda som sätter Mobergs liv och verk i relation till internationell litteratur är P O Enquist, som i en kortare kommentar berättar om hur han talat om utvandrarserien med amerikanska studenter. Bland annat refererar han ett samtal med en svart, politiskt aktiv basketstjärna, som jämfört sin egen släkts bakgrund – slavar från Västafrika – med utvandrarerna.⁶¹¹ Flera tidningar nämner Mobergs engagemang för Aleksandr Solzjenitsyn i samband med hans Nobelpris 1971, men då som en del av hans samhällskritiska gärning, inte i en diskussion som ställer hans författarskap i förhållande till internationell litteratur.⁶¹² Det görs inget försök att sätta hans produktion i samband med litterära strömningar utanför landets gränser, vilket kan tyckas anmärkningsvärt då han tillbringade så många år utomlands (där han huvudsakligen skrev sitt mest kända verk) och under flera år formellt var utvandrad från Sverige. I stället förknippas han med sin nation, med svenskhet och föreställningen om ett svenskt folk. Trots att han så länge kämpade mot det som han upplevde som svensk självgodhet och isolering från omvärlden, beskrivs han som död tvärtom som en representant *för* Sverige – inte som en röst från värld-

den i Sverige. Detta perspektiv är särskilt påtagligt i en tidning som står hans hembygd nära, *Smålandsposten*.

Han har också framstått som något av sitt folks och sin kulturkrets stämma i världen.

Det har varit en stämma att yvas över för oss svenskar. En röst ur den anonyma småländska allmogens djup, en kraft fostrad i vildenens och surapelns Småland, en ordkonst skolad i odlarrösenas och de svettiga sommarkagsverkenas land. Trots sin kolossala beläsenhet och självtillkämpade kunskapsförråd har Moberg för mig alltid framstått som en menig mans röst ur det svenska folkhavet. Bakom honom har stått det mångtusenåriga Smålands döda och glömda människor – småbrukaren, soldathustrun, fattighjonet.⁶¹³

Den erfarenhetsmässiga närhet till sitt berättarmaterial som Moberg ofta sägs ha haft går igen i det andra huvudstråket i texterna, som handlar om hur han föreställs personifiera och representera sina egna romanfigurer. Här sker opblematiserande en sammanblandning mellan författare och litteratur, som när Bo Strömstedt i en lång artikel låter Moberg förvandlas till Karl Oskar i en minnesbild från teaterscenen:

Efter föreställningen kom Moberg så småningom in på scenen, ingalunda högtidsklädd, och utbringade ett leve för den fria teatern. Sedan glömde han att hurra: han stod kvar där med de stora händerna litet vilsekommet hängande ur de gröna skjortärmarna – en Karl Oskar ovan vid ceremonier och högtidlighet. Det var till arbete händerna dög. Smålands styrka levde i dem, generationers slit bland sten och enbuskar. [...] [D]et är många dörrhakar i kungariket Idyllien som åkt av när Moberg gett sig på dem med sina starka händer. Han har röjt och rensat med de händerna, straffat och varit öm. En knuten näve, en smekning på Kristinas kind.⁶¹⁴

Bilden av den fysiske Moberg, som genomgående beskrivs med ord som »stor«, »stark«, »okuvlig«, »mäktig«, »orubblig« med flera adjektiv, återkommer på flera ställen i texterna. Moberg är nämligen inte bara sina figurer, han är också sitt landskap, »själv – med sin kropp, sitt väsen – ett småländskt landskap: stenar, enbuskar, lövängar«.⁶¹⁵ Det blir stundom rent absurt, som när Mobergs ansikte bokstavligen jämförs med hans texter:

Jag träffade honom aldrig men såg hans manuskript. De var stora i alla avseenden, med kraftiga överstrykningar och rättelser tillfogade med mäktig, energisk handstil. De påminde om hans ansikte med de djupa kraftiga fårorna, ett helt landskap i grov och stor stil. Det fanns ingenting smått eller småskuret i det, men tyngd och okuvlig vitalitet.⁶¹⁶

Minnesbilden är intressant då den öppnar upp för en helt annan bild av Moberg: yrkesmannen som bearbetade sina texter minutiöst i sin jakt på det rätta uttrycket, och skrev om sina romaner tre eller fyra gånger för att destillera språket till exakt den rytm och känsla han ville återge. Denna sida av hans personlighet – hantverkarens, yrkesskribentens – lyfts dock inte fram, vare sig här eller i de övriga artiklarna.

Överlag är sakliga, konkreta bilder av människan Vilhelm Moberg märkligt frånvarande. Hans liv som familjefar nämns knappt alls.⁶¹⁷ Detsamma gäller hans återkommande depressioner och psykiska ohälsa, trots att de flesta redaktioner bör ha kunnat gissa sig till dödsorsaken. Det är som om Moberg redan har förvandlats till ett slags sagofigur, tillhörande litteraturen, inte litteraturhistorien. Också i detta avseende görs en koppling mellan romanfigurerna och en författare som »har förenat sig med sina gestalter och stannar där för alltid i svenska folkets minne«.⁶¹⁸

Detta spår leder slutligen in på den mystifierande, idealiserande bilden av Moberg. Här är Olof Lagercrantz mäktiga nekrolog och huvudledare i *DN* det starkaste exemplet, särskilt den ofta citerade formuleringen »[d]en gamla bilden av ett stort träd som faller kommer i tankarna vid Vilhelm Mobergs död«.

I många avseenden var han unik. Han var en stor och kraftig karl som rent fysiskt gjorde sina småländska soldat- och bondefäder heder. Hans väldiga ögonbryn välvde över de kloka, spelande ögonen. Hakan sköt ut. Djupa fåror grävdes i kinder och panna. Han kunde se ut som ett troll när han ville. Men mest liknade han en bonde på gränsen mellan skogen och fälten, med lika sympati för de landsflyktiga i ödemarken och för de bosatta i byarna. Eller liknade han än mer en av de bönder som genom tusentals år stått på tinget och fört folkets talan. [...] Han hade en slags naturlig rättskänsla i släkt med den som kommer till uttryck i folksagorna.⁶¹⁹

I Mauritz Edströms artikel i samma tidning dagen efter blir sökandet efter ord en retorisk figur i sig. Moberg kommer att »leva vidare som den legend han höll på att bli redan i sin livstid. [...] En jätte, en hövding, en storfura som fallit. Bilderna och orden hopar sig från alla håll i försöken att efter hans död fånga Vilhelm Mobergs format och gärning.«⁶²⁰

Troll, sagofigurer, hövdingar, jättar, naturkrafter. Moberg beskrivs inte bara som representant för folket, utan också som något övernaturligt (eller uråldrigt) och som en naturkraft, en del av ett organiskt förlopp snarare än en samhällsindivid.

En sammanfattning av alla dessa tre stråk ges av Artur Lundkvist. Som har visats var Lundkvist i farten redan när Moberg skulle hyllas på femtioårsdagen 1948, och tyckte då att författaren i »sin personliga utveckling och bildningskamp« återspeglade »en av de väsentligaste tendenserna hos det nutida svenska folket«. Trots att han var en av utvandrarseriens främsta kritiker, fullföljer han bilden av ett unikt band mellan folk och författare – en »naturfödd berättare« – i sin nekrolog:

Hans närhet till sitt material var en del av hans styrka. Den beröring med bondesläkternas jord som ständigt förnyade honom och gjorde honom oslagbar. Den beröringen förstod han också att bevara och göra fruktbar när han med sina småländska utvandrare gick över Atlanten för att lyfta upp deras öden till den stora realistiska sagans plan. [...] Moberg var en imponerande gestalt för de människor som han inte bara gav del av sin egen kraft utan av sin känslighet, sin finstämda inlevelse, sin blonda lyrism.⁶²¹

Den formulering som särskilt väcker min nyfikenhet i citatet är valet av adjektivet »blonda«. Vad menas med det? Syftas det på Mobergs egen hårfärg? Eller vill skribenten föra tanken till ljushyllta svenskar? Används kanske ordet i betydelsen nordisk, i stil med det i vår tid vanliga bruket att beskriva sober skandinavisk design som återhållsam, luftig och, just, blond? Sannolikt är det mångtydiga och diffusa i formuleringen ett medvetet stilval av poeten Lundkvist. Frasen knyter ihop bilden av författarskapet som integrerat i den fysiska personen *och* i det svenska folket. Texten/mannen/nationen/landskapet – de fyra flyter på ett mystiskt sätt samman.

Bilden av Moberg, som den framställs i de citerade artiklarna dagen efter hans död, för osökt tankarna till nationalromantikens tonfall och

motivvärld – den rad som omedelbart gör sig påmind är »ett nordiskt sångardrag, en sorg i rosenrött«. Men när Tegnér skrev sin berömda strof 1836 hade Bellman varit död i över fyrtio år och blivit en del av det skimmer som vilade över den flydda gustavianska eran. När Lundkvist skriver om Mobergs »blonda lyrism« har författaren varit död i mindre än tjugofyra timmar.

Den idealistiska läsarten

I sin avhandling från 1989 granskar Bengt-Göran Martinsson studentuppsatser om några kanoniserade författare i den svenska litteraturhistorien under ett par perioder mellan åren 1882 och 1964, och definierar utifrån dem tre olika förhållningssätt till litteratur: idealistiskt, historisk-empiriskt samt psykologisk-symboliskt.⁶²² Det idealistiska sättet att närma sig litteratur är synonymt med det som vi i dagligt tal skulle kalla för en nationalromantisk syn på litteratur. Författaren (Tegnér, Rydberg med flera) beskrivs som en unik person med egenskaper och förmågor utom räckhåll för den vanliga medborgaren, skild från deras vardagliga krets men samtidigt knuten till folket genom sin ledande position. Författarens samhörighet med folket, nationen och språket betonas. Författaren är enastående, liksom hans skapelse. I detta synsätt är det inte historiska faktorer som formar litteraturen, utan tvärtom litteraturen som skapar historien. Litteraturens uppgift är inte att skildra verkligheten, utan att framställa en ideal värld eller idévärld, en sanning och äkthet bortom fenomenvärlden. Detta synsätt dominerar i uppsatserna från den aktuella periodens första årtionden (perioderna 1882–1905 samt 1910–17), för att sedan tyna bort och försvinna helt under efterkrigstiden.

I stället växer en historisk-empirisk läsart fram, bland annat genom Henrik Schücks inflytande, där litteraturen sätts i ett historiskt sammanhang och antas återspegla det. Här tar författaren mindre plats, och ses mer som en litteraturproducent som kan kritiseras eller klandras. Litteratur hanteras som en produkt av hårt arbete, inte av en profetisk ingivelse. Verket är ett dokument och en tidsspeglings snarare än något personligt och unikt. Detta synsätt, menar Martinsson, dominerar särskilt under perioden 1934–45.

Under den senaste studerade perioden, 1955–64, tar i stället ett psyko-

logisk-symboliskt perspektiv överhanden. Detta perspektiv har mycket gemensamt med det idealistiska, särskilt den tonvikt som läggs vid författaren. Men snarare än som en gestalt ovanför andra människor ses författaren som en människa *utanför*, en individ vars existentiella erfarenhet speglas i verket. Studentuppsatserna behandlar nu verken som en symbolisk skildring av en individs livskamp, där författaren ses som en uttolkare av vardagsmänniskans livsfrågor och existensens yttersta villkor, vars litterära gestalter är representanter för honom själv.

Om vi tar den begreppsapparat som Martinsson använder på studentuppsatser och tillämpar den på det som åldrande kulturpersonligheter skriver om Vilhelm Moberg i tidningarna dagen efter hans död, ser vi hur de förhåller sig märkligt nära den idealistiska läsarten. Detta gäller särskilt det mystiska, sagolika bandet mellan författare, nation och landskap, tillsammans med avsaknaden eller nedtonandet av resonemang som ställer författaren i samband med en historisk utveckling, internationella litteraturströmningar eller en litterär genre. Ett psykologisk-symboliskt perspektiv, i form av ett intresse för författarens personlighet och en sammanblandning mellan författaren och hans huvudpersoner, kan också spåras. Men denna analogi mellan författare och romanfigurer drar inte ned personen Moberg till en vardaglig eller trivial nivå, utan lyfter honom i stället till samma mytiska, ikoniska sagonivå som hans gestalter. Han beskrivs inte som en grubblande outsider, utan som den stora, mäktiga gestalt som det idealistiska synsättet gärna utmålar författaren som. Han jämförs inte med människor, utan med sagofigurer, hövdingar och jättar. Han är en vardaglig människa som *samtidigt* höjer sig över vardagen, en komplex bild som bäst sammanfattas i en understreckare av historikern och förläggaren Ragnar Svanström, publicerad några dagar efter dödsfallet:

Vilhelm Mobergs storhet, hans mäktiga grepp om våra sinnen, hans rika roll i våra liv kan ges en enkel förklaring: han var en alldeles vanlig människa med en enda egenhet – att vara helt ovanlig. Ingen kunde vara anspråkslösare i sin livsstil än han. Men ingen kunde heller som han höja sig över vardagsödenas värld genom att på sitt passionerade sätt identifiera sig med den. Däri låg det mycket ovanliga.⁶²³

Den självklara invändningen mot min tolkning är att detta ju handlar om nekrologer, alltså texter vars panegyriska tonfall bör ses i relation till det

särskilt högtidliga tillfället. Men om man jämför det som skrevs om Moberg med rapporteringen i *DN* vid några av hans generationskamraters frånfällen åren 1968–78, är det ändå lätt att se skillnaden.⁶²⁴

Eyvind Johnsons död får mycket mindre utrymme än Mobergs, och bevakningen består av ett minnesporträtt av Lars Gyllensten tillsammans med kommentarer från bland andra Jan Troell och Gerard Bonnier. Johnson sätts här i relation till en litterär tradition av avantgardism och modernism, samt till proletärlitteraturen. Hans litterära utveckling går igenom, med tonvikt på hans betydelse för den internationella och europeiska litteraturen. Det komplexa och mångtydiga i hans personlighet beskrivs, men flätas inte in i berättelsen om hans författarskap. Beskrivningarna präglas av sakligt beröm och ett erkännande av Johnsons arbeten *i förhållande till en konstnärlig utvecklingsprocess*. Det perspektiv som anläggs här är alltså i mycket högre grad historisk-empiriskt.

Nyheten om Harry Martinsons död får större utrymme än Johnsons, men fortfarande avsevärt mindre än Mobergs. Eftermälet består av en lång essä av Kjell Espmark tillsammans med ett fylligt porträtt av Georg Svensson, samt de gängse uttalandena från kollegor (bland andra Kerstin Ekman, den enda kvinnan som uttalar sig i mitt urval). Martinsons stora begåvning och genialitet som poet står i fokus, liksom hans intresse för naturen. Bilden av hans personlighet, särskilt hans pessimism och överkänslighet, beskrivs med stor saklighet. Även här står den konstnärliga utvecklingsprocessen i fokus, samt författarens internationella – och även »universella» – betydelse. Det psykologisk-symbolistiska perspektivet, tillsammans med det historisk-empiriska, dominerar här.

Både Johnson och Martinson beskrivs som betydande författare med ett stort värde för svensk och internationell litteratur. Men ingen av dem sägs ha stått i något särskilt förbund med »folket» eller den svenska nationella identiteten. Båda beskrivs också med en saklighet och närmast akademisk precision som är långt mindre påtaglig i det som skrivs om Moberg. Det är tydligt att skribenterna närmar sig dem i deras egenskap av författare, till skillnad från Moberg, som snarare sågs som en kulturpersonlighet.

Slutligen Jan Fridegård, som liksom Moberg var en av landets mest folkligt spridda författare vid sitt frånfalle. Han ägnas absolut minst

uppmärksamhet i mitt urval, endast en kortare minnesteckning av Olof Lagercrantz, där han sätts i relation till sin klass och sin tid. Mycket av utrymmet ägnas åt en diskussion om hans mest bestående verk, Lars Hård-serien, som intressant nog jämförs med den klassiska ryska litteraturen. Även här finns alltså en tendens att placera in författaren i en litterär tradition, beskriva en konstnärlig utveckling och göra internationella jämförelser. Här, till skillnad från Johnson och Martinson men i likhet med Moberg, hänvisas det också till en halvt mystifierad ursprunglighet, i formuleringar i stil med »den klarhet och spänst hans språk äger skulle man vilja föreställa sig hämtade direkt ur någon folklig språkkälla«. Trots denna folkliga anknytning ger nekrologen bilden av något trivalt och misslyckat hos Fridegård, som sägs ha »blommat kort och vissnat länge«. Folkligheten räcker inte för att lyfta upp honom till nationell betydelse. Ingen av hans kollegor kommenterar dödsfallet.

Ges det då inget negativt eller åtminstone småkritiskt sakligt perspektiv på Moberg? I de stora dagstidningarna har jag bara hittat en enda röst som formulerar något som kan tolkas som mindre smickrande om den döde. Det är typiskt nog skeptikern Karl Vennberg, som konstaterar att han »var en paradox. Han hade sällsynt svårt för att lyssna. Men«, skyndar han sig genast att tillägga, »det hindrade honom inte från att iaktta, uppleva och berätta.«⁶²⁵

Kampen om historien

Inför valborgsfirandet i Lund 1958 föreslog den humanistiska fakulteten att Vilhelm Moberg skulle erbjudas ett hedersdoktorat. Förslaget avlogs av universitetskanslern Thomsen »utan motivering«.⁶²⁶ Det fick ledarsidan i *DN* att kallt konstatera att

I fallet Moberg hade ett hedersdoktorat varit särskilt befogat, inte bara för att Moberg är en av våra främsta romanförfattare, utan framför allt därför att hans böcker – särskilt den stora utvandrarserien – bygger på omfattande och grundliga studier och i sig själva är socialhistoriska insatser av mycket stort värde.⁶²⁷

I samma tidning publicerades Olle Holmbergs långa artikel »Vilhelm Moberg och vetenskapen« (omnämnd i inledningen), där professorn och

Mobergvännen försvarar och berömmar utvandrarserien. Denna artikel föranledde en replik som utgör det hittills mest ambitiösa försöket att i offentlig debatt ifrågasätta utvandrarserien som historieskrivning i romanform.⁶²⁸ Artikeln, skriven av historikern Göran Lindahl, är inte bara långgrandig och stilistiskt ofokuserad, utan börjar också med ett totalt magplask: Lindahl kallar Mobergs figurer för »Blekingebönder«. Det är svårt för läsaren att ta del av argumenten utan att låta detta obegripliga misstag styra läsförståelsen, särskilt som artikeln i mångt och mycket är en upprepning av det som Moberg redan har skrivit, exempelvis om tillståndet i Sverige och synen på Amerika 1830–40. Men Lindahls huvudargument är värt att begrunda: han påpekar att de första utvandarna inte kom från de breda folklagen, utan utgjordes av »yngre tjänstemän, en och annan officer, präster av lågkyrklig inriktning, affärsmän, hantverkare, ståndspersoner av mer obestämt slag och åtminstone ett par adelsmän«. I dessa grupperingar ingick även erikjansarna, som i huvudsak bestod av rika bönder. Resonemangets udd riktas mot romanfigurerna Karl Oskar och Kristina: om svält och elände inte var orsaken bakom den tidigaste emigrationen, är det då rimligt att göra fattiga småbrukare till berättelsens centralgestalter och pionjärer? Och, tillägger Lindahl i en särskilt olycklig formulering, är det rimligt att tänka sig att sådana personer på egen hand skulle ha kunnat handla så pass »medvetet och självständigt«?

Vilhelm Mobergs svar lät inte vänta på sig. I sin utförliga replik inleder han, föga oväntat, med att håna Lindahl för misstaget med »Blekingebönder«, för att sedan, helt rättvist, påpeka att Lindahl upprepat det som han själv redan har skrivit. Lindahls påstående om att småbrukare inte kan ha handlat självständigt och medvetet tillbakavisas kategoriskt och med stort patos. De få konkreta historiska detaljer och årtal vars felaktighet påpekats av Lindahl viftas bort.⁶²⁹

Utan att här ta ställning i själva sakfrågan – är det rimligt att skildra emigrationens pionjärer som småbrukare? – är det tydligt att dispyten tangerar en av de aspekter i romanerna som är nyckeln till deras status: den enkla bonden som huvudperson. Den motbild av den tidigaste emigrationen som Lindahl framhåller, där huvudpersonerna var kärva och diktatoriska kristna fundamentalister som Erik Jansson, lyck sökande ynglingar, nyfikna borgare, avhoppade präster och officerare, handelsmän, adelsmän eller exilförfattare som Almqvist, skulle sanno-

likt inte ha väckt samma gensvar i romanform. Det är utvandrarseriens tonvikt vid emigranten/pionjären som vardaglig småbrukare och därmed representant för svenska *folket* som ger den dess lockelse och nationella dimensioner.

Här skiljer sig läsarten av utvandrarserien från den idealistiska läsart som Martinsson definierar. Medan det tidiga 1900-talets studentuppsatser beundrade Tegnér och Rydberg för att deras verk presenterade en högre sanning, en idealvärld bortom fenomenvärlden, är det tvärtom den socialrealistiska skildringen av träskofolkets vardagliga kamp och tillkortakommanden – inklusive deras sexuella upplevelser, svordomar och snuskiga historier – som är i blickfånget i Mobergs romaner. Men i bilden av Moberg som presenterades i tidningarna dagen efter hans död var detta inte alls en brist; tvärtom hyllas han av exempelvis Linder för att skriva en »folk-literatur« där »vanliga människor« kunde se sig själva representerade. Detta kan möjligen ses som ett slags modern och demokratiserad modifiering av den idealistiska läsarten: den upphöjda författaren är unik och står i ett särskilt förbund med folket och nationen, men hans litteratur är för den skull inte ett konstverk som vänder sig bort från folkets vardag; tvärtom är det »beröringen med bondesläkternas jord« som gör den fruktbar och stor. Sanningsbegreppet har kommit att innefatta vardaglighet och realism. Även Gunnar Eidevall smittas i sin avhandling från året efter Mobergs död av detta synsätt: När han ska sammanfatta porträttet av Ulrika skriver han svärmiskt att hon har »en enkelhet som är sublim, en resning som är monumental, en friskhet som är välgörande, en *äkthet som är alltigenom sann*« (min kurs.).⁶³⁰

Vad Lindahl försöker åstadkomma är att slå omkull fundamentet för det nya nationalmonumentet genom att påvisa att utvandrarserien är en historieförfälskning som på ett orimligt sätt lyfter fram enkla småbrukare och tillskriver dem en medvetenhet och självständighet som de omöjligt kan ha ägt. Hans artikel är, trots sina uppenbara brister, fortfarande det enda allvarliga försöket i den vägen som har gjorts. Dess tondövhet och rent amatörmässiga klumpighet påminner om att ett författarskap inte bara behöver vänner för att stå sig i litteraturhistorien. Det behöver också rätt slags fiender.

Heidenstam, Strindberg och Moberg

Vilhelm Moberg påbörjade sin författarbana som en relativt konformistisk ung skribent i landsortspressen, i jämförelse med författare som Harry Martinson eller Eyvind Johnson, som hade betydligt mer äventyrliga ungdomsår. I stället gjorde Moberg en omvänd resa. Först som medelålders, då hans generationskamrater tog plats på parnassen, reste han ut i världen och tog avstånd från Sverige och det svenska kulturetablissemanget, från att tidigare på olika sätt ha ingått i sammanslutningar och konsekurationsinstanser på det litterära fältet. Denna process sammanföll med författandet av utvandrarserien, vars succé gav honom de ekonomiska möjligheterna att leva i långa perioder utomlands och så småningom utvandra till Schweiz.

År 1959 erbjöds Moberg (informellt) Svenska Akademiens så kallade stora pris, en guldmedalj som utdelas oregelbundet »för framstående insatser» – men tackade nej.⁶³¹ Året efter föreslogs han bli hedersdoktor vid Uppsala universitet, men avböjde återigen. I ett brev till teaterchefen Karin Kavli 1961 reagerar han häftigt på hennes påstående om att han är en »renegat som övergett arbetar- och bondeklassen och nästan blivit greve«.

Jag är den ende av de s. k. »proletärförfattarna«, av arbetar- och bonde-
ursprung, som icke har gjort den fina sociala karriären: – som icke har
strävat efter att bli »greve« eller liknande: Jag har gjort mig omöjlig för
Kungliga Svenska Akademiens inval, därför att jag är aggressiv republi-
kan. Jag har sagt nej till Akademiens guldmedalj och till hedersdokto-
rat. Så jag är fortfarande bara pojken från soldat-torpet. Men t. ex Eyvind
Johnson och Harry Martinsson [sic], Hedenvind-Ericsson [sic] m. fl.: De
bär alla doktorshattar, de har tackat ja till att bli hedersdoktorer och de
båda förstnämnda har också blivit invalda i Kungl. Svenska Akademien
och går på kungens middagar! De gamla anarkisterna och arbetarpojkar-
na på kungamiddagar! Där har Du renegaterna – de författare som har
svikit sitt ursprung!⁶³²

Citatet avslöjar ett stort behov av att ta avstånd från parnassen och framstå som oblemad av konsekrationen, som »pojken från soldat-torpet«. Ur ett Bourdieuskt perspektiv innebär detta helt enkelt att Moberg bröt mot fältets regler. I stället för att sträva efter konsekration

sökte han sig till det folkliga och ursprungliga. Denna ovanliga orientering i riktning *nedåt* på det litterära fältet, beror på att Vilhelm Mobergs habitus var solidaritet med den breda folkligheten (främst landsbygds-kulturen) parad med konfrontationsinriktad radikalitet. Hans strategi var därmed genomgående att framställa sina verk som radikal, etablissemangskritisk litteratur för den breda folkmassan. Det enkla, ursprungliga och folkliga var inte något han ville distansera sig från, utan tvärtom det han ville identifiera sig med. Detta kan i sin tur ses i samband med hans tidigare omtalade dubbla roller som konstnär och opinionsbildare.

Lindahl har i sin artikel en retorisk slutkläm som knyter samman flera aspekter av den diskussion jag velat föra i min avhandling, och som därför förtjänar särskild uppmärksamhet:

I en hyllningsartikel i DN förutspådde Olle Holmberg att framtidens historiker ofta kommer att återvända till Mobergs verk. Ja, det är möjligt, men i så fall på samma sätt som de ägnat åtskillig tid åt t ex Heidenstams »*Karolinerna*« för att uppvisa det ensidiga eller oriktiga, det personliga eller tidspräglade i en historiebild av magnifik men starkt stiliserad åskådlighet. Mobergs böcker om utvandarna och om folkrörelserna har en nära nog lika officiell ställning som Heidenstams verk en gång hade. De berättar om 1800-talets händelser som vår tids maktägande gärna vill se dem, om fattigdom och förföljelser och en spontant vaknande och växande folkvrede. Den synen kommer efter hand att underkastas en djupgående revision.⁶³³

Moberg reagerade förstås ilsket och förorättat på denna passage.⁶³⁴ Drygt femtio år senare och med facit i hand kan man konstatera att Lindahl hade både rätt och fel. Han hade rätt i att verket vid 50-talets slut – om än inte i dess början – hade en officiell ställning jämförbar med den som *Karolinerna* en gång hade. Bland annat bekräftas detta av att det socialdemokratiska kommunalrådet i Karlshamn gick med på att resa en staty över utvandarna i Hamnparken och bjuda in Moberg som talare. Han har också rätt i att de under ytan är personliga och tidspräglade, något jag har påvisat i kapitel 3 och 4.

Men han hade fel i sin spådom om att framtiden skulle komma att revidera synen på romanerna. Vår tids maktägande – politiker, debattörer, intellektuella, oavsett politisk åskådning – vill i minst lika stor utsträckning som 1950-talets se 1800-talet och emigrationen som en berättelse

om »fattigdom och förföljelser och en spontant vaknande och växande folkvrede«. Att vara radikal och samhällskritisk tycks under 1900-talet på lång sikt ha varit en säkrare väg till rollen som svensk nationalförfattare, än lojalitet mot makthavare och kulturetablissemang. Här pekar kanoniseringen av Moberg på många sätt mot den plats som August Strindberg intar i dagens svenska litteraturhistoria.

Lindahls jämförelse med Heidenstams verk är också tveksam ur ett bokmarknadsperspektiv. Nyblom påpekar att Heidenstams verk varken var särskilt väl översatta till främmande språk eller sålde stora upplagor i Sverige, särskilt inte jämfört med dåtidens mer folkligt inriktade litteratur. Ett enormt konsekkrerat verk som *Valfart och vandringsår* trycktes bara i en upplaga om 1 500 exemplar, som det dessutom tog tio år att sälja slut, vilket kan jämföras med de 29 000 exemplar som såldes av arbetarpoeten Leon Larssons tre diktsamlingar under 1900-talets första år.⁶³⁵ Med Bourdieuska mått mätt hade Heidenstams verk en stark position på det begränsade kapitalets fält, jämförbar med den ställning som innehades av verk av Baudelaire, Flaubert och Verlaine under den franska symbolismens storhetstid. Här finns en uppenbar skillnad mellan de två författarskapen. Utvandrarserien, till skillnad från *Valfart och vandringsår*, hade inte bara en mytomspunnen upphovsman – den nådde också en rekordstor publik. Moberg var inte bara, som Heidenstam, en populär och välkänd kulturpersonlighet, utan också sin tids mest kommersiellt framgångsrika författare.

År 1909 promoverades Heidenstam till hedersdoktor vid Stockholms universitet. I sin biografi över Heidenstam visar Per I. Gedin hur detta ledde till den fejd som fick Heidenstams ställning som nationalförfattare att vältas över ända.⁶³⁶ Strindberg, som sägs ha varit avundsjuk på Heidenstams berömmelse, startade på egen hand en polemik där han positionerade sig själv som den radikale och nydanande i motsats till den förment reaktionäre och förlegade aristokraten. Med hjälp av de politiska krafter som under detta storstrejkens år satts i rörelse, bland annat Hjalmar Branting, gjordes en »make-over« på Strindberg, som efter fejden framstod som den nya folkförfattaren och nationalskalden. Så kunde Strindberg, skriver Gedin, »från misantropisk enstöring, ockultist och religiös grubblare bli en socialistisk kultfigur».⁶³⁷

Oavsett om man accepterar Gedins revision av litteraturhistorien eller inte, visar hans exposé hur nationallitteraturen i national-

känslans första tidevarv var något som konstruerades utifrån partipolitiska grupperingar och gränsdragningar. Bilden av Moberg och utvandrarserien har varit anmärkningsvärt solid och uthållig under det halvsekel som passerat sedan romanerna kom ut, åtminstone i jämförelse med Heidenstams författarskap, som kontinuerligt revideras och omprövas (vilket Gedins och Nybloms böcker är exempel på).⁶³⁸ Detta kan ses i relation till att romanerna *i sig* är avsedda som en revision av den etablerade, »förljugna» historien, som Moberg konsekvent attackerade för att ha marginaliserat emigranterna.⁶³⁹ Det är ingen slump att hans främsta arbetsinsats efter 1959 var *Min svenska historia*, ett jätteprojekt vars främsta syfte var att revidera den traditionella svenska synen på historien. Utvandrarserien kan läsas som ett led i detta projekt – bara de majestätiska namnen på huvudpersonerna (Karl Oskar, Kristina, Ulrika) innebär att verket kontrasteras mot en historieskrivning som lyft fram kungligheter snarare än allmoge. Därmed är den också svår att komma åt och omvärdera, eftersom den själv tillämpar ett omvärderande perspektiv.⁶⁴⁰ Romanserien kan ses som en definitiv uppgörelse med den konservativa nationalism som satte fosterlandskärlek, lydighet och undersåtlig lojalitet i främsta rummet. Att *Utvandrarna* attackerades av personer med namn som Reuter Dahl och Mannerskantz bekräftade bara dess provokativa sprängkraft. Under sedlighetsfejden såg Moberg noga till att påvisa det litteraturhistoriska sambandet mellan kampanjen mot honom och de som drivits mot andra, numera konsekrerade författare, som i samtiden kritiserats för sin dekadens, och proklamerade att han kände sig »mycket hedrad» av att bli angripen »av samma art av människosläktet, som en gång i tiden stämplade Strindberg, Fröding och Agnes von Krusenstjerna som smutsskribenter».⁶⁴¹

År 1940 höll Fredrik Böök – Heidenstams store biograf – det berömda Tegnér-tal i Lund som för alltid kom att definiera honom som pronazist. Samma skugga har, genom en slags *guilt by association*, kommit att falla över många av de författare som en gång firades som nationalskalder. Diktare som Heidenstam och Tegnér förknippas i dag ofta med en reaktionär hållning – Tegnér-statyn i centrala Lund har under generationer haft ett stort symbolvärde för firare av Karl XII:s minne den 30 november och vandaliserades 2007 av antifascistiska grupper. Moberg, en av de svenska författare som tydligast tog strid mot Hitler, har dock så starka

antifascistiska meriter att hans läsare omöjligt kan beskyllas för att vara anhängare av osund nationalism, även om även hans texter har lyfts fram av högerextremister.⁶⁴²

Alf W. Johansson skriver om en under efterkrigstiden »förhärskande svensk socialliberal konsensuskultur».⁶⁴³ Utvandrarseriens status som nationallitteratur bekräftar den beskrivningen. Ungmoderater, folkpartister, vänsterintellektuella, progressiva teaterregissörer, nyliberala debattörer, ja, även sverigedemokrater⁶⁴⁴ – alla delar de sin kärlek och respekt för utvandrarserien. De samhällsförändringar, nya politiska åskådningar eller litterära strömningar som uppstått sedan 1959, har inte varit så omvälvande att romanerna har kommit att omprövas.

Utvandrarromanerna är i stället, paradoxalt nog med tanke på den kontrovers de och deras författare en gång väckte, ofarliga. De är böcker vi alla kan samlas runt och komma överens om. Och ju längre denna epok av samförstånd varar, desto större är sannolikheten att romanerna en dag är mer självklara i sin status som nationallitteratur än både *Röda rummet* och *Karoliner*. Då kommer vi ha nått fram till själva motsatsen till den »revision» som Lindahl förutspådde och efterfrågade.

En utopi i den dystopiska ideologins tidevarv

Diskussionen om en socialliberal konsensus ger oss skäl att återvända till Mobergs koppling till Herbert Tingsten. I sin studie av Tingstens publicistiska gärning under kalla kriget för Johansson ett resonemang om hur det sena 1940-talet i Sverige och västvärlden kom att domineras av de två ideologierna antifascism och antikommunism. Den ena var den självklara följden av Nazitysklands barbari, den andra utvecklades som en reaktion på Sovjetunionens maktanspråk i Östeuropa (och var egentligen en fortsättning på den ideologiska konflikt som funnits i världen sedan 1917, men som åren 1933–45 fått stå i skuggan av de fascistiska staternas expansion).⁶⁴⁵ Antifascism och antikommunism smälte samman i antitotalitarism, som Johansson betecknar som en *dystopisk ideologi*, i det att den i stället för en egentlig utopi har som främsta ambition att förhindra totalitarismens utbredning, och eftersom dess främsta ställningstagande är att vara mot den fascistiska eller kommunistiska utopin, att vara mot diktatur, fundamentalism och nationalism och i stället positiv till modernism, demokrati och sekularisering. Den dystopiska ideologin

lades som ett lock över stora delar av det politiska fältet och omöjliggjorde inte bara nazism och kommunism i den politiska diskussionen, utan begränsade också de åsikter som var gångbara till vänster inom socialdemokratien respektive till höger inom konservatismen. Det politiska spektrat pressades samman i riktning mot en socialliberal konsensus, där demokrati-diktaturmotsättningen blev den centrala. I denna tidsanda blev Tingstens röst dominerande, om inte i realpolitiken så i samhällsdebatten. »Det var som antifascistisk och antikommunistisk 'mästertänkare' som Herbert Tingsten byggde sin maktställning i svensk åsiktsbildning«, skriver Johansson och fortsätter: »Han blev i Sverige [frihets-]metaforens överstepräst och därmed tidens dagordningsskrivare. [...] Tiden rullade ut den röda mattan för honom.«⁶⁴⁶

Det är belagt att Moberg till fullo delade Tingstens antitotalitära synsätt. Ett särskilt pregnant citat återfinns i en artikel från 1951, där han skriver, med en för tidsandan typisk dikotomisering:

Världen i dag är uppdelad i två politiska system, det totalitära-kommunistiska och det individualistiska-demokratiska. Det ena förkunnar att människan är statens egendom, det andra att varje människa är ett mål i sig självt. [...] Jag har alltså gjort mitt val emellan de båda systemen. Någon tredje ståndpunkt kan jag inte finna. Nu lika lite som när det gällde kampen mot nazismen.⁶⁴⁷

Det är också tydligt att Mobergs USA-bild i slutet av 1940-talet i stort sammanföll med den mycket proamerikanska hållning som uttrycktes av Herbert Tingsten, liksom att de båda senare såg det schweiziska statskicket som idealiskt för Sverige.⁶⁴⁸ I kapitel 4 visades hur utvandrarserien i stora stycken är formad av samtidens antitotalitära, liberala strömningar, liksom av kallakrigskulturens värderingar och ideal.

Om man kan hävda att Tingsten blev en central figur i den politiska diskursen tack vare en tidsanda som satte friheten i högsätet, kan man också hävda att utvandrarserien intog den litterära motsvarigheten till den publicistiska position som Tingsten innehade, gestaltande en värld som korresponderade med liberalismens idé om det ideala samhället:

Och här kände ingen klasser eller stånd, här ägde ingen ärvda företräden och rättigheter, ingen var genom födseln överlägsen eller underlägsen. Var

och en värderades efter sin förmåga och mättes med duglighetens måttstock. Om en man var överlägsen eller underlägsen avgjordes av vad han kunde uträtta. Nybyggarnas skogar uppammade självtilliten och fostrade fria män. (*Nybyggarna*, s. 9.)

Utvandrarserien är antitotalitarismens största verk i svensk litteratur, åtminstone i förhållande till läsekretsens storlek: antikommunistisk och antifascistisk, utmanande både konservatismens auktoriteter (kyrka, monarki) och kollektivismens värdegrunder, en skildring av den sekulariserade, individualiserade demokratis nybyggarsamhälle. Karl Oskar lever det liv som Ragnar Svedje i *Rid i natt!* hade önskat sig leva, men som 1600-talets överhet och förtryckare förhindrade, det liv som bönderna i *Förräddarland* förvägrades av dåtidens imperialistiska makter – ett liv där friheten är oändlig, så länge ens handlingar inte orsakar någon annans ofrihet.

Utvandrarserien var på så vis utopisk diktning, mitt i den dystopiska ideologins tidevarv.⁶⁴⁹ I den historiska berättelsens form gestaltade Moberg det ideal som passade in i en tid där fascismens och kommunismens utopier lagts på skräphögen. Utvandrarserien tematiserade drömmen om ändlös individuell frihet, den var proamerikansk utan att behöva bemöta det samtida USA:s problematik, framhävde en hegemonisk maskulinitet utan att bli militaristisk, anförde ett familjeideal utan att framstå som konservativ, besjög ett »folks« prestationer utan att kunna anklagas för rasism, möjliggjorde nationell stolthet utan att vara nationalistisk eftersom den inte handlade om Sverige, utan om vad svenskar kan åstadkomma utanför landets gränser.

Visst har livet sina skavanker och sorger i utvandrarserien; de gör att det romantiska och idealistiska i skildringen grumlas och blandas med kärv saklighet. Mobergs Amerika är inget Schlaraffenland utan en plats som kräver uppoffringar och hårt arbete för den som vill lyckas. Men både Roberts och Kristinas olycka ligger (åtminstone på ytan), på det personliga planet: i deras livsöden – deras lotter – inte på nybyggarsamhällets beskaffenhet, till skillnad från till exempel flera av figurerna i *Rid i natt!* eller *Förräddarland*, vars tragedier har sitt yttersta ursprung i en förtryckande tyranni.

Herbert Tingsten älskade utvandrarserien och bedömde det som ett av den svenska litteraturens finaste verk. I en berömd och ofta återberät-

tad anekdot ska han ha tiggat och bett Moberg om att låta Kristina leva, låta utvandrarparet få leva tillsammans några år till i sin hårt tillkämpade, med egna händer uppbrutna nybyggarskog.⁶⁵⁰ Både ikonerna Tingsten och nationaleposet utvandrarserien kan ses som produkter av efterkrigstidens antitotalitära konsensus. Båda är också exempel på Bonnierfamiljens inflytande över svensk efterkrigskultur. Karl Oskar var den ideala romanfiguren för Tingstens tidevarv, en arbetsam och ihärdig bonde som varken behöver eller förväntar sig någon hjälp från sin omgivning, en saklig och endast ytligt religiös person, som förlitar sig på den egna kraften snarare än på Gud eller ödet, en *homo economicus* i Adam Smiths, David Ricardos och John Stuart Mills universum. Om Tingsten, med sin borgerliga förfining och akademiska representativitet, var den dystopiska ideologins överstepräst, var Karl Oskar, med sin maskulinitet, vardaglighet och folklighet, dess utopiske hjälte. Men till skillnad från Tingsten, som i backspegeln ses som en tidstypisk representant för en avgränsad epok, lever Karl Oskar i den svenska kulturen än i dag.

Homerisk hjälte, orfisk reträtt

Mobergs status som nationell ikon med utvandrarserien som ett modernt nationalepos kan därmed förklaras. Emigrationen, ett nyckelavsnitt i berättelsen om den dåliga svensken, gestaltades på ett sätt som stämde överens dels med den äldre nationalism som romantiserade den svenska naturen och bondesamhället, dels med den moderna efterkrigstidsnationalismens internationalistiska och framåtblickande ideal. Moberg, själv smålänning från jordbrukssamhället, själv utvandrare, själv i opposition med det reaktionära och auktoritära Sverige, kom att personifiera sitt verk och därmed också den svenska allmogen, det svenska landskapet och den svenska historien. Mobergs ryktbarhet och hans böckers popularitet flätades samman och skapade en legend om Sverige, en berättelse om ett landskap, en människotyp och en utvandring som blev till ett kollektivt minne, ett segment i den svenska nationella identiteten.

1949, samma år som *Utvandrarna* gavs ut, fällde Theodor Adorno sitt berömda yttrande om att »Efter Auschwitz är det inte längre möjligt att skriva poesi«. Samma år gav Sven Alfons ut diktsamlingen *Backspegel mot gryningen*, där han beskrev en generation som »förlorade nästan allt, länder vi knappast ägde, / på vår orfiska reträtt till huset bak häcken«. Be-

greppet »den orfiska reträtten« blev senare bevingat, som ett sammanfattande begrepp för poesins rörelse bort från gamla förståelsemodeller och den västerländska lyriktraditionens diktarroll.⁶⁵¹ Under 1940-talets sista år pågick flera häftiga diskussioner (särskilt den så kallade »pessimismdebatten« och »obegriplighetsdebatten«) om den nya diktningens legitimitet, inte minst efter uppståndelsen kring parodin *Camera obscura*.⁶⁵²

I sin recension av *Sista brevet till Sverige* jämförde Victor Svanberg romanen med samtidslitteraturen:

Helt andra egenskaper än enkelheten står just nu högt i kurs hos dem som odlar och bedömer det skrivna ordets konst: nyanseringar in i det dunkla, omskrivningar, lek med bilder, mångtydighet. Sådant har också sitt värde och skall inte fördömas. Men det är befriande att möta och på nytt möta en författare, som vågar tala rakt på sak om livets väsentligheter och som vill något.

Det är vad vår prosakonst mest av allt behöver.⁶⁵³

Bilden av utvandrarserien som en kanoniserad text utanför, eller frikopplad från, efterkrigstidens formexperiment, förstärks också av de litteraturhistoriska översiktsverken. Moberg är där generellt väl representerad i jämförelse med de andra författarna i sin generation.⁶⁵⁴ Men han är samtidigt avskild från modernismens genombrott i svensk litteratur. Hos Hjalmar Linder (1966) ligger Moberg i avdelningen »Den realistiska speglingen« med Jan Fridegård, Ivar Lo-Johansson, Moa Martinson och andra, medan generationskamraterna Eyvind Johson, Rudolf Värnlund och poeterna från *Fem unga* tillhör »Den modernistiska svallvågen«.⁶⁵⁵ I Brandells översiktsverk (1975) placeras han i avdelningen för »Folklitteratur och borgarkritik« tillsammans med de andra »autodidakterna« Josef Kjellgren och Folke Fridell, medan Harry Martinson och Artur Lundkvist placeras omkring hundra sidor längre fram i boken, i avdelningen »Språket bortom logiken«.⁶⁵⁶ Och i den mer kronologiskt uppdelade Olsson och Algulin (1987), blir förvisningen av Moberg till en äldre litteraturgenre slutgiltig. Samtliga 30-talister finns förstås omnämnda i avdelningen »Borgerlig och proletär realism – modernismens frammarsch (1909–1945)«. Dessutom *fullföljs* översikten av Johnsons, Lundkvists och Martinsons författarskap i avdelningen »Modernistisk guldålder och efterkrigstidspessimism (1945–1965)« – men hit äger Moberg

inte tillträde.⁶⁵⁷ Intrycket blir ofrånkomligen att utvandrarserien, 1950-talets mest sålda och lästa verk, inte tillhör efterkrigstidslitteraturen.⁶⁵⁸

Algulin har senare fastslagit att Moberg är »den språkligt sett mest ålderdomlige« av 1900-talets svenska berättare.⁶⁵⁹ Är det då utvandrarseriens ålderdomliga stil som gjort att den på ett mystiskt sätt har kommit att stå utanför sin tid? Är språket den enda variabeln som räknas i den litterära kronologin? Utan att i sak polemisera mot den generella bilden av den svenska efterkrigstidslitteraturen som estetiserande och skeptisk till traditionellt episka berättelseformer, vill jag likväl upprepa vikten av att undersöka inte bara vad som blev skrivet, utan också *vad som blev läst*. 1949 var inte bara det år då den orfiska reträtten inleddes, utan också det år då Karl Oskar, av Lagerroth besjungen som »en heros av homeriskt slag«, påbörjade sin långa vandring mot odödligheten.⁶⁶⁰

Mobergland

Man kan föreställa sig att Vilhelm Moberg skulle ha reagerat häftigt på att bli ställd utanför sin samtid av framtidens litteraturhistoriker. Men faktum är att detta sannolikt har bidragit till utvandrarseriens kanonisering. Genom att inte knytas till ett specifikt, av tidsandan präglat mönster, har utvandrarserien kommit att uppfattas som på något vis tidlös.⁶⁶¹ Avsaknaden av historisk-empiriska eller psykologisk-symboliska läsarter när det gäller Moberg, till förmån för en idealistisk läsart med nationella förtecken, har gjort utvandrarserien mindre beroende av de konjunkturen i smak och tyckande som ständigt äger rum på det litterära fältet. Det kan vara förklaringen till att utvandrarserien så flitigt har refererats till i flyktingdebatten: Romanerna föreställs vara neutrala, objektiva, i avsaknad av perspektiv, och kan därför obehindrat användas som analogi. En text har alltid störst chans att överleva om den anses kunna göra anspråk på att förmedla »allmängiltiga« erfarenheter av bestående värde.⁶⁶²

I den estetiserade och inåtvänt stilerade litteratur som etableras under 50-talet blev Mobergs folkliga och populära romaner välkomnade av kritikerna (åtminstone de som tillhörde den äldre generationen). I debatten med Reuterdaahl och den kampanj som kom att framstå som reaktionär, positionerades utvandrarserien som en del av det moderna och vidsyn-ta. Därigenom kunde verket inta positioner både som folklig masslitteratur och konsekkrerat konstverk. Skriven i brytningstiden mellan folklig realism

och efterkrigsmodernism av en författare som tog avstånd från parnassen och eftersträvade folklighet, blev utvandrarserien ett verk som transcenderade det litterära fältets gränsdragningar, till en plats ovanför de fejder och skärmytslingar som med jämna mellanrum präglar kulturklimatet.

Mer än ett sekel efter att Henrik Schück hävdade att ett litterärt verk bara kan förstås utifrån sin egen tid – »blott såsom det renaste uttrycket för sin tids sträfvanden»⁶⁶³ – anger ikoniseringen av Moberg och den anakronistiska läsningen av hans verk koordinaterna till ett reservat, en enklav av kvardröjande nationalromantik i svensk litteraturförståelse. Utvandrarserien är på samma gång pseudohistoria, en del av efterkrigstidens modernitet och ett »nationalepos» bortom tid och rum. Förhistoriskt, eller kanske bortom-historiskt, ett Mobergland, oåtkomligt.

Här imiterar, slutligen, verkligheten dikten. Textens väg till nationallitteratur liknar den resa som görs av romanfigurerna själva; från ett klausrofobiskt Sverige där fältet för länge sedan är inrutat och uppbrutet och kontrollerat av konsekrationsinstanserna kyrka, kung och husbonde, till Minnesotas historielösa sociala fält och oändliga odlingsmarker. Som Lagercrantz skrev om *Sista brevet till Sverige*, den enskilda recension som kanske bidragit mest till den status utvandrarserien har än i dag, blir också skildringen av Karl Oskar, Kristina och de övriga utvandrarerna alltmer drömlig genom sviten: »som levde de ensammare än förr, i ett slags himmelskt Småland, ovan tidens vimmel och oro.»⁶⁶⁴

Fri från tiden, fri från fältet.

Summary in English

Moberg Country – the Personal and Political Themes in Vilhelm Moberg's Emigrant Cycle

This is a thesis on the Swedish writer Vilhelm Moberg (1898–1973) and his renowned novel cycle about Swedish emigrants to the U.S.: *Utvandrarna* (1949), *Invandrarna* (1952), *Nybyggarna* (1956) and *Sista brevet till Sverige* (1959). *Utvandrarna* was published in English with the title *The Emigrants* (1951), and *Invandrarna* with the title *Unto a good land* (1954). The final two novels were first published in English in an abbreviated omnibus version, as *The Last Letter Home* (1961). Only in 1978 was the complete cycle published in English, with *Nybyggarna* titled *The Settlers*.

The novels, set in the mid 19th century, describe Swedish emigration to North America through the main characters of Karl Oskar, Kristina, Ulrika and Robert from the parish of Ljuder in Småland. Starting with portrayals of the Swedish conditions that caused the protagonists to emigrate, the novels continue with their crossing from Karlshamn in Sweden to New York, their journey across America, and their first year as settlers in the area near Chisago Lake, north of Minneapolis. Based on archival research by the author, the novels depict events such as the American Civil War, the Gold Rush and the Panic of 1857 from the viewpoint of the fictional characters.

The novels have been enormously popular in Sweden ever since their publication, breaking all previous records for book sales in Scandinavia when first released. As a result of successful film adaptations directed by Jan Troell (»The Emigrants«, 1971 and »The New Land«, 1972) which were nominated for six Academy Awards, and ABBA members Benny Andersson's and Björn Ulvaeus's musical »Kristina« in the 1990s, the novels have remained widely read. They have been voted the most popular books of the 20th century, and have decisively shaped the Swedes' conception of emigration and Swedish awareness of history in general. For example, contemporary immigrants to Sweden are often referred to as »the Karl Oskar and Kristina of our time«.

This dissertation applies a cultural studies perspective to the novels, de-

scribing their popularity and their incorporation into the Swedish literary canon, and examining them as a narrative of what it is to be Swedish in the post-war world. Although the works have generally been regarded as »universal« and »timeless«, this study suggests that they are heavily influenced by the spirit of a particular time and reflect the author's political agenda.

Chapter 1 shows how this novel cycle has become central to Swedish historical awareness and how common parlance about historical emigration frequently alludes to its characters. Through statues, theme parks and other tourist contexts in which the novels and their characters are represented, Swedes and Americans alike are able to understand Swedish-American emigration through Moberg's novels. Anyone travelling to Minnesota to learn more about emigration can follow »The Moberg Trail«, the road between Taylors Falls and Lindstrom, a city where a statue of Karl Oskar and Kristina dominates the square, and where a restored log cabin on the shores of Lake Chisago is referred to as »the Karl Oskar house«. Every summer the region's frontier history is celebrated through the festival »Karl Oskar Days«, with a beer garden and dance band, just as the »Karl Oskar Days« are celebrated in the Swedish city of Växjö during the second weekend of August. Similar tourist-oriented milieu can be found at several locations in or close to the village of Algutsboda in Småland from which Moberg originated.

In a synthesis of fiction and history, the novels have become part of »the collective memory«, and thus laid the foundations for a simplified, anachronistic and in part nationalistic view of history. The fundamental questions to be answered here are as follows:

1. In what way can the emigrant cycle be read as a historical and biographical document of the author and his time?
2. How did this novel cycle achieve such a strong and stable position in Swedish literature and social discourse?
3. Can the answers to the previous questions explain the iconic status of Moberg?

Chapter 2 explores how the historical novel in Sweden from the 1930s onwards tended to mirror contemporary events, one key theme being the illumination of class conflicts through a historical lens. Several working class authors, such as Jan Fridegård and Eyvind Johnson, wrote historical novels in which both contemporary conflicts and their own autobio-

graphical experiences were presented in a fictional setting. In Moberg's oeuvre the relationship between past and present comes to the fore time and again, both in his historical writing and in novels with a contemporary setting. This chapter shows how the historical perspective in Moberg was both personal and political. In the novels *Rid i natt!* (1941) (*Ride this Night*, 1943) and *Förrädarland* (1967) («Land of Traitors») the historical context and events are employed to criticise in the first case, the cowardice of the Swedish government when faced with Nazism; and in the second case, the assault on the civilian population of Vietnam by the superpowers. In the autobiographical novels *Sänkt sedebetyg* (1935) (*Memoiry of Youth*, 1937), *Soldat med brutet gevär* (1944) (*When I Was a Child*, 1956) and *Din stund på jorden* (1963) (*A Time on Earth*, 1965), the protagonist's relation to his own story is complicated by the repeated merging of past and present. *A Time on Earth*, which is set against the background of the 1963 Cuban Missile Crisis, describes how the threat of military annihilation causes the protagonist to recall a childhood memory of his pacifist brother, who died from an illness contracted in the army half a century earlier. By studying how the relationship between past and present is presented in Vilhelm Moberg's other works, it is clear that he consistently makes use of historical events and settings in order to comment on events in his time *and* to process his own personal experiences.

Chapter 3 shows in detail how the emigrant novels may also be read as the story of Vilhelm Moberg's own life during the years 1947–1959. In order to gather material for his books the author travelled with his family to America, his first long trip abroad, a trip that lasted for several years. A close reading of Moberg's private correspondence is here used as a lens through which the novels are studied from a biographical perspective. Moberg's own personality, deeply rooted in the countryside of Småland, his need for individual freedom, and his criticism of the Swedish government and the ecclesiastical authorities, are reflected in the characters' misery while in Sweden and their quest for an idealized American freedom. Moberg's experience of post-war USA is also evident in the depiction of the emigrants' encounter with the New World in 1850.

In addition to this, Chapter 3 explores the extent to which the novel cycle can be read as a reflection of the author's own development. Moberg incorporates autobiographical elements into the (hi)story he is writing as well as his own development during the twelve years he spent writ-

ing the novels. The author's increasing feelings of melancholy and pessimism pervade the final novels and can be explained by the author's ageing, illness, and resignation in the face of the injustices he experienced in Sweden, as well as frustration with the enormous amount of work required to write the cycle. In many respects, Moberg has created a piece of fictional, biographized history, in which the fates of the emigrants coincide with his own.

Chapter 4 places the novel cycle in a contemporary context, primarily in those social and political currents that are the common hallmarks of the Cold War. The writing and publication of the novels coincide with the most intense period of the Cold War, the years 1947–1959. In the presentation of the emigrants' journey from East to West, from poverty to prosperity and from oppression to freedom, the novels mirror the polarised ideology of the Cold War, in which the freedom and prosperity of the USA were contrasted with the confined and underdeveloped Soviet Union. In the novels, the author, who sided with the USA in the conflict and strongly criticized Sweden's neutrality policy, provides an image of 19th century Sweden as an authoritarian, poor, claustrophobic, and decadent society, similar to the image of the Soviet Union being spread in his own time, and also corresponds with his personal view of the Swedish »authoritarian state«.

Drawing on Elaine Tyler May's study *Homeward Bound*, and others, this chapter shows how the family patterns, gender roles and notions about normality and abnormality are also reflected in the novels. Ulrika from Västergöhl, who had been a prostitute in Sweden, in Minnesota marries a priest. The strongly sexualized characterisation of Ulrika reveals the fascination of the Cold War era with sexuality and the delight tinged with terror that the sexually provocative woman evoked. In Moberg's depiction of the dreamer and mythomaniac Robert, one sees a man who lacks virility. Robert has fled his brutal master, and is seduced by the promise of America. Yet he lacks a willingness to work and a realistic view on life. He meets his end during a naïve quest for gold and riches and thus Moberg has created a character in whom one can see the contemporary construction of the male deviant. Robert can be linked both to the issue of homosexuality and to the fear of Communism, alluded to through »red« Indians. Finally, the marriage between Karl Oskar and Kristina, which is based on clear role division – strenuous house-

work for the wife and heavy physical labour on the part of the husband – is a contemporary version of the Cold War marriage played out against a frontier setting.

Chapter 5 shifts perspective to how the novels were received and their incorporation into the canon of Swedish culture. By applying Pierre Bourdieu's theory of the limited field of production, the study shows how Moberg, even before the novels were published, had achieved a very strong position as a writer. When the emigrant cycle was first published, Moberg was already widely read, thus the novels quickly were viewed as a key component of the national literature of modern Sweden. The leading newspapers described the novels as epic masterpieces, comparable to classical literature, the Bible, the hymn book and works by Nobel Prize winner Selma Lagerlöf. Enormous print runs and record sales figures boosted Moberg's image as a writer of national importance, a popular epic writer without comparison. As a result of successful film adaptations and the musical *Kristina* the work has transcended the boundaries of literature and become part of Swedish cultural identity. A study of the correspondence between the author and his publishers reveals the extent to which Moberg wished to be viewed as an creator of opinions and journalist as well as to be widely read among the general population.

The conclusion, Chapter 6, discusses Vilhelm Moberg and the emigrant cycle in relation to a historical image of Sweden and the development of a modern national identity. Towards the end of the 19th century Swedish nationalism revolved around the Swedish peasantry, the countryside and the farmer, rather than the royal family or war against foreign powers. Swedes became viewed as unpatriotic, a view that was heightened since so many Swedes left their native country in the 19th century. After the Second World War Swedish national identity was instead centered around the image of Sweden as progressive, modern and international.

Chapter 6 shows that the status of Moberg's emigrant cycle in modern Swedish literature can be explained by its historical relationship to, and its encouragement of, the evolving Swedish national self-image. The novels' ability to combine a nostalgia for the rural community, simplicity, and countryside with the post-war image of Sweden as anti-traditional and anti-nationalistic is unique. It is, in a sense, a national epic which turns its back on its home country. Vilhelm Moberg became a Swedish icon by embodying his novels and their characters. This status is clearly

revealed through a reading of the panegyric newspaper articles written after the author's death in 1973. At the same time, the novels' strong links to the era in which they were written and the Cold War were forgotten. By focusing on the historical tale, and by the perception of the novels as timeless and universal, posterity has incorporated them into national legend, rather than seeing them as part of modern Sweden. The books allow the Swedish reader to accept his un-Swedishness and at the same time retain the nostalgia for an ancient, semi-mythical past in the virgin forests of Minnesota Territory. Moberg Country is a place beyond time, inaccessible – a safe harbour consistent with the national-romantic view of Sweden that flourished in the 19th century and early 20th century.

Noter

- I Sigvard Mårtensson, »Vilhelm Mobergs land« i *Vilhelm Moberg – en vänbok*, Stockholm 1973, s. 148.
- 2 Citat från hemsidan till musikalen *Kristina från Duvemåla*, http://www.duvemala.com/sv/sw_bjorn_1.html, hämtad 2009-08-19.
- 3 Moberg använde ofta kursiveringar och understrykningar för att förstärka olika stycken, meningar eller ord i sina brev. I min återgivning tas dessa endast med om de påverkar förståelsen av det skrivna. En typografisk standardisering, som inte påverkar brevtextens innebörd, har också gjorts för att underlätta läsningen av citaten.
- 4 Brev från Vilhelm Moberg (VM) till Margareta Moberg (MM) 1949-03-22.
- 5 Brev från VM till MM 1949-06-06.
- 6 Dick Sundevall, *Du ska bli pappa*, Stockholm 2004 [2001], s. 82.
- 7 Utvandrarserien har vunnit åtminstone två omröstningar i frågan om 1900-talets bästa svenska litterära verk, en om »århundradets bästa bok« arrangerad av bland annat Sveriges biblioteksförening 1997 (*Pippi Långstrump* på andra plats), en om »århundradets mest betydelsefulla svenska böcker« arrangerad av tv-programmet »Röda rummet« 1998 (*Aniara* på andra plats). Se Ola Holmgren, *Emigrant i moderniteten*, Eslöv 2005, s. 405.
- 8 Peter Novick, *The holocaust and collective memory*, London 2000 [1999], s. 3–7. Novick har hämtat begreppet kollektivt minne från den franska sociologen Maurice Halbwachs arbeten på 1920-talet. Det kan påpekas att studien har väckt debatt på grund av sitt känsliga ämne.
- 9 Mikael Löfgren, »Utvandrarna blir invandrare«, *DN* 2006-10-16.
- 10 Se t ex David Lowenthal, *The past is a foreign country*, Cambridge 1999 [1985], »More people apprehend the past through historical novels, from Walter Scott to Jean Plaidy, than through any formal history«, s. 224, Carina Renander, *Förförande fiktion eller historieförmedling? Arn-serien, historiemedvetande och historiedidaktik*, Malmö 2007, s. 14 f. Louise M. Rosenblatt skriver i *Litteraturläsning som utforskning och upptäcktsresa*, Lund 2002, s. 45, om att litteratur ger »erfarenhet« i stället för »information«, »genomlevande« i stället för »vetande om«. I stället för historikerns redogörelse ger litteraturen en möjlighet för läsaren att dela figurernas liv.
- 11 Med begreppet tankefigur menar jag här ett övergripande meningsskapande system som på ett medvetet eller omedvetet plan utövar ett dominerande inflytande över vissa typer av diskurser. Se Johan Asplunds teori om tankefigurer, som den

framställs i kapitlet »Utkast till en hermeneutisk modell för idékritisk forskning«, i *Teorier om framtiden*, Stockholm 1979.

- 12 Svenska Emigrantinstitutet är en enskild stiftelse finansierad av Växjö kommun, Landstinget Kronoberg och svenska staten. Se också Bertil Hulenvik, »Mobergsamlingen i Växjö«, i *Perspektiv på Utvandrarrörelsen. Dokument och studier samlade av Erland och Ulla-Britta Lagerroth*, red. Erland Lagerroth och Ulla-Britta Lagerroth, Stockholm 1971.
- 13 Peter Aronsson, professor i historieberik och kulturarv vid Linköpings universitet, har i två essäer studerat hur utvandrarserien har använts i kommersiella turistsammanhang i Småland och Minnesota: »Den osedda filmen – kulturarv och visualiseringsprocesser« i *Det förflutna som film och vice versa. Om medierande historieberik*, red. Pelle Snickars och Cecilia Trenter, Lund 2004, samt »Det föreställde landet – vanställt, förhandlat, förmedlat? Mobergland i Småland och USA« i *Det vanställda ordet*, red. Martin Kylhammar och Jean-François Battaill, Stockholm 2005. Aronsson nämner flera företeelser som jag inte tar upp, bland annat western-temaparken High Chaparral i Gnosjö, där en av attraktionerna är den så kallade »Kristinastugan«, som sägs ha använts i Troells filmer. Se också Anna Svenssons uppsats om turistattraktionen i Duvemåla, »Att vallfärda till en saga«, Etnologiska institutionen, Lunds universitet 1999.
- 14 Jan Hansson, »Lex Blomqvist räddningen för svensk fotboll«, *GP* 1996-11-22. Observera att Mobergs karaktärer blir amerikanska medborgare långt före sekelskiftet. Här, som i många andra citat, skrivs namnet Karl Oskar med bindestreck. I fortsättningen återges denna felaktiga stavning av namnet utan kommentar.
- 15 Osignerad ledarartikel, »Dags för kulturrevolution«, *AB* 2000-05-14.
- 16 Se Motion till riksdagen 1994/95:Fi213, »Sparande och ägardemokrati«, av Lars Tobisson m fl, <http://www.riksdagen.se/webbnav/?nid=410&typ=mot&rm=1994/95&bet=Fi213>, hämtad 2009-08-19. Motionen är författad av Lars Tobisson och undertecknad av tongivande moderatpolitiker som Bo Lundgren och Fredrik Reinfeldt.
- 17 Owe Ronström, »De nya svenskarna«, *Invandrare & Minoriteter*, nr 1 1989.
- 18 Osignerad ledarartikel, »Sverige vid vägskalet«, *Nya Dagen* 2002-06-06.
- 19 Elin Ax, »Sverige är ett snålt land«, *HD* 2000-04-18.
- 20 Denna analogi fick inte stå oemotsagd. Veckan efter att Elin Ax insändare publicerades gick moderaternas flyktingpolitiska talesman Gustaf von Essen i en intervju till hårt angrepp: » – Ungmoderaterna tror att Sverige är som Minnesota år 1860. Flyktingarna skall vara som Karl-Oskar och Kristina. Vem som helst skall få komma hit och pröva sin lycka, men var och en får klara sig själv. Ett sådant samhälle,

där människor tillåts fara illa, vill de allra flesta moderater inte ha.» (Gert Gelotte, »De tror att Sverige är som Minnesota 1860«, *GP* 2000-04-27.) Observera att von Essens argumentation inte ifrågasätter resonemanget utifrån skillnaden mellan fiktion och verklighet, utan med hänvisning till den historiska distansen. von Essen uttryckte sig på ett likartat vis i Sveriges riksdag i en debatt 1997: »Herr talman! Sverige är inte något Minnesota dit man kommer och bryter ny mark som Karl-Oskar och Kristina.« Se Riksdagens snabbprotokoll 1997-12-02, <http://www.riksdagen.se/webbnav/index.aspx?nid=101&bet=1997/98:38>, sidan besökt 2009-08-19.

- 21 Elisabeth Cervin och Katarina Ekspong, »En mänsklig katastrof«, *SvD* 2000-06-21.
- 22 Lena Rainer, »Han balanserar mellan starka känslor«, *SDS* 2006-06-24. Mustafa Cans debutbok *Tätt intill dagarna* (2006) handlar om hans mor, och ett (senare bortredigerat) kapitel som beskriver ett möte mellan Mobergs Kristina och Gullö Can omnämndes i flera förhandsintervjuer om boken.
- 23 Se t ex Lisbeth Larsson, *Sanning och konsekvens. Marika Stiernstedt, Ludvig Nordström och de biografiska berättelserna*, Stockholm 2001, s. 320 ff.
- 24 Se Lars Furuland, »Litteratur och samhälle. Om litteratursociologin och dess forskningsuppgifter« i författarens *Ljus över landet och andra litteratursociologiska uppsatser*, Uppsala 1991, s. 266 f, samt Lars Furuland, »Litteratur och samhälle. Om litteratursociologin och dess forskningsfält« i *Litteratursociologi. Texter om litteratur och samhälle*, red. Lars Furuland och Johan Svedjedal, Lund 1997, s. 17.
- 25 Henrik Schück, *William Shakspeare. Hans lif och värksamhet*, Stockholm 1883, s. II f.
- 26 Se Lars Gustafsson, *Litteraturhistorikern Schück*, Stockholm 1983, s. 16-35, 123-174, Bengt-Göran Martinsson, *Tradition och betydelse: om selektion, legitimering och reproduktion av litterär betydelse i gymnasiets litteraturundervisning 1865-1968*, Linköping 1989, s. 9 ff.
- 27 Henrik Schück, »Folkklitteratur« i *Ur gamla papper. Populära kulturhistoriska uppsatser*, Stockholm 1904, s. 132 f.
- 28 De främsta översikterna på svenska över det litteratursociologiska forskningsfältet är Lars Furulands översiktssats »Litteratur och samhälle. Om litteratursociologin och dess forskningsuppgifter«, från dennes antologi *Ljus över landet* (1991), i omarbetad form med titeln »Litteratur och samhälle. Om litteratursociologin och dess forskningsfält« i antologin *Litteratursociologi. Texter om litteratur och samhälle*, (1997), samt Johan Svedjedals uppsats »Det litteratursociologiska perspektivet. Om en forskningstradition och dess grundantaganden«, också i *Litteratursociologi* från 1997.
- 29 Furuland, »Litteratur och samhälle. Om litteratursociologin och dess forskningsuppgifter«, s. 266.

- 30 Ibid., s. 264.
- 31 Lisbeth Larsson, *Sanning och konsekvens. Marika Stiernstedt, Ludvig Nordström och de biografiska berättelserna*, Stockholm 2001, s. 254.
- 32 Se Thomas Olsson, »Det litterära porträttet – konst eller vetenskap« i *Att skriva människan: essäer om biografien som livshistoria och vetenskaplig genre*, red. Ronny Ambjörnsson, Per Ringby och Sune Åkerman, Stockholm 1997.
- 33 Se t ex Larsson, *Sanning och konsekvens*, s. 319, 381. I en essä om det forskningsklimat han själv befann sig i under sin biografiskt inriktade forskning om Harald Molander på 1980-talet, beskriver Per Ringby det som att »den strukturalistiskt inspirerade litteraturforskningen lämnat individen därhän; den konstnärligt aktiva människan uppfattade jag som strukturalismens svarta hål«. Per Ringby, »Strukturell biografi – att väva med liv och konst« i *Att skriva människan*, s. 182.
- 34 Harald Bergius, »Ökat intresse. 40-talisterna har kommit i biografiåldern«, *DN* 2003-01-04, Marika Hemmel, »Kurdo Baksi skriver vänbok om Stieg Larsson«, *DN* 2008-08-07.
- 35 Ebba Witt-Brattström, *Moa Martinson – skrift och drift i trettioalet*, Diss: Stockholms universitet, Stockholm 1999 [1988], s. 10.
- 36 Per Erik Ljung, »Vart tog författaren vägen? Efter nykritiken« i *Tidskrift för litteraturvetenskap*, nr 1 1991, s. 56 ff.
- 37 Anders Ohlsson, »Vad kommer efter 'författarens död'? Om den biografiska kontexten«, i *Tidskrift för litteraturvetenskap*, nr 1, 1994, citatet från s. 24.
- 38 Ronny Ambjörnsson, Per Ringby och Sune Åkerman, »Inledning« i *Att skriva människan*.
- 39 Henrik Rosengren och Johan Östling, »Med livet som insats. Introduktion och innehåll« i *Med livet som insats. Biografien som humanistisk genre*, red. Henrik Rosengren och Johan Östling, Lund 2007.
- 40 Johan Svedjedal, »Skrivna ord, skrivna liv«, *Artes* nr 1, 2000 (även återgiven i *Med livet som insats*).
- 41 Alf W. Johansson, »Biografien och den svenska historievetenskapen« i *Med livet som insats*.
- 42 Ohlsson, s. 19 f.
- 43 Detta uppmärksammas t ex av Ljung, s. 56, samt i Ambjörnsson m fl, s. 10, Rosengren och Östling, s. 9.
- 44 Holmgren, s. 73.

- 45 Anna Williams, *Stjärnor utan stjärnbilder: kvinnor och kanon i litteraturhistoriska översiktsverk under 1900-talet*, Uppsala 1997, s. 36–48.
- 46 Birgitta Svanberg, *Sanningen om kvinnorna: en läsning av Agnes von Krusenstjernas romanserie Fröknarna von Pahlen*, Diss: Uppsala universitet, Stockholm 1989, s. 22, passim, Ebba Witt-Brattström, *Ediths jag*, Stockholm 1997, s. 10, 12, se även Larsson, *Sanning och konsekvens*, s. 363–367, 371–378.
- 47 Lisbeth Stenberg, *En genialisk lek: kritik och överskridande i Selma Lagerlöfs tidiga författarskap*, Diss: Göteborgs universitet, Göteborg 2001, s. 12.
- 48 Ibid., s. 12–20.
- 49 Anna-Karin Carlstoft Bramell, *Vilhelm Moberg tar ställning*, Diss: Lunds universitet, Stockholm 2007, s. 411.
- 50 Lars Dreje intervjuades per telefon 2003-10-06.
- 51 Se Cecilia Wejryd, *Läsarna som brände böcker. Erik Jansson och erikjansarna i 1840-talets Sverige*, Diss: Uppsala universitet, Uppsala 2002, s. 75 ff, 226 f, Ulf Beijbom, *Utvandrarkvinnor: svenska kvinnoöden i Amerika*, Stockholm 2006, s. 177 f.
- 52 Beijbom, *Utvandrarkvinnor*, s. 204.
- 53 Ämnet utgör en egen avdelning i antologin *Perspektiv på Utvandrarromanen*, med sju uppsatser under rubriken »Källorna«, s. 53–143.
- 54 Se t ex Lloyd C. Hackl, *The Wooden-Shoe People. An illustrated history of the first Swedish settlement in Minnesota: the story of the real Karl Oskar and Kristina*, Center city, Minnesota 1990 [1986]. Emigranterna Andrew Peterson från Ydre i Östergötland och Joris-Pelle Andersson från Hassela i Hälsingland har båda av eftervärlden framhållits som »verklighetens« Karl Oskar.
- 55 Detta är ett ofta förekommande perspektiv i litteratursociologisk forskning i studiet av historiskt tillbakablickande litteratur. Så har man till exempel visat hur Strindberg överdriver fattigdomen i sin barndomsmiljö i *Tjänstekvinnans son* eftersom det på 1880-talet var politiskt och ideologiskt opportunt för honom att gestalta sig själv som sprungen ur underklassen.
- 56 Kristina Paulin, »Resan genom Amerika och erövringen av det jungfruliga landet« i *Perspektiv på Utvandrarromanen*.
- 57 Gunnar Eidevall, *Vilhelm Mobergs emigrantepos: studier i verkets tillkomsthistoria, dokumentära bakgrund och konstnärliga gestaltning*, Diss: Stockholms universitet, Stockholm 1974, s. 118.
- 58 Brev från VM till Bertil Hulén 1969-11-22 (i privat ägo). Termen dokumentärroman var just då i ropet efter att både Per Olov Enquist och Per Olov Sundman vunnit stort gehör för sina arbeten (Sundman fick Nordiska rådets

- litteraturpris 1968 för *Ingenjör Andréas luftfärd*, Enquist samma pris 1969 för *Le-gionärerna*). I brevet hävdar Moberg att han själv var »pionjär på området« med utvandrarserien, »men det låtsar de nya författarna inte om ...«. Begreppet dok-umentärroman används också om utvandrarserien i ett brev från VM till Gun-nar Eidevall 1970-09-29, citerat i Eidevall, *Vilhelm Mobergs emigrantepos*, s. 63.
- 59 Se Aronssons studier av turismen i »Mobergland«, »Den osedda filmen – kultur-arv och visualiseringsprocesser«, s. 78 f, »Det föreställda landet – vanställt, för-handlat, förmedlat? Mobergland i Småland och USA«, s. 336, »Moberg växlar som många författare av historiska romaner mellan två olikartade sannings- och ägan-derättsanspråk: romanförfattaren hävdar sin frihet gentemot det faktiska och sin absoluta äganderätt, skyddad med copyright, till de platser och gestalter som hans fantasi frambringar.«
- 60 Olle Holmberg, »Vilhelm Moberg och vetenskapen«, *DN* 1958-04-30. Finns även återgiven i *Perspektiv på Utvandrarromanen*. Alla refererade artiklar m.m. är lästa i original. Återgivningar i antologier o.d. anges som hjälp för läsaren.
- 61 Utöver att detta på olika sätt synliggörs i hans arbeten, har även Mobergs dotter Marianne Forssell i intervju med mig understrukt detta faktum. Se också till ex-empel Gunnar Eidevall, *Berättaren Vilhelm Moberg*, Stockholm 1976, s. 184-187.
- 62 Av utrymmesskäl avstår jag från att i detta sammanhang ta upp Mobergs mycket omfattande dramatiska produktion.
- 63 Formuleringen härstammar från Sven Delblanc, se Ying Toijer-Nilsson, *Minnet av det förflutna: motiv i den moderna historiska ungdomsromanen*, Stockholm 1987, s. 14.
- 64 Hans O. Granlid, *Då som nu. Historiska romaner i översikt och analys*, Stockholm 1964, s. 13.
- 65 Moberg räknade själv utvandrarserien, *Mans kvinna*, *Brudarnas källa* och *Förrädar-land* som historiska romaner (Vilhelm Moberg, *Otrons artiklar*, Göteborg 1973, s. 121). Magnus von Platen menar att även *Raskens* bör räknas till denna kategori (von Platen, *Den unge Vilhelm Moberg*, Stockholm 1978, s. 299). I en katalogisering av drygt 1 300 historiska romaner och novellsamlingar inkluderas därutöver intressant nog även *Soldat med brutet gevär* (Åke Hellstrand, *Epos och epoker*, Göteborg 1983, s. 292). Att det råder delade meningarna om vilka av Mobergs romaner som kan anses vara historiska romaner, visar den glidning mellan nutid och dåtid som finns i hans författarskap.
- 66 Granlid, s. 119. Jan Broberg noterar att historiska förströelseromaner med sam-tidspolitisk udd spreds i flera europeiska länder under mellankrigstiden, t ex A. E. W. Masons *Fire over England* (1936) och de antifascistiska romaner om antikens kejsare som gavs ut i Italien under 1920-, 30- och 40-talen. Se Broberg, *Äventyr i flydda tider*, Lund 2003, s. 151 ff.

- 67 Frans G. Bengtsson, »Tankar om romaner« i *Sällskap för en eremit*, Stockholm 1970 [1938], s. 87–93.
- 68 Ebbe Schön, *Jan Fridegård och forntiden: en studie i diktverk och källor*, Diss: Stockholms universitet, Uppsala 1973, s. 18.
- 69 Orvar Löfgren, »Nationella arenor« i *Försvenskningen av Sverige*, red. Billy Ehn, Jonas Frykman och Orvar Löfgren, Stockholm 1993, s. 55 f.
- 70 Georg [György] Lukács, *The historical novel*, Lincoln och London 1983 [1937], s. 332–350, passim.
- 71 Granlid, s. 19, 304.
- 72 Schön, s. 56.
- 73 Sven Wernström, »Den historiska romanen« i *Skrivandets hantverk*, Lund 1985, s. 73.
- 74 Ibid., s. 84.
- 75 Ibid., s. 82.
- 76 Här och fortsättningsvis anges sida till refererade eller citerade verk av Moberg i brödtexen. Samtliga sidhänvisningar avser originalutgåvor.
- 77 Se också brev från VM till Eyvind Johnson (EJ) 1960-10-08, *Du tror väl att jag är död*, red. Jens Liljestrand, Stockholm 2008, s. 193, där han uttrycksfullt beskriver sin begeistring över *Hans Nådes tid*: »Du har ur det förflutnas grav grävt upp Lombardiet – en försvunnen värld – och befolkat den med människor, som djupt angår oss i dag: Där har vi de väsentligaste av människolivets erfarenheter samlade: Det som vi känner igen och som vi aldrig kan komma förbi: Vår tragiska lott, lidandet, grymheten, förtrycket, eländet, vår ömklighet, vår död. Men också glädjen, kärleken, poesien, visheten, besinningen, resignationen.« Se Jan Fridegårds romaner om trälen Holme, *Trägudars land*, *Gryningsfolket* och *Offerrök*, Stockholm 1940, 1944, 1949, samt Eyvind Johnsons *Strändernas svall*, *Drömmar om rosor och eld* och *Hans nådes tid*, Stockholm 1946, 1949, 1960.
- 78 Schön, s. 61–93. Angående den biografiska bakgrunden visar Schön också hur Fridegård själv påpekade en likhet mellan Holme och sin egen far, s. 90–93.
- 79 Granlid, s. 219. Stig Bäckman nyanserar denna diskussion, delvis i polemik med Granlid, i sin avhandling *Den tidlösa historien: en studie i tre romaner av Eyvind Johnson*, Diss: Uppsala universitet, Stockholm 1975, s. 11–29, och pekar på att det är skillnad på att i historisk romankonst framställa problem eller konflikter som är allmängiltiga (och därmed aktuella även i nuet), vilket är det synsätt han menar är rimligt vad gäller Johnson, och på berättelser som förklädda i historisk dräkt mer specifikt ägnar sig åt allegorier med samtiden.

- 80 Se Bäckman, s. 24, citat ur Johnsons *Vinterresa i Norrbotten*, Stockholm 1955, s. 110. I en intervju i samband med utgivningen av *Hans nådes tid* formulerade Johnson en tankegång i paritet med den citerade passagen från Wernström: »Om man skallar bort den historiska utstyrseln kring t.ex. en borggreve från 1100-talet så skall man finna att han ifråga om maktfullkomlighet inte skiljer sig så värst mycket från t.ex. en modern kontorstyrann ... Men det är en omständlig historia att skriva om en kamrers alla trivialiteter för att visa upp honom just som despot; då är det lättare och en genväg att i stället klä ut honom till borggreve – och dessutom tacksamare för den konstnärliga suggestionens skull.» Se Bäckman, s. 18, intervju citat ur Lars-Eric Örtengren, »Att hoppas trots allt«, *Röster i radio* nr 52 1960, s. 14.
- 81 Schön spekulerar i en direkt ömsesidig påverkan mellan Moberg och Fridsgård under författandet av *Rid i natt!* respektive *Trägudars land*, s. 18.
- 82 Med en formulering som påminner om synen på historien som en »kriminalroman« betecknar till exempel Moberg i det första bandet Folkungaätten som »en förbrytarfamilj«. Se Vilhelm Moberg, *Min svenska historia berättad för folket. Första delen. Från Oden till Engelbrekt*, Stockholm 1970, s. 139.
- 83 Ambitionen fanns visserligen där; till exempel visar brev att Moberg i början av 60-talet planerade en stort upplagd medeltidsroman om digerdöden i Europa, för vilken han bland annat gjorde efterforskningar i England, Tyskland och Italien. Denna roman kom dock aldrig att publiceras. Se brev från VM till Ingemar Hedenius 1963-10-20, till Olle Holmberg 1963-11-21, till Sven Stolpe 1963-12-10, *Du tror väl att jag är död*, s. 252–257. Se också Eidevall, *Berättaren Vilhelm Moberg*, s. 203.
- 84 von Platen, s. 83 f.
- 85 Brev från VM till Palle Segerborg 1919-08-29, återgiven i Vilhelm Moberg, *Om Gud vill och hälsan varar*, red. Jens Liljestrand, Stockholm 2007, s. 28.
- 86 von Platen, s. 330, som hänvisar till artikel i *Familjetidningen Smälänningen* 1930-03-29. Se också Gunnar Olof Hyllén-Cavallius, *Wärend och wîrdarne: ett försök i svensk ethnologi. Vol. 1*, Stockholm 1863 samt *Wärend och wîrdarne: ett försök i svensk ethnologi. Vol. 2*, Stockholm 1868.
- 87 Se också Carlstoft-Bramell, s. 84.
- 88 Bibi Jonsson menar i *Blod och jord i trettioalet*, Stockholm 2008, att Mobergs bild av bönderna »vilade otvetydigt på rasföreställningar, men även på en stark klassmedvetenhet» (s. 160). Moberg motsatte sig själv kraftfullt alla antydningar om paralleller mellan det egna författarskapet och Blut und Boden. När Ivar Harrie i *Ord och Bild* förknippade Mobergs romaner med Blut und Boden i en artikel 1938 ledde det till en (från Mobergs sida) häftig brevväxling med krav på rättelse. Se brev från VM till Ivar Harrie 1938-03-28, 1938-04-13, 1938-05-03, återgiven i *Om*

Gud vill och hälsan varar s. 165–171, samt Ivar Harrie, »Svenska romaner och noveller«, s. 177 f, Vilhelm Moberg, »Dementerad Blut und Boden. Till Redaktionen av Ord och Bild«, s. 304 och Ivar Harrie, »Svar till Vilhelm Moberg«, s. 352, alla i *Ord och Bild*, årgång 1938. För en övergripande diskussion om Mobergs antimoderna tendens under 1930-talet, se Johan Svedjedal, »Lidandet och lyckan. Om olägenheten i att vara intellektuell«, *BLM* nr 5, 1995 (återgiven i längre version i författarens *Gurun och grottmannen och andra litteratursociologiska studier*, Stockholm 1996).

- 89 *A.P. Rosell, bankdirektör (Alles für das Wohl der Stadt, 1934), De knutna händerna (Die harten Hände, 1935), Raskens (Kamerad Wacker, 1935), Sänkt sedebetyg (Knut Torings Verwandlung, 1936), Mans kvinna (Weib eines Mannes, 1936), Långt från landsvägen (Fern von der Landstrasse, 1937) och Sömnlös (Schlaflos, 1938)*. Samtliga Mobergs böcker förbjöds i Tyskland 1942 (se även Carlstoft–Bramell, s. 207, Sigvard Mårtensson, *Vilhelm Moberg: en biografi*, Stockholm 1956, s. 154). Hans tyska utgivare, den österrikiske förläggaren Paul Zsolnay, var av judisk börd och försvann när förlaget nazifierades, se brev från VM till Olle Holmberg 1939-01-13.
- 90 Förutom Ivar Harrie i *Ord och Bild* (se fotnot ovan), drog Anders Österling parallellen mellan *Sömnlös* och *Blut und Boden*, se Österling, »En bland 35,000«, *ST* 1937-10-16 (»Framför allt är det frapperande att se, hur ypperligt han till hela sin läggning motsvarar de tyska kraven på en hembygdsdiktning enligt formeln Blut und Boden.«). Sten Selander tyckte däremot att romanen avvek från det gängse »Blubo«-mönstret i Mobergs diktning och var lättad över att »en berättare, som så uppenbart för fram den tidsenliga förkunnelsen av Blut und Boden« inte idealiserade landsbygden på det sätt som kunnat befaras, Selander, »Tillbaka till jorden«, *SvD* 1937-10-19.
- 91 Se Madeleine de Gogorza Fletcher, *The Spanish historical novel, 1870–1970: a study of ten Spanish novelists, and their treatment of the »episodio nacional«*, London, 1973.
- 92 Ibid.
- 93 Vilhelm Mobergs egentliga debut skedde med romanen *Prinsessan på Solklinten* (1922). Andra tidiga romanprojekt trycktes som följetonger i mindre tidskrifter under 1920-talet. Dessa arbeten kommer inte att behandlas i denna genomgång.
- 94 Denna läsning av romanerna är också vedertagen i de två Moberg-biografier som utgivits, se von Platen, Mårtensson, *Vilhelm Moberg: en biografi*.
- 95 Dessa verk är också de som Moberg själv räknade som sina historiska romaner, se *Otrons artiklar*, s. 121.
- 96 Samtliga återgivna biografiska fakta om Vilhelm Moberg, som släktförhållanden, årtal, geografiska platser, m. m. är hämtade från von Platens biografi, om inget annat anges.
- 97 Jag invänder här mot Eidevalls påstående att i »Raskens beskrevs aldrig någon-

ting ur barnets synvinkel, allt skildrades där med utgångspunkt i Rasken och Ida», *Berättaren Vilhelm Moberg*, s. 84.

98 von Platen, s. 99.

99 Kapitelrubriken står överstruken i det bevarade korrekturet till *Raskens*. Se von Platen, s. 212, Eidevall, *Berättaren Vilhelm Moberg*, s. 54.

100 1926 fanns bara fem bebodda soldattorp kvar i Kronobergs län. Moberg var också väl medveten om detta faktum och använde det i sin presentation av boken för Bonniers – när han sände manuskriptet till Bonniers betonade han i följbrevet: »Jag har i romanform sökt skildra de gamla stamsoldaterna, som ju nu äro i utdöende.« Se von Platen, s. 213.

101 Ibid., s. 246.

102 Mårtensson, *Vilhelm Moberg: en biografi*, s. 90, Eidevall, *Berättaren Vilhelm Moberg*, s. 92, Philip Holmes, *Vilhelm Moberg. En introduktion till hans författarskap*, Stockholm 2001, s. 49.

103 Anna Williams påpekar i *Tillträde till den nya tiden. Fem berättelser om när Sverige blev modernt*, Stockholm 2002, att Adolf i Ulvaskog-sviten kan ses som en dokumentation av den försvinnande bondekulturen – samtidigt som boken ironiskt nog också skildrar hur huvudpersonen kränks av att betraktas som ett museiföremål eller en hembygdsromantisk kvarleva, s. 134 f.

104 I ett förord till nyttgåvan av *Soldat med brutet gevär* 1955 uppger Moberg att beskrivningen av Valter Strängs uppväxtförhållanden är kalkerad på hans egen barndomsmiljö, samt att många av Valters upplevelser och tankar som barn och yngling är lånade från honom själv.

105 Den självbiografiska barndomsromanen har på tyska termen *Jugenderinnerungen* och på franska *Souvenirs d'enfance*. Jag använder framgent termen »barndomsskildring» som svensk benämning på denna genre.

106 Se Richard N. Coe, *When the grass was taller: Autobiography and the experience of childhood*, New Haven 1984.

107 Roy Pascal, *Design and truth in autobiography*, London 1960, s. 162–178.

108 För en beskrivning av det ofta motsägelsefulla i Mobergs användning av det självbiografiska stoffet, se t ex Eidevall, *Berättaren Vilhelm Moberg*, s. 57 f, von Platen, s. 12–24, Ingrid Nettervik, »Vilhelm Moberg – en författare med sänkt sedebetyg» i *Vidare med Vilhelm Moberg*, red. Ingrid Nettervik och Anna Williams, Stockholm 2009.

109 Coe, s. 9.

110 Se t ex Eidevall, *Berättaren Vilhelm Moberg*, s. 62.

- III Ibid., s. 63.
- II2 Se Witt-Brattström, *Moa Martinson – skrift och drift i trettioalet*, s. 180–183, *Ur könets mörker. Litteraturanalyser*, Stockholm 1994 [1993], s. 205–222.
- II3 För en beskrivning av 30-talets av kvinnor författade s k emancipationsromaner och deras popularitet, se t ex Witt-Brattström, *Ur könets mörker*, s. 234 f.
- II4 Titeln *Härliga Lidalycke* står överstruken i det färdiga manuskriptet (utan att något annat titelförslag anges), samt används i ett kontrakt med Bonniers daterat 1939-08-29. Den effektfulla slutformuleringen i Torings kampskrift har lagts till i efterhand. Den nuvarande lydelsen: »Ske vår egen goda vilja! Tillkomme vårt rike: Giv oss jorden!« löd i originalmanuskriptet: »Ske vår egen goda vilja här på jorden: Tillkomme vårt jorderike!« Se Mobergsamlingen, KB, L 113:1:8, L 144:4 A 1.
- II5 Se Mobergs förord till nyttgåvan av *Giv oss jorden!* 1956, s. 6 f.
- II6 Se t ex Eidevall, *Berättaren Vilhelm Moberg*, s. 68–71.
- II7 Romanen inkluderas också i en katalogisering av drygt 1 300 historiska romaner och novellsamlingar från 1983, se Hellstrand, s. 292.
- II8 Eidevall, *Berättaren Vilhelm Moberg*, s. 74.
- II9 Olle Holmberg, »Soldatgossen«, *DN* 1944-10-14. Se också Lars Furulands artikel »Rebell i folkhemmet«, *Parnass* nr 1 1996.
- II0 Brev från VM till Olle Holmberg 1944-12-05. I den intressanta artikeln »Nyckelromanens problem«, *SvD* 1943-12-27, hävdar Moberg att en »verklig diktare«, även om han avser att skriva en nyckelroman, helt enkelt inte kan motstå frestelsen att fabulera och göra ett konstverk av förlagan. Han exemplifierar med både det groteska porträttet av Geijerstam i Strindbergs *Svarta fanor*, riksdagsmannen Blarén i Eyvind Johnsons *Krilonserie* och Jon Stånge i sin egen *Rid i natt!* och hävdar att en romanfigur, även om han eller hon har inspirerats av verkliga personer, inte kan ses som kalkeringar av en specifik person »som står upptagen med namn och yrke och allt i telefonkatalogen« utan snarare som representant för en generell tidsanda.
- II1 Se Johnny Kondrup, *Levnad og tolkninger: studier i nordisk selvbiografi*, Odense 1982, s. 80 f.
- II2 Även Lars Furuland ser slutavsnittet i romanen som »en kraftfull prolog till Vilhelm Mobergs utvandrarsvit och hans svenska historia«, »Rebell i folkhemmet«, s. 25.
- II3 I förordet till nyttgåvan 1955.
- II4 Brev från VM till föräldrarna 1918-02-08. Se också *Om Gud vill och hälsan varar*, s. 24.

- 125 Ingemar Algulin, »1963: *Din stund på jorden*. Återblick och varnande vision«, i *Vilhelm Moberg läst på nytt. 12 studier i hans författarskap*, red. Gunnar Eidevall, Stockholm 1994, s. 95.
- 126 Denna inställning till romanen delas av Mårtensson, *Vilhelm Moberg: en biografi*, som menar att »Toringtrilogin är bättre i de lantliga avsnitten än i stadsskildringen, där huvudpersonens tristess, splittring och vacklan tycks ha färgat av sig på själva berättelsen«, s. 114.
- 127 Algulin, »1963: *Din stund på jorden*. Återblick och varnande vision«, s. 95.
- 128 von Platen, s. 41, 326.
- 129 Algulin, »1963: *Din stund på jorden*. Återblick och varnande vision«, s. 102.
- 130 Witt-Brattström avfärdar de svenska försöken att skildra detta motiv som »många och töntiga«, och menar att bara Moberg med *Mans kvinna* och Ivar Lo-Johansson med *Måna är död* »förmår skapa litterärt hållbara, egna tillämpningar av motivet«, se *Moa Martinson – skrift och drift i trettioalet*, s. 185 f. Se också Eva Ströms essä »Blod, hembygd och pinuppor« i *BLM* nr 5, 1995, som i en diskussion om *Mans kvinna* beskriver VM som »programmatisk primitivist«, s. 33.
- 131 Se också Granlid, s. 93 f.
- 132 Se *Min svenska historia berättad för folket. Andra delen. Från Engelbrekt till och med Dacke*, Stockholm 1971, s. 114–119, se även Carlstoft Bramell, s. 207, Holmgren, s. 218. Läser man vad Hyltén-Cavallius egentligen skriver ser man att den på frivillighet baserade, ädlare typ av skogsgång som VM fascinerades av, faktiskt bara nämns i förbigående. Huvuddelen av avsnitten om skogsmän ägnas åt beskrivningar av de kriminella och asociala typer som utgjorde den stora merparten av skogsmännen, som (enskit eller i rövarband) genom utpressning och våld snyltade på folket i byarna (Vol. 2, s. 337–377).
- 133 Eidevall, *Berättaren Vilhelm Moberg*, s. 96, 190. Andra titelförslag var »Skogsgångaren« och »Skogsmannen Svedje«.
- 134 I inledningsanförande till radioteaterns uppsättning av *Rid i natt!* 1953–10–08. Mobergsamlingen, KB, L 144:2 D 2/2. Det allegoriska i romanen uppfattas till exempel i Bernt Olsson och Ingemar Algulin, *Litteraturens historia i Sverige*, Stockholm 1987, s. 380, 411 f, och i Erik Hjalmar Linder, *Ny illustrerad svensk litteraturhistoria. Fem decennier av nittonhundratalet. Band 2*. Stockholm 1966, s. 557.
- 135 Philip Holmes, »Svedjegården stod solrätt, och korpen sitter på vindskidan'. Ledmotiv i Mobergs roman *Rid i natt!*« i *Vilhelm Moberg läst på nytt*.
- 136 Skildringen av krigets omänsklighet i *Förräddarland* påminner i flera stycken om Eyvind Johnsons *Hans Nådes tid*, Stockholm 1960, också den realistiskt ingående

och långt ifrån heroiserande i sin berättelse om hur människan både fysiskt och psykiskt förstörs av våld och förtryck.

- 137 Edvard Ranström, »Edvard Ranström har intervjuat Vilhelm Moberg, som på sedvanligt frispråkigt sätt ger sin syn på aktuella problem«, *Arbetaren* nr 51/52 1967. Också i ett föredrag hållet i Köpenhamn i februari 1968 drog Moberg parallellen till förhållandena i samtidens Vietnam. Se manus till föredrag »Förräddarland« för Danska Föreningen Norden i Mobergsamlingen, KB, L 172:22:19. Se också Holmes, *Vilhelm Moberg*, s. 191.
- 138 Peter Englund har i ett samtal med Stephen Farran-Lee diskuterat den omvärderande tendensen i VM:s historiska författarskap, och påpekat att den folkliga, antiauktoritära historiesynen var radikal i *Rid i natt!* men långt mindre kontroversiell trettio år senare, när VM kom ut med *Min svenska historia*. Då hade fackhistorikerna på ett helt annat sätt börjat intressera sig för »folket« – medan Mobergs försök till en historia »för allmogen« paradoxalt nog framstod som gammaldags med sin fokus på kungar och stormän. Se Farran-Lee, »Om folket för folket. Moberg som historiker – intervju med Peter Englund« i *BLM* nr 5, 1995.
- 139 Rosell beskrivs som »en eller annan decimeter under medellängden för svenska män« (s. 38), medan Secretessius redan i romanens inledning beskrivs som kortvuxen, bara 161 cm lång (s. 6). Mobergs manliga huvudpersoner är ju annars i allmänhet långa och resliga bönder. Det är frestande att tolka denna fysiska litenhet som en schabloniserande markering av de kultiverade stadsmännens avsaknad av manlighet och virilitet.
- 140 Svedjedal, »Lidandet och lyckan. Om olägenheten i att vara intellektuell«, s. II.
- 141 Mårtensson, *Vilhelm Moberg: en biografi*, s. 182.
- 142 Se t ex Johan Norberg, *Motståndsmannen Vilhelm Moberg*, Stockholm 1997, s. III.
- 143 Se t ex Holmes, *Vilhelm Moberg*, s. 193.
- 144 Se t ex Eidevall, *Berättaren Vilhelm Moberg*, s. 108–138, Williams, *Tillträde till den nya tiden*, Svedjedal, »Lidandet och lyckan. Om olägenheten i att vara intellektuell«.
- 145 Brev från VM till förläggaren Kaj Bonnier 1950-03-04.
- 146 Holmgren, passim, Svedjedal, »Lidandet och lyckan. Om olägenheten i att vara intellektuell«, s. II.
- 147 Brev från VM till Carl Graneskog 1920-11-07. Se även von Platen, s. 90.
- 148 Se främst Gunnar Eidevall, *Amerika i svensk 1900-talslitteratur: från Gustaf Hellström till Lars Gustafsson*, Lund 1983, s. 112–128 (delvis omtryckt som »Drömmen om Amerika«, *Parnass* nr 1 1996). Se också Gunnar Eidevall, förord till Vilhelm

Moberg, *Att upptäcka Amerika, 1948–1949*, red. Gunnar Eidevall, Stockholm 1995, Eidevall, *Vilhelm Mobergs emigrantepos*, s. 67, 330 f, Holmes, *Vilhelm Moberg*, s. 166 f, Holmgren, s. 287 ff, 299 f, 302, 304 ff, 308 f och Roger McKnights förord till den engelskspråkiga nyutgåvan av *Utvandrarna*, »Introduction to the reprint edition« i Moberg, Vilhelm, *The Emigrants*, St. Paul 1995, s. xvii. Som framgår i kapitel 5 drog också flera av samtidens bokrecensenter parallellen mellan författare och verk i sina anmälningar av utvandrarserien.

- 149 Sexton Amerikaartiklar av Moberg publicerades i *SvD* under perioden juli 1948–april 1949, elva publicerades i *FiB* mellan nr 44, 1949 och nr 3, 1950. Några av artiklarna infördes även i de svensk-amerikanska publikationerna *Nordstjernen* och *The American Swedish Monthly*. Resartiklarna från *SvD* publicerades senare i en bearbetad och utökad form i essäsamlingen *Den okända släkten* (1950), medan *FiB*-artiklarna finns återgivna i antologin *Att upptäcka Amerika* (1995).
- 150 Läsningen av Levertins brev har möjliggjort omfattande verk inte bara om brevskrivaren själv (Nathan Shachar, *Blodseld och nordisk längtan*, Stockholm 2006) utan också om Verner von Heidenstam: Per Rydén *Verner & Oscar: en kärlekshistoria*, Stockholm 2006, Christine Sarrimos *Heidenstams harem*, Stockholm 2008, Per Gedins *Verner von Heidenstam: ett liv*, Stockholm 2007 och Andreas Nybloms *Ryktbarhetens ansikte*, Stockholm 2008. Ett annat exempel är Selma Lagerlöf; se t ex Ying Toijer-Nilssons brevtgåvor *Du lär mig att bli fri: Selma Lagerlöf skriver till Sophie Elkan*, Stockholm 1992 och *En riktig författarbustru: Selma Lagerlöf skriver till Valborg Olander*, Stockholm 2006, samt Lisbeth Stenbergs tidigare omnämnda doktorsavhandling *En genialisk lek*.
- 151 Se t ex Bertil Rombergs inledning till Carl Jonas Love Almqvist, *Brev 1803–1866: ett urval med inledning och kommentarer av Bertil Romberg*, Stockholm 1968.
- 152 Se Michael Robinson, »The Great Epistolical Art: An Introduction« och Kerstin Dahlbäck, »Six worms and nine bees: The vocabulary of Strindberg's letters and literary works from the 1880s«, båda i *Nordic Letters 1870–1910*, red. Michael Robinson och Janet Garton, Norwich 1999, s. 18, 109. Mot slutet av sin levnad var Vilhelm Moberg medveten om att hans korrespondens skulle kunna bli föremål för litteraturvetenskapliga studier. I ett brev till Eyvind Johnson (EJ) uttrycker han sin oro för att breven kan komma att läsas av offentligheten. De två författarna tycks ha kommit överens om att byta brev för att få tillbaka det skrivna – Moberg hävdar att han för sin del tänker bränna det han skrivit till vännen; »Eljest vet man ju inte var de [en] gång kan hamna«. (Se brev från VM till EJ 1962–12–21.)
- 153 Se också Eidevall, *Amerika i svensk 1900-talslitteratur*, s. 122. Johan Svedjedal har i en krönika påpekat att författares utsagor i brev måste tolkas försiktigt: »Författare är ju ofta rätt bra på att överdriva och hitta på, och många av dem ser på världen genom starka linser av egocentricitet.« (»Smarta, skvallriga, elaka. Brev köksvägen till historien«, *DN* 2007-07-08.)

- 154 René Wellek och Austin Warren, *Theory of Literature*, London 1961, s. 72 f.
- 155 Swenson omnämns i Lannestocks memoarbok, s. 30–33, 61 ff, 103–108, liksom (i förbigående) i Eidevall, *Vilhelm Mobergs emigrantepos*, där hans brev till Moberg används som referensmaterial. Ett av hans brev till Moberg finns också återgivet i förkortad version i *Perspektiv på Utvandrarromanen*, s. 181–185.
- 156 Lannestock, s. 30.
- 157 Se Holmgren, s. 382–387, den enda längre beskrivning av Margareta Moberg som finns i Moberglitteraturen. Holmgren bygger i sin tur sina uppgifter på en intervju med dottern Eva Moberg.
- 158 Rochelle Wright, *Vilhelm Moberg's image of America*, Diss: University of Washington, Seattle 1975, s. 57. De sista två arbetsveckorna på *Utvandrarna* genomfördes dock i Monterey, strax norr om Carmel. *Sista brevet till Sverige* skrevs i Sverige, Norge, Danmark, USA (eftersom material som framställts tidigare under åren i Amerika kom att placeras i den sista romanen), Frankrike, England, Italien och Schweiz. Se Eidevall, *Vilhelm Mobergs emigrantepos*, s. 52.
- 159 Tidsaxeln bygger på uppgifter i korrespondenserna, samt Eidevall, *Vilhelm Mobergs emigrantepos*, s. 20–59.
- 160 Nettervik, s. 60. Moberg beskriver genomgående sin uppväxtmiljö som mycket fattig, med nio personer boende i soldatstugans enda rum. von Platen påpekar att denna beskrivning är vanligt återkommande i Mobergs skrifter, trots att den inte är sann. Den unge Moberg hade aldrig mer än fyra syskon omkring sig, under större delen av sin barndom endast tre. Familjen i soldatstugan bör därmed ha varit begränsad till sex, som mest sju personer, se s. 41. Här finns det alltså skäl att vara försiktig med det biografiska materialets sanningshalt.
- 161 I pärmen på Ulf Beijboms bok *Vilhelm Moberg och utvandrарbygden*, Stockholm 1993, finns en karta över »Mobergbygden» i Småland.
- 162 Se till exempel »Romanen om Utvandrар-romanen», *Svensk litteraturtidsskrift* 1957, s. 82 ff (även återgiven i längre version i *Berättelser ur min levnad*).
- 163 »Svensk kyrkogård i Amerika», *SvD* 1948-08-22, återgiven i *Den okända släkten*, s. 69.
- 164 Helmer Lång, »Moberg, utvandrарsagan och verkligheten» i *Svensk Litteraturtidsskrift* nr 1 1969, s. 41. Dessutom tycks Moberg i passagen i *Den okända släkten* ha blandat ihop namnen »Lena Stina» och »Inga-Lena». Däremot används namnet Lena Stina konsekvent i den ursprungliga artikeln i *SvD*.
- 165 Se Erland Lagerroths uppsats »Fakta och fiktion i gestaltningen av det amerikanska stoffet», i *Perspektiv på Utvandrарromanen*, s. 135 f.
- 166 I en anekdot från Carmel visar Lannestock, s. 30, hur författaren tydligt kun-

de markera sitt ointresse när invandring från andra kulturer kom på tal. Tillsammans med Edgar Swenson besökte de en gammal mexikansk klosterkyrka, som Moberg inte visade särskilt stort intresse för. » – Men mexikanerna som byggde det var invandrare, lirikade Edgar i ett försök att göra honom mer sympatiskt inställd till den gamla byggnaden. – De där! De var inte *mina* invandrare, avbröt Moberg.«

167 Ett retrospektivt tidsperspektiv utmärks av att händelser i det förflutna skildras från en yttre synvinkel, »med facit i hand«, ett perspektiv som förstas är särskilt vanligt inom historiedidaktiken. Ett annat exempel är fotnoten i *Nybyggarna*, s. 96, där VM hänvisar till en historisk studie för att belägga prästen Erland Törners beskrivning av förföljelsen av frireligiösa grupper i Sverige. Huvudsakligen används dock ett prospektivt tidsperspektiv i romanerna, det vill säga en synvinkel som är knuten till romanfigurernas nu-plan och skildrar deras upplevelser och händelserna i deras samtid utan att läsaren får information om det som ligger bortom deras tidshorisont. Se Renander 2007, s. 29–32.

168 Eidevall, *Vilhelm Mobergs emigrantepos*, s. 21–27.

169 Till exempel ägnade sig dåtidens småländska skogsbönder, inte minst i Ljuder socken, också åt vedhuggning, körsel till bruken, kol- och tjärbränning m fl sysslor som var integrerade i produktionscykeln. Jordbruket var alltså inte den enda försörjningsmöjligheten för bönderna. Detta har påpekats ett flertal gånger av kulturgeografen Olof Nordström, se *Skogen och smålänningen: kring skogsmarkens roll i förindustriell tid*, Växjö 1989, s. 47–51 samt *Bärkraftsproblem och markanvändning i det förindustriella Sydsveriges skogsbygder*, Lund 1989, s. 22 ff. Se även Beijbom, *Vilhelm Moberg och utvandrarbygden*, s. 124.

170 Olov Isaksson poängterar i *Historien om Bishop Hill*, Kristianstad 1995, s. 30, att »Hälsingland, inte Småland, var vid 1800-talets mitt det stora utvandringslandskapet, och Gävle, inte Karlshamn, den viktigaste svenska emigranthamnen.«

171 Brev från Vilhelm Moberg till EJ 1948-02-28, återgivet i *Om Gud vill och hälsan varar*, s. 284. Samtliga refererade brev i detta avsnitt är skrivna av Vilhelm Moberg (VM) om ej annat anges.

172 ES 1950-08-03.

173 ES 1949-05-06.

174 Lagerroth benämner detta som ett drag av »rousseauansk vildmarks- och nyodlingsromantik« (»Fakta och fiktion i gestaltningen av det amerikanska stoffet«, s. 142).

175 Se Helge Nelson, *The Swedes and the Swedish settlements in North America*, Lund 1943, s. 30, »It ought to be strongly stressed that the primary colonization of the Middle West was achieved by immigration from North America's populated regions in the east and the south. It is the westward movement of Americans

- themselves which is the chief cause of the great central plains being opened up to cultivation and culture«. Se också Lagerroth, »Fakta och fiktion i gestaltningen av det amerikanska stoffet«, s. 139.
- 176 ES 1947-12-14, *Om Gud vill och hälsan varar*, s. 277 f.
- 177 ES 1950-09-20.
- 178 ES 1948-11-22.
- 179 EJ 1948-12-06.
- 180 ES 1949-05-06.
- 181 Detta framgår t ex i ES 1949-01-12, *Om Gud vill och hälsan varar*, s. 316.
- 182 MM 1949-09-05.
- 183 von Platen, s. 263 f.
- 184 MM 1949-03-22.
- 185 EJ 1950-09-10, återgiven i *Du tror väl att jag är död*, s. 32, MM 1950-09-01.
- 186 MM 1949-05-24.
- 187 Se Hackl, s. 19.
- 188 Lagerroth påpekar insiktsfullt att många praktiska och »moderna« aspekter av resan saknas i skildringen, vilket gör att Karl Oskar och Kristina på ett sätt befinner sig »i sagans och mytens isolering« (»Fakta och fiktion i gestaltningen av det amerikanska stoffet«, s. 142).
- 189 Något som Moberg själv påtalade i »Romanen om Utvandrar-romanen«, s. 92. Se också Eidevall, *Vilhelm Mobergs emigrantepos*, s. 67.
- 190 ES 1950-11-28. Se även EJ 1950-11-29, *Du tror väl att jag är död*, s. 37.
- 191 ES 1950-11-28.
- 192 Händelsen omnämns även i EJ 1950-11-29, *Du tror väl att jag är död*, s. 37. Lanne-stock misstänkte dock att incidenten var långt ifrån så allvarlig som vännen verkade ha upplevt den, och att Mobergs »livliga fantasi spelat honom ett spratt« (s. 41).
- 193 ES 1950-11-28. Mycket riktigt nämner Moberg varken »rånförsöket« eller hur han själv var nära att råka illa ut under snöstormen, i brevet hem till hustrun som skrevs samma dag som brevet till Swenson, MM 1950-11-28.
- 194 Se t ex MM 1950-09-01, »Jag måste ha något eget, där jag kan arbeta i lugn och ro, och där jag kan packa upp och ordna mina böcker och mitt material«, MM 1950-09-19, »Jag måste ha en bostad som verkligen är min egen, jag vill inte bo inhyses«.

- 195 ES 1947-12-14, *Om Gud vill och hälsan varar*, s. 277.
- 196 ES 1948-01-01, *Om Gud vill och hälsan varar*, s. 282.
- 197 EJ 1948-11-11, *Om Gud vill och hälsan varar*, s. 308.
- 198 Carmels historia som en tillflyktsort för bohemer och konstnärer räknar sina dagar från 1905, då The Arts & Crafts Club bildades av poeten George Sterling. Som en konsekvens av jordbävningen i San Francisco 1906 flyttade många författare hit, bland andra Upton Sinclair och Sinclair Lewis.
- 199 EJ 1950-01-01.
- 200 EJ 1952-09-12, *Du tror väl att jag är död*, s. 68.
- 201 ES 1948-11-22.
- 202 EJ 1949-02-03.
- 203 ES 1949-04-01.
- 204 MM 1950-10-01.
- 205 Exodus III:8: »And I am come down ... to bring them up out of that land unto a good land and large, unto a land flowing with milk and honey.«
- 206 Se EJ 1954-07-30, »Hoppas nu få tillbringa så många som möjligt av mina återstående livsdagar i Californien«.
- 207 ES 1950-10-18, återgiven i *Du tror väl att jag är död*, s. 34.
- 208 Se *Den okända släkten*, s. 82–97.
- 209 Sedlighetsfejden finns beskriven i *Perspektiv på Utvandrarromanen*, s. 147–155.
- 210 Se även Eidevall, förord till Vilhelm Moberg, *Att upptäcka Amerika*, s. 14.
- 211 Med denna läsning av passagen är det ironiskt att notera att den amerikanska utgåvan av *Nybyggarna* och *Sista brevet till Sverige* censurerar texten och tar bort beskrivningen av pojkens penis, se *The last letter home*, s. 21.
- 212 ES 1950-09-20.
- 213 I ett brev till Sven Stolpe 1951-01-11, *Du tror väl att jag är död*, s. 47, angående sedlighetsfejden, skriver Moberg på ett talande sätt om en häradshövding Beling, som har bett om att inte bli indragen i någon process: »Beling är tydligen en hygglig karl, som blivit förd bakom ljuset av Reuterdahl. Han har en sjuk hustru och sex oförsörjda barn, enligt vad han skriver, och han vill inte för allt i världen vara med om någon process. Han har också bett för hr Reuterdahl, som är skuld till att han själv råkat in i denna historia, och detta tycker jag är verkligt kristligt handlat, och därför har jag ännu så länge haft tålamod med den bälde krigsmannen.« Här gör

- alltså Moberg en distinktion mellan Reuterdahl och de andra personer som driver kampanjen, och ett »verkligt kristligt« beteende som innefattar omtanke och empati.
- 214 Se Philip Holmes uppsats »Symbol, theme and structure in Utvandrarromanen« i *Perspektiv på Utvandrarromanen*, s. 245 ff, samt Holmes, *Vilhelm Moberg*, s. 162.
- 215 von Platen, s. 42, som dock inte nämner Robert-gestaltens plats i detta berättarmönster.
- 216 Se också Holmgren, s. 231.
- 217 Se t ex Holmes, »Symbol, theme and structure in Utvandrarromanen«, s. 245.
- 218 När Lannestock ville att Moberg skulle ändra i manuskriptet, ska denne ha svarat att »Roberts och Arvids äventyr var en symbolisk berättelse, det spelade ingen roll var en sådan allegorisk tilldragelse utspelades«, se Lannestock s. 100–103. Förlaget Simon & Schuster övertalade till sist Moberg att lägga in en förklarande kommentar på försetsbladet, se VM:s kommentar i *The last letter home*, s. 6, »In the interests of fiction I have taken certain liberties with geography, time and distance in the passages describing the travels of Robert and Arvid.« Man kan spekulera i om »Guld och vatten« ändå bidrog till den avslutande delens kommersiella misslyckande på den amerikanska bokmarknaden, se kapitel 5.
- 219 Eidevall, *Vilhelm Mobergs emigrantepos*, s. 107.
- 220 MM 1954-09-01.
- 221 Se Bertil Hulenviks uppsats »Mobergsamlingen i Växjö« i *Perspektiv på Utvandrarromanen*, s. 79.
- 222 Så skriver t ex Holmgren att »[d]en mardrömslika skildring Moberg ger av spökstaden Grand City är att betrakta som en allegorisk satir över en modernitet som inte längre är förankrad i det jordiska«, s. 305.
- 223 Holmgren, s. 289, 299.
- 224 Se till exempel följande uttrycksfulla passage i brev till Pälle Segerborg 1920-04-22, *Om Gud vill och hälsan varar*, s. 41 f: »Å, det är ett helvete här hemma! Ingen människa här begriper vad jag känner. Kroppen mår nog väl, men själen! Under arbetet med romanen hade jag sinnesjämvikten något så när, men nu kommer det att bli värre. Fantasien får ingen näring. Jag skall ge den litet mager kost genom att skriva småbitar. Men den fordrar så mycket, fordrar förståelse, harmoni, samtal om det som rör sig i hjärnan, samtal med intelligenser. Endast när jag går ensam i djupa skogen och får prata, ropa, skrika vilt och så högt jag orkar, kommer en stunds ro över mig och jag kan stundom sjunka ned på en mosklädd sten, höra furors och granars vaggång och med öppna ögon gå till sömns vid suset. [...] Det tycks i alla fall vara min lott att

gå ensam, oförstädd och föraktad genom livet, vare sig jag bor i stad eller på land. För ett par år sedan var jag mina föräldrars hopp, nu är jag deras sorgbarn, som de fått för sina synders skull, det säga de själva. Ty jag arbetar med det 'sämsta som finns' – med att dikta. Nu ångra de att de någonsin lät mig följa min lust att försöka på den banan. Och det förundrar mig inte så värst mycket. Jag är ju en olycksfågel, familjens svarta får, som aldrig 'kan bli nåt', ett onödigt påhäng, som bara skräpar, är till förtret och väcker förargelse och ont blod i 'bladet'. Snart blir jag väl utstött både från hemmet och mänskligheten i övrigt. Och lyckligtvis har jag en egen värld i hjärnan, en värld som jag skapat själv och gjort precis så som jag vill ha den, så jag kan gott ge fanken i människorna, som aldrig har ett gott eller vänligt ord åt mig mera nu för tiden.»

225 Holmgren, s. 287 f.

226 Se ES 1952-11-20: »När jag kommer tillbaka till Sverige i vår skall jag starta en tidning för pengarna jag förtjänar på *Invandrarna*. Jag inser nu att jag måste ha ett eget organ, jag ska inte låta mig nedtystas! I en egen tidning säger jag vad jag vill, och då ska det bli roligt att tampas med Dagens Nyheter! Och så tänkte jag fråga Dig: Vill du ta anställning som min tidnings New York-korrespondent?» Se även ES 1950-09-20, där han skojar om att de ska köpa »en landsortstidning tillsammans, och du blir redaktör«.

227 ES 1954-02-19, *Du tror väl att jag är död*, s. 97.

228 ES 1954-07-02.

229 ES 1950-04-10.

230 MM 1955-11-19, från franska Rivieran.

231 MM 1954-10-14.

232 MM 1958-05-08.

233 Eidevall, *Vilhelm Mobergs emigrantepos*, s. 71.

234 Ibid., s. 86.

235 ES 1948-07-22.

236 EJ 1948-08-18.

237 ES 1949-04-01.

238 Se Gunnar Eidevalls uppsats »Språket i Utvandrarromanen« i *Perspektiv på Utvandrarromanen*, samt Eidevall, *Vilhelm Mobergs emigrantepos*, s. 184–200.

239 ES 1948-08-12.

240 ES 1949-04-21.

270 | NOTER

- 241 ES 1949-05-28, *Om Gud vill och hälsan varar*, s. 327.
- 242 *Du tror väl att jag är död*, s. 31, 37, MM 1950-08-24, EJ 1950-09-10, EJ 1950-11-29, MM 1950-11-28.
- 243 ES 1950-11-28.
- 244 MM 1952-05-23, ES 1953-02-07, EJ 1953-02-12.
- 245 EJ 1953-03-19.
- 246 MM 1956-04-04, 1954-09-15, 1955-03-21.
- 247 EJ 1955-01-16, *Du tror väl att jag är död*, s. 113.
- 248 von Platen, s. 263. Novellen publicerad i *VJ* 1924, s. 1027.
- 249 Brev från VM till Ivar Harrie 1944-10-03, *Om Gud vill och hälsan varar*, s. 241.
- 250 Se t ex MM 1958-06-18, MM 1958-06-04.
- 251 I juni 1959, i samma skede som romanen avslutades, hade VM så ont i ryggen att han svimmade på tåget mellan Locarno och Zürich. Se brev till Kaj Bonnier 1959-06-18.
- 252 EJ 1959-10-18, *Du tror väl att jag är död*, s. 175.
- 253 MM 1958-05-25.
- 254 ES 1958-10-23, *Du tror väl att jag är död*, s. 168.
- 255 MM 1958-06-04.
- 256 Se också Eidevall, *Amerika i svensk 1900-talslitteratur*, s. 124.
- 257 Se också Holmgren, »Den mogna författarens mödosamt anlagda romanprojekt har sin mytiska motsvarighet i Karl Oskars *Nelson Settlement*« (s. 287).
- 258 MM 1954-11-06.
- 259 MM 1955-01-21.
- 260 EJ 1956-04-25, *Du tror väl att jag är död*, s. 135.
- 261 ES 1956-10-14, *Du tror väl att jag är död*, s. 141.
- 262 Att Moberg själv såg en analogi mellan Karl Oskars husbygge och sitt eget roman-skrivande framgår tydligt av ett brev från slutet av skrivperioden i Laguna Beach: »Jag har bott här i över ett halvt år, och det har varit en mycket produktiv tid. Jag har lagt en god grund till min bok: Jag har lagt fotträet till huset, så att säga.« (Brev till Helge Kökeritz 1955-03-02.)

- 263 I ett brev till Kaj Bonnier 1956-10-08 förklarar VM att den sista delen redan är färdig i sin »första version« och »bara« ska skrivas om.
- 264 MM 1958-05-08.
- 265 EJ 1959-09-26.
- 266 Brev från VM till ES 1950-10-18, *Du tror väl att jag är död*, s. 34. Ambitionen uttrycktes också i brev till ES 1947-12-14, *Om Gud vill och hälsan varar*, s. 276. Att Moberg under de första arbetsåren och även efter slutförandet av *Utvandrarna* ska ha avsett att låta berättelsen följa de första utvandrarnas ättlingar hela vägen till ett Sverigebesök hundra år senare, finns inte omnämnt någonstans i tidigare forskning, inte ens i Eidevalls uttömmande avhandling, som delvis bygger på samtal med Moberg. Tvärtom uttrycker Eidevall explicit att något sådant intresse hos författaren aldrig har funnits: »De efterkommandes liv är en annan verklighet, deras värld ligger utanför emigranteposets gränser – det var inte för att få veta vad som skulle hända med dem som Moberg ville skriva romanen om utvandrarna.« (Eidevall, *Vilhelm Mobergs emigrantepos*, s. 267.)
- 267 Brev till Ivar Harrie 1943-02-02, *Om Gud vill och hälsan varar*, s. 225 f.
- 268 Marie Cronqvist, *Mannen i mitten. Ett spiondrama i svensk kallakrigskultur*, Diss: Lunds universitet, Stockholm 2004, s. 72–76, 109–113.
- 269 Brev till Olle Holmberg 1945-03-08, *Om Gud vill och hälsan varar*, s. 245.
- 270 Genom sina många kontakter med finska intellektuella var Moberg på ett personligt plan mycket berörd av oron i Finland. Under sommaren 1944 bodde exempelvis sonen till författaren Arvi Kivimaa hos familjen Moberg på Vaddö, förmodligen på grund av hotbilden mot finska antikommunister. Se EJ 1944-08-01, *Om Gud vill och hälsan varar*, s. 238. För en detaljerad redogörelse för Mobergs engagemang i Finland 1940, se Carlstoft Bramell, s. 155–160.
- 271 Carlstoft Bramell, s. 263.
- 272 Se också till exempel brev till Ivar Öhman 1950-12-11, där Moberg kritiserar »Münchenandan« mot Sovjetunionen. Vilhelm Moberg var knappast unik för sin tid; det fanns en utbredd föreställning i Sverige om en kontinuitet från Hitler till Stalin och om likheter mellan det nazistiska och det sovjetiska systemet. Se Kim Salomon, *En femtiotalberättelse. Populärkulturens kalla krig i Folkhemssverige*, Lund 2007, s. 72–77.
- 273 Se också Jens Liljestrand, »Utvandrarna och kalla kriget« i *Vidare med Vilhelm Moberg*.
- 274 Se t ex Ulf Bjereld, Alf W. Johansson och Karl Molin, *Sveriges säkerhet och världens fred: svensk utrikespolitik under kalla kriget*, Stockholm 2008, s. 42 f, Cron-
- 272 | NOTER

- qvist, *Mannen i mitten*, s. 14. Se också Salomon, s. 19: »1950-talet tenderar att uppfattas som en transportsträcka mellan de två mytiska årtalen 1945 och 1968«.
- 275 Se Cronqvist, *Mannen i mitten*, s. 22, »[Kalla kriget] ses som ett ställföreträdande krig som utspelades i huvudsak på en osynlig, ideologisk nivå«, Bjereld m fl, s. 41 f, »Men framför allt var det en kamp om människors hjärtan och sinnen, om övertygelser och trosföreställningar. Det var detta som gav det kalla kriget dess ibland nästan religiösa karaktär, dess drag av korståg. Djupast sett var det en historisk konflikt mellan upplysningsprojektets två grundläggande begrepp: frihet och jämlikhet: en kamp som friheten vann.« Suzanne Clark påpekar i *Cold Warriors: manliness on trial in the rhetoric of the west*, Carbondale och Edwardsville 2000, att »[t]he Cold War revealed itself, after all, to be about representation, power and identity rather than about battles«, s. 52.
- 276 Detta synsätt kan enkelt spåras i titlarna på några av de här refererade studierna. Så kallar Cronqvist sin avhandling för *Mannen i mitten. Ett spiondrama i svensk kallakrigskultur*, medan Guy Oakes studie av det amerikanska civilförsvaret fått titeln *The imaginary war: civil defense and American Cold War culture* och titeln på Jon Lance Bacons studie är *Flannery O'Connor and Cold War culture*.
- 277 Se t ex Lisbeth Larssons uppsats »Tvånget att berätta« i *Hotad idyll: berättelser om svenskt folkhem och kallt krig*, red. Kim Salomon, Lisbeth Larsson och Håkan Arvidsson, Lund 2004.
- 278 Bjereld m fl, s. 45.
- 279 Det har också hävdats att 50-talet som historisk period kan ses som relativt enhetlig, se t ex Salomon, s. 24.
- 280 Se brev till ES 1947-12-14, *Om Gud vill och hälsan varar*, s. 276. Planen på en parallell utgivning förverkligades inte. Romanerna översattes dock till engelska redan på manuskriptstadiet.
- 281 Det bör också påpekas att en gränsdragning mellan svensk och amerikansk kallakrigskultur i sig är svår att göra, då Sverige under denna period var starkt influerat av amerikansk populärkultur, livsstil och massmedia.
- 282 En allmänhistorisk genomgång av perioden finns i Alan Brinkley och Ellen Fitzpatrick, *America in modern times: since 1941*, New York 1997, s. 387-428, 446-462. Bjereld m fl, s. 41-223.
- 283 En ofta refererad amerikansk studie i sambandet mellan den utrikespolitiska och militära sfären och den inre, sociala och familjeorienterade sfären är Elaine Tyler Mays *Homeward bound: American families in the Cold War era*, New York 1988.
- 284 Se May. Värdefulla perspektiv på kvinnans situation i kalla krigets Sverige har jag hämtat från Yvonne Hirdmans bok *Den socialistiska hemmafrun och andra kvin-*

nobistorier, Stockholm 1992, särskilt kapitlet »Konsten att vara kvinna. Stilleben Sverige 1950«.

- 285 David Johnsons *The lavender scare: the Cold War persecution of gays and lesbians in the federal government*, Chicago och London 2004 och även i viss utsträckning John D'Emilios *Sexual politics, sexual communities. The making of a homosexual minority in the United States 1940–1970*, Chicago och London 1983, fokuserar på förföljelsen av homosexuella under kalla krigets USA, och kommer delvis in på periodens avvikarproblematik. Det gör också Robert J. Corber i *Homosexuality in Cold War America: resistance and the crisis of masculinity*, Durham och London 1997, som även ägnar uppmärksamhet åt maskulinitetens omvandling och kris. Kejneaffären beskrivs ingående i Lena Lennerhed, *Frihet att njuta. Sexualdebatten i Sverige på 1960-talet*, Diss: Stockholms universitet, Stockholm 1994. Avvikaren som typ i den svenska kallakrigskulturen beskrivs i Marie Cronqvists avhandling *Mannen i mitten*, liksom i Sara Kärrholms avhandling *Konsten att lägga pussel. Deckaren och besvärjandet av ondskan i folkhemmet*, Diss: Lunds universitet, Stockholm 2005. Båda forskarna finns representerade i antologin *Hotad idyll*. Se också Göran Greiders artikel »Den hemlöse polemikern« i *BLM* nr 5 1995, som med snarlika tankegångar sätter rättsaffärerna i samband med det svenska 50-talets genuskontrakt och socialt repressiva normalitetskonstruktion.

286 Se May.

- 287 Dominick Cavallo har redogjort för den förändrade mansrollens samband med westerngenrens uppsving under samma period i *A fiction of the past: the sixties in American history*, New York 2001, främst i kapitlet »The organization man, American masculinity and the wild west«. I sin studie av det amerikanska civilförsvaret under kalla kriget, *The imaginary war. Civil defense and American Cold War culture*, New York 1994, ger Guy Oakes intressanta perspektiv på analogin mellan nybyggarepokens indiankrig och kalla kriget i den samtida amerikanska diskursen. Om sambandet mellan indianerna (»rödskinnen«) och kommunisterna (»rödingarna«), se t ex Clark, s. 134.

- 288 Pressvetaren Amanda Lagerkvist har studerat bilden av USA i Sverige i avhandlingen *Amerikafantasier. Kön, medier och visualitet i svenska reseskildringar från USA 1945–63*, Diss: Stockholms universitet, Stockholm 2005.

- 289 Från ett svenskt perspektiv är antologin *Hotad idyll* en god introduktion till den svenska kallakrigskulturen, liksom Kim Salomons populärvetenskapligt inriktade *En femtiotalserättelse*. Bjereld m fl är en god översikt av den svenska utrikespolitikens utformning under kallakriget.

- 290 Brev från VM till Ivar Öhman 1955-04-28, *Du tror väl att jag är död*, s. 122.

- 291 Carlstoft Bramell, s. 357.

- 292 Åsikten uttrycktes så tidigt som i uppsatsen »Brodde«, ursprungligen publicerad i *Ansikten*, Stockholm 1932, (återpublicerad i *Berättelser ur min levnad*, s. 17) och så sent som 1970, i *Min svenska historia berättad för folket, Första delen, Från Oden till Engelbrekt*, s. 72.
- 293 Privat såg VM med stor skepsis på personer som försörjde sig på att förvalta egna eller andras pengar. Samma höst som *Nybyggarna* påbörjas skriver han: »Att leva på räntorna av egna pengar har jag alltid tyckt vara omoraliskt när det gäller friska personer – vad ska man då säga om dem som lever på räntorna på andras pengar?« (MM 1954-10-14.)
- 294 I stridsskriften *Därför är jag republikan*, Stockholm 1955, beskriver Moberg Schweiz som ett föredöme för Sverige, inte minst på grund av det decentraliserade statsskicket med kantoner, direktdemokratiskt styrda via frekventa folkomröstningar, se s. 79 f.
- 295 I ett brev till Carl Graneskog 1920-11-07, *Om Gud vill och hälsan varar*, s. 51, beskrev VM sin politiska åskådning som »humanist (på Lindhagen-Wennerströmska-Oljelundska linjen)«, syftande på de socialdemokratiska politikererna Carl Lindhagen och Ivar Vennerström, samt den anarkistiskt och socialistiskt influerade författaren och tidningsmannen Ivan Oljelund.
- 296 Brev från VM till Ivar Harrie 1941-09-28, *Om Gud vill och hälsan varar*, s. 207.
- 297 Brev från VM till Ivar Harrie 1944-10-03, *Om Gud vill och hälsan varar*, s. 240 f.
- 298 EJ 1947-11-01.
- 299 »Den enda frihet som förtjänar namnet ...«, *SvD* 1947-11-16 (även återgiven i *I egen sak. Obeqväma inlägg i det offentliga samtalet*, red. Otto von Friesen, Stockholm 1984). Se också Carlstoft Bramell, s. 287, som liksom jag menar att artikeln »tog avstamp i frihetsbegrepp via ett klassiskt liberalt synsätt«.
- 300 Greider.
- 301 Moberg, »Min syn på socialdemokratin«, *Vintergatan* 1959, »De [den socialdemokratiska regeringen] har upprättat nya klassgränser: De har icke bara övertagit det gamla reaktionära högersamhällets hela byråkrati, utan även förökat och utvecklat denna byråkrati så att var tionde svensk medborgare i dag är en ämbets- eller tjänsteman med uppgift att utöva uppsyn och kontroll över sina landsmän.« I artikeln varnar Moberg förvisso också för ett »statkapitalistiskt samhälle«, men utan att närmare förklara på vilket sätt kapitalismen skulle ingå i »den auktoritära staten, där individen utplånas av kollektivet och förvandlas till ett objekt för statsnyttan«.
- 302 Alf W. Johansson, *Herbert Tingsten och det kalla kriget*, Stockholm 1995, s. 232 f.
- 303 Ibid., s. 233.

304 Bjereld m fl, s. 60 f.

305 Ibid., s. 72–79, »Det okränkbara«, *IJ* nr 48, 1945. I ett brev till Olle Holmberg 1945–II–30, *Om Gud vill och hälsan varar*, s. 252, uttryckte han sig upprört: »Just som vi slutade med att fjäska för tyskarna så började vi göra detsamma för ryssarna! Det är svensk hållning och handling! Fy fan! Det har sina sidor att vara 'Europas samvete' i Per Albin Hanssons svampiga gestalt.«

306 Tingsten tillträdde som chefredaktör på *DN* den 1 juni 1946, och Moberg tycks ha påbörjat sitt medarbetarskap i tidningen hösten 1947 (»Och jag ska börja med några politiska artiklar, som jag lovat Herbert T. Kan inte hålla käften längre – det är så mycket som sker.« *EJ* 1947–09–10, *Om Gud vill och hälsan varar*, s. 270). Förbindelsen mellan Moberg och Tingsten förefaller ha varit begränsad till det affärsmässiga, och Moberg verkar ofta ha varit besviken på att Tingsten inte tillräckligt engagerade sig i kampanjen om rättsaffärerna (se t ex *EJ* 1952–09–12, *Du tror väl att jag är död*, s. 67). Ett brev från Tingsten till Moberg 1951–05–17 efter utgivningen av *Fallet Krukmakargatan* visar att chefredaktören inte var helt övertygad om legitimiteten i hans anklagelser: »I princip är jag enig med Dig, ehuru jag finner en del av Dina påståenden ganska osäkra.« Tingsten blev dock senare ett mer aktivt stöd i Mobergs kampanj mot rättsröten och de hade senare i livet ett mer personligt umgänge, vilket framgår av VM:s brev till Tingsten från 1961 och framåt (i Herbert Tingstens samling på KB, L 207:1), se också Tingstens memoarer, *Mitt liv. 4, Tio år 1953–63*, Stockholm 1964, s. 64–68, 302. Uppfattningen att Tingstens inflytande i den politiska realiteten var begränsat hävdas upprepade gånger i Bjereld m fl, se s. 81, 89, 100, III, 333 f. Se Johansson, *Herbert Tingsten och det kalla kriget*, s. 312–321 för en mer nyanserad diskussion i frågan.

307 Nämnas kan artiklar som ovan nämnda »Det okränkbara« i *IJ* nr 48, 1945, om baltutlämningen, »Sympatiadress till diktaturregim« i *SvD* 1947–II–09, om att trettioen svenska författare lämnat en hälsningsadress till den sovjetiska ambasadören med anledning av oktoberrevolutionens trettioårsdag, »Var står Sveriges författare?« i *DN* 1948–03–13, om författarföreningens passivitet efter kommunisternas övertagande i Tjeckoslovakien, »Du gamla du alliansfria ...« i *DN* 1950–03–29, om den svenska regeringens beslut att stå utanför det nybildade NATO, samt »Vårt exempel inför världen« i *DN* 1951–02–09, om Sveriges nedlagda röst i FN:s generalförsamling när Kina utpekades som angripare i Koreakriget samt »Mänsklighetens sak« i *MT* 1951–03–05, om varför han fann den »tredje ståndpunkten« moraliskt oförsvarbar. Flera av artiklarna finns återgivna i *I egen sak*. För en översiktlig genomgång över Mobergs opinionsbildande arbete under kalla krigets första år, se t ex Norberg, *Motståndsmannen Vilhelm Moberg*, s. 53–64 och Carlstoft Bramell, s. 283–290, 292–310.

308 Historikern Sverker Oredsson framhåller i *Lunds universitet under andra världskriget*, Lund 1996, Moberg som en av de tre mest betydelsefulla (skönlitterära)

- svenska författarna i kampen mot nazismen under andra världskriget, och en av de tio viktigaste svenskarna överhuvudtaget i denna kamp (s. 34, 122). Som kontrast nämns han till exempel inte alls i Alf W. Johanssons *Herbert Tingsten och det kalla kriget*, trots att han skrev artiklar i utrikespolitiska frågor i *DN* under Tingstens tid som chefredaktör (se föregående not). Carlstoft Bramell noterar också att Mobergs namn oftast inte nämns i historieskrivningen om till exempel debatten kring »tredje ståndpunkten« under 1950-talets början, s. 310.
- 309 Se Lagerkvist, *Amerikafantasier*, s. 12 f, passim, se även Eidevall, *Amerika i svensk 1900-talslitteratur*, s. 94–143. Flera reseskildringar av svenska författare och journalister gavs ut i bokform vid ungefär samma tidpunkt som Moberg första gången besökte Amerika. Nämnas kan Stig Abrahamssons *Amerikaresa. Glimtar från ett år av studier och resor i USA* (1949), Martin Edlunds *En resa i västerled* (1948), Arne Eklunds *Sverige–Amerika. Tur och retur* (1949), Harry Iseborgs *En annan gör USA* (1948), Thorsten Jonssons *Sidor av Amerika. Intryck och resonemang* (1946), Richard Larssons *Möte med Amerika* (1949) och Herbert Tingstens *Problem i USA* (1948), m fl.
- 310 Övriga artiklar finns återgivna i antologin *Att upptäcka Amerika*. Några av artiklarna infördes även i de svensk-amerikanska publikationerna *Nordstjernen* och *The American Swedish Monthly*.
- 311 Se artikeln »Emigranterna och kyrkan«, införd i *SvD* 1949-04-02 (återgiven som »Nyhbyggarnas kyrka« i *Den okända släkten*), »Filmen om färet«, *FiB* nr 48, 1949 samt »Den vänliga kyrkan«, *FiB* nr 50, 1949 (båda omtryckta i *Att upptäcka Amerika*).
- 312 *Den okända släkten*, s. 139.
- 313 *Den okända släkten*, ny utgåva 1968, s. 144 (även återgiven i *I egen sak*, citatet på s. 265).
- 314 Det förtjänar att påminnas om att Mobergs formuleringar är skrivna i en brevdiallog med Johnson, som vistades i Schweiz under samma period. Johnsons brev innehåller långa utrikespolitiska analyser som är starkt kritiska till den svenska regeringens politik och kategoriskt målar upp Sovjetunionen som en hotfull, »asiatisk« motpol till den västliga kultursfären och USA. Se Eyvind Johnsons brev till VM under åren 1948–49 i Mobergsamlingen, KB, L 144 : I A, L 172 : I.
- 315 EJ 1948-07-09.
- 316 EJ 1948-10-09, *Om Gud vill och hälsan varar*, s. 303, 305.
- 317 EJ 1948-12-06.
- 318 EJ 1949-04-01, *Om Gud vill och hälsan varar*, s. 320 f.
- 319 I en tillbakablickande minnesskrift från 1968 betecknade Ivar Harrie den gamle vännens förhållningssätt under 1950-talets första år rentav som ett uttryck för

»västindoktrinerings«. Se »Minneskärvor« i *Emigrationer. En bok till Vilhelm Moberg*. 20.8.1968, red. Magnus von Platen, Stockholm 1968.

320 Herbert Tingsten, *Problem i USA*, Stockholm 1948. I ett par sakliga essäer avhandlas den amerikanska utrikesdebatten, klasstrukturerna, rasproblemen, universitetsvärlden, pressen, det demokratiska systemet med folkomröstningar och slutligen den »amerikanska idealismen«. Överallt ser Tingsten, på ett sätt som gör bokens titel aningen missvisande, anledning till beundran och hopp. Även där bekymmer finns, som i »ras- och minoritetsfrågan«, ser Tingsten all anledning att vara optimistisk om framtidsutvecklingen, eftersom landet förenar moralism och idealism med lösningsinriktad rationalitet. Boken utmynnar i en förhoppning om att USA ska visa vägen till en ny era: »Det är dessa föreningar eller kompromisser som ger oss rätt att hoppas på en ny upplysningstid, under vilken Amerika, liksom förut Frankrike och England, skall vara framstegets bärare framför andra.« (s. 122.) Se också Johansson, *Herbert Tingsten och det kalla kriget*, s. 134–140.

321 Utöver tidningsartiklar brukar romanen *Det gamla riket* (1953), pjäsen *Domanen* (1957) samt debatt- och reportageböckerna *Fallet Krukmakargatan* (1951), *Att övervaka överheten* (1953) samt *Komplotterna: affärerna Unman och Selling* (1956) inkluderas i översikter av Mobergs opinionsbildande verksamhet i samband med rättsaffärerna. För dylika översikter, se särskilt Carlstoft Bramell, s. 321–503, även Norberg, *Motståndsmannen Vilhelm Moberg*, s. 95–124.

322 »Rättsskandalerna kan te sig svåröverblickbara och har mängder av sidospår som ofta än i dag är förvirrande«, skriver Norberg i *Motståndsmannen Vilhelm Moberg* (s. 98), »Turerna i [Kejne-]affären är många och invecklade«, medger Carlstoft Bramell (s. 321 f), medan Holmgren menar att »det faktum att Moberg koncentrerar sina privatspaningar till den femton år gamla branden på Krukmakargatan [...] visar hur mycket Kejneaffären saknar egentligt fokus« (s. 332). Obekräftade uppgifter inom Mobergforskningen gör rentav gällande att Magnus von Platens fullbordande av det arbete som påbörjades med den lovordade biografien *Den unge Moberg* stupade på att en fortsättning hade krävt en fullständig genomgång av rättsaffärerna.

323 Som Carlstoft Bramell har visat ägnade sig Moberg under hela sin journalistiska karriär åt samhällspolemik, men hon påpekar också att det var beredskapsårens ställningstaganden som ledde fram till ett permanent utanförskap (s. 11). Jag uppfattar detta utanförskap som orsaken till att Moberg även i frågor som inte rörde beredskapspolitiken kom att utveckla en kategorisk och bitvis aggressivt oppositionell inställning i olika samhällsfrågor, något som framgår i den med åren allt mer samhälls- och auktoritetskritiska tendensen i breven *Om Gud vill och hälsan varar* och *Du tror väl att jag är död*. Detta generella mönster tycker jag mig också skönja i Carlstoft Bramells studie. Till exempel visar hon hur Mobergs inställning till monarkin under 1920- och 30-talen var godmodigt raljant i

- jämförelse med den explicit antimonarkistiska linje han drev under 50-talet, s. 109–112.
- 324 Holmgren, s. 334.
- 325 EJ 1947-06-01, *Om Gud vill och hälsan varar*, s. 266 f.
- 326 I ett längre brev till riksåklagaren Maths Heuman 1952-08-14, som senare togs in i Kejnekommissionens rapport, citerar Moberg ur *Mäster Olef*. Titeln på romanen *Det gamla riket* anspelar ju också på Strindbergs *Det nya riket*.
- 327 EJ 1949-02-03. Det kan påpekas att det inte är välfärdsstaten i sig som Moberg kritiserar. Varken i korrespondensen eller de offentliggjorda texterna utvecklas en kritik mot det sociala skyddsnätet, mot sjukvården, postväsendet eller någon annan del av den offentliga sektorn i Sverige. Han tycks se den offentliga förvaltningen som på något sätt skild från medborgarnas roll som brukare och klienter, en maktapparat som lever sitt eget liv och existerar för sin egen skull. Detta perspektiv tydliggörs särskilt i satiren *Det gamla riket* från 1953. Romanens huvudperson besöker landet Idyllien, och får tillbringa en hel dag med att vandra mellan Formulärbyrån, Blankettverket, Identifieringsbyrån och Informationsbyrån i jakt på rätt formulär. Idyllien är nämligen landet där »18 procent av rikets vuxna, arbetsföra medborgare dagligen hade sin verksamhet förlagd till de statliga och kommunala myndigheternas väntrum, medan 24 procent var sysselsatta med ifyllandet och ingivandet av ansökningar till myndigheterna». (*Det gamla riket*, s. 49.)
- 328 Carlstoft Bramell, s. 401.
- 329 Lennerhed, s. 86 f.
- 330 Se till exempel Holmgren, s. 330, Kärrholm, *Konsten att lägga pussel*, s. 160, Göran Söderström, »Rättsröten» i *Sympatiens hemlighetsfulla makt. Stockholms homosexuella 1860–1960*, red. Göran Söderström, Stockholm 1999, s. 413 f. Det bör påpekas att »McCarthyism» i sammanhanget är ett oprecist begrepp, då Joseph McCarthy personligen inte var särskilt aktiv i förföljelsen av homosexuella, utan koncentrerade sig på misstänkta kommunister och kommunist sympatisörer. Genom att förknippa den homofoba kampanjen med personen McCarthy riskerar man också att göra förföljelsen av homosexuella till en slags underavdelning till den mer kända förföljelsen av kommunister, och därmed också osynliggöra att den förre fortsatte långt efter det att McCarthy själv hade misskrediterats och tvingats bort från senaten 1954. Se Johnson, *The lavender scare*, s. 2–5.
- 331 Faktiska skillnader mellan de två länderna, som att homosexualitet i Sverige var laglig sedan 1944 men olaglig i USA, gjorde också att konsekvenserna blev mycket olika för dem som anklagades i respektive land.
- 332 Följande parti bygger främst på resonemang i Johnson, *The lavender scare*, s. 92–98, samt D’Emilio, s. 40–53.

- 333 Mobergs starka aversion mot just Gustav Vasa och hans hårdhanta byråkratisering och centralisering av den svenska statsmakten, inte minst manifesterat i hans livslånga intresse för Nils Dacke (som ung skribent antog han pseudonymen »Dackeson«), märks tydligt i romanen *Förräddarland* och i andra delen av *Min svenska historia*, kapitlen »Tyrann II: Gustav I« och »Dackefejden – vårt största folkuppror«. I sitt kapitel om rättsaffärerna noterar Holmgren att »liksom Nils Dacke gjorde uppror mot Gustav Vasas nationella ockupation av Värends urgamla friheter, förklarar Vilhelm Moberg krig mot Organisations-Sverige« (s. 335). I artikeln »Att övervaka överheten« pekar Moberg dock ut en annan regent som ansvarig för »ämbetsmannaväldet«, genom att påminna om hur byråkratin sedan Karl XI:s tid har »haft en blomstrande tillvaro« i Sverige (*DN* 1950-12-12, även återgiven i *I egen sak*, s. 141).
- 334 Johnson, *The lavender scare*, s. 92–98.
- 335 D’Emilio, s. 49, »Lacking toughness, the effete, overly educated male representatives of the Eastern establishment had lost China and Eastern Europe to the enemy. Weak-willed, pleasure-seeking homosexuals – ’half-men’ – feminized everything they touched and sapped the masculine vigor that had tamed a continent.«
- 336 Från artikeln »Kejneaffären och rättssamhället«, *GHT* 1951-02-08, återgiven i *I egen sak*, s. 143.
- 337 Jag vänder mig emellertid mot den vanliga föreställningen att Moberg var fientligt inställd till homosexuella generellt, vilket bland annat ledde till att Stockholms Pridefestival 1998 utnämnde honom till »århundradets homofob«. Anklagelsen har tillbakavisats av flera Mobergforskare, se t ex Norberg, *Motståndsmannen Vilhelm Moberg*, s. 103 f, Carlstoft Bramell, s. 356 och Holmgren, s. 330. Det material jag studerat visar snarare på att Moberg var ambivalent i sin inställning till homosexualitet. Å ena sidan hade han empati med en ensam homosexuell man som Kurt Hajjby, å andra sidan samarbetade han med aktörer i kretsen kring den nybildade Föreningen Rättsvärnet, som hade en tendens att i sina uttalanden och artiklar genomgående beskriva homosexualitet som »en farlig sär egenhet«, »ett allvarligt socialt problem«, och som myntade uttryck som »krimofiler« och allmänt talade om »det homosexuella trasket«, se Lennerhed, s. 73–80. 1951, året efter att RFSL (Riksförbundet för sexuellt likaberättigande) bildats, skrev han raljerande till ES: »Och de homosexuella har bildat förening i Sverige – nu måste vi andra också organisera oss för att bevaka våra intressen! Går Du med?« Citatet kan tolkas som att Moberg såg de homosexuella som ett politiskt och juridiskt hot, snarare än ett socialt. Det var inte den individuella homosexuella läggningen eller handlingen i sig som var »problemet«, utan den »organiserade« homosexualiteten, som uppfattades som hotfull och konspiratorisk. ES 1951-03-13, *Du tror väl att jag är död*, s. 52. Denna tolkning stöds av ett annat brev, till Sven Barthel 1954-09-30, *Du tror väl att jag är död*, s. 106, där Moberg berättar

att han nyligen läst Christopher Isherwoods roman *The world in the evening*, som han omnämner som »en verkligt bra bok«. Han skriver: »Har inte den uppmärksamhets i Sverige? Den borde översättas. Jag tycker särskilt att homosexualiteten får en ovanligt fin behandling i den boken.« Den öppna homosexuella Isherwoods bok betraktas i dag som en pionjärroman i sin skildring av den tidiga gayrörelsen. Citatet kan tolkas som ett bevis på Mobergs förmåga att känna empati med den homosexuella individen.

338 Söderström, s. 412–420, 452–457.

339 Se Lennerhed, s. 79, som i sin tur citerar artiklarna »Pojkprostitutionen« av Evert Arvidsson i *Arbetaren* 1950-12-07 respektive »Quenselhärvan och ungdomsbrottsligheten« av Armas Sastamoinen i *Arbetaren* 1950-12-18. »Sverige« var inget feltryck, utan den stavning som Sastamoinen använde. Det kan nämnas att journalisten Anna Gustafsson i en uppmärksammat temaartikel i *Arbetaren* nr 7 1995 – rubriken »Arbetaren i det homofobiska träsket« talar sitt tydliga språk – tog avstånd från kampanjen.

340 Se brev från VM till Ivar Öhman 1952-10-17.

341 Mårtensson, *Vilhelm Moberg: en biografi*, s. 204. Med tanke på att Jakob enligt Bibeln är en av det judiska folkets anfäder skulle man rentav kunna se dramat som en skildring av *patriarkatet* i både biblisk och sociologisk bemärkelse.

342 Se även Sigvard Mårtensson, *Vilhelm Moberg och teatern*, Stockholm 1992, s. 157 ff.

343 Se försättsbladet till *Lea och Rakel. Ett kvinnodrama*, Stockholm 1954.

344 Detta synsätt uttrycks av Moberg på flera andra ställen. I brev till ES 1947-12-14, *Om Gud vill och hälsan varar*, s. 276 f: »Det råder f. ö. en egendomlig parallell [sic] emellan förhållandena i Sverige nu och för 80 år sedan, när emigrationen började på allvar. Nu liksom då klagat folk över skattetrycket, byråkratiens övervälde, frihetens inskränkning och så vidare – och så talar de också om att emigrera!« I det nyskrivna avsnittet »Hur Amerikalegenden skapades i Sverige« i *Den okända släkten*, s. 11, skriver Moberg om orsaken bakom utvandringen: »Men en av emigrationens orsaker tycks ha bestått oförändrad genom hundra år, nämligen missnöjet med byråkratien och ämbetsmannaväldet i Sverige och med alla lagar, som hämmar friheten. [...] I de fyra ständens Sverige förekom ett personligt, patriarkaliskt förtryck, i det socialdemokratiskt styrda Sverige utövades förtrycket av en opersonlig, mekanisk fungerande statsapparat – det är skillnaden.«

345 Anteckning i MSV 5: 10: 1: 2. Se även Erland Lagerroth, »Excerpter och utkast i Mobergsamlingen«, i *Perspektiv på Utvandrarromanen*, s. 88.

346 Författarens beslut, omnämnt i kapitel 3, att förlägga handlingen till 1800-talets mitt i stället för nödåret 1868, då den stora utvandringssvågen från Sverige till Amerika ägde rum, kan kanske även förklaras mot bakgrund av att konventikel-

plakatet avskaffades 1858 och att historien om förföljelsen av en frireligiös ledare därmed inte hade kunnat utspela sig efter detta årtal.

347 Moberg kände väl till dessa grupper och var mycket fascinerad av Erik Jansson, om vars livsöde han berättar utförligt i essän »Hur Amerikalegenden skapades i Sverige« i *Den okända släkten*, samt i *Invandrarna* (s. 28–31). Se Isaksson för en lättillgänglig kulturhistorisk skildring av gruppen.

348 Se Peter Aronsson, *Ropande pigor och läsande bönder. Bidrag till tolkningen av de sociala och politiska dimensionerna av åkianismen och roparerörelsen – två väckelserörelser före 1859*, Växjö 1990, s. 10–24. Aronsson för ett i detta sammanhang intressant resonemang om hur åkianerna kan ses som en samhällskritisk och radikal rörelse, där en antiklerikal och individualiserad tro med krav på äkthet är det starkaste inslaget, snarare än en egentlig kritik mot de kyrkliga ritualerna – en tolkning av rörelsen som gör Mobergs intresse för den än mer förklarlig, se s. 20 f. Se också Erland Torstensson, *Åkianismen – en småländsk väckelserörelse på 1780-talet*, Växjö 1990 och Gudrun Wendels uppsats »Åkianismen och Utvandrarrörelsen« i *Perspektiv på Utvandrarrörelsen*, s. 95–99.

349 Se Eidevall, *Vilhelm Mobergs emigrantepos*, s. 76 f.

350 Salomon, s. 67–117.

351 »Dubbelspegling – hur Moberg gestaltar temat 'längtan bort – längtan hem' i Utvandrarrörelsen.« Föredrag av Philip Holmes i Emmaboda 2007-06-31.

352 Grindmetaforiken tycks ha varit så betydelsefull att Moberg, som vanligtvis var noga med att skildra bondelivet med stor autenticitet, missade eller tillät ett mindre sakfel i romankapitlet där den används. Utvandrarna lämnar Ljuder på frusna vägar, »marken låg ännu tjälad« (*Utvandrarna*, s. 262), vilket i verkligheten skulle ha gjort det onödigt att hålla grindarna stängda, då boskapen inte betade utomhus vid sådant väder (enligt muntlig uppgift från Erik Pettersson, medlem av Vilhelm Moberg-Sällskapet).

353 Se också Eidevall, *Amerika i svensk 1900-talslitteratur*, s. 112–128.

354 Se Carlstoft Bramell, s. 364 f. Vilhelm Mobergs vän Armas Sastamoinen, redaktör för *Arbetaren*, dömdes 1949 till fängelse och skadestånd för ärekränkning av Lundquist – domen gällde sakuppgifter i artiklar som Lundquist några år senare åtalades och fälldes för. Episoden kan jämföras med Ulrikas öde att själv bli dömd efter att ha anklagat en förbrytare.

355 I Lannestocks biografi berättas om hur Moberg var upprörd och kände sig jagad när han anlände till Carmel på försommaren 1952, s. 48 f. I ett brev till riksåklagaren Maths Heuman 1952-08-14 berättar Moberg att »min åklagare, stadsfiskal Glas [...] från regeringen har erhållit någon slags uppmaning att verkställa utredning i frågan om jag skulle ha begått missförmelse emot Justi-

- tiekansler Alsen!« Se även EJ 1952-09-12, *Du tror väl att jag är död*, s. 67 f, där VM konstaterar att »någon likhet inför lagen inte längre existerar därhemma«.
- 356 ES 1952-02-21, *Du tror väl att jag är död*, s. 59.
- 357 Termen hämtad från Carlstoft Bramell, s. 378.
- 358 Brev från VM till Maths Heuman 1952-08-14.
- 359 GHT 1950-12-12 (även återgiven i *I egen sak*, s. 141 f).
- 360 Följande stycke är baserat på Cavallo, s. 34-42.
- 361 Se Oakes, s. 129 ff.
- 362 Ibid., s. 130 f. I det relativt historiskt sakliga avsnittet om indianupproret skildras intressant nog en variant av det civilförsvar som Truman idealiserade: »På mörkret i går kväll hade settlarna i Chisago Lake enats om att sätta sig till motvärn. Hustrur och barn skulle föras undan, medan de vuxna manfolken samlades och lagade sig i ordning till försvar.« Se *Sista brevet till Sverige*, s. 202.
- 363 I MM 1959-03-09 omtalar Moberg romanen med denna titel.
- 364 Bengt Forslund, *Vilhelm Moberg, filmen och televisionen*, Stockholm 1998, s. 116, som hänvisar till muntlig uppgift från Moberg, dock med tillägget att uppgiften är obekräftad och motsägs av andra dokument. Att Ford ska ha varit intresserad av att filmatisera romanerna hävdades också av Moberg i en intervju, se Bo Strömstedt, »Filmplaner för Mobergs utvandrare. John Ford intresserad 'Visst finns filmstoff'«, *Exp* 1959-11-03.
- 365 Filmen vann priset 1974. Bland tidigare vinnare återfinns klassiska westerns som *The Alamo* (1960) och *The man who shot Liberty Valance* (1962). Se http://www.nationalcowboymuseum.org/events/wha/WHA_Winners.aspx, sidan besökt 2009-08-25.
- 366 Se också Svedjedal, »Lidandet och lyckan. Om olägenheten i att vara intellektuell«, s. 9.
- 367 Genushistorikern Yvonne Hirdman kallar 50-talets värld »en översexualiserad värld«, där sexualiteten inte bara framhövdes i Kinseyrapporterna utan även i mode och livsstil, s. 203, 214.
- 368 Eidevall, *Vilhelm Mobergs emigrantepos*, s. 245.
- 369 T ex Holmgren, s. 289.
- 370 Se också Christer Eriksson, »I am a stranger here. Det talande örat i *Nybyggarna*«, *BLM* nr 5 1995, s. 34.
- 371 Därmed inte sagt att den i första hand bör tolkas som en berättelse om homosex-

ualitet. Holmgren spekulerar i att relationen mellan Robert och Arvid kan tolkas som homosexuell eller åtminstone homoerotisk, s. 303, vilket jag menar är en övertolkning. Det kan noteras att Arvid emigrerar för att komma undan ett sexuellt stigma (han beskylls för att ha begått tidelag) vilket gör att (även?) han dras med en avvikarproblematik med sexuella förtecken. Men i min läsning av Robert-gestalten är det just avvikelsen som är det centrala, inte de sexuella preferenserna.

372 George L. Mosse, *The image of man: the creation of modern masculinity*, New York 1996, s. 3–55. Se även Claes Ekenstam, »Historisk mansforskning«, i *Rädd att falla. Studier i manlighet*, red. Claes Ekenstam m fl, Södertälje 1998, s. 100 f. Även Clark ser tydliga retoriska paralleller mellan kalla krigets antikommunism och fascismens antisemitism, s. 7.

373 Mosse, s. 56–76.

374 T ex i *Invandrarna*, s. 425, »Robert skydde inte indianerna för att de var grymma och hedniska, men han beundrade dem, för att de var så lata och förståndiga«. I *Nybyggarna*, s. 351 f, besöker den dödssjuka Robert klippformationen som kallas »Indianen« och ser hur ansiktet har förändrats. Erosionen jämförs med hans eget sönderfall: »Han hade själv fått rynksvackor i pannan så ung han var, hans ögon hade liksom sprängt ut sig, och han hade mistat sina framtänder.« (s. 352.) Se även t ex Rigmor Andersson, »Konflikten mellan dröm och verklighet i Roberts och Kristinas öden« i *Perspektiv på Utvandrarromanen*, s. 224, Holmes, *Vilhelm Moberg*, s. 162 f.

375 Moberg hävdade själv att han fått många kritiska brev från amerikanska läsare som tyckte att indianerna beskrevs som alltför »sympatiska och beskedliga« – de saknade den skildring av indianerna som »grymma och blodtörstiga« de var vana vid från amerikanska pionjärromaner. Se »Romanen om Utvandrarromanen«, s. 97.

376 Eidevall, *Berättaren Vilhelm Moberg*, s. 159–183.

377 Mosse, s. 60 ff.

378 Cronqvist, *Mannen i mitten*, 106–109.

379 Lennerhed, s. 78. Se även Kärrholm, *Konsten att lägga pussel*, s. 92.

380 Karl-Erik Kejne, *Om dessa tiga ...*, Stockholm 1950, s. 156.

381 Se Holmgren, s. 134–151, för en intressant diskussion om *A. P. Rosell, bankdirektör* som en analys av ett korrupt broderskap.

382 Kärrholm, »Pusseldeckaren och folkhemmets bortträngda mörker«, i *Hotad idyll*, s. 82, 84–90.

383 Marie Cronqvist, »Fula fisken och stenansiktet. Spiontypologi och kallakrigsberättelse i 1950-talets folkhemsgemenskap«, i *Hotad idyll*, s. 61.

- 384 För en genomgång av tankefiguren »den inre fienden«, se Kärrholm, *Konsten att lägga pussel*, s. 170. Se även Lennerhed, s. 86 och Clark, s. 6.
- 385 Se Carlstoft Bramell, s. 368.
- 386 Kärrholm, *Konsten att lägga pussel*, s. 162 f.
- 387 Begreppet har bland annat givit titeln till antologin *Hotad idyll*, där en återkommande tankefigur är hur 1950-talets Sverige i föreställningsvärlden var en plats av trygghet och harmoni, en idyll som hotades av både yttre och inre fiender.
- 388 I kapitlet »En bonde bockar för sista gången« försöker Brusander övertala Karl Oskar att stanna hemma, och irriteras över bondens ovilja att lyssna på hans argument. Mot slutet av deras möte börjar han misstänka att Karl Oskar är en rebell i det tysta: »Han var kanske en farligare hund än vad håren utvisade.« (*Utvandrarna*, s. 242.)
- 389 Se Cronqvist, »Fula fisken och stenansiktet. Spiontypologi och kallakrigsberättelse i 1950-talets folkhemsgemenskap«, s. 61 f.
- 390 Här har jag inspirerats av följande formulering i Cronqvist, *Mannen i mitten*, s. 133: »Kampen mellan det goda och det onda utspelas inte endast i storpolitikens virrvarr, utan framför allt på hemmaplan – någonstans inom gränserna för det svenskarna känt till och litat på, i människors egen vardag, inne i deras eget huvud.« (min kurs.)
- 391 Se även Andersson, s. 225, Eidevall, *Vilhelm Mobergs emigrantepos*, s. 239.
- 392 Romanerna i utvandrarserien utspelas under en period på 46 år, från det att Karl Oskar tar över Korpamoen och gifter sig med Kristina 1844 till hans död 1890. Uppdelat för varje bok blir tidsavsnitten sex år för *Utvandrarna*, ett för *Invandrarna*, nio för *Nybyggarna* och 30 för *Sista brevet till Sverige*.
- 393 Tzvetan Todorovs »Kriminalromanens typologi«, i *Brott, kärlek, äventyr. Texter om populärlitteratur*, red. Dag Hedman, Lund 1995, s. 185. Se också Kärrholm, *Konsten att lägga pussel*, s. 34 f.
- 394 Jag har valt att analysera romanfigurerna Karl Oskar och Kristina i ett gemensamt kapitel, då skildringen av deras respektive öden och utveckling är så pass sammanflätad att en separering i två enskilda kapitel skulle försvåra snarare än förenkla diskussionen. Samma disposition görs i Eidevall, *Vilhelm Mobergs emigrantepos*.
- 395 Se även Holmgren: »För varje ny romandel kommer emigranteposet allt mer att handla om Karl Oskar och Kristina.« (s. 290.)
- 396 Familjerna leddes av bonden Joris-Pelle (Per) Andersson från Helsingland, som tillsammans med vännerna Svensson, Berg, Viklund och drängen Rättig anlä-

de till sjön i april 1851. Se Hackl, s. 12–16. Hackl visar också att Moberg i många andra avseenden använde sig av Erik Norelius redogörelser för Anderssons och hans följeslagares resa till Ki-Chi-Saga, vilket innebär att han måste ha känt till omständigheterna kring deras bosättning (se också Eidevall, *Vilhelm Mobergs emigrantepos*, s. 91–94).

397 Se VM:s anteckningar i MSV 2: 2: 6: 1, samt Eidevall, *Vilhelm Mobergs emigrantepos*, s. 82, *Berättaren Vilhelm Moberg*, s. 104.

398 Schön, s. 79–93.

399 Se Cavallo, s. 34, »The myth of the organization man was the polar opposite of the myth of American manhood as incarnated in historical images of the independent, morally autonomous, risk-taking, individualistic explorer-pioneer-hunter-farmer-entrepreneur.«

400 I ett föredrag hållet på KB 2008-08-23 har teaterforskaren Maths Jespersen också visat hur äktenskapstragedier och en problematisering av äktenskapet som institution går som en röd tråd genom Mobergs dramatik.

401 May framhåller att kvinnlig sexuell utlevelse under 50-talet, till skillnad från under konservativa epoker som t ex viktorianismen, bejakades och sågs som någonting sunt och vitalt – men *endast* på villkoret att denna sexualitet inhägnades och inkapslades av hemmet och äktenskapet. Sexuell aktivitet utanför eller före äktenskapet sågs som skadligt och farligt. Se s. 92–113.

402 Den verkliga avslutningen på romanen är emellertid kapitlet »Brevet till Sverige«, som fungerar som återkommande slutvinjett i romanserien.

403 Eidevall, *Vilhelm Mobergs emigrantepos*, s. 147, som i sin tur refererar till MSV 6: 4: 4: 1–2.

404 Ibid., s. 148.

405 Se Paulin, s. 126 f, 133.

406 May, s. 173.

407 Ibid., s. 207.

408 Hirdman, s. 210.

409 Ibid., s. 203.

410 Clark, s. 12.

411 Hirdman, s. 218.

412 Detta kan jämföras med följande citat från »Betänkande angivet av Arbetsmarknadskommitténs kvinnoutredning« från 1951: »enligt det föregående kan

- man karaktärisera 'medelkvinnan' såsom gift med 1–2 barn. Hon stiger upp kl 5.30 på morgonen och utför göromål i hemmet under närmare 1 timmes tid. Efter yrkesarbetets avslutande för dagen vidtager hemarbete under cirka 4 timmar och 20 minuter. Fritiden inskränker sig till 48 minuter och nattvilan börjar strax före kl 22. Detta innebär att nattvilans längd utgör 7½ timmar.« Se Hirdman, s. 202.
- 413 I ett brev till sin syster från 1875 skriver Karl Oskar att »[j]ag tänker ibland att jag kunde gå Hem igen« (*Sista brevet till Sverige*, s. 311), vilket visar att han åtminstone i ekonomisk och praktisk bemärkelse skulle kunna återvända (se även s. 348). I den historiska realiteten var emellertid återvandring av svenska emigranter extremt sällsynt vid denna tid, se Sten Carlsson, »Från familjeutvandring till ensamutvandring« i *Emigrationer*, s. 120.
- 414 Eidevall, *Vilhelm Mobergs emigrantepos*, s. 242, Andersson, s. 222–230.
- 415 Se även Mårtensson, *Vilhelm Moberg och teatern*, s. 157 f.
- 416 Holmgren, s. 285, noterar också det bibliska i Karl Oskars sju år av drängtjänst, dock utan att dra parallellen till *Lea och Rakel*.
- 417 *Svenska Akademiens Ordbok*, band 16, L 1086, L 1088.
- 418 Ibid., L 1089 f.
- 419 Hirdman, s. 206.
- 420 Den mest citerade källan för begreppet »hegemonisk maskulinitet« är Robert Connells *Gender and power*, Cambridge 1987. Connell har på senare tid omvärderat och modifierat begreppet i artikeln »Hegemonic masculinity?: Rethinking the concept« i *Gender & society* (Online) 2005 (19):4, s. 809–828. Se även exempelvis David Savran, *Communists, cowboys, and queers: the politics of masculinity in the work of Arthur Miller and Tennessee Williams*, Minneapolis 1992, s. 17.
- 421 Holmgren, s. 73.
- 422 Ibid., s. 283.
- 423 Det freudianska begreppet idealjag betecknar det och den vi önskar vara, medan det närbesläktade begreppet jagideal är den symboliska position varifrån vi observerar oss själva, den vi söker bekräftelse hos. Se Holmgren, s. 23.
- 424 Ibid., s. 287.
- 425 Se MSV 5: 10: 1: 22, »Auktionsskildring kan göras fin och tragisk --- K. O. super sig full på kvällen.« Det fanns också en idé om att Karl Oskar skulle sluta snusa för att spara pengar till överfarten (MSV 5: 10: 1: 23), ett uppslag som i stället ingår i skildringen av den tragikomiske Arvid (se *Utvandrarna*, s. 201). Det förekommer i utvandrarserien ingen beskrivning av Karl Oskar som vare sig berusad eller i behov av snus.

- 426 Se också Jens Liljestrand, »Mannen i skogen: Vilhelm Moberg och Småland«, i *Voltaire*, juli/augusti 2007.
- 427 Clark, s. 6, passim.
- 428 Se t ex Richard L. Russell, *George F. Kennan's strategic thought: the making of an American political realist*, Westport 1999.
- 429 Clark, s. 2.
- 430 Ibid., s. 3, »By 'hypermasculinity', I mean a male gendering elevated above all questions of marked gender. That is, far from advocating openly a manliness that might have been contested, they took their own whiteness and maleness, together with American authenticity, as unmarked, neutral positions of superior reason.«
- 431 Detta perspektiv lyfts fram av t ex Cavallo, s. 34–42, Corber, s. 5–9 och Savran, s. 20–75.
- 432 Savran, s. 33 f.
- 433 Se särskilt Oakes, s. 129–144, Jon Lance Bacon, *Flannery O'Connor and Cold War culture*, Cambridge 1993, s. 8–40.
- 434 Se Amy Kaplan, »Manifest Domesticity« i *The anarchy of empire in the making of U.S. culture*, Cambridge 2002, s. 25, passim.
- 435 Idén till episoden hämtades från en notis i *The Minnesota Pioneer*, 1849, där det berättas om hur en nybyggare försökt rädda livet på sina två pojkar genom att slakta sina två oxar och lägga barnen i djurens bukar – men förgäves, *Berättelser ur min levnad*, s. 312, se också Eidevall, *Vilhelm Mobergs emigrantepos*, s. 67. Här, som på så många andra ställen i romanserien, är Karl Oskar en figur av nästan mytiska dimensioner, som lyckas rädda sin son där verklighetens nybyggare en gång misslyckats.
- 436 Denna passage är intressant att jämföra med manshistorikern Claes Ekenstams essä »En historia om manlig gråt« i *Rädd att falla*, där han visar hur industrialismen och konstruktionen av den maskulina stereotypen förträngde den manliga gråten ur offentligheten, medan det i tidigare epoker var vanligt att män grät öppet vid till exempel kungars begravningar.
- 437 Larsson, »Tvångat att berätta«, s. 39.
- 438 Olsson och Algulin, s. 468.
- 439 Se Holmberg, »Vilhelm Moberg och vetenskapen«, Olof Lagercrantz recension »Mobergs stora bygge färdigt«, *DN* 1959-10-17 (båda artiklarna även återgivna i *Perspektiv på Utvandarromanen*).

- 440 Bacon, s. 7.
- 441 Mosse, s. 12.
- 442 Cecilia Wikström, »Skapa svensk litteraturkanon«, *SDS* 2006-07-22, Stefan Jonsson, »Litteratur som gränsvakt«, *DN* 2006-07-31, Ebba Witt-Brattström, »Naiv syn på skönlitteratur«, *DN* 2006-08-09.
- 443 Lina Kalmteg, »Leijonborg för litteraturkanon«, *SvD* 2006-07-28.
- 444 Stefan Jonsson, »Världen bortom folkpartiet«, *DN* 2006-08-26.
- 445 Lena Gunnarsson, »'Persson saknar parlamentarisk strategi'«, *Östgöta Correspondenten* 2002-07-22.
- 446 Jonsson, »Litteratur som gränsvakt«.
- 447 Niels Halkjær, »Den svenska 1800-talsdramatiken och litteraturhistorien. En studie i litteraturhistorisk kanonbildning och några synpunkter på definitionen av populärlitteratur« i *Litteratur och samhälle*, nr 3 1977, s. 33 ff. Se även Williams, *Stjärnor utan stjärnbilder*, s. 36.
- 448 Furuland, »Litteratur och samhälle. Om litteratursociologin och dess forskningsuppgifter«, s. 263. För en översikt av de olika definitionerna av begreppet kanon, se även Erik Peurell, *En författares väg. Jan Fridegård i det litterära fältet*, Diss: Uppsala universitet, Uppsala 1998, s. 29 f, Staffan Bergsten, *Litteraturhistoriens grundbegrepp*, Lund 1990, s. 24–27. För ett resonemang om hur begreppet definieras och konstitueras, se Williams, *Stjärnor utan stjärnbilder*, s. 36–48.
- 449 Fältbegreppet har vunnit ett brett gehör inom den svenska litteraturforskningen under de senaste två decennierna och kan nu anses tillhöra den gängse terminologin inom litteraturvetenskapen. Bland svenska tillämpningar från senare år kan nämnas Petra Söderlunds avhandling *Romantik och förnuft* (2000) om samarbetet mellan förlaget och författaren V.F. Palmblad och Atterbom under fosforisternas tid, och David Gedins doktorsavhandling *Fältets herrar* (2004) om den moderna författaridentitetens utveckling under 1880-talet, med Strindberg i huvudrollen. En svensk studie som på ett förtjänstfullt sätt tillämpar Bourdieu för att belysa ett enskilt svenskt författarskap från 1900-talet är Erik Peurells avhandling om Jan Fridegård, *En författares väg*. Peurells arbete har varit en viktig inspirationskälla till detta kapitel, då ju Fridegård och Moberg tillhörde samma gruppering av »arbetardiktare« som trädde fram på den litterära arenan under 1930-talet och dessutom begagnade likartade litterära tekniker och motiv i sina respektive författarskap.

Begreppet fält skisserades först av Pierre Bourdieu i uppsatsen »Champ intellectuel et projet créateur«, *Les Temps modernes*, vol. XXII, nr 246, november 1966, s. 865–906, och tog fastare form i några teoretiska uppsatser 1971. Från och med 1975 har Bourdieu och hans medarbetare, tillsammans med forskare som inspire-

rats av hans idéer, publicerat ett stort antal empiriska studier av fält. Pierre Bourdieu har inte lagt fram sin begreppsapparat eller vetenskapliga metod i någon enskild metodbok. Hans teori om sociala fält är framförallt beskriven i samband med vetenskapliga texter (inte sällan essäistiskt skrivna) på olika sociologiska och kulturhistoriska områden. De övriga verk av Bourdieu eller introduktioner till densamme jag utgått ifrån i detta avsnitt är Bourdieus *Konstens regler. Det litterära fältets uppkomst och struktur*, Stockholm 2000, som är en studie av det franska litterära fältets framväxt under andra halvan av 1800-talet; Bourdieus *Kultursociologiska texter*, red. Donald Broady och Mikael Palme, Stockholm 1986, som samlar några av Bourdieus centrala artiklar, bland annat några partier ur det viktiga arbetet »La distinction»; Donald Broadys *Kapital, habitus, fält: några nyckelbegrepp i Pierre Bourdieus sociologi*, Linköping 1989, som är en pedagogisk genomgång av Bourdieus begreppsapparat samt *Kulturens fält*, red. Donald Broady, Göteborg 1998, en antologi med bidrag från nordiska forskare som använt sig av Bourdieus metoder, och som också inleds med en sammanfattning av dessa. Jag har valt att utgå från Bourdieus teori och begreppsapparat i min granskning av kanoniseringen av utvandrarromanerna för att den möjliggör en studie av författaren och hans verk som en del av ett socialt sammanhang, utan att för den skull reducera författaren eller verket till endimensionella »produkter» av sin sociala kontext. Se Broadys kommentar om att »habitusteorin är ett försök att inom sociologins ram göra rättvisa åt människors skapande förmåga» (*Kapital, habitus, fält*, s. 22).

450 Sammanfattas i Broady, *Kapital, habitus och fält*, s. 20–34.

451 Se Bourdieu, *Konstens regler*, s. 191.

452 Författaren befinner sig på det sociala fältet, medan hans verk finns i »rummet av möjligheter», det vill säga det i en given historisk situation tillgängliga spelrummet av genrer, stilar och grepp, se Donald Broady, »Inledning» i Pierre Bourdieu, *Konstens regler*, s. 20 f.

453 Till exempel har böcker som *A. P. Rosell, bankdirektör, Det gamla riket* eller *Förärdarland* inte kommit i nyutgåvor på över 30 år. En snabb sökning på de två internetbokhandlarna adlibris.se och bokus.se visar att *Rid i natt!* är den enda romanen på svenska, förutom utvandrarserien, som finns att köpa i nyskick (2009-04-02).

454 Broady, »Inledning» i Pierre Bourdieu, *Konstens regler*, s. 23 f, se till exempel i Bourdieu, *Kultursociologiska texter*, s. 160–170.

455 Vilhelm Moberg själv passar dock utmärkt väl in som aktör i den Bourdieuska modellen, då han gärna konfronterade sina motståndare och tenderade att tänka i termer av »taktik», »fiende» och »strid». Ett roande exempel på detta är hans brev angående sedlighetsfejden till ES 1950-12-31, *Du tror väl att jag är död*, s. 39–

- 46, där Moberg skriver att han först gjort »ett stort taktiskt missgrepp« men att han sedan »klippte genast till« och nu »klarar skurkarna« eftersom han har »fått in taktiken!« och har »fått in den räven i ringhörnan!« med flera liknande formuleringar.
- 456 Peurell, *En författares väg*, s. 223 f. Peurell påminner här om att Bourdieus modell utvecklades för det särpräglade elitära franska utbildningssystemet, där förhållandena mellan de två polerna på fältet är mer renodlade än i Sverige, där arbetarrörelsen har breddat basen i den kulturella produktionen.
- 457 Per I. Gedin, *Litteraturen i verkligheten. Om bokmarknadens historia och framtid*, Stockholm 1975 [även utgiven i bearbetad utgåva 1997], s. 76 f. Gedin noterar att samtliga författare under 1890-talets guldålder – Lagerlöf, Strindberg, Hansson, von Heidenstam, Fröding m fl – kom ut på Bonniers.
- 458 Se t ex brev från VM till EJ 1948-11-11, *Om Gud vill och hälsan varar*, s. 310 f, till Sven Barthel 1952-11-08.
- 459 En annons var införd i *DN*, *GP*, *SvD* 1948-08-18, i *GHT*, *DN* och *MT* 1948-08-20. Se också urklipp i Mobergsamlingen, L 144 : 3 B.
- 460 Jag har undersökt signaturen Alexander, »Vilhelm Moberg«, *Göteborgs Morgon-Post* 1948-08-14, Artur Lundkvist, »Vilhelm Moberg 50 år«, *ST* 1948-08-18, Karl Ragnar Gierow, »Vilhelm Moberg 50 år«, *SvD* 1948-08-17, Olle Holmberg [signaturen O. H-g], »Vilhelm Moberg«, *DN* 1948-08-19 och signaturen »-yer«, »Vilhelm Moberg 50 år«, *MT* 1948-08-19.
- 461 Rita Felski diskuterar i *The gender of modernity*, Cambridge och London 1995, s. 91-114 hur en feminin kodad, estetiserad dandy- och flanöridentitet på 1800-talet och det tidiga 1900-talet bland manliga avantgardister, ställdes mot den traditionella maskuliniteten. Placeringen av Moberg som motpol till »den dandybetonade« Lundkvist kan möjligen förstås mot bakgrund av denna feminiserade manliga författarroll i moderniteten.
- 462 Se Ewynd Johnson, »Vilhelm Moberg som Vilhelm Moberg« i *Till Vilhelm Moberg på 50-årsdagen*, s. 79, (även återgiven i *Porträtt av Vilhelm Moberg*, red. Gunnar Eidevall, Stockholm 1993, citatet på s. 44).
- 463 Av utrymmesskäl har jag valt att avstå från att studera det utländska mottagandet av romanerna.
- 464 Jag har studerat följande recensioner: recensioner av *Utvandrarna* av Thorsten Jonsson, »Resan till Amerika«, *DN*, Henning Söderhjelm, »Bönder på havet«, *GHT*, Karl Ragnar Gierow, »Utvandrarna«, *SvD*, Åke Fors, »Epos om utvandrarna«, *MT*, Victor Svanberg, »Vilhelm Mobergs frihetsepos«, *ST*, John Landquist, »Mobergs emigrantroman«, *AB* och Ivar Harrie, »En mästare och ett underbarn« (rec. tillsammans med Arne Sands *Förföljaren*), *Exp*, alla 1949-10-10; recensioner

av *Invandrarna* av Olof Lagercrantz, »Vilhelm Moberg fortsätter«, *DN*, Henning Söderhjelm, »Invandrarna«, *GHT*, Gösta Attorps, »Hem till en främmande skog«, *SvD*, Artur Lundkvist, »Amerikafarare«, *MT*, Gunnar Helén, »Moberg i Amerika«, *ST*, John Landquist, »Smälningar i västerled«, *AB* och Ivar Harrie, »Mobergs uppbyggelsebok«, *Exp*, alla 1952-11-08; recensioner av *Nybyggarna* av Lars Forssell, »Vilhelm Mobergs nybyggare«, *DN*, Gösta Attorps, »Tio år på nybygget«, *SvD*, John Landquist, »Mobergs Nybyggarna«, *AB* och Ivar Harrie, »Moberg har diktat ett nytt storverk«, *Exp* 1956-10-26 samt Henning Söderhjelm »Emigranternas epos«, *GHT*, Artur Lundkvist, »Mobergs 'Nybyggare'«, *MT* och Erik Hjalmar Linder, »Vilhelm Mobergs 'Nybyggarna'«, *ST* 1956-10-27; recensioner av *Sista brevet till Sverige* av John Landquist, »Missnöjda Vilhelm Moberg«, *AB* och Ivar Harrie, »Odlaren och Hustrun i solenn kultlegend«, *Exp* 1959-10-15 samt Olof Lagercrantz, »Mobergs stora bygge färdigt«, *DN* (även återgiven i *Perspektiv på Utvandrarromanen*), Henning Söderhjelm, »Slutstenen«, *GHT*, Gösta Attorps, »Ringens slutet«, *SvD* och Victor Svanberg, »Vilhelm Mobergs enkelhet«, *ST* 1959-10-16.

465 Man kan diskutera om detta var en formellt sett felaktig användning av ordet eller inte. I våra dagars uppslagsverk definieras epos som »längre berättande (hjälte)dikt på regelbundet versmått« (Nationalencyklopedin, 1995), medan Svenska Akademiens Ordlista från 1918 skriver »längre, berättande dikt; äv. i utvidgad anv., om längre, berättande prosaframställning av skönlitterär art« som sin första definition av ordet. Det ger anledning att spekulera i om huruvida ordet har fått en snävare definition i vår tid.

466 Rubriker från *GP* 1949-10-21, *Arbetaren* 1949-10-22, *UNT* 1949-11-16 och *Östra Småland* 1949-11-04.

467 Se t ex Olsson och Algulin, s. 412 f. På ett utrymme om cirka fyrtiofem rader används begreppet »emigrantepos« tre gånger om romanerna, utöver formuleringar som »verkets episka realism«, »prosaepos«, »storslagen episk aura« och »Mobergs episka konst«.

468 Artur Lundkvist, »Epikern Vilhelm Moberg«, s. 137 f, i *Vilhelm Moberg – en vänbok*.

469 »Och Petter Jönsson han såg i Fäderneslandet/ Att embetsmännen förstört det nordiska landet. / Då vardt han ledsen och tänkte: 'jekeln anamma! / Jag tror jag kilar min väg, och det med detsamma.'«, Magnus Elmlblad, *Samlade dikter*, Stockholm 1887.

470 I en underhållande uppsats har Pil Dahlerup gått igenom anmälningarna av två diktsamlingar av poeten Cecil Bødker, 1955 och 1956. Texterna skrevs av samma recensent, som i sin första anmälan trodde att Bødker var en man, men i sin andra hade fått veta att hon var en kvinna. Både recensionerna berömmar dik-

- terna, samtidigt som de visar på de skilda språkliga traditioner som outtalat gällde för behandlingen av mäns och kvinnors författarskap. Se »Omedvetna attityder hos en recensent« i *Könsdiskriminering förr och nu: litteratursociologiska och historiska studier*, red. Karin Westman Berg, Stockholm 1972.
- 471 Se brev från VM till ES 1952-11-14, till Kaj Bonnier 1956-11-15 och till Sigvard Mårtensson 1956-12-18, *Du tror väl att jag är död*, s. 74, 145.
- 472 För enkelhetens skull kommer jag härnäst använda ordet »osedlighet« för att beteckna inslaget av sexuell frispråkighet i »Utvandrarna«, även om många nutida läsare knappast skulle uppleva de aktuella episoderna som anstötliga. Den osedlighet som främst väckte indignation var Ulrikas språkbruk och användning av svordomar och grova könsord, samt Jonas Petters frispråkiga historier ombord på skeppet, bland annat en sexuellt laddad historia om en död präst.
- 473 Se också *Perspektiv på Utvandrarromanen*, s. 147–160 samt Eidevall, *Vilhelm Mobergs emigrantepos*, s. 180–183 och Carlstoft Bramell, s. 307–320. Ett stort antal tidningsurklipp i ämnet finns bevarade i Mobergsamlingen på KB, L 144:3 B.
- 474 »Moberg-Reuterdaahl«, osignerad artikel i *ST* 1950-12-19. Erik Hjalmar Linder medgav senare att han var artikelförfattaren.
- 475 Vilhelm Moberg, »Drängstugehistorier'. Ett apropå till debatten om Utvandrarna«, *FiB* nr 5, 1951. Uttrycket »drängstugehistorier« används också som tillhygge i Mobergs artikel »Vilhelm Moberg till motattack«, *VJ* nr 5, 1951. Se också Linders artikel »Nu gäller det drängen, drängstugan och Vilhelm Moberg« i *ST* 1951-01-30 samt slutreplik från både VM och Linder under rubriken »Två sorters drängstuga«, *ST* 1951-02-02.
- 476 Moberg, *VJ* nr 5, 1951.
- 477 En slags nådastöt gavs av den svenskamerikanska professorn Amandus Johnson i den stort uppslagna artikeln »'Utvandrarna' – ett stycke verklighet« som bekräftar Mobergs bild av de första emigranterna. Artikeln infördes i flera tidningar, bland annat i *Arbetet* och *GHT* 1951-02-15.
- 478 »Smäländska riksdagsmän leder utvandrareprotest«, *SDS* 1951-02-15.
- 479 Vilhelm Moberg, »Öppet brev till ledamoten av Riksdagens Andra Kammare, Herr Hjalmar Svensson i Grönvik, Riksdagshuset, Stockholm«, *ST* 1951-02-18.
- 480 Carlstoft Bramell har visat hur Moberg använde sig av sin retoriska överlägsenhet i debatten om »smutslitteratur«, s. 313 ff, 318 ff.
- 481 Se t ex »Utvandrarna såldes slut efter Reuterdahls aktion«, *Östergötlands Dagblad* 1951-01-18, »Ebbe Reuterdaahl ordnade Moberg-succé i Sundsvall«, *Sundsvalls Posten* 1951-01-20, »Är 'Utvandrarna' smutslitteratur? Halmstadsbor ger svar på

frågan», *Halland* 1951-01-24, »Moberg gör storkovan på Reuterdahls aktion«, *Os-karshamns Nyheterna* 1951-01-24, »Ordsnokarreklam sålde slut på 'Utvandrarna'«, *Nord-Sverige* 1951-02-06.

482 Moberg var i USA under debatten om *Kain* men hörde talas om den och irriterades av den trängsynta moralism han tyckte den stod för (brev från VM till EJ 1949-04-01, *Om Gud vill och hälsan varar*, s. 321, 1949-06-17). Det är alltså möjligt att spekulera i att Moberg, inspirerad av debatten kring *Kain*, ville utmana etablissemangen med osedligheten – och kanske också därmed öka bokens försäljning. Gunnar Eidevall menar också att språkbruket bör ses som en »medveten språklig attack« och exemplifierar med att Moberg i manuskriptet till *Utvandrarna* på ett sent stadium stoppade in en del uttryck som ytterligare förgrovade Ulrikas språk, till exempel ordet »målstake« (*Vilhelm Mobergs emigrantepos*, s. 183). Å andra sidan tycks varken Moberg eller hans förläggare inför utgivningen ha förväntat sig någon uppståndelse över osedligheten i boken (brev från Kaj Bonnier till VM 1949-08-31, från VM till Kaj Bonnier 1949-09-06).

483 »Romanen om Utvandrarnas romanen«, s. 96.

484 Anekdoten omnämns som sann i den allmänna diskursen än i dag, t ex i Bo Strömstedts debattartikel »Ulvaeus sviker kampen för allas rätt att ta sig ton«, *DN* 2007-07-16, liksom den figurerar, förmedlad av en turistguide, i Aronsson, »Den osedda filmen – kulturarv och visualiseringsprocesser«, s. 62.

485 Nettervik, s. 60, 62.

486 Peurell, *En författares väg*, s. 168.

487 Se Sven Delblanc, Lars Lönnroth, »Farväl till Sörgården – en periodöversikt« i *Den svenska litteraturen. 3, Från modernism till massmedial marknad: 1920–1995*, red. Lars Lönnroth, Sven Delblanc, Sverker Göransson, Stockholm 1999, s. 19 f.

488 Följande stycke är baserat på Per I. Gedin, *Litteraturen i verkligheten*, s. 79–84, 101–104, 144 ff, 169 f.

489 Se också Lars Furuland och Birgit Munkhammar, »Autodidakter och arbetardiktare« i *Den svenska litteraturen*, s. 146.

490 Samtliga uppgifter om upplagor m.m. i detta avsnitt kommer från Bonniers förlagsarkiv om ej annat anges.

491 Se brev från Kaj Bonnier till VM 1951-01-29.

492 Uppgift från notisen »Utvandrarna slår rekord i upplaga«, *Aftonbladet*, 1951-12-03. Varje roman gavs ut i BFB två år efter originalutgåvan, det vill säga 1951, 1954, 1958 och 1961.

- 493 Ibid.
- 494 *Mans kvinna* 1950, *Sänkt sedebetyg* 1951–52, *Raskens* 1951, *Långt från landsvägen* 1952–53, *Giv oss jorden!* 1956, *Rid i natt!* 1958, *Brudarnas källa* 1959, *A. P. Rosell, bankdirektör* 1963. Pamfletten *Därför är jag republikan* kom dessutom ut som originalbok hos Folket i Bild 1955.
- 495 Se brev från VM till Kaj Bonnier 1950-01-05, 1950-01-30, 1950-02-11. *Utvandrarna* gick som följetong i *FiB* nr 14 1950 – nr 3 1951.
- 496 Se brev från VM till Kaj Bonnier 1953-02-07. *Invandrarna* gick som följetong i *Året runt, Vårt hem* nr 2–41 1954.
- 497 Se brev från VM till Kaj Bonnier 1955-04-05, 1955-04-21.
- 498 Enligt Ivar Öhmans minnesteckning »Bilder av Vilhelm« i *Vilhelm Moberg – en vänbok*, s. 93, ville Moberg övergå till FiB:s förlag. Kaj Bonnier erbjöd då författaren en garantisumma om 500 000 kronor för *Nybyggarna*, en summa som få andra svenska bokförläggare torde ha kunnat prestera vid denna tidpunkt. Se brev från VM till Gustaf Lannestock 1956-04-10.
- 499 I brev från VM till Ivar Öhman 1958-09-05. Just den formuleringen i brevet ströks dock i annonstexten, till Mobergs stora irritation (se också brev till Ivar Öhman 1958-12-12, 1958-12-13, *Du tror väl att jag är död*, s. 169 f). *Nybyggarna* gick som följetong i *FiB* nr 4–40 1959.
- 500 *Sista brevet till Sverige* gick som följetong i *Året Runt* (fd *Året Runt, Vårt hem*) nr 14–34 1960.
- 501 Enligt redovisning i brev från Bonniers till VM 1969-06-27. I figuren inkluderas inte den utgåva som trycktes i Delfin-serien 1968. Eftersom varje roman där trycktes i samma upplaga, 20 620 exemplar, påverkar denna utgåva inte proportionerna i figuren.
- 502 Se t ex annons i *DN* 1965-08-26, samt signaturen Tjann, »Moberg hyllad för miljonje 'Utvandraren'. 'Jag tycker förstås bäst om Mans kvinna'«, *SvD* 1965-08-26. Det råder en viss oklarhet om huruvida *Din stund på jorden* räknas in i siffran en miljon utgivna böcker i BFB.
- 503 Åke Cato, »En veckas bildföljetong i Expressen: Utvandrarna«, *Exp* 1970-12-26.
- 504 2008 ingår förutom Moberg ett dussintal svenska romanförfattare i serien.
- 505 *Sänkt sedebetyg* (*Memory of youth*) 1937, *Giv oss jorden!* (*The earth is ours*) 1940 och *Rid i natt!* (*Ride this night*) 1943.
- 506 Lannestock, s. 23 ff.
- 507 Enligt kontrakt mellan VM och Simon & Schuster 1950-04-05.

- 508 Nämnas kan t ex John Nerber, »The Dream Was America«, *The New York Times* 1951-07-15 och Jack Aldridge, »A New Novel on Sweden, and of The Great Migration to the U.S.«, *San Francisco Chronicle*, 1951-07-29.
- 509 Se brev från VM till ES 1953-01-10, 1953-01-23.
- 510 ES 1954-02-19, *Du tror väl att jag är död*, s. 97, se t ex notis »'Invandrarna' månadens bok i USA«, *DN* 1954-02-10.
- 511 En kopia av New York-utgåvan av *Celebrity Bulletin* för helgen 14-16 augusti (som består av en listning av vilka kändisar som vistas i staden under dagarna) finns bifogad i brev till MM 1954-09-01. Här ges VM särskilt utrymme och en utförlig presentation i egenskap av »Celebrity of the week«.
- 512 Brev från VM till Gustaf Lannestock 1954-08-23.
- 513 Se brev från Gustaf Lannestock till VM 1960-03-28.
- 514 Brev från VM till ES 1961-07-10, *Du tror väl att jag är död*, s. 210.
- 515 Brev från VM till Lannestock 1969-11-26: »När kommer den nya upplagan ut? Den ska tryckas i 150.000 ex, om jag minns rätt?«
- 516 En förteckning över utgivningen av serien i andra länder finns i Mobergbibliografin. Det är däremot svårt att få fullständig klarhet i detaljer rörande utgivningen. Mobergs egen dokumentsamling i Mobergsamlingen på KB, L 144:4 A 1, L 144:4 A 2, liksom de dokument som finns bevarade i Bonniers förlagsarkiv, ger ingen komplett bild av upplagornas storlek, försäljningens omfattning, m.m., och ofta får man gå på andrahandsuppgifter för att bilda sig en uppfattning. Uppgifterna i detta avsnitt redovisas med reservation för eventuella felaktigheter.
- 517 Enligt redovisning från Cappelens till VM 1955-10-20, till VM (via Sonja Bergwall) 1958-09-30. 1973 uppgav Eric Wennerholm att utvandrarserien skulle ha sålt i cirka en miljon exemplar i Norge, vilket förefaller anmärkningsvärt med tanke på dessa siffror, såvida inte en väldig försäljning skedde i samband med filmernas framgångar under 70-talets första år, se Wennerholm, »Vännen Ville« i *Vilhelm Moberg – en vänbok*, s. 37. Den senaste utgåvan i Norge kom 2005, då *Invandrarna* och *Utvandrarna* trycktes i 2 000 exemplar vardera i billighetsserien »Cappelens klassikere«, enligt uppgift från förlaget 2009-08-13.
- 518 Det franska förlaget Laffont var nära att avbryta utgivningen både efter *Invandrarna* och efter *Nybyggarna*. Se brev från Sonja Bergwall till VM 1955-09-15, 1957-03-19, 1959-10-26. Romanerna kom i en nyutgåva på franska 1999-2000.
- 519 Ibid., 1952-11-12, 1957-03-22. Även den lettiska översättningen kom i nyutgåva på 1970-talet.
- 520 Ibid., 1959-12-18.

- 521 Ibid., 1963-05-03, se även 1959-10-26.
- 522 Ibid., 1964-09-14.
- 523 Enligt redovisning från Sonja Bergwall till Kaj Bonnier 1959-09-11 (i Bonniers förlagsarkiv). Mobergs förskott på de 5000 exemplaren var 550 kronor, se brev från Sonja Bergwall till VM 1956-01-20.
- 524 Den tillgängliga statistiken är uppdelad på författare och inte på verk, men ett rimligt antagande är dock att utvandrarserien står för en stor del av utlåningen av hans böcker.
- 525 Se sammanställning i Peurell, *En författares väg*, s. 292 f.
- 526 Statistik från Sveriges Författarfond, webbplatsen <http://www.svff.se>, uppgifterna hämtade 2008-05-04 och 2009-09-11. Det kan nämnas att Astrid Lindgren, vars författarskap också har vuxna läsare, leder utlåningsstatistiken med drygt 900 000 utlånade böcker 2006.
- 527 I vissa länder, som Danmark, Norge och Frankrike, har man senare provat en modell med utgivning av böckernas delar (»Bönder på havet«, »Guld och vatten«, etc.) som egna, tunnare pockethäften.
- 528 Brev från VM till Kaj Bonnier 1956-01-12, se också 1956-01-19 (båda breven felaktigt daterade).
- 529 En bearbetad version av detta avsnitt har tidigare publicerats i *Exp*, se Jens Liljestrand, »En episk dag«, 2009-06-19. Händelserna i Karlshamn har också studerats i detalj, med delvis samma källor som jag har använt, av Ulf Beijbom i häftet *Vilhelm Moberg, Karlshamn och Utvandrarna: två essäer*, Växjö 2007.
- 530 »Utvandraren Karl Oskar får monument på Växjö torg i stället för Dacke«, notis i *DN* 1957-08-28.
- 531 Beijbom, *Vilhelm Moberg, Karlshamn och Utvandrarna*, s. 21. Beijbom anger dock ingen källhänvisning som belägg för detta.
- 532 »'Det är väl bäst vi ställer det i Näsvisen'. Axel Olsson hade lyckats ... Drömmen födde 'Utvandrare'«, *Karlshamns Allehanda* 1959-06-19.
- 533 Exempelvis kallas statyn så i det program för midsommarfestligheterna som står tryckt på *Karlshamns Allehandas* förstasida, 1959-06-17: »Kl. 14.00 INVIGNING AV MONUMENTET UTVANDRARE, utfört av skulptör Axel Olsson, Kaffatorp.«
- 534 <http://www.karlshamn.se/Turism/Startsida/Sevardheter2>, hämtad 2009-09-11. Det är sannolikt att Olsson faktiskt *hade* inspirerats av Moberg. Ett starkt indicium är placeringen av statyn i Karlshamn, som just av Moberg lyfts fram som en utskeppningshamn för emigranter kring 1850, trots att tillgängliga historiska

- data talade för att Karlshamn i själva verket *inte* varit en knutpunkt för emigrationen vid denna tid. Om han varit opåverkad av Moberg borde han ha föreslagit sin idé till myndigheterna i Stockholm, Göteborg, Malmö eller möjligen Gävle. Se Beijbom, *Vilhelm Moberg, Karlshamn och Utvandrararna*, s. 3.
- 535 »Massinvasion till kulturfesten i Karlshamn«, *Karlshamns Allehanda* 1959-06-22.
- 536 Beijbom, *Vilhelm Moberg, Karlshamn och Utvandrararna*, s. 28.
- 537 Se brev från VM till Kaj Bonnier 1959-06-13, från VM till Eva Skavén 1959-09-09. Bilden förekom också i annonseringen, till exempel i *Exp* 1959-10-16, med tillhörande text: »Karl Oskar och Kristina, huvudpersonerna i Vilhelm Mobergs utvandrarromaner, inspirerade skulptören Axel Olsson till utvandrarmonumentet i Karlshamn, som avtäcktes i midsomras. Så skapade ordet bilden.«
- 538 Brev från VM till Gustaf Lannestock 1959-07-13, *Du tror väl att jag är död*, s. 174.
- 539 De omständliga turerna som föregick filmatiseringen av serien finns väl beskrivna i Forslund, s. 113-127.
- 540 Ibid.
- 541 Brev från VM till Gustaf Lannestock 1965-06-18. Se även 1965-11-30.
- 542 Se brev från VM till Jan Troell 1968-05-10, *Du tror väl att jag är död*, s. 298, samt till Kenne Fant 1968-11-20.
- 543 Av utrymmesskäl har jag måst avstå från att studera det utländska mottagandet av filmerna.
- 544 Cato.
- 545 Marianne Zetterström, »Nytt mästerverk av Troell, hans Moberg-film bittert skön«, *VJ*, nr 11, 1971, Åke Janzon, »Filmatiseringen av 'Utvandrararna'«, *SvD* 1971-03-09, Hanserik Hjertén, »Troells 'Utvandrararna': Brokig, färgglad rapsodi utan Mobergs must och salta«, *DN* 1971-03-09, Lasse Bergström, »Jan Troell ger 'Utvandrararna' ny centralfigur«, *Exp* 1971-03-09.
- 546 Hanserik Hjertén 1971, »'Nybyggarna' når bitvis filmiska höjdpunkter«, *DN* 1972-02-27.
- 547 Stig Björkman m fl, »Skönhet och fattigdom hos Troell. Chaplins redaktion samtalar om Jan Troells Moberg-filmatisering, *Utvandrararna*«, *Chaplin* nr 2, 1971.
- 548 Jurgen Schildt, »Jurgen Schildt om Troells 'Utvandrararna': Hedervärt och långt – och hur går det sedan?«, *AB* 1971-03-09.
- 549 Jurgen Schildt, »Främste nybyggaren: Eddie Axberg ... men det är inte Sveriges bästa film«, *AB* 1972-02-27.

- 550 Forslund, s. 166. Dessutom har filmerna visats flera gånger som tv-serie i Sveriges Television.
- 551 Brev från VM till Bengt Forslund 1970-09-27, återgiven i *Du tror väl att jag är död*, s. 327 f. Annonser för Svalans nyutgåva av romanerna placerades intill recensioner av filmen *Utvandrarna*, så t ex i *AB* 1971-03-09.
- 552 Se brev från VM till Svensk Filmindustri 1970-12-28, 1971-02-19, till Bengt Forslund 1970-12-30, till Jan Troell 1971-02-28, återgiven i *Du tror väl att jag är död*, s. 329-335. Forslund berättar själv om episoden på s. 155-164.
- 553 Se också Aronsson, »Den osedda filmen – kulturarv och visualiseringsprocesser«, s. 89. En intressant aspekt är forskaren Robert Rosenstones intressanta resonemang, citerat på s. 59 f, om att filmmediet i sig har medfört ett paradigmskifte för hur människor medvetandegör historien.
- 554 »Men Algutsboda håller på att förgås av svartsjuka mot Långasjö, som inrättat ett s. k. Utvandrartorp, med kafé, väffelbruk, estrad för popsång och visning av en gumma, som mjölkar Smålands sista kor. Man vill ha lite med av turistikakan! Så nu ska det väl ordnas samma äckliga nöjesfält på den plats, där min mor en gång födde mig med smärta och far skaffade mig mat i sitt anletes svett ... Jag vill spy, när jag tänker på det!« Brev från VM till Mats Rehnberg 1970-07-29, återgiven i *Du tror väl att jag är död*, s. 324.
- 555 Jens Peterson, »Björn & Benny, det här är bland det bästa ni gjort«, *AB* 1995-10-08, Carl-Gunnar Åhlén, »Musikal med tragiskt motiv«, *SvD* 1995-10-09.
- 556 Martin Nyström, »Kärleksporträtt av Kristina«, *DN* 1995-10-09.
- 557 Åhlén, Jonas Thente, »Kristina – ursvensk som en midsommarnatt«, *SDS* 1995-10-07.
- 558 Carlhåkan Larsén, »Till slut var succén ett faktum«, *SDS* 1995-10-09, Camilla Lundberg, »Lysande«, *Exp* 1995-10-08.
- 559 Stephen Farran-Lee menar att Moberg varit »närmast ett skämt« i det offentliga samtalet om litteratur under 1980-talet, »En stor sten i skogen«, *BLM* nr 5 1995.
- 560 Aronsson, »Det föreställda landet – vanställt, förhandlat, förmedlat? Moberg-land i Småland och USA«, s. 326-333.
- 561 Ibid., s. 325, Svensson 1999.
- 562 Löfgren, »Utvandrarna blir invandrare«.
- 563 Enligt uppgift från Eva Moberg.
- 564 Betty Skawonius, »'Utvandrarna' fast tvärtom«, *DN* 2006-10-14.
- 565 Ibid.

- 566 Jonas Thente, »Här är DN-läsarnas kanon«, *DN* 2006-09-02.
- 567 Löfgren, »Utvandrarna blir invandrare«.
- 568 Se Bourdieu, *Konstens regler*, s. 29–35. Han menar här att »en vetenskaplig analys av de sociala produktions- och receptionsvillkoren för ett konstverk snarare än att reducera eller förstöra tvärtom fördjupar den litterära upplevelsen«, s. 33.
- 569 Bourdieu hävdar tvärtom att »motsättningen mellan det 'kommersiella' och det 'icke-kommersiella' återkommer överallt: den är den drivande principen bakom de flesta omdömen om teater, film, måleri, litteratur som gör anspråk på att dra gränsen mellan vad som är konst och vad som inte är det«, se Bourdieu, *Kultursociologiska texter*, s. 161.
- 570 Se också Peurell, *En författares väg*, s. 223 f.
- 571 Loren Glass, *Authors Inc.: literary celebrity in the modern United States, 1880–1980*, New York och London 2004, passim., s. 143–151.
- 572 Ibid. Här finns möjligen en motsättning mellan Glass' resonemang och den tes som drivs av Rita Felski 1995, som i stället ser avantgardet som feminint kodat i förhållande till den traditionella maskuliniteten.
- 573 Ord som »kastrerad« och »stympad« används flera gånger i brevet från VM till Gustaf Lannestock 1954-08-23.
- 574 Carlstoft Bramell, s. 621, passim.
- 575 Jag använder här Bourdieus begrepp *konvertering* för att beskriva hur det litterära kapital som erhöles genom utvandrarserien kunde omvandlas till en form av symboliskt kapital inom andra fält. Se t ex Bourdieu, *Kultursociologiska texter*, s. 279 ff.
- 576 I brev från VM till Kaj Bonnier 1952-04-09, 1952-04-19 och 1952-05-04, samt till Tor Bonnier 1952-04-23, framgår hur han försökte påverka Bonnierägda *DN* och dess chefredaktör Herbert Tingsten genom sina kontakter på förlaget. Se också brev från Kaj Bonnier till VM 1952-04-11 och från Tor Bonnier till VM 1952-04-22, 1952-04-24. Samma sak sker i januari 1953, då Moberg skickade dokument i frågan direkt till Bonniers för vidarebefordran till *DN* och *Exp*, se brev från VM till Kaj Bonnier 1953-01-08. Det är svårt för en utomstående att avgöra i vilken mån denna form av påverkan ska ses som rena påtryckningar eller om den snarare ska betraktas som en form av vänskapligt samarbete. Det kan dock noteras att Moberg själv beskrev sin kontakt i det sistnämnda brevet till Kaj Bonnier som att han »helt enkelt befallde honom att sätta igång Tingsten«, se brev till ES 1953-01-23.
- 577 Se den förlängda versionen av »Romanen om Utvandrar-romanen« i *Berättelser ur min levnad*, s. 327 f.

- 578 VM i brev till Kaj Bonnier 1949-07-30, 1951-01-22.
- 579 Ibid., 1952-09-01.
- 580 Ibid., 1952-12-10.
- 581 Ibid., 1952-11-20, 1952-12-01.
- 582 Se Wennerholm, s. 47 ff.
- 583 VM i brev till Kaj Bonnier, 1956-04-03, 1956-04-23.
- 584 Ibid., 1956-06-14.
- 585 Brev från VM till ES 1956-11-21, *Du tror väl att jag är död*, s. 144.
- 586 Brev från VM till Kaj Bonnier 1959-12-02. Se också Erik Hjalmar Linder, »Moberg sluter cirkeln«, *GP* 1959-10-16. Samma ambition kan skönjas i den internationella utgivningen. När serien kom i Fawcett Popular Library i USA tio år senare undrade han vad utgåvan skulle kosta: »Hoppas den blir så billig som möjligt.« Se brev till Gustav Lannestock 1969-11-26.
- 587 Otto von Friesen, »Samhällskritikern Vilhelm Moberg«, föreläsning i Växjö 1992-09-18, återgiven i *Vilhelm Moberg läst på nytt*, s. 79.
- 588 *SvD* 1973-08-09, »Vilhelm Moberg funnen drunknad«, *DN* 1973-08-10, »'Min man var mycket trött'«, *AB* 1973-08-09, »Vilhelm Moberg dog i sitt älskade Roslagen«, *Exp* 1973-08-09, »Här dog Vilhelm Moberg«. Både *GHT*, *GP* och *Smålandsposten* återger det TT-telegram som aningen naivt spekulerar i att en olycka förmodligen legat bakom dödsfallet: »Sannolikt hade han fallit i vattnet under en morgonpromenad«, *GHT* 1973-08-09, »Vilhelm Moberg hittad drunknad«, samma formulering i *Smålandsposten* 1973-08-09, »Utvandrarnas skapare är död. Hittades drunknad vid Väddö«, samt i *GP* 1973-08-09, »Vilhelm Moberg hittad drunknad«.
- 589 Alf W. Johansson, »Inledning. Svensk nationalism och identitet efter andra världskriget« i *Vad är Sverige?: röster om svensk nationell identitet*, red. Alf W. Johansson, Stockholm 2001, s. 7 ff.
- 590 Nyblom.
- 591 Hjalmar Söderberg, »Karolinerna. Andra delen. Några synpunkter av Hjalmar Söderberg«, *Ord och Bild* 1898, s. 277, se även Nyblom, s. 96 f. Söderbergs analys av verket utmynnar i ett beröm som på ett intressant sätt påminner om den diskussion jag för om utvandrarserien: »Hur få äro icke de verk, som likt Karolinerna äro skrifna så på en gång för vår gamla och vår nya människa, hvilka så underbart förstå att spela både på de gömda, halft förrostade och de senast spända strängarna i vår själ!« Här ges stöd till en eventuell teoribildning om den svenska nationallitteraturen som en brygga mellan då och nu.

- 592 Se Orvar Löfgren, s. 43–58, samt Gedin, *Verner von Heidenstam: ett liv*, s. 366–372.
- 593 Se Jonas Frykman, »Nationella ord och handlingar« i *Försvenskningen av Sverige*, s. 139–143, 186 ff.
- 594 Karl-Olov Arnstberg, *Svenskhet: den kulturförnekande kulturen*, Stockholm 1989, s. 19.
- 595 Johansson, »Inledning. Svensk nationalism och identitet efter andra världskriget«, s. 8. Se också Henrik Berggren och Lars Trägårdh, *Är svensken människa? Gemenskap och oberoende i det moderna Sverige*, Stockholm 2006, som sätter den svenska individualismen under lupp och visar hur den i själva verket är beroende av den socialistiska välfärdsmodellen (som gör människan oberoende av familj och andra sociala förhållanden): »Den svenska nationalkaraktärlitteraturen förmedlar en problematisk och potentiellt tragisk-heroisk historia. Idealtillståndet för svensken är att leva Robinson Kruse-lik i naturen, som en självständig individ, fri från det ömsesidiga beroendet och den gemensamma hänsyn som den nära samvaron med andra tvingar fram. Men detta är inte möjligt.« (s. 31). Lösningen blir ett socialt kontrakt i form av den socialdemokratiska välfärdsstaten och det som författarna kallar för »statsindividualismen«.
- 596 Sigurd Aa. Aarnes, »'Nation building' – et nyttig begrep i studiet av nordisk nasjonalromantikk« i författarens *Å diktet en nasjon: artikler 1966–96 om norsk litteratur*, Bergen 1997, s. 148–154. Aarnes använder begreppet »nasjonsbygging« inspirerad av begreppet »nation building«, myntat av amerikanska statsvetare på 1950-talet i samband med den politiska frigörelseprocessen hos kolonialstater i tredje världen, se s. 150.
- 597 Sigurd Aa. Aarnes, »Bjørnson som blikkfang – norske klassikere i reklametexter og avisoverskrifter« i *Å diktet en nasjon*.
- 598 Se också Johan Norberg, »Vilhelm Moberg och 'det svenska'« i *Vad är Sverige?: röster om svensk nationell identitet*, s. 332–335.
- 599 Frykman, s. 143.
- 600 Gustav Sundbärg, »Det svenska folklynnet«, bilaga 16, *Emigrationsutredningen*, Stockholm 1911, s. 32.
- 601 Ulrika Kärnberg, »Julbord är kulturmord«, *DN* 2006-12-24.
- 602 Beijbom, *Utvandrarkvinnor*, s. 162 f.
- 603 »Hur svenskarna blir amerikaner« i *Den okända släkten*, s. 132.
- 604 Göran Hägg har i en inspirerad formulering beskrivit verket som »välfärdsstatens nationalepos, som på ett för Efterkrigs-Sverige typiskt sätt förenar förkastelse och över den gamla onda överhetens tid med nostalgisk längtan tillbaka till

- jorden och bondesamhället, utopisk rättvisedröm med anarkistisk frihetsdyrkan». Göran Hägg, *Välfärdsåren: svensk historia 1945–1986*, Stockholm 2006, s. 65 f.
- 605 »Massinvasion till kulturfesten i Karlshamn«.
- 606 Farran-Lee, »En stor sten i skogen«.
- 607 MM 1954-12-17.
- 608 Jag har undersökt *DN*, *SvD*, *GHT*, *Exp*, *AB* och *GP*; alla 1973-08-09. För ett jämförande perspektiv mellan landsorts- och storstadspress har jag även undersökt *Smålandsposten*. Flera kortare kommentarer från kulturpersonligheter och politiker trycktes med samma formuleringar i flera olika tidningar.
- 609 Erik Hjalmar Linder, »Folkförfattaren utan like«, *GP* 1973-08-09.
- 610 Bengt Forslund, »Oräddhet«, *SvD* 1973-08-09 (även i *GP* under rubriken »Vår mest folkäre författare är död«).
- 611 P O Enquist, »... hans böcker ska rulla vidare över världen« (samlingsrubrik för kommentarer från flera personer), *Exp* 1973-08-09.
- 612 Bo Strömstedt, »Handslag, Vilhelm Moberg«, *Exp*, Bengt Melin, »En dag när havet oss alla«, *AB*, alla 1973-08-09.
- 613 Ulf Beijbom, »Mobergs stund på jorden slut«, *Smålandsposten* 1973-08-09.
- 614 Strömstedt 1973.
- 615 Ibid.
- 616 Karl Erik Lagerlöf, »En stor och okuvlig människa«, *GHT* 1973-08-09.
- 617 *AB* visar en bild på VM tillsammans med sonen Björn under rubriken »Familjefadern«, medan *DN* räknar upp familjemedlemmarna som »närmast sörjande«, under rubriken »Hans stund på jorden«. Ingen av tidningarna har kommentarer från någon i VM:s familj.
- 618 Harald Wigforss, »Jag minns framförallt hans blick«, *GHT* 1973-08-09.
- 619 Olof Lagercrantz, »Vilhelm Moberg«, *DN* 1973-08-09.
- 620 Mauritz Edström, »Vilhelm Moberg – hämnare av oförätter«, *DN* 1973-08-10.
- 621 Artur Lundkvist, »Den siste epikern«, *AB* 1973-08-09.
- 622 Följande stycke bygger på Martinsson, *Tradition och betydelse*, s. 28–60. I ett slags förstudie till detta arbete utforskar Martinsson närmare den idealistiska läsarens ursprung, och pekar ut akademiledamöterna Nyblom och Ljunggren som de drivande gestalterna, se *Tradition och undervisning: tankar om litteraturundervisning, historieskrivning och kulturell reproduktion*, Linköping 1987, s. 29–34. En

anledning till att jag finner Martinssons kategorier fruktbara, är att de inte utgår från det yrkesmässiga litteraturstudiets synsätt utan snarare speglar litteratursynen hos vanliga skolungdomar. Dessa är i sin tur ett resultat av skolans undervisning, en absolut central kanal för förmedlandet av litteraturhistoriska kunskaper till allmänheten. Studiet av uppsatserna ger därför en bättre bild av vilken slags litteraturhistoria som förmedlas till den »vanliga» människan.

- 623 Ragnar Svanström, »En vanlig människa – men helt ovanlig«, *SvD* 1973-08-17 (även återgiven med titeln »Djupt förälskad i historien« i *Vilhelm Moberg – en vänbok*, citatet på s. 193).
- 624 Se Lars Gyllensten, »Eyvind Johnson död«, Mats Östberg, »Kände en verklig frändskap med honom« [kommentarer från Jan Troell m fl], *DN* 1976-08-26; Georg Svensson, »Harry Martinson död. Han visste allt om naturen«, Kjell Espmark, »Den stora synen – ur den lilla«, Lars Gyllensten, »Få har vunnit en sådan kärlek«, Erik Askund, »Han behöll tron på livet«, Kerstin Ekman, »'Diktens uppgift är ingen'«, Lars Gustafsson, »Vågade vara naturvetenskaplig«, Sandro Key-Åberg, »Jag blev tagen på allvar« samt Artur Lundkvist, »Den störste poeten i min generation«, *DN* 1978-02-12; Olof Lagercrantz, »Jan Fridegård död«, *DN* 1968-09-09.
- 625 Karl Vennberg, »Vilhelm Moberg var en tillgång för demokratin«, *AB* 1973-08-09.
- 626 »Nej till Moberg'utan motivering'«, *DN* den 30 april 1958.
- 627 Ibid.
- 628 Göran Lindahl, »Vilhelm Moberg och vetenskapen«, *DN* 1958-07-12.
- 629 Vilhelm Moberg, »Historien och utvandrarerna«, *DN* 1958-07-27. Lindahl påpekar bland annat att en i *Utvandrarerna* namngiven folkbok av Johan Bohlin gavs ut 1853 och alltså inte kunde ha funnits tillgänglig för Robert 1850. Moberg kontrar då med att han »mycket lätt« kunde ha skjutit på utvandringen i tre år, »inte ett enda ord i romanen skulle jag därför ha behövt förändra, endast den siffra som betecknar utvandringsåret«. Men om romanfigurerna hade utvandrat 1853 hade det varit historiskt orimligt för Karl Oskar att vara den första nybyggaren vid Ki-Chi-Saga, vilket antingen hade krävt stora ändringar eller öppnat upp för långt mer substantiell kritik från historieforskningen.
- 630 Eidevall, *Vilhelm Mobergs emigrantepos*, s. 250.
- 631 I ett brev från akademiledamoten EJ 1959-10-09 erbjuds VM informellt priset, »jag har blivit ombedd att fråga dig hur du ställer dig«. Se även brev från VM till EJ 1959-10-18, *Du tror väl att jag är död*, s. 175 f, EJ 1959-11-24.
- 632 Brev från VM till Karin Kavli 1961-03-23, återgiven i *Du tror väl att jag är död*, s. 207 f.

633 Lindahl.

634 När Moberg i sin replik kommer till partiet där han jämförs med Heidenstam haglar sarkasmerna: »Detta är riktigt, alldeles riktigt. Självfallet har jag skrivit om mina utvandrare i avsikt att vara till lags och behaga de maktägande i min samtids Sverige.« Han räknar så upp de skärmytslingar med myndigheterna han varit inblandad i under 1950-talet, samt, givetvis, det inställda hedersdoktoratet. I ett brev till Kaj Bonnier 1958-07-23 skriver han också: »Lindhals insinuation att jag skulle ha skrivit utvandrarromanen för att behaga de maktägande och påståendet att min officiella ställning i Sverige nära nog var som den Heidenstam en gång hade – det var så groteskt, att jag brast i skratt! Heidenstam tog ju med förtjusning emot alla de officiella utmärkelser som han kunde få – och han fick ju alla – medan jag anser att en författare inte ska mottaga några utmärkelser från de maktägande i det samhälle, där han lever – han måste stå fri emot samhället, så att han fritt ska kunna kritisera det. Jag vill också påstå, att jag har levat och handlat efter den principen!« (Det kan påpekas att Lindhals påstående är att *romanerna* har fått en officiell status; Moberg förväxlar här sig själv med sina böcker.)

635 Nyblom, s. 107 f. I ett samtalsseminarium på ABF i Stockholm 2009-04-18 har Per I. Gedin invänt mot denna bild, som han menar utelämnar det faktum att varje exemplar av boken gick mellan flera olika läsare och skickades runt bland den svenska kultureliten. Men även om man gör förmodandet att de 1 500 exemplaren lästes av tio gånger så många personer (under en period på tio år), emotsäger detta inte grundpåståendet att Heidenstam knappast var en folkligt spridd författare.

636 Följande stycke bygger på Gedin, *Verner von Heidenstam: ett liv*, s. 423–451. Som ett exempel på varför Heidenstam i själva verket bör ses som mer radikal än Strindberg, visar Gedin att Heidenstam tog parti för Zola under Dreyfusaffären, till skillnad från antisemiten Strindberg, som förmodade att det låg något i anklagelserna mot Dreyfus (s. 405 f, 436).

637 Ibid., s. 440. Denna utveckling kan jämföras med den omprövning som i Norge gjorts av Henrik Wergeland i takt med de politiska förändringarna från mitten av 1800-talet fram till efterkrigstiden, se Sigurd Aa. Aarnes »*Og nevner vi Henrik Wergelands navn: Wergeland-kultusen som nasjonsbyggende faktor*, Oslo 1991.

638 För ett underhållande exempel på hur den allmänna bilden av Heidenstam har formats i ett kontinuerligt samspel mellan medier, forskare och allmänhet, se Martin Kylhammars uppsats »Biografiska faktoider« i *Med livet som insats*.

639 Se t ex »Hur Amerikalegenden skapades i Sverige«, *Den okända släkten*, s. 10 f, *Be-rättelser ur min levnad*, s. 294 ff, »Folkvandringen som historikerna glömde« i *Otrons artiklar*, s. 27–38.

640 Den enskilda text där VM tydligast redogör för sin syn på historieskrivningen är

»Hur historien förfalskas« i *Otrons artiklar*. Se även »Folkvandringen som historikerna glömde« i samma antologi.

641 Moberg, *VJ* nr 5, 1951.

642 Detta gäller främst några stycken ur Mobergs text »Svensk strävan« (1941), som författades som ett försvar för den svenska nationella självbestämmanderätten under hotet från dåtidens totalitära makter. Dessa stycken citeras flitigt på olika högerextrema eller högerpopulistiska webbplatser på internet.

643 Johansson, »Inledning. Svensk nationalism och identitet efter andra världskriget«, s. II.

644 Så sent som 2005 ska partiet ha sålt Jan Troells filmer i sin webbshop.

645 Detta stycke är baserat på Johansson, *Herbert Tingsten och det kalla kriget*, s. 224–233.

646 Ibid., s. 226, 233.

647 VM:s artikel »Mänsklighetens sak« i *MT* 1951-03-05. Tematiseras också i Norberg, *Motståndsmannen Vilhelm Moberg*, s. 61, Carlstoft Bramell, s. 308 ff.

648 Se Johansson, *Herbert Tingsten och det kalla kriget*, s. 134–140, Herbert Tingsten, »Vilhelm Moberg om kungadömet«, *DN* 1955-09-05, Carlstoft Bramell, s. 568, »Tingsten lyfter, precis som Moberg, fram det schweiziska systemet som föredöme«.

649 Även Olof Lagercrantz påpekar i sin recension av *Sista brevet till Sverige* hur det utopiska i skildringen kan förklaras med Mobergs vantrivsel i sin samtids Sverige: »Men för Moberg finns inte som för Karl Oskar en jungfrulig mark i ett fjärran land att bryta. [...] Återstår honom utopin, det förlovade landet, där vetet ger hundrafaldigt tillbaka, där fria män i fritt samarbete länkar statens gång, där honung flödar, där bonden brottas med kungliga ekar och faller dem till marken. Det är till detta Utopia Vilhelm Moberg för sina utvandrare och sig själv i sitt stora epos. Det är svårt att säga var verkligheten slutar och drömmen börjar. De förenas hela tiden.«

650 Tingsten, *Mitt liv. 4. Tio år 1953–63*, s. 67 f.

651 Se Ingemar Algulin, *Den orfiska reträtten: studier i svensk 40-talslyrik och dess litterära bakgrund*, Stockholm 1977. Algulin gör också kopplingen till de internationella »anti-konstnärliga« och »anti-lyriska« tendenser som följde på andra världskrigets katastrof, men ser främst den litterära utvecklingen i Sverige som »ett mellanstadium mellan den romantiskt präglade modernistiska estetiken under det tidigare 1900-talet och det omvälvande, både konstnärligt och politiskt betingade upproret mot modernismen under 1960-talet«, s. 520. Se även Larsson, »Tvånget att berätta«, s. 36.

- 652 Se Erik Peurell, »Agent och struktur i det litterära fältet. Två fallstudier: Jan Fridegård och Jan Wictor«, i *Kulturens fält*, s. 148–158.
- 653 Svanberg, »Vilhelm Mobergs enkelhet«.
- 654 Både Williams och Peurell har räknat antalet rader per författare i ett antal litteraturhistoriska översiktsverk. Generellt kan sägas att Moberg genomgående tillhör de tio mest omnämnda svenska författarna på 1900-talet, tillsammans med Pär Lagerkvist, Harry Martinson, Eyvind Johnson, Artur Lundkvist, Gunnar Ekelöf och ytterligare några författare. Se Peurell, *En författares väg*, s. 277–280, Williams, *Stjärnor utan stjärnbilder*, s. 237–247.
- 655 Erik Hjalmar Linder, *Ny illustrerad svensk litteraturhistoria. Fem decennier av nittonhundratalet. Band 2*, Stockholm 1966.
- 656 Gunnar Brandell, *Svensk litteratur 1870–1970. 2, Från första världskriget till 1950*, Stockholm 1975. Placeringen av Moberg bland »autodidakterna« visar på vanskligheten i att gruppera författare på detta sätt. Moberg gick som ung på folkhögskolor i både Katrineholm och Grimslöv, även om utbildningarna av olika skäl förkortades.
- 657 Olsson och Algulin.
- 658 Såväl Göran Häggs *Den svenska litteraturhistorien*, Stockholm 1996 som Lennart Breitholtz *Epoker och diktare: allmän och svensk litteraturhistoria. 2*, Stockholm 1982, placerar Moberg och utvandrarserien före andra världskriget. Men detsamma görs då med hela den generation som slog igenom på 30-talet, en indelning som i sig inte är anmärkningsvärd och förstås kan sägas vara pedagogiskt motiverad. Det jag kritiserar hos Olsson och Algulin är snarare hur Moberg »glöms bort« när övriga 30-talisternas utveckling under efterkrigstiden där beskrivs.
- 659 Ingemar Algulin, »Den bredaxlade romankonstnären«, *Parnass* nr 1 1996, s. 10.
- 660 Lagerroth, »Fakta och fiktion i gestaltningen av det amerikanska stoffet«, s. 143.
- 661 Här har Moberg förstås mycket gemensamt med andra kanoniserade manliga författare. Williams har, i en diskussion om hur genus påverkar hur mäns och kvinnors författarskap värderas i litteraturhistorien, beskrivit den »patriarkala litteraturhistorieskrivningens metod« och strukturen i kanoniseringsprocessen, där kvinnliga författares texter »desarmeras« genom att de ses som tidsbundna och representativa för en »historiskt intressant« strävan efter jämställdhet, *Stjärnor utan stjärnbilder*, s. 36–48.
- 662 Halkjær, s. 34, »En text eller en författares produktion överlever om den anses ha något väsentligt att ge en senare publik: en 'allmängiltig' skönhetsupplevelse eller en förmedling av iakttagelser och erfarenheter av bestående värde. Beskrivningen av dessa litterära fenomen korrigeras sen i riktning mot en rimligare bild

av den historiska verkligheten med hjälp av kriteriet historisk betydelse. Här kan andra verk och författare införas som 'föregångare', 'företrädare för samma riktning', 'epigoner' o d.«

663 Schück, *William Shakspeare. Hans lif och värksamhet*, s. II f, Gustafsson, s. 16–35, se också Martinsson, *Tradition och betydelse*, s. 9 ff.

664 Lagercrantz, »Mobergs stora bygge färdigt«.

Litteratur

Förkortningar

AB	Aftonbladet
BLM	Bonniers Litterära Magasin
DN	Dagens Nyheter
Exp	Expressen
FiB	Folket i Bild
GHT	Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning
HD	Helsingborgs Dagblad
MT	Morgon-Tidningen
SDS	Sydsvenska Dagbladet
SvD	Svenska Dagbladet
ST	Stockholms-Tidningen
UNT	Uppsala Nya Tidning
VJ	Vecko-Journalen

Otryckt material

Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek

Brev från Vilhelm Moberg till Ivar Öhman

Bonniers förlagsarkiv

Brev från Vilhelm Moberg till Sonja Bergwall, Kaj Bonnier, Tor Bonnier, Eva Skavén m fl anställda vid Bonniers förlag

Uppgifter om upplagor, utgåvor, m.m.

Göteborgs universitetsbibliotek

Brev från Vilhelm Moberg till Karin Kavli

Kungliga Biblioteket, Eyvind Johnsonsamlingen

Brev från Vilhelm Moberg till Eyvind Johnson

Kungliga Biblioteket, Mobergsamlingen

Manuskript, föredrag, förlagskontrakt m.m. under följande signum:

L 113:1:8, L 144:2 D 2/2, L 144:3 B, L 144:4 A 1, L 144:4 A 2, L 172:22:19

Brev från Vilhelm Moberg till Sven Barthel, Maths Heuman, Margareta Moberg,

Pälle Segerborg och Edgar Swenson

Brev till Vilhem Moberg från Bonniers förlag, Eyvind Johnson och Herbert Tingsten

Kungliga Biblioteket, Olle Holmbergs papper
Brev från Vilhelm Moberg till Olle Holmberg

Lunds universitet, Etnologiska institutionen
Svensson, Anna, »Att vallfärda till en saga«, ETN 104:2, VT 1999

Lunds universitetsbibliotek
Brev från Vilhelm Moberg till Ivar Harrie

Nordiska museets arkiv
Brev från Vilhelm Moberg till Mats Rehnberg

Svenska Emigrantinstitutet, Växjö
Brev från Vilhelm Moberg till Kenne Fant, Bengt Forslund, Gustaf Lannestock och Jan Troell

Uppsala universitetsbibliotek
Brev från Vilhelm Moberg till Jan Fridegård, Ingemar Hedenius, Helge Kökeritz och Sven Stolpe

Sidor på internet

von Essen, Gustav, anförande i riksdagen enligt riksdagens snabbprotokoll 1997-12-02, <http://www.riksdagen.se/webbnav/index.aspx?nid=101&bet=1997/98:38>, hämtad 2009-08-19

Karlshamn kommuns hemsida, information om Axel Olssons staty »Utvandrare«, <http://www.karlshamn.se/Turism/Startsida/Sevardheter2>, hämtad 2009-09-11
Kristina från Duvemåla, http://www.duvemala.com/sv/sw_bjorn_1.html, hämtad 2009-08-19

Motion till riksdagen 1994/95:F1213, »Sparande och ägardemokrati«, av Lars Tobisson m fl, <http://www.riksdagen.se/webbnav/?nid=410&typ=mot&rm=1994/95&bet=F1213>, hämtad 2009-08-19

Sveriges Författarfond, webbplatsen <http://www.svff.se>, uppgifter om biblioteksutlåning 2006 och 2007, uppgifterna hämtade 2008-05-04, 2009-09-11

The National Cowboy & Western Heritage Museum, lista på prisvinnande filmer, http://www.nationalcowboymuseum.org/events/wha/WHA_Winners.aspx, hämtad 2009-08-25

Övrigt material

Utvandrarna, långfilm i regi av Jan Troell, Svensk Filmindustri 1971
Nybyggarna, långfilm i regi av Jan Troell, Svensk Filmindustri 1972

Kristina från Duvemåla, musikal i regi av Lars Ruffolsson, musik Benny Andersson, text Björn Ulvaeus, dramatisering Jan Mark och Lars Rudolfsson, originalmanus Carl-Johan Seth, premiär i Malmö 1995-10-07.

Utvandrarna, pjäs regisserad och dramatiserad av Farnaz Arbabi, producerad av Riksteatern i samarbete med Regionteatern Blekinge Kronoberg, premiär i Växjö 2006-10-14.

Hos avhandlingsförfattaren

Email till författaren från Merethe Alm, Cappelen Forlag, Norge, 2009-08-13

Kopior av brev till Sigvard Mårtensson och Bertil Hulenvik (i privat ägo)

Minnesanteckningar från intervju med Lars Dreje, Karlshamn, 2003-10-06

Minnesanteckningar från föredrag av Philip Holmes, »Dubbelspeglings – hur Moberg gestaltar temat 'längtan bort – längtan hem' i Utvandrarromanerna«, hållet i Emmaboda 2007-06-31

Minnesanteckningar från föredrag av Maths Jespersen, hållet på Kungliga Biblioteket i Stockholm 2008-08-23

Minnesanteckningar från samlingsseminarium med Per I. Gedin m fl, hållet på ABF i Stockholm 2009-04-18

För framtagning av brev riktar författaren ett tack till Ann Carlsson, Kungliga Biblioteket, Barbro Ek, Bonniers förlagsarkiv, Anders Larsson, Göteborgs universitetsbibliotek, Birgitta Lindholm, Lunds universitetsbibliotek och Anne-Cathrin Mårtensson.

För tillåtelse att läsa och använda brev till Eyvind Johnson, Margareta Moberg och Ivar Öhman, tackar författaren Maria Ekman, Marianne Forssell, Eva Moberg, Anne-Cathrin Mårtensson, Birgitta Råd och Hans Öhman.

Böcker och artiklar av Vilhelm Moberg

Raskens. En soldatfamiljs historia, Stockholm 1927

Långt från landsvägen, Stockholm 1929

De knutna händerna, Stockholm 1930

A.P. Rosell, bankdirektör, Stockholm 1932

»Brodde«, i *Ansikten*, Stockholm 1932

Mans kvinna. Roman från Varend på 1700-talet, Stockholm 1933

Sänkt sedebetyg, Stockholm 1935

Sömnlös, Stockholm 1937

»Dementerad Blut und Boden. Till Redaktionen av Ord och Bild«, *Ord och Bild* 1938, s. 304

Giv oss jorden!, Stockholm 1939

Rid i natt! Roman från Varend 1650, Stockholm 1941

»Nyckelromanens problem«, *SvD* 1943-12-27

- Soldat med brutet gevär. En människa ur det förgångna, rannsakah och hörd om sina levnadsomständigheter*, Stockholm 1944
- »Det okränkbara«, *VJ* nr 48, 1945 (även återgiven i *I egen sak. Obekväma inlägg i det offentliga samtalet*, red. Otto von Friesen, Stockholm 1984)
- Brudarnas källa. En legend om de bofasta*, Stockholm 1946
- »Sympatiadress till diktaturregim«, *SvD* 1947-11-09 (även återgiven, med felaktig datering, i *I egen sak. Obekväma inlägg i det offentliga samtalet*, red. Otto von Friesen, Stockholm 1984)
- »Den enda frihet som förtjänar namnet ...«, *SvD* 1947-11-16 (även återgiven i *I egen sak. Obekväma inlägg i det offentliga samtalet*, red. Otto von Friesen, Stockholm 1984)
- »Den försvunna släkten«, *SvD* 1948-02-08
- »Var står Sveriges författare?«, *DN* 1948-03-13 (även återgiven, med felaktig datering, i *I egen sak. Obekväma inlägg i det offentliga samtalet*, red. Otto von Friesen, Stockholm 1984)
- »Möte med Minnesota«, *SvD* 1948-07-24
- »En svensk farmares levernesbeskrivning«, *SvD* 1948-07-27
- »Ur Andrew Petersons dagbok«, *SvD* 1948-08-05
- »Svensk kyrkogård i Amerika«, *SvD* 1948-08-22
- »Glyers Farm«, *SvD* 1948-09-03
- »Möte med Michigan«, *SvD* 1948-10-11
- »Vad vet vi om svenskarna i Amerika?«, *SvD* 1948-10-30
- »Vad vet svenskarna i Amerika om Sverige?«, *SvD* 1948-11-10
- »Landet Gosen«, *SvD* 1948-12-24
- »Att bo vid Stilla Havet«, *SvD* 1949-01-23
- »Kyrkoliv i Amerikas svenskbygder«, *SvD* 1949-02-24
- »Vad visste de första svenska utvandrarna om Amerika?«, *Nordstjernan* 1949-03-17
- »Emigranterna och kyrkan«, *SvD* 1949-04-02
- »Svensk bosättning i den sista nybygggarstaten«, *Nordstjernan* 1949-04-07
- »Svensk bosättning i den sista nybygggarstaten«, *SvD* 1949-04-16
- »Från västkust till västkust«, *SvD* 1949-04-23
- »Amerikanen och bilen«, *Nordstjernan* 1949-08-11
- »En tidning med svenska bokstäfver ...«, *Nordstjernan* 1949-08-18
- »Filmen om fåret«, *FiB* nr 48, 1949
- »Den vänliga kyrkan«, *FiB* nr 50, 1949
- Utvandrarna*, Stockholm 1949
- »Du gamla du alliansfria ...«, *DN* 1950-03-29
- Den okända släkten*, Stockholm 1950
- »Att övervaka överheten«, *DN* 1950-12-12 (även återgiven i *I egen sak. Obekväma inlägg i det offentliga samtalet*, red. Otto von Friesen, Stockholm 1984)
- »'Drängstugehistorier'. Ett apropå till debatten om Utvandrarna«, *FiB* nr 5, 1951
- »Vilhelm Moberg till motattack«, *VJ* nr 5, 1951
- »Två sorters drängstuga«, *ST* 1951-02-02

- »Kejneaffären och rättssamhället«, *GHT* 1951-02-08 (även återgiven i *I egen sak. Obekväma inlägg i det offentliga samtalet*, red. Otto von Friesen, Stockholm 1984)
- »Vårt exempel inför världen«, *DN* 1951-02-09
- »Öppet brev till ledamoten av Riksdagens Andra Kammare, Herr Hjalmar Svensson i Grönvik, Riksdagshuset, Stockholm«, *ST* 1951-02-18
- »Mänsklighetens sak«, *MT* 1951-03-05
- »Hur kyrkan förföljde de första emigranterna«, *DN* 1951-03-09
- The Emigrants*, New York 1951
- Invandrarna*, Stockholm 1952
- Lea och Rakel. Ett kvinnodrama*, Stockholm 1954
- Det gamla riket*, Stockholm 1954
- Unto a good land*, New York 1954
- Därför är jag republikan*, Stockholm 1955
- Förord i nytgåva av *Soldat med brutet gevär*, Stockholm 1955 [1944]
- Nybyggarna*, Stockholm 1956
- Förord i nytgåva av *Giv oss jorden!*, Stockholm 1956 [1939]
- »Romanen om Utvandrar-romanen«, *Svensk litteraturtidskrift* 1957
- »Historien och utvandrarna«, *DN* 1958-07-27
- Sista brevet till Sverige*, Stockholm 1959
- »Min syn på socialdemokratin«, *Vintergatan* 1959 (även återgiven i *I egen sak. Obekväma inlägg i det offentliga samtalet*, red. Otto von Friesen, Stockholm 1984)
- The last letter home*, New York 1961
- Din stund på jorden*, Stockholm 1963
- Förräddarland*, Stockholm 1967
- Berättelser ur min levnad*, Stockholm 1968
- »Tjugo år efteråt«, efterskrift i nytgåva av *Den okända släkten*, Stockholm 1968 [1950] (även återgiven i *I egen sak. Obekväma inlägg i det offentliga samtalet*, red. Otto von Friesen, Stockholm 1984)
- Min svenska historia. Berättad för folket. Första delen. Från Oden till Engelbrekt*, Stockholm 1970
- Min svenska historia. Berättad för folket. Andra delen. Från Engelbrekt till och med Dacke*, Stockholm 1971
- Otrons artiklar. Läsning i blandade ämnen*, Göteborg 1973
- I egen sak. Obekväma inlägg i det offentliga samtalet*, red. Otto von Friesen, Stockholm 1984
- Att upptäcka Amerika, 1948–1949*, red. Gunnar Eidevall, Stockholm 1995
- The Emigrants*, St. Paul 1995 [1951]
- Briggen Charlotta: en brevväxling mellan herr författaren Vilhelm Moberg och kapten Olof Traung under arbetet med boken Utvandrarna*, Göteborg 1996
- I det ofria ordets tid*, red. Anna-Karin Carlstoft, Stockholm 1996
- Att stå det onda emot. Om kriget och friheten*, red. Otto von Friesen, Stockholm 2002
- Om Gud vill och hälsan varar. Vilhelm Mobergs brev 1918–1949*, red. Jens Liljestrand, Stockholm 2007

Du tror väl att jag är död. Vilhelm Mobergs brev 1950–1973, red. Jens Liljestrand,
Stockholm 2008

Övriga tryckta arbeten

yer [signatur], »Vilhelm Moberg 50 år«, *MT* 1948-08-19

Aarnes, Sigurd Aa.

»Og nevner vi Henrik Wergelands navn«: *Wergeland-kultusen som nasjonsbyggende faktor*, Oslo 1991

»Bjørnson som blikkfang – norske klassikere i reklametexter og avisoverskrifter«
i författarens *Å dikte en nasjon: artikler 1966–96 om norsk litteratur*, Bergen 1997

»'Nation building' – et nyttig begrep i studiet av nordisk nasjonalromantikk« i för-
fattarens *Å dikte en nasjon: artikler 1966–96 om norsk litteratur*, Bergen 1997

Alexander [signatur], »Vilhelm Moberg«, *Göteborgs Morgon-Post* 1948-08-14

Algulin, Ingemar

Den orfiska reträtten: studier i svensk 40-talslyrik och dess litterära bakgrund,
Stockholm 1977

»1963: *Din stund på jorden. Återblick och varnande vision*« i *Vilhelm Moberg läst på
nytt. 12 studier i hans författarskap*, red. Gunnar Eidevall, Stockholm 1994

»Den bredaxlade romankonstnären«, *Parnass* nr 1 1996

Almqvist, Carl Jonas Love, *Brev 1803–1866: ett urval med inledning och kommentarer
av Bertil Romberg*, red. Bertil Romberg, Stockholm 1968

Ambjörnsson, Ronny, Ringby, Per och Åkerman, Sune, »Inledning« i *Att skriva män-
niskan: essäer om biografien som livshistoria och vetenskaplig genre*, red. Ronny Am-
björnsson, Per Ringby och Sune Åkerman, Stockholm 1997

Andersson, Rigmor, »Konflikten mellan dröm och verklighet i Roberts och Kris-
tinas öden« i *Perspektiv på Utvandarromanen. Dokument och studier samlade av
Erland och Ulla-Britta Lagerroth*, red. Erland Lagerroth och Ulla-Britta Lager-
roth, Stockholm 1971

Arnstberg, Karl-Olov, *Svenskhet: den kulturförnekande kulturen*, Stockholm 1989

Aronsson, Peter

*Ropande pigor och läsande bönder. Bidrag till tolkningen av de sociala och politiska dimen-
sionerna av åkianismen och roparerörelsen – två väckelserörelser före 1859*, Växjö 1990

»Den osedda filmen – kulturarv och visualiseringsprocesser« i *Det förflutna som
film och vice versa. Om medierande historiebruk*, red. Pelle Snickars och Cecilia
Trenter, Lund 2004

»Det föreställda landet – vanställt, förhandlat, förmedlat? Mobergland i Småland
och USA« i *Det vanställda ordet*, red. Martin Kylhammar och Jean-François Bat-
taill, Stockholm 2005

Asplund, Johan, *Teorier om framtiden*, Stockholm 1979

Attorps, Gösta

»Hem till en främmande skog«, *SvD* 1952-11-08

- »Tio år på nybygget«, *SvD* 1956-10-26
- »Ringens slutet«, *SvD* 1959-10-16
- Att skriva människan: essäer om biografien som livshistoria och vetenskaplig genre, red.
Ronny Ambjörnsson, Per Ringby och Sune Åkerman, Stockholm 1997
- Bacon, Jon Lance, *Flannery O'Connor and Cold War culture*, Cambridge 1993
- Beijbom, Ulf
- »Mobergs stund på jorden slut«, *Smålandsposten* 1973-08-09
- Vilhelm Moberg och utvandrabygden*, Stockholm 1993
- Utvandrarkvinnor: svenska kvinnoöden i Amerika*, Stockholm 2006
- Vilhelm Moberg, Karlshamn och Utvandrarna: två essäer*, Växjö 2007
- Bengtsson, Frans G., »Tankar om romaner« i författarens *Sällskap för en eremit*, Stockholm 1970 [1938]
- Berggren, Henrik och Trädgårdh, Lars, *Är svensken människa? Gemenskap och oberoende i det moderna Sverige*, Stockholm 2006
- Bergius, Harald, »Ökat intresse. 40-talisterna har kommit i biografiåldern«, *DN* 2003-01-04
- Bergsten, Staffan, *Litteraturhistoriens grundbegrepp*, Lund 1990
- Bergström, Lasse, »Jan Troell ger 'Utvandrarna' ny centralfigur«, *Exp* 1971-03-09
- Bjereld, Ulf, Johansson, Alf W. och Molin, Karl, *Sveriges säkerhet och världens fred*, Stockholm 2008
- Björkman, Stig, m fl, »Skönhet och fattigdom hos Troell. Chaplins redaktion samtar om Jan Troells Moberg-filmatisering, *Utvandrarna*«, *Chaplin* nr 2, 1971
- Bourdieu, Pierre
- Kultursociologiska texter*, red. Donald Broady och Mikael Palme, Stockholm 1986
- Konstens regler. Det litterära fältets uppkomst och struktur*, Stockholm 2000
- Brandell, Gunnar, *Svensk litteratur 1870-1970. 2, Från första världskriget till 1950*, Stockholm 1975
- Breitholtz, Lennart, *Epoker och diktare: allmän och svensk litteraturhistoria. 2*, Stockholm 1982
- Brinkley, Alan och Fitzpatrick, Ellen, *America in modern times: since 1941*, New York 1997
- Broady, Donald
- Kapital, habitus, fält: några nyckelbegrepp i Pierre Bourdieus sociologi*, Linköping 1989
- »Inledning« i *Kulturens fält*, red. Donald Broady, Göteborg 1998
- »Inledning« i Pierre Bourdieu, *Konstens regler. Det litterära fältets uppkomst och struktur*, Stockholm 2000
- Broberg, Jan, *Äventyr i flydda tider: historisk underhållning från Jean M. Auel till Herman Wouk*, Lund 2003
- Bäckman, Stig, *Den tidlösa historien: en studie i tre romaner av Eyvind Johnson*, Diss: Uppsala universitet, Stockholm 1975
- Carlsson, Sten, »Från familjeutvandring till ensamutvandring« i *Emigrationer. En bok till Vilhelm Moberg 1968-08-20*, red. Magnus von Platen, Stockholm 1968

- Carlstoft Bramell, Anna-Karin, *Vilhelm Moberg tar ställning. En studie av hans journalistik och tidsaktuella diktning*, Diss: Lunds universitet, Stockholm 2007
- Cato, Åke, »En veckas bildföljetong i Expressen: Utvandarna«, *Exp* 1970-12-26
- Cavallo, Dominick, *A fiction of the past: the sixties in American history*, New York 2001
- Cervin, Elisabeth och Ekspong, Katarina, »En mänsklig katastrof«, *SvD* 2000-06-21
- Clark, Suzanne, *Cold Warriors: manliness on trial in the rhetoric of the west*, Carbondale och Edwardsville 2000
- Coe, Richard N., *When the grass was taller: Autobiography and the experience of childhood*, New Haven 1984
- Connell, Robert, *Gender and power: society, the person and sexual politics*, Cambridge 1987
- Corber, Robert J., *Homosexuality in Cold War America: resistance and the crisis of masculinity*, Durham och London 1997
- Cronqvist, Marie
Mannen i mitten. Ett spiondrama i svensk kallakrigskultur, Diss: Lunds universitet, Stockholm 2004
 »Fula fisken och stenansiktet. Spiontypologi och kallakrigsberättelse i 1950-talets folkhemsgemenskap« i *Hotad idyll: berättelser om svenskt folkhem och kallt krig*, red. Kim Salomon, Lisbeth Larsson och Håkan Arvidsson, Lund 2004
- »Dags för kulturrevolution«, *AB* 2000-05-14
- Dahlbäck, Kerstin, »'Six worms and nine bees': The vocabulary of Strindberg's letters and literary works from the 1880«, i *Nordic Letters 1870-1910*, red. Michael Robinson och Janet Garton, Norwich 1999
- Dahlerup, Pil, »Omedvetna attityder hos en recensent« i *Könsdiskriminering förr och nu: litteratursociologiska och historiska studier*, red. Karin Westman Berg, Stockholm 1972
- Delblanc, Sven och Lönnroth, Lars, »Farväl till Sörgården – en periodöversikt« i *Den svenska litteraturen. 3. Från modernism till massmedial marknad: 1920-1995*, red. Lars Lönnroth, Sven Delblanc och Sverker Göransson, Stockholm 1999
- D'Emilio, John, *Sexual politics, sexual communities. The making of a homosexual minority in the United States 1940-1970*, Chicago och London 1983
- Den svenska litteraturen. 3. Från modernism till massmedial marknad: 1920-1995*, red. Lars Lönnroth, Sven Delblanc, Sverker Göransson, Stockholm 1999
- Desmidt, Isabelle, *Bilden av Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige i ett urval av Selma Lagerlöfs brev till Sophie Elkan*, Gent 1997
- »'Det är väl bäst vi ställer det i Näsviken'. Axel Olsson hade lyckats ... Drömmen födde 'Utvandrare'«, *Karlshamns Allehanda* 1959-06-19
- Edel, Leon, *Literary Biography*, London 1957
- Edström, Mauritz, »Vilhelm Moberg – hämnare av oförätter«, *DN* 1973-08-10
- Ehn, Billy, Frykman, Jonas och Löfgren, Orvar, *Försvenskningen av Sverige*, Stockholm 1993

Eidevall, Gunnar

»Språket i Utvandrarromanen« i *Perspektiv på Utvandrarromanen. Dokument och studier samlade av Erland och Ulla-Britta Lagerroth*, red. Erland Lagerroth och Ulla-Britta Lagerroth, Stockholm 1971

Vilhelm Mobergs emigrantepos: studier i verkets tillkomsthistoria, dokumentära bakgrund och konstnärliga gestaltning, Diss: Stockholms universitet, Stockholm 1974
Berättaren Vilhelm Moberg, Stockholm 1976

Amerika i svensk 1900-talslitteratur: från Gustaf Hellström till Lars Gustafsson, Lund 1983
Förord till Vilhelm Moberg, *Att upptäcka Amerika, 1948–1949*, red. Gunnar Eidevall, Stockholm 1995

»Drömmen om Amerika«, *Parnass* nr 1 1996

Ekenstam, Claes

»En historia om manlig gråt« i *Rädd att falla. Studier i manlighet*, red. Claes Ekenstam m fl, Stockholm 1998

»Historisk mansforskning« i *Rädd att falla. Studier i manlighet*, red. Claes Ekenstam m fl, Stockholm 1998

Emigrationer. En bok till Vilhelm Moberg. 20.8.1968, red. Magnus von Platen, Stockholm 1968

Enquist, P O, »... hans böcker ska rulla vidare över världen« (samlingsrubrik för kommentarer från flera personer), *Exp* 1973-08-09

Eriksson, Christer, »I am a stranger here. Det talande örat i Nybyggarna«, *BLM* nr 5 1995

Espmark, Kjell, »Den stora synen – ur den lilla«, *DN* 1978-02-12

Fahlgren, Margaretha, *Det underordnade jaget: en studie om kvinnliga självbiografier*, Stockholm 1987

Farran-Lee, Stephen

»En stor sten i skogen«, *BLM* nr 5 1995

»Om folket för folket. Moberg som historiker – intervju med Peter Englund«, *BLM* nr 5, 1995

Felski, Rita, *The gender of modernity*, Cambridge och London 1995

Fjelkestam, Kristina, *Ungkarlsflickor, kamrathustrur och manhaftiga lesbianer – Modernitetens litterära gestalter i mellankrigstidens Sverige*, Stockholm 2001

Fleishman, Avrom, *The English historical novel: Walter Scott to Virginia Woolf*, Baltimore och London 1971

Fletcher, Madeleine de Gogorza, *The Spanish historical novel, 1870–1970: a study of ten Spanish novelists, and their treatment of the »episodio nacional«*, London 1973

Fors, Åke, »Epos om utvandarna«, *MT* 1949-10-10

Forslund, Bengt

»Oräddhet«, *SvD* 1973-08-09 (även i *GP* med rubriken »Vår mest folkkäre författare är död«)

Vilhelm Moberg, filmen och televisionen, Stockholm 1998

Forssell, Lars, »Vilhelm Mobergs nybyggare«, *DN* 1956-10-26

- Fridegård, Jan
Trägudars land, Stockholm 1940
Gryningsfolket, Stockholm 1944
Offerrök, Stockholm 1949
- Friesen, Otto von, »Samhällskritikern Vilhelm Moberg« i *Vilhelm Moberg läst på nytt. 12 studier i hans författarskap*, red. Gunnar Eidevall, Stockholm 1994
- Frykman, Jonas, »Nationella ord och handlingar« i Ehn, Billy, Frykman, Jonas och Löfgren, Orvar, *Försvenskningen av Sverige*, Stockholm 1993
- Furuland, Lars
 »Litteratur och samhälle. Om litteratursociologin och dess forskningsuppgifter« i författarens *Ljus över landet och andra litteratursociologiska uppsatser*, Uppsala 1991 (även återgiven med smärre ändringar som »Litteratur och samhälle. Om litteratursociologin och dess forskningsfält« i *Litteratursociologi. Texter om litteratur och samhälle*, red. Lars Furuland och Johan Svedjedal, Lund 1997)
 »Rebell i folkhemmet«, *Parnass* nr 1 1996
- Furuland, Lars och Munkhammar, Birgit, »Autodidakter och arbetardiktare« i *Den svenska litteraturen. 3, Från modernism till massmedial marknad: 1920–1995*, red. Lars Lönnroth, Sven Delblanc, Sverker Göransson, Stockholm 1999
- Gedin, Per I.
Verner von Heidenstam: ett liv, Stockholm 2006
Litteraturen i verkligheten. Om bokmarknadens historia och framtid, Stockholm 1975 [även utgiven i bearbetad utgåva 1997]
- Gelotte, Gert, »De tror att Sverige är som Minnesota 1860«, *GP* 2000-04-27
- Gierow, Karl Ragnar
 »Vilhelm Moberg 50 år«, *SvD* 1948-08-17
 »Utvandrarna«, *SvD* 1949-10-10
- Glass, Loren, *Authors Inc.: literary celebrity in the modern United States, 1880–1980*, New York och London 2004
- Granlid, Hans O., *Då som nu. Historiska romaner i översikt och analys*, Stockholm 1964
- Greider, Göran, »Den hemlöse polemikern«, *BLM* nr 5 1995
- Gunnarsson, Lena, »Persson saknar parlamentarisk strategi«, *Östgöta Correspondenten* 2002-07-22
- Gustafsson, Lars, *Litteraturhistorikern Schück. Vetenskapssyn och historieuppfattning i Henrik Schücks tidigare produktion*, Stockholm 1983
- Gyllensten, Lars, »Eyvind Johnson död«, *DN* 1976-08-26
- Hackl, Lloyd C., *The Wooden-Shoe People. An illustrated history of the first Swedish settlement in Minnesota: the story of the real Karl Oskar and Kristina*, Center city, Minnesota 1990 [1986]
- Halkjær, Niels, »Den svenska 1800-talsdramatiken och litteraturhistorien. En studie i litteraturhistorisk kanonbildning och några synpunkter på definitionen av populärlitteratur«, *Litteratur och samhälle*, nr 3 1977

- Hansson, Jan, »Lex Blomqvist räddningen för svensk fotboll«, *GP* 1996-11-22
- Harrie, Ivar
- »Svenska romaner och noveller«, *Ord och Bild*, årgång 1938
 - »Svar till Vilhelm Moberg«, *Ord och Bild*, årgång 1938, s. 352 (felaktigt sidnumrerad i innehållsförteckningen)
 - »En mästare och ett underbarn«, *Exp* 1949-10-10
 - »Mobergs uppbyggelsebok«, *Exp* 1952-11-08
 - »Moberg har diktat ett nytt storverk«, *Exp* 1956-10-26
 - »Odlaren och Hustrun i solenn kultlegend«, *Exp* 1959-10-15
 - »Minnesskrivor« i *Emigrationer. En bok till Vilhelm Moberg*. 20.8.1968, red. Magnus von Platen, Stockholm 1968
- Helén, Gunnar, »Moberg i Amerika«, *ST* 1952-11-08
- Hellstrand, Åke, *Epos och Epoker: över 1300 historiska romaner och novellsamlingar, som annoterats, nivågrupperats (från årskurs 1 i grundskolan till gymnasiet högst årskurs) och placerats i index*, Göteborg 1983
- Hemmel, Marika, »Kurdo Baksi skriver vänbok om Stieg Larsson«, *DN* 2008-08-07
- Hirdman, Yvonne, *Den socialistiska hemmafrun och andra kvinnohistorier*, Stockholm 1992
- Hjertén, Hanserik
- »Troells 'Utvandrarna': Brokig, färgglad rapsodi utan Mobergs must och sälta«, *DN* 1971-03-09
 - »'Nybyggarna' når bitvis filmiska höjdpunkter«, *DN* 1972-02-27
- Holmberg, Olle
- »Soldatgossen«, *DN* 1944-10-14
 - »Vilhelm Moberg«, *DN* 1948-08-19
 - »Vilhelm Moberg och vetenskapen« i *Perspektiv på Utvandrarromanen. Dokument och studier samlade av Erland och Ulla-Britta Lagerroth*, red. Erland Lagerroth och Ulla-Britta Lagerroth, Stockholm 1971
- Holmes, Philip
- »Symbol, theme and structure in Utvandrarromanen« i *Perspektiv på Utvandrarromanen. Dokument och studier samlade av Erland och Ulla-Britta Lagerroth*, red. Erland Lagerroth och Ulla-Britta Lagerroth, Stockholm 1971
 - »'Svedjegården stod solrätt, och korpen sitter på vindskidan'. Ledmotiv i Mobergs roman *Rid i natt!*« i *Vilhelm Moberg läst på nytt. 12 studier i hans författarskap*, red. Gunnar Eidevall, Stockholm 1994
 - »Soldat med brutet gevär femtio år efteråt eller tjugofem år innan« i *Proceedings of the Tenth Biennial Conference of the British Association of Scandinavian Studies*, Guildford 1996
 - Vilhelm Moberg. En introduktion till hans författarskap*, Stockholm 2001
- Holmgren, Ola, *Emigrant i moderniteten: Vilhelm Mobergs mansfantasier*, Eslöv 2005
- Hotad idyll: berättelser om svenskt folkhem och kallt krig*, red. Kim Salomon, Lisbeth Larsson och Håkan Arvidsson, Lund 2004
- Hulén, Bertil, »Mobergsamlingen i Växjö« i *Perspektiv på Utvandrarromanen. Do-*

- kument och studier samlade av Erland och Ulla-Britta Lagerroth, red. Erland Lagerroth och Ulla-Britta Lagerroth, Stockholm 1971
- Hyltén-Cavallius, Gunnar Olof
Wärend och wårdarne: ett försök i svensk etnologi. Vol. 1, Stockholm 1863
Wärend och wårdarne: ett försök i svensk etnologi. Vol. 2, Stockholm 1868
- Hägg, Göran
Den svenska litteraturhistorien, Stockholm 1996
Välfärdsåren: svensk historia 1945–1986, Stockholm 2006
- Isaksson, Olov, *Historien om Bishop Hill*, Kristianstad 1995
- Janzon, Åke, »Filmatiseringen av 'Utvandrarna', *SvD* 1971-03-09
- Johansson, Alf W.
Herbert Tingsten och det kalla kriget, Stockholm 1995
 »Inledning. Svensk nationalism och identitet efter andra världskriget« i *Vad är Sverige?: röster om svensk nationell identitet*, red. Alf W. Johansson, Stockholm 2001
 »Biografen och den svenska historievetenskapen« i *Med livet som insats. Biografen som humanistisk genre*, red. Henrik Rosengren och Johan Östling, Lund 2007
- Johnson, Amandus, »'Utvandrarna' – ett stycke verklighet«, *Arbetet* 1951-02-15 (även tryckt i andra tidningar)
- Johnson, David, *The lavender scare: the Cold War persecution of gays and lesbians in the federal government*, Chicago och London 2004
- Johnson, Eyvind
Strändernas svall, Stockholm 1946
 »Vilhelm Moberg som Vilhelm Moberg« i *Till Vilhelm Moberg på 50-årsdagen*, Stockholm 1948 (även återgiven i *Porträtt av Vilhelm Moberg. 27 författare berättar*, red. Gunnar Eidevall, Stockholm 1993)
Drömmar om rosor och eld, Stockholm 1949
Hans Nådes tid, Stockholm 1960
- Jonsson, Bibi, *Blod och jord i trettioalet: kvinnorna och den antimoderna strömningen*, Stockholm 2008
- Jonsson, Stefan
 »Litteratur som gränsvakt«, *DN* 2006-07-31
 »Världen bortom folkpartiet«, *DN* 2006-08-26
- Jonsson, Thorsten, »Resan till Amerika«, *DN* 1949-10-10
- Jørgensen, Marianne W. och Phillips, Louise, *Diskursanalys som teori och metod*, Lund 2000
- Kalmteig, Lina, »Leijonborg för litteraturkanon«, *SvD* 2006-07-28
- Kaplan, Amy, »Manifest Domesticity« i författarens *The anarchy of empire in the making of U.S. culture*, Cambridge 2002
- Kejne, Karl-Erik, *Om dessa tiga ...*, Stockholm 1950
- Kondrup, Johnny, *Levned og tolkninger: studier i nordisk selvbiografi*, Odense 1982
- Kulturens fält*, red. Donald Broady, Göteborg 1998
- Kylhammar, Martin, »Biografiska faktoider« i *Med livet som insats. Biografen som hu-*

- manistisk genre*, red. Henrik Rosengren och Johan Östling, Lund 2007
- Kärnborg, Ulrika, »Julbord är kulturmord«, *DN* 2006-12-24
- Kärrholm, Sara
Konsten att lägga pussel. Deckaren och besvärjandet av ondskan i folkhemmet, Diss: Lunds universitet, Stockholm 2005
 »Pusseldeckaren och folkhemmets bortträngda mörker«, i *Hotad idyll: berättelser om svenskt folkhem och kallt krig*, red. Kim Salomon, Lisbeth Larsson och Håkan Arvidsson, Lund 2004
- Lagercrantz, Olof
 »Vilhelm Moberg fortsätter«, *DN* 1952-11-08
 »Mobergs stora bygge färdigt«, *DN* 1959-10-17 (även återgiven i *Perspektiv på Utvandarromanen. Dokument och studier samlade av Erland och Ulla-Britta Lagerroth*, red. Erland Lagerroth och Ulla-Britta Lagerroth, Stockholm 1971)
 »Jan Fridegård död«, *DN* 1968-09-09
 »Vilhelm Moberg«, *DN* 1973-08-09
- Lagerkvist, Amanda
Amerikafantasier. Kön, medier och visualitet i svenska reseskildringar från USA 1945-63, Diss: Stockholms universitet, Stockholm 2005
 »'We see America': Mediatized and mobile gazes in Swedish postwar travelogues«, *International journal of cultural studies*, volume 7 (3) 2004
- Lagerlöf, Karl Erik, »En stor och okuvlig människa«, *GHT* 1973-08-09
- Lagerlöf, Selma, *Mammas Selma: Selma Lagerlöfs brev till modern*, red. Ying Toijer-Nilsson, Stockholm 1998
- Lagerroth, Erland
 »Excerpter och utkast i Mobergsamlingen«, i *Perspektiv på Utvandarromanen. Dokument och studier samlade av Erland och Ulla-Britta Lagerroth*, red. Erland Lagerroth och Ulla-Britta Lagerroth, Stockholm 1971
 »Fakta och fiktion i gestaltningen av det amerikanska stoffet«, i *Perspektiv på Utvandarromanen. Dokument och studier samlade av Erland och Ulla-Britta Lagerroth*, red. Erland Lagerroth och Ulla-Britta Lagerroth, Stockholm 1971
- Landquist, John
 »Mobergs emigrantroman«, *AB* 1949-10-10
 »Smälänningar i västerled«, *AB* 1952-11-08
 »Mobergs Nybyggarna«, *AB* 1956-10-26
 »Missnöjda Vilhelm Moberg«, *AB* 1959-10-15
- Lannestock, Gustaf, *Vilhelm Moberg i Amerika*, Göteborg 1977
- Larsén, Carlhåkan, »Till slut var succén ett faktum«, *SDS* 1995-10-09
- Larsson, Lisbeth
Sanning och konsekvens. Marika Stiernstedt, Ludvig Nordström och de biografiska berättelserna, Stockholm 2001
 »Tvånget att berätta« i *Hotad idyll: berättelser om svenskt folkhem och kallt krig*, red. Kim Salomon, Lisbeth Larsson och Håkan Arvidsson, Lund 2004

- Lennerhed, Lena, *Frihet att njuta. Sexualdebatten i Sverige på 1960-talet*, Diss: Stockholms universitet, Stockholm 1994
- Liljestrand, Jens
 »Mannen i skogen – Vilhelm Moberg och Småland«, i *Voltaire*, juli/augusti 2007
 »En episk dag«, *Exp* 2009-06-19
 »Utvandrarna och kalla kriget« i *Vidare med Vilhelm Moberg*, red. Ingrid Nettervik och Anna Williams, Stockholm 2009
- Lindahl, Göran, »Vilhelm Moberg och vetenskapen«, *DN* 1958-07-12
- Linder, Erik Hjalmar
 »Moberg-Reuter Dahl« [osignerad], *ST* 1950-12-19
 »Nu gäller det drängen, drängstugan och Vilhelm Moberg«, *ST* 1951-01-30
 »Två sorters drängstuga«, *ST* 1951-02-02
 »Vilhelm Mobergs 'Nybyggarna'«, *ST* 1956-10-27
 »Moberg sluter cirkeln«, *GP* 1959-10-16
Ny illustrerad svensk litteraturhistoria. Fem decennier av nittonhundratalet. Band 2, Stockholm 1966
 »Folkförfattaren utan like«, *GP* 1973-08-09
- Litteratursociologi. Texter om litteratur och samhälle*, red. Lars Furuland och Johan Svedjedal, Lund 1997
- Ljung, Per Erik, »Vart tog författaren vägen? Efter nykritiken«, *Tidskrift för litteraturvetenskap*, nr 1 1991
- Lowenthal, David, *The past is a foreign country*, Cambridge 1999 [1985]
- Lukács, Georg (György), *The historical novel*, Lincoln och London 1983 [1937]
- Lundberg, Camilla, »Lysande«, *Exp* 1995-10-08
- Lundkvist, Artur
 »Vilhelm Moberg 50 år«, *ST* 1948-08-18
 »Amerikafarare«, *MT* 1952-11-08
 »Mobergs 'Nybyggare'«, *MT* 1956-10-27
 »Den siste epikern«, *AB* 1973-08-09
 »Epikern Vilhelm Moberg« i *Vilhelm Moberg – en vänbok*, Stockholm 1973
- Lång, Helmer, »Moberg, utvandrarsagan och verkligheten«, *Svensk Litteraturtidskrift*, nr 1 1969
- Löfgren, Mikael, »Utvandrarna blir invandrare«, *DN* 2006-10-16
- Löfgren, Orvar, »Nationella arenor« i Billy Ehn, Jonas Frykman och Orvar Löfgren, *Försvenskningen av Sverige*, Stockholm 1993
- Martinsson, Bengt-Göran
Tradition och undervisning: tankar om litteraturundervisning, historieskrivning och kulturell reproduktion, Linköping 1987
Tradition och betydelse: om selektion, legitimering och reproduktion av litterär betydelse i gymnasiets litteraturundervisning 1865–1968, Diss: Linköpings universitet, Linköping 1989

- »Massinvasion till kulturfesten i Karlshamn«, *Karlshamns Allehanda* 1959-06-22
- May, Elaine Tyler, *Homeward bound: American families in the Cold War era*, New York 1988
- McKnight, Roger, »Introduction to the reprint edition« i Vilhelm Moberg, *The Emigrants*, St. Paul 1995 [1951]
- Med livet som insats. *Biografin som humanistisk genre*, red. Henrik Rosengren och Johan Östling, Lund 2007
- Melin, Bengt, »'En dag när havet oss alla'«, *AB* 1973-08-09
- Mosse, George Lachmann, *The image of man: the creation of modern masculinity*, New York 1996
- Mårtensson, Sigvard
En bok om Vilhelm Moberg. En handledning till radioteaterns pjässerie spelåret 1953-1954, Stockholm 1953
Vilhelm Moberg: en biografi, Stockholm 1956
Vilhelm Moberg: en bildbiografi, Stockholm 1963
 »Vilhelm Mobergs land« i *Vilhelm Moberg – en vänbok*, Bonniers 1973
Vilhelm Moberg och teatern, Stockholm 1992
- Møller Kristensen, Sven, *Litteraturforskningens mål och medel*, Stockholm 1967
- Nelson, Helge, *The Swedes and the Swedish settlements in North America*, Lund 1943
- Nettervik, Ingrid, »Vilhelm Moberg – en författare med sänkt sedebetyg« i *Vidare med Vilhelm Moberg*, red. Ingrid Nettervik och Anna Williams, Stockholm 2009
- Norberg, Johan
Motståndsmannen Vilhelm Moberg, Stockholm 1997
 »Vilhelm Moberg och 'det svenska'« i *Vad är Sverige?: röster om svensk nationell identitet*, red. Alf W. Johansson, Stockholm 2001
- Nordic Letters 1870-1910*, red. Michael Robinson och Janet Garton, Norwich 1999
- Nordström, Olof
Skogen och smålänningen: kring skogsmarkens roll i förindustriell tid, Växjö 1989
Bärkraftsproblem och markanvändning i det förindustriella Sydsvensk skogsbygd, Lund 1989
- Novick, Peter, *The Holocaust and collective memory: the American experience*, London 2000 [ursprungligen utgiven med titeln *The Holocaust in American life* 1999]
- Nyblom, Andreas, *Ryktbarhetens ansikte: Verner von Heidenstam, medierna och personkulten i sekelskiftets Sverige*, Diss: Linköpings universitet, Stockholm 2008
- Nyström, Martin, »Kärleksporträtt av Kristina«, *DN* 1995-10-09
- Oakes, Guy, *The imaginary war. Civil defense and American Cold War culture*, New York 1994
- Ohlsson, Anders, »Vad kommer efter 'författarens död'? Om den biografiska kontexten«, *Tidskrift för litteraturvetenskap*, nummer 1 1994
- Olsson, Bernt och Algulin, Ingemar, *Litteraturens historia i Sverige*, Stockholm 1987

- Olsson, Thomas, »Det litterära porträttet – konst eller vetenskap« i *Att skriva människan: essäer om biografien som livshistoria och vetenskaplig genre*, red. Ronny Ambjörnsson, Per Ringby och Sune Åkerman, Stockholm 1997
- Oredsson, Sverker, *Lunds universitet under andra världskriget*, Lund 1996
- Pascal, Roy, *Design and truth in autobiography*, London 1960
- Paulin, Kristina, »Resan genom Amerika och erövringen av det jungfruliga landet« i *Perspektiv på Utvandrarromanen. Dokument och studier samlade av Erland och Ulla-Britta Lagerroth*, red. Erland Lagerroth och Ulla-Britta Lagerroth, Stockholm 1971
- Perspektiv på Utvandrarromanen. Dokument och studier samlade av Erland och Ulla-Britta Lagerroth*, red. Erland Lagerroth och Ulla-Britta Lagerroth, Stockholm 1971
- Peterson, Jens, »Björn & Benny, det här är bland det bästa ni gjort«, *AB* 1995-10-08
- Peurell, Erik
En författares väg. Jan Fridegård i det litterära fältet, Diss: Uppsala universitet, Stockholm 1998
 »Agent och struktur i det litterära fältet. Två fallstudier: Jan Fridegård och Jan Wictor«, i *Kulturens fält*, red. Donald Broady, Göteborg 1998
- Platen, Magnus von, *Den unge Vilhelm Moberg*, Stockholm 1978
- Porträtt av Vilhelm Moberg. 27 författare berättar*, red. Gunnar Eidevall, Stockholm 1993
- Rainer, Lena, »Han balanserar mellan starka känslor«, SDS 2006-06-24
- Ranström, Edvard, »Edvard Ranström har intervjuat Vilhelm Moberg, som på sedvanligt frispråkigt sätt ger sin syn på aktuella problem«, *Arbetaren* nr 51/52 1967
- Renander, Carina
 »Finns Arn? Jan Guillous historiska romanserie i svensk historiekultur 1998–2005«, i *Historieforskning på nya vägar*, red. Klas-Göran Karlsson, Eva Helen Ulvros och Ulf Zander, Lund 2006
Förförande fiktion eller historieförmedling? Arn-serien, historiemedvetande och historiedidaktik, Malmö 2007
- Ringby, Per, »Strukturell biografi – att väva med liv och konst« i *Att skriva människan: essäer om biografien som livshistoria och vetenskaplig genre*, red. Ronny Ambjörnsson, Per Ringby och Sune Åkerman, Stockholm 1997
- Robinson, Michael, »The Great Epistolick Art': An Introduction« i *Nordic Letters 1870–1910*, red. Michael Robinson och Janet Garton, Norwich 1999
- Ronström, Owe, »De nya svenskarna«, *Invandrare & Minoriteter* nr 1 1989
- Rosenblatt, Louise M., *Litteraturläsning som utforskning och upptäcktsresa*, Lund 2002
- Rosengren, Henrik och Östling, Johan, »Med livet som insats. Introduktion och innehåll« i *Med livet som insats. Biografien som humanistisk genre*, red. Henrik Rosengren och Johan Östling, Lund 2007
- Russell, Richard L., *George F. Kennan's strategic thought: the making of an American political realist*, Westport 1999
- Rydén, Per, *Domedagar: svensk litteraturkritik efter 1880*, Lund 1987

- Salomon, Kim, *En femtiotalersberättelse. Populärkulturens kalla krig i Folkhemssverige*, Lund 2007
- Savran, David, *Communists, cowboys, and queers: the politics of masculinity in the work of Arthur Miller and Tennessee Williams*, Minneapolis 1992
- Schaub, Thomas Hill, *American fiction in the Cold War*, Madison 1991
- Schildt, Jurgen
 »Jurgen Schildt om Troells 'Utvandrarna': Hedervärt och långt – och hur går det sedan?«, *AB* 1971-03-09
 »Främste nybyggaren: Eddie Axberg ... men det är inte Sveriges bästa film«, *AB* 1972-02-27
- Schück, Henrik
William Shakspeare. Hans lif och värksambet. Stockholm 1883
 »Folkliteratur« i *Ur gamla papper. Populära kulturhistoriska uppsatser*, Stockholm 1904
- Schön, Ebbe, *Jan Fridegård och forntiden: en studie i diktverk och källor*, Diss: Stockholms universitet, Uppsala 1973
- Selander, Sten, »Tillbaka till jorden«, *SvD* 1937-10-19
- Skawonius, Betty, »'Utvandrarna' fast tvärtom«, *DN* 2006-10-14
- Stenberg, Lisbeth, *En genialisk lek: kritik och överskridande i Selma Lagerlöfs tidiga författarskap*, Diss: Göteborgs universitet, Göteborg 2001
- Ström, Eva, »Blod, hembygd och pinuppor«, *BLM* nr 5, 1995
- Strömstedt, Bo
 »Filmplaner för Mobergs utvandrare. John Ford intresserad 'Visst finns filmstoff'«, *Exp* 1959-11-03
 »Handslag, Vilhelm Moberg'«, *Exp* 1973-08-09
 »Ulvaeus sviker kampen för allas rätt att ta sig ton«, *DN* 2007-07-16
- Sundbärg, Gustav, »Det svenska folklynnet«, bilaga 16 i *Emigrationsutredningen*, Stockholm 1911
- Sundevall, Dick, *Du ska bli pappa*, Stockholm 2004 [2001]
- Svanberg, Birgitta, *Sanningen om kvinnorna: en läsning av Agnes von Krusenstjernas romanserie Fröknarna von Pahlen*, Diss: Uppsala universitet, Stockholm 1989
- Svanberg, Victor
 »Vilhelm Mobergs frihetsepos«, *ST* 1949-10-10
 »Vilhelm Mobergs enkelhet«, *ST* 1959-10-16
- Svanström, Ragnar
 »En vanlig människa – men helt ovanlig«, *SvD* 1973-08-17 (även återgiven som »Djupt förälskad i historien«, i *Vilhelm Moberg – en vänbok*, Stockholm 1973)
- Svedjedal, Johan
 »Lidandet och lyckan. Om olägenheten i att vara intellektuell«, *BLM* nr 5 1995 (även återgiven i något längre format som »Lidandet och lyckan. Intellektuella i Vilhelm Mobergs trettiotalromaner« i författarens *Gurun och grottmannen och andra litteratursociologiska studier*, Stockholm 1996)
 »Det litteratursociologiska perspektivet. Om en forskningstradition och dess

- grundantaganden« i *Litteratursociologi. Texter om litteratur och samhälle*, red. Lars Furuland och Johan Svedjedal, Lund 1997
- »Skrivna ord, skrivna liv«, *Artes*, nr 1 2000 (även återgiven i *Med livet som insats. Biografen som humanistisk genre*, red. Henrik Rosengren och Johan Östling, Lund 2007)
- »Smarta, skvallriga, elaka. Brev köksvägen till historien«, *DN* 2007-07-08
- »Sverige vid vägskalet«, *Nya Dagen* 2002-06-06
- Söderberg, Hjalmar, »Karolinerna. Andra delen. Några synpunkter av Hjalmar Söderberg«, *Ord och Bild*, 1898
- Söderhjelm, Henning
- »Bönder på havet«, *GHT* 1949-10-10
- »Invandrarna«, *GHT* 1952-11-08
- »Emigranternas epos«, *GHT* 1956-10-27
- »Slutstenen«, *GHT* 1959-10-16
- Söderström, Göran, »Rättsrötan«, i *Sympatiens hemlighetsfulla makt. Stockholms homosexuella 1860-1960*, red. Göran Söderström, Stockholm 1999
- Thente, Jonas
- »Kristina – ursvensk som en midsommarnatt«, *SDS* 1995-10-07
- »Här är *DN*-läsarnas kanon«, *DN* 2006-09-02
- Till Vilhelm Moberg på 50-årsdagen*, Stockholm 1948
- Tingsten, Herbert,
- Problem i USA*, Stockholm 1948
- »Vilhelm Moberg om kungadömet«, *DN* 1955-09-05
- Mitt liv. 4. Tio år 1953-63*, Stockholm 1964
- Tjann [signatur], »Moberg hyllad för miljonte 'Utvandraren'. 'Jag tycker förstås bäst om Mans kvinna', *SvD* 1965-08-26
- Todorov, Tzvetan, »Kriminalromanens typologi«, i *Brott, kärlek, äventyr. Texter om populärlitteratur*, red. Dag Hedman, Lund 1995
- Toijer-Nilsson, Ying, *Minnet av det förflutna: motiv i den moderna historiska ungdomsromanen*, Stockholm 1987
- Torstensson, Erland, *Åkianismen – en smäländsk väckelserörelse på 1780-talet*, Växjö 1990
- »Utvandraren Karl Oskar får monument på Växjö torg i stället för Dacke«, *DN* 1957-08-28
- Vad är Sverige?: röster om svensk nationell identitet*, red. Alf W. Johansson, Stockholm 2001
- Vennberg, Karl, »Vilhelm Moberg var en tillgång för demokratin«, *AB* 1973-08-09
- Vidare med Vilhelm Moberg*, red. Ingrid Nettervik och Anna Williams, Stockholm 2009
- Vilhelm Moberg – en vänbok*, Stockholm 1973
- Vilhelm Moberg läst på nytt. 12 studier i hans författarskap*, red. Gunnar Eidevall, Stockholm 1994
- Wejryd, Cecilia, *Läsarna som brände böcker. Erik Jansson och erikjansarna i 1840-talets Sverige*, Diss: Uppsala universitet, Uppsala 2002
- Wellek, René och Warren, Austin, *Theory of Literature*, London 1961
- Wendel, Gudrun, »Åkianismen och Utvandrarromanen« i *Perspektiv på Utvandrar-*

- romanen. *Dokument och studier samlade av Erland och Ulla-Britta Lagerroth*, red. Erland Lagerroth och Ulla-Britta Lagerroth, Stockholm 1971
- Wennerholm, Eric, »Vännen Ville« i *Vilhelm Moberg – en vänbok*, Stockholm 1973
- Wenström, Sven, »Den historiska romanen« i författarens *Skrivandets hantverk*, Lund 1985
- Wigforss, Harald, »Jag minns framförallt hans blick«, *GHT* 1973-08-09
- Wikström, Cecilia, »Skapa svensk litteraturkanon«, *SDS* 2006-07-22
- Williams, Anna
Stjärnor utan stjärnbilder: kvinnor och kanon i litteraturhistoriska översiktsverk under 1900-talet, Uppsala 1997
Tillträde till den nya tiden. Fem berättelser om när Sverige blev modernt, Stockholm 2002
- Winter, Sophus Keith, »Moberg och emigrantromanen som en ny genre« i *Perspektiv på Utvandrarromanen. Dokument och studier samlade av Erland och Ulla-Britta Lagerroth*, red. Erland Lagerroth och Ulla-Britta Lagerroth, Stockholm 1971
- Witt-Brattström, Ebba
Moa Martinson – skrift och drift i trettioalet, Diss: Stockholms universitet, Stockholm 1999 [1988]
Ur könets mörker. Litteraturanalyser, Stockholm 1994 [1993]
Ediths jag, Stockholm 1997
 »Naiv syn på skönlitteratur«, *DN* 2006-08-09
- Wright, Rochelle
 »Images of America in Vilhelm Moberg's *Soldat med brutet gevär*« i *Nordics in America: the future of their past*, Northfield 1993
Vilhelm Moberg's image of America, Diss: University of Washington, Seattle 1975
- Zetterström, Marianne, »Nytt mästerverk av Troell, hans Moberg-film bittert skön«, *VJ* nr 11, 1971
- Åhlén, Carl-Gunnar, »Musikal med tragiskt motiv«, *SvD* 1995-10-09
- Öhman, Ivar, »Bilder av Vilhelm« i *Vilhelm Moberg – en vänbok*, Stockholm 1973
- Örneholm, Marita, *Mottagandet av den moderna litteraturens genombrott. En jämförande analys ur ett genusperspektiv*, Uppsala 2003
- Österling, Anders, »En bland 35,000«, *ST* 1937-10-16
- Östling, Johan, »Småstatsrealismens sensmoral. Svenska berättelser om andra världskriget«, i *Historieforskning på nya vägar*, red. Klas-Göran Karlsson, Helen Ulvros och Ulf Zander, Lund 2006

Personregister

- Aarnes, Sigurd Aa. 33, 218, 302, 305
Abrahamsson, Stig 277
Adorno, Theodor 241
Ahlin, Lars 165
Aldridge, Jack 296
Alfons, Sven 241
Algulin, Ingemar 242 f, 262, 288, 292, 306 f
Almqvist, Carl Jonas Love 232, 264
Ambjörnsson, Ronny 254
Anderberg, Bengt 186, 215
Andersson, Benny 202 f, 205, 208, 245, 299
Andersson, Per ("Joris-Pelle") 91, 255, 285 f
Andersson, Rigmor 29, 284 f, 287, 391
Arbabi, Farnaz 17, 204 ff, 208,
Arnstberg, Karl-Olov 218, 302
Aronsson, Peter 30, 252, 256, 282, 294, 299
Arvidson, Stellan 223
Arvidsson, Evert 281
Arvidsson, Håkan 33, 273
Asklund, Erik 174, 304
Aspelin, Kurt 22
Aspenström, Werner 165
Asplund, Johan 251
Atterbom, Per Daniel Amadeus 289
Attorps, Gösta 178, 180 f, 292
Aub, Max 47
Axberg, Eddie 199, 298
Ax, Elin 19, 252

Bacon, Jon Lance 33, III, 166 f, 273, 288 f
Baksi, Kurdo 254
Baroja, Pío 46
Barthel, Sven 31, 173, 280, 291
Barthes, Roland 23
Bataill, Jean-François 30, 252

Baudelaire, Charles 236
Beijbom, Ulf 198, 220, 255, 265 f, 297 f, 302 f
Beling, Gustaf 268
Bellman, Carl Michael 228
Bengtsson, Frans G. 40, 257
Berggren, Henrik 302
Bergius, Harald 254
Bergman, Ingmar 124, 199, 202
Bergsten, Staffan 289
Bergström, Lasse 298
Bergwall, Sonja 296 f
Berlin, N. J. 98
Bjereld, Ulf 272 ff, 276
Björkman, Stig 298,
Bjørnson, Bjørnstjerne 219, 302
Bogart, Humphrey 15
Bolin, Johan 98, 304
Bonniers, familjen och bokförlaget 174, 188–191, 196, 201, 207 f, 210, 216, 241, 260 f, 291, 295 ff, 300
Bonnier, Gerhard 223, 230
Bonnier, Kaj 190, 210 f, 263, 271 f, 293 ff, 297 f, 300 f, 305
Bonnier, Karl Otto 188
Bonnier, Tor 300
Bourdieu, Pierre 22, 33, 171 ff, 179, 205 f, 209, 234, 236, 249, 298 ff, 300
Boyer, Paul 33
Brandell, Gunnar 242, 307
Branting, Hjalmar 236
Breitholtz, Lennart 307
Brinkley, Alan 273
Broady, Donald 33, 173, 290
Broberg, Jan 256
Bäckman, Stig 33, 257 f
Bødker, Cecil 292 f
Böök, Fredrik 237

- Can, Güllü 20, 253
 Can, Mustafa 20, 253
 Carlsson, Sten 287
 Carlstoft Bramell, Anna-Karin 29, 32,
 109, 115, 122, 209, 255, 258 f, 262, 272,
 274–280, 282 f, 285, 293, 300, 306
 Carl XI Gustaf 204
 Castro, Fidel 112
 Cato, Åke 199, 201, 295, 298
 Cavallo, Dominick 131, 274, 283, 286, 288
 Cela, Camilo José 47
 Cervin, Elisabeth 253
 Clark, Suzanne 33, 110 f, 152, 158 f, 273 f,
 284 ff, 288
 Coe, Richard N. 50, 260
 Connell, Robert 287
 Cooper, James Fenimore 41
 Corber, Robert J. 274, 288
 Costner, Kevin 15
 Cronqvist, Marie 33, 111, 142 f, 272 ff, 284 f

 Dacke, Nils 262, 280, 297
 Dagerman, Stig 165
 Dahlbäck, Kerstin 264
 Dahlerup, Pil 292 f
 Delblanc, Sven 256, 294
 D'Emilio, John 274, 279 f
 Dreiser, Theodore 40
 Dreje, Lars 33
 Dreyfus, Alfred 305
 Dumas, Alexandre 40

 Eastwood, Clint 15
 Edlund, Martin 277
 Edström, Mauritz 303
 Ehn, Billy 257
 Eidevall, Gunnar 28–31, 34 f, 98, 136 f, 141,
 150, 233, 255 f, 258–272, 277, 282–288, 291,
 293 f, 304
 Eisenhower, Dwight ("Ike") 108
 Ekeberg, Birger 211
 Ekelöf, Gunnar 307

 Ekenstam, Claes 284, 288
 Eklund, Arne 277
 Ekman, Kerstin 230, 304
 Ekspong, Katarina 253
 Elkan, Sophie 264
 Elmblad, Magnus 183, 292
 Engelbrektsson, Engelbrekt 41, 258, 262,
 275
 Engels, Friedrich 22
 Engdahl, Horace 25
 Englund, Peter 25, 263
 Enquist, Per Olov 224, 255 f, 303
 Eriksson, Christer 283
 Erlander, Tage 108, 122, 223
 Espmark, Kjell 230, 304
 Essen, Gustaf von 252 f

 Fagerberg, Curt 213
 Fagerberg, Sven 165
 Fant, Kenne 298
 Farran-Lee, Stephen 9, 28, 222, 263, 299,
 303
 Felski, Rita 300
 Fitzpatrick, Ellen 273
 Flaubert, Gustave 236
 Fletcher, Madeleine de Gogorza 259
 Fogelqvist, Torsten 116
 Ford, John 132, 283
 Forslund, Bengt 28, 199, 201, 205, 224,
 283, 298 f, 303
 Forssell, Lars 176, 180, 183, 292
 Forssell, Marianne (född Moberg) 256
 Fors, Åke 291
 Fowles, John 55
 Fredriksson, Marianne 195
 Fridegård, Jan 28, 33, 40, 42 ff, 52, 148, 173,
 188 f, 230 f, 242, 246, 257 f, 289, 304, 307
 Fridell, Folke 242
 Friesen, Otto von 213, 275, 301
 Frykman, Jonas 218 f, 257, 302
 Fröding, Gustaf 217, 224, 237, 291
 Furuland, Lars 22, 170 f, 253, 261, 289, 294

- García Márquez, Gabriel 216
 Garton, Janet 254
 Gedin, David 289
 Gedin, Per I. 236 f, 264, 291, 294, 302, 305
 Geijerstam, Gustaf af 261
 Gelotte, Gert 253
 Gierow, Karl Ragnar 175, 177, 223, 291
 Gironella, José María 47
 Glass, Loren 209, 300
 Goethe, Wolfgang 216
 Goldmann, Lucien 22
 Graneskog, Carl 263, 275
 Granlid, Hans O. 33, 40–43, 256 f, 262
 Graves, Robert 40
 Greider, Göran 28, 116, 274 f
 Grillparzer, Franz 216
 Guillou, Jan 16, 33, 202
 Gullberg, Hjalmar 173
 Gunnarsson, Lena 289
 Gustafsson, Anna 281
 Gustafsson, Frans 49
 Gustafsson, Lars (f. 1927) 253, 308
 Gustafsson, Lars (f. 1936) 30, 165, 263, 304
 Gustav Vasa 65, 67, 123, 280
 Gyllensten, Lars 230, 304
 Göransson, Sverker 294
- Hackl, Lloyd C. 255, 267, 286
 Haijby, Kurt 68, 78, 121 f, 128, 143, 280
 Halbwach, Maurice 251
 Halkjær, Niels 170, 289, 307
 Hallgrímsson, Jónas 218
 Hansson, Jan 252
 Hansson, Ola 291
 Hansson, Per Albin 276
 Harrie, Ivar 31, 103, 109, 115 f, 173, 177–181, 199, 206, 258 f, 271 f, 275, 277 f, 291 f
 Hedenius, Ingemar 258
 Hedenvind-Eriksson, Gustav 40, 234
 Hegel, Friedrich 26, 156
 Heidenstam, Verner von 33, 216, 234–237, 264, 291, 302, 305
- Helén, Gunnar 178, 292
 Hellstrand, Åke 256, 261
 Hellström, Gustaf 30, 263
 Hemingway, Ernest 15, 109, 111, 209
 Hemmel, Marika 254
 Henriksen, Margot 33
 Heuman, Mats 129 f, 279, 282 f
 Hirdman, Yvonne 151 f, 155, 273 f, 283, 286 f
 Hitler, Adolf 41, 53, 109, 118, 237, 272
 Hjertén, Hanserik 298
 Hjort, Bror 41
 Holmberg, Olle 31, 35 f, 54, 109, 166, 173, 175, 231 f, 235, 256, 258 f, 261, 272, 276, 288, 291
 Holmes, Philip 28, 62, 127, 260, 262 ff, 269, 282, 284
 Holmgren, Ola 26, 28, 32, 73, 95 f, 156 ff, 251, 254, 262–265, 269 ff, 278 ff, 283 ff, 287
 Homeros 36, 181
 Hulenvik, Bertil 252, 255, 269
 Hyllner, Erik 201
 Hyltén-Cavallius, Gunnar Olof 45, 61, 70, 217, 258, 262
 Hägerström, Axel 68
 Hägg, Göran 302 f, 307
 Häll Eriksson, Lena 20
- Isaksson, Olov 266, 282
 Iseborg, Harry 277
 Isherwood, Christopher 281
- Jansson, Erik 34, 126, 148, 232, 255, 282, 327
 Janzon, Åke 298
 Jespersen, Maths 286
 Johansson, Alf W. 25, 33, 117, 216, 218, 238 f, 254, 272, 275–278, 301 f, 306
 Johnson, Amandus 293
 Johnson, David 123, 274, 279 f
 Johnson, Eyvind 28, 31, 33, 40, 42 f, 52, 76,

- 88, 100 f, 103, 105, 116, 119, 121, 173, 176,
199, 223, 230 f, 234, 242, 246, 257 f, 261–
264, 266 ff, 270 ff, 275 ff, 279, 283, 291,
294, 304, 307
- Jonsson, Bibi 288
- Jonsson, Stefan 169 f, 289
- Jonsson, Thorsten 177, 183, 277, 291
- Jöback, Peter 203
- Kalmteg, Lina 289
- Kaplan, Amy 162, 288
- Karl XI 280
- Karl XII 237
- Kavli, Karin 234, 304
- Kejne, Karl-Erik 29, 78, 113, 121 f, 130, 142,
179, 184, 274, 278 ff, 284
- Kennan, George 112, 158, 288
- Key, Ellen 217
- Key-Åberg, Sandro 304
- Kinsey, Alfred 113, 136, 283
- Kivimaa, Arvi 272
- Kjellgren, Josef 242
- Kleist, Heinrich von 41
- Kondrup, Johnny 121
- Kristina, drottning 25
- Krook, Margareta 199
- Krusenstjerna, Agnes von 27, 237, 255
- Kylhammar, Martin 30, 252, 305
- Kärnborg, Ulrika 302
- Kärholm, Sara 33, 111, 143, 274, 279, 284 f
- Kökeritz, Helge 271
- Lagercrantz, Olof 27, 166, 178 f, 182 ff,
207 f, 226, 231, 244, 288, 292, 303 f, 306,
308
- Lagerkvist, Amanda 274, 277
- Lagerkvist, Pär 307
- Lagerlöf, Karl Erik 303
- Lagerlöf, Selma 23, 27, 177 f, 183, 189, 195,
249, 255, 264, 291
- Lagerroth, Erland 29, 243, 252, 265 ff,
281, 307
- Lagerroth, Ulla-Britta 29, 252
- Landquist, John 177, 179 f, 182 ff, 204, 215,
291 f
- Lang, Maria (Dagmar Maria Lange) 111
- Lannestock, Gustaf 31, 74, 86, 192 f, 198,
265 ff, 269, 282, 295 f, 298, 300 f
- Larsén, Carlhåkan 299
- Larsson, Leon 236
- Larsson, Lisbeth 33, 165 f, 253 ff, 273, 288,
306
- Larsson, Richard 277
- Larsson, Stieg 23, 202, 254
- Lawrence, D. H. 59
- Le Guin, Ursula 111
- Leijonborg, Lars 169 f, 289
- Leiper, Maria 96
- Lemmon, Jack 131
- Lennerhed, Lena 142, 274, 279 ff, 284 f
- Levertin, Oscar 75, 264
- Lewis, Sinclair 268
- Liljestrand, Jens 257 f, 272, 288, 297
- Lincoln, Abraham 130, 162
- Lindahl, Göran 232 f, 235 f, 238, 304 f
- Lindegren, Erik 165
- Linder, Erik Hjalmar 180, 184 f, 211, 215,
223 f, 233, 242, 262, 292 f, 301, 303, 307
- Lindgren, Astrid 202, 297
- Lindhagen, Carl 275
- Ljung, Per-Erik 24, 254
- Ljunggren, Gustaf 21, 303
- Lo-Johansson, Ivar 28, 41, 52, 173, 189,
223, 242, 262
- Lowenthal, David 251
- Lukács, György 22, 41, 257
- Lundberg, Camilla 299
- Lundgren, Bo 252
- Lundkvist, Artur 28, 174 f, 178–183, 223,
227 f, 242, 291 f, 303 f, 307
- Lundquist, Folke 128, 282
- Lång, Helmer 79, 265
- Löfgren, Mikael 17, 251, 299 f
- Löfgren, Orvar 217, 257, 302
- Lönnroth, Lars 294

- Malmros, Rune 197
 Mankell, Henning 195, 202
 Mannerskantz, Axel 185 ff, 237
 Marshall, George 111 f, 158
 Martinson, Harry 28, 174, 230 f, 234, 242, 304, 307
 Martinson, Moa 23, 173, 242, 254, 261 f
 Martinsson, Bengt-Göran 228 f, 233, 253, 303 f, 308
 Marx, Karl 22
 Mason, Alfred Edward Woodley 256
 May, Elaine Tyler 151 f, 248, 273 f, 286
 McCarthy, Joseph 113, 122 f, 279
 McKnight, Roger 264
 Melin, Bengt 303
 Miller, Arthur 110 f, 159, 287
 Miller, Henry 87
 Mill, John Stuart 116, 241
 Mitchell, Margaret 40
 Moberg, Björn (VM:s son) 14 f, 76, 82 f, 103
 Moberg, Eva (VM:s dotter) 265, 299
 Moberg, Hjalmar (VM:s bror) 58, 93
 Moberg, Ida Charlotta (VM:s mor) 47, 57, 79, 261
 Moberg, Karl Gottfrid (VM:s far) 47 f, 57, 79, 261
 Moberg, Margareta (VM:s hustru) 14, 76, 83, 213, 251, 265, 267–272, 275, 283, 296, 303
 Moberg, Marianne (VM:s dotter), se Forssell
 Molander, Harald 254
 Molin, Karl 272
 Montrose, Louis 167
 Mosse, Georg Lachmann 139 f, 142, 156 f, 167, 284, 289
 Munkhammar, Birgit 294
 Månsson, Fabian 41
 Mårtensson, Sigvard 13, 28, 31, 125, 251, 259 f, 262 f, 281, 287, 293
 Nelson, Helge 266
 Nerber, John 296
 Nettervik, Ingrid 260, 265, 294
 Nicholson, Jack 15
 Nixon, Richard M. 181
 Norberg, Johan 29, 203, 263, 276, 278, 280, 302, 306
 Nordström, Ludvig 253 f
 Nordström, Olof 266
 Norelius, Erik 286
 Novick, Peter 16, 251
 Nyblom, Andreas 33, 216, 236 f, 264, 301, 305
 Nyblom, Carl Rupert 21, 303
 Nyström, Martin 203, 299
 Oakes, Guy 131 f, 273 f, 283, 288
 O'Connor, Flannery 111, 166, 273, 288
 Ohlsson, Anders 24 f, 254
 Oljelund, Ivan 275
 Olsson, Axel 17 f, 197 f, 205, 297 f
 Olsson, Bernt 242, 262, 288, 292, 307
 Olsson, Frans 197
 Olsson, Thomas 254
 Oredsson, Sverker 276
 Palmblad, Vilhelm Fredrik 289
 Palme, Mikael 33, 290
 Pascal, Roy 260
 Paulin, Kristina 34 f, 255, 286
 Pérez Galdós, Benito 46
 Pers, Anders 116
 Persson, Göran 289
 Peterson, Andrew 255
 Peterson, Jens 299
 Pettersson, Erik 282
 Peurell, Erik 33, 289, 291, 294, 297, 300, 307
 Plaidy, Jean (Eleanor Hibbert) 251
 Platen, Magnus von 28, 44, 48, 70, 93, 256, 258 ff, 262 f, 265, 267, 269, 271, 278
 Quensel, Nils 281

- Rainer, Lena 253
 Ranström, Edvard 263
 Rehnberg, Mats 299
 Reinfeldt, Fredrik 252
 Renander, Carina 33, 251, 266
 Reuter Dahl, Ebbe 184 ff, 193, 215, 237, 243,
 268 f, 293 f
 Ricardo, David 241
 Ringby, Per 254
 Robinson, Michael 264
 Romberg, Bertil 264
 Ronström, Owe 252
 Roosevelt, Franklin D. 123
 Rosenblatt, Louise M. 251
 Rosengren, Henrik 254
 Rosenstone, Robert 299
 Rourke, Mickey 15
 Runeberg, Johan Ludvig 218, 220
 Russel, Richard L. 288
 Rydberg, Viktor 228, 233
 Rydén, Per 264
 Rönblom, Hans-Krister 111
- Sainte-Beuve, Charles Augustin 23
 Salomon, Kim 33, 111, 127, 272 ff, 282
 Sarrimo, Christine 264
 Sastamoinen, Armas 281 f
 Savran, David 33, 110, 159, 287 f
 Schaub, Thomas Hill 111
 Schildt, Jorgen 298
 Schück, Henrik 21 ff, 228, 244, 253, 308
 Schön, Ebbe 33, 43, 257 f, 286
 Scott, Walter 41, 251
 Segerborg, Pälle (Per Johan Persson) 45,
 258, 269
 Segerstedt, Torgny 116
 Selander, Sten 259
 Selling, Olof 121, 278
 Sender, Ramón José 46
 Shachar, Nathan 264
 Shakespeare, William 21, 216, 253, 308
 Sinclair, Upton 268
- Skawonius, Betty 299
 Sköld, Per Edvin 122
 Smith, Adam 241
 Snickars, Pelle 30, 252
 Solzjenitsyn, Aleksandr 224
 Stalin, Josef 118, 272
 Steinbeck, John 87
 Stenberg, Lisbeth 27 f, 255, 264
 Sterling, George 268
 Stiernstedt, Marika 253 f
 Stolpe, Sven 258, 268
 Stone, Harry 197
 Strindberg, August 23, 68, 75, 122, 216,
 224, 234, 236 f, 255, 261, 264, 279, 289,
 291, 305
 Strindberg, Axel 41
 Ström, Eva 262
 Strömstedt, Bo 283, 294, 303
 Sundbärg, Gustav 219 f, 222, 302
 Sundevall, Dick 15, 27, 251
 Sundman, Per Olov 255 f
 Svanberg, Birgitta 27 f, 255
 Svanberg, Victor 177 f, 220, 242, 291 f, 307
 Svanström, Ragnar 229, 304
 Svedjedal, Johan 24 f, 28, 73, 253 f, 259,
 263 f, 283
 Svensson, Anna 252, 299
 Svensson, Georg 230, 304
 Svensson, Hjalmar 293
 Svensson, Åke 126
 Swenson, Edgar 31, 76, 86, 89, 92, 96, 107,
 210, 265–268, 270–273, 280 f, 283, 291, 293,
 296, 300 f
 Sydow, Max von 20, 124, 199, 201
 Söderberg, Hjalmar 216 f, 301
 Södergran, Edith 27
 Söderhjelm, Henning 177 f, 182, 291 f
 Söderlund, Petra 289
 Söderström, Göran 279, 281
- Taine, Hippolyte 23
 Tegnér, Esaias 175, 228, 233, 237

- Thente, Jonas 299 f
- Tingsten, Herbert 117, 120, 238–241, 275–278, 300, 306
- Tobisson, Lars 19, 252
- Todorov, Tzvetan 146, 285
- Toijer-Nilsson, Ying 256, 264
- Torstensson, Erland 282
- Treter, Cecilia 30, 252
- Treter, Stieg 111
- Troell, Jan 20, 132, 199 f, 202 f, 205, 208, 230, 245, 252, 298 f, 304, 306
- Trotzig, Birgitta 165
- Truman, Harry S. 111, 120, 131 f, 158, 283
- Trägårdh, Lars 302
- Ullman, Liv 20, 199, 201
- Ulvaeus, Björn 14, 202 f, 205, 208, 245, 294
- Unamuno, Miguel de 46
- Unman, Gustaf 121, 128, 278
- Valle-Inclán, Ramón del 46
- Vennberg, Karl 165, 223, 231, 304
- Vennerström, Ivar 275
- Vergilius 181
- Verlaine, Paul 172, 236
- Vestin, Sanna 20
- Viksten, Albert 189
- Vougt, Allan 54 f
- Värnlund, Rudolf 121, 242
- Warren, Austin 75, 265
- Wejryd, Cecilia 255
- Wellek, René 75, 265
- Wendel, Gudrun 282
- Wennerholm, Erik 296, 301
- Wergeland, Henrik 218, 220, 305
- Wernström, Sven 42 f, 257 f
- Westerberg, Staffan 223
- Westman Berg, Karin 293
- Wilder, Billy 131
- Wigforss, Ernst 122
- Wigforss, Harald 303
- Wikström, Cecilia 169, 206, 289
- Williams, Anna 26, 255, 260, 263, 289, 307
- Williams, Tennessee 110 f, 287
- Winter, Sophus Keith 29
- Witt-Brattström, Ebba 23 f, 27 f, 169, 254 f, 261 f, 289
- Wright, Rochelle 30, 265
- Zetterlund, Monica 199, 205
- Zetterström, Marianne 298
- Zola, Émile 172, 305
- Zsolnay, Paul 259
- Åhlén, Carl-Gunnar 299
- Åkerman, Sune 254
- Öhman, Ivar 31, 100, 115, 173, 272, 274, 281, 295
- Östberg, Mats 304
- Österling, Anders 46, 259
- Östling, Johan 254